

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ**

**МИНТАҚАВИЙ ИҚТИСОДИЁТ
Ўқув қўлланма**

**Тошкент
“Университет”
2003**

қўлланмада минтақавий иқтисодиёт фанининг назарий ва амалий аҳамияти, асосий категория ва тушунчалари, унинг бошқа фанлар билан алоқаси, бозор муносабатларига ўтиш даврида ҳудудий меҳнат тақсими ва ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш масалалари кўриб чиқилган. Шунингдек, унда Ўзбекистон Республикаси миллий иқтисодиётининг шаклланиши, минтақалар (вилоятлар) иқтисодий ривожланиши, мамлакатнинг минтақавий сиёсати каби мавзулар ёритилган.

қўлланма иқтисодиёт ва география факультетлари талаба, магистр ва аспирантларига мўлжалланган.

Тақризчилар:

*Иқтисод фанлари доктори, профессор Абирқулов Қ.Н,
иқтисод фанлари номзоди, доцент Содиқов А.М.*

Муаллифлар жамоаси:

*А.С.Солиев, Э.А.Аҳмедов, Р.Й.Маҳмадалиев, М.И.Назаров, З.Н.Тожиева, М.Ж.Болтаев,
У.А.Атажанова.*

Ўқув қўлланма Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети Ўқув-методика бўлими томонидан наирга тавсия этилган.

*Солиев Абдусами Солиевич,
Аҳмедов Эркин Аъзамович,
Маҳмадалиев Рашид Йўлдошевич,
Назаров Маматқодир Исмаилович,
Тожиева Зулхумор Назаровна,
Болтаев Маҳмуджон Жалолдинович,
Атажанова Умида.*

**МИНТАҚАВИЙ ИҚТИСОДИЁТ
ўқув қўлланма**

Муҳаррир З.Ахмеджоновна

Босишга рухсат этилди 25.01.2003. қоғоз бичими 60X84 ¹/₁₆. Нашриёт ҳисоб табағи 16,8. Шартли босма табағи 19,5. Адади 500 нусха. Буюртма №

«Университет» нашриёти. Тошкент-700174, Талабалар шаҳарчаси, Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети, маъмурий бино, 2-қават, 7-хона.

Ўзбекистон Миллий университети босмахонасида босилди.

СЎЗ БОШИ

Ўзбекистон Республикаси миллий иқтисодиётини бозор муносабатларига ўтказиш ва эркинлаштиришда ишлаб чиқариш кучларини тўғри ҳудудий ташкил этиш, минтақалар ривожланишини давлат томонидан тартибга солиб бориш катта аҳамиятга эга. Зеро, ҳар қандай тизимнинг, шу жумладан иқтисодий маконнинг мукамаллиги, баркамол шаклланиши энг аввало унинг таркибий қисмларига, ҳудудлардаги мавжуд табиий, минерал хом ашё, агроиклимий ва меҳнат ресурсларидан, инфраструктура ҳамда моддий, молиявий ва фан-техника ютуқларидан фойдаланишга, жойларда соғлом экологик ва ижтимоий муҳитни яхшилашга, уларнинг ишлаб чиқариш ва экспорт салоҳиятини юксалтиришга боғлиқ.

Мамлакатимизнинг маъмурий-ҳудудий бўлиниши қорақалпоғистон Республикаси, 12 вилоят ва пойтахт Тошкент шаҳридан ташкил топган. Уларнинг ҳар бири ва биргаликда Республика қудратини мустақамлаш, унинг халқаро меҳнат тақсмоти ва жаҳон ҳамжамиятидаги мавқеини кўтаришга ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшиб келмоқдалар. Ушбу маъмурий тузилмалар бир-бирларини тўлдирди, ўзаро иқтисодий алоқалар (интеграция) асосида мамлакатнинг яхлит тизим сифатида шаклланишини таъминлайдилар.

Юқоридагилардан кўришиб турибдики, иқтисодиётнинг соҳавий (тармоқ) йўналиши билан бирга унинг ҳудудий (минтақавий) жиҳати ҳам бор-ки, бу умумилмий мазмунга эга бўлган тизим-таркиб таъмоилига мос келади. қолаверса, ҳар қандай ривожланиш айна пайтда ва албатта қаердадир, аниқ бир ҳудудда жойланиши орқали содир бўлади. Бинобарин, жойлаштириш, жойланиш, ҳудудий ташкил этиш ривожланишнинг ажралмас томони, доимий йўлдошидир.

Демак, ҳозирги замон талабига жавоб берувчи иқтисодчи ҳудудни атрофлича билувчи, баҳоловчи ва бошқарувчи бўлмоғи лозим. Аввалги тажрибалар шуни кўрсатадики, иқтисодиётни юрғатишда фақат соҳа (тармоқ) принципига устувор аҳамият бериш кўнгилдаги натижалар бермади, маҳаллий имтиёзлар инкор этилди, ижтимоий ва экологик соҳалар жабрланди, натижада ҳудуд алоҳида соғлом мажмуа шаклида ривожланмади. Ваҳоланки, ишлаб чиқаришни тўғри ҳудудий ташкил қилиш катта минтақавий ёки иқтисодий географик самара беради.

Ана шундай объектив воқелик ва зарурият, эҳтиёж ва ижтимоий буюртмадан келиб чиқиб 1998 йилда Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетиде мамлакатимизда янги ва ягона «Минтақавий иқтисодиёт» йўналиши очилган. Йўналишнинг моҳияти, анъанавий иқтисодий география фанига яқинлигини (уларнинг илдизи, тарихий манбаи битта) назарда тутиб, уни география факультетининг иқтисодий география кафедраси базасида ташкил қилинди.

кўлингиздаги китоб минтақавий иқтисодиёт йўналишининг бакалавр ва магистрлари, иқтисодиёт факультети ва олийгоҳларининг талаба ва аспирантларига, барча «ҳудудчи иқтисодчиларга» мўлжалланган. Ундан «Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географияси» курсини ўқитишда ҳам фойдаланиш мумкин.

қўлланма асосан уч қисмдан иборат: унинг биринчи қисмида минтақавий иқтисодиёт фанининг баъзи бир назарий масалалари, иккинчисида-Ўзбекистон Республикасининг макроиқтисодий соҳалари ва учинчи қисмида иқтисодий районлар ҳамда вилоятлар тавсифи берилган.

Китоб ЎзМУ ижтимоий география ва минтақавий иқтисодиёт кафедраси жамоаси томонидан проф. А.С.Солиевнинг раҳбарлиги ва муҳаррирлигида ёзилган. Унинг муаллифлари:

г.ф.д., проф. А.С.Солиев-сўз боши, 1-қисмнинг барча боблари, 2-қисмнинг II боби г.ф.н. доц. Р.Й.Маҳмадалиев билан, 3-қисмнинг I, IV, V, VI боблари, VII боб катта ўқитувчи М.Ж.Болтаев билан:

и.ф.д., проф., Э.А.Ахмедов 2-қисмнинг I, III, IV, V боблари;

г.ф.н., доц. М.И. Назаров ва аспирант У.Атажанова 3-қисм II боб;

г.ф.н., доц. З.Н.Тожиева 3-қисм, III боб.

Карта-схемаларни доц. М.И.Назаров г.ф.н., доц. А.Э.Эгамбердиевнинг илмий маслаҳати ёрдамида тузган.

Матнни нашрга тайёрлаш, чизмаларни тузишда Г.Эльмурадова қатнашган. Шунингдек, китобни ташкил қилиш, унинг мазмун ва мундарижасини яхшилашда г.ф.д., проф. З.М.Акрамов, и.ф.д., проф. О.О.Олимжонов ва и.ф.н. У.С.Султоновларнинг қимматли маслаҳатларидан фойдаланилган.

Албатта, китобда айрим масалалар муаллифлар назаридан четда қолганлиги ёки баҳс-мунозарали бўлиши мумкин. Шу нуқтаи назардан қўлланмани келажакда янада яхшилаш мақсадида билдирган таклиф ва маслаҳатларингизни кутамиз.

І қИСМ

МИНТАҚАВИЙ ИҚТИСОДИЁТ ФАНИНИНГ УМУМНАЗАРИЙ МАСАЛАЛАРИ

І БОБ. МИНТАҚАВИЙ ИҚТИСОДИЁТ ФАНИНИНГ ОБЪЕКТИ, ПРЕДМЕТИ, МЕТОДИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Ҳар қандай мамлакатнинг миллий иқтисодиётини шаклланишида уни ташкил этувчи минтақаларининг аҳамияти катта. Бозор муносабатларига ўтиш, иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш ва эркинлаштириш, барқарор ривожлантиришга эришиш кўп жиҳатдан ана шу минтақаларнинг, яъни мамлакатнинг турли ички қисмларининг салоҳият ва имкониятларига, фаоллигига боғлиқ. Шу нуқтаи назардан ҳозирги даврда ишлаб чиқаришни тўғри ҳудудий ташкил қилиш, вилоят ва иқтисодий районларнинг ер-сув, минерал хом ашё, ёқилғи ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланишга муҳим эътибор қаратилмоқда.

Эркин ва очиқ иқтисодиёт, унинг турли қатламларини вужудга келтириш, соғлом рақобат ва инвестиция маконини шакллантиришдек долзарб масалаларни ҳудудлар хусусиятини ҳисобга олмасдан ҳал этиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам ҳозирги даврда Ўзбекистон Республикасининг раҳбарияти маҳаллий ҳокимият (вилоят, шаҳар, туман ҳокимликлари) ҳуқуқ ва масъулиятларини кенгайтиришга урғу бермоқда. Табиийки, бундай шароитда ҳудудларни атрофлича ўрганиш, уларнинг имконият ва муаммоларини чуқур таҳлил қилиш, устувор йўналишларни тўғри аниқлашга катта эҳтиёж туғилади.

Минтақавий иқтисодиёт юқоридаги масалаларнинг ҳудудий жиҳатларини тадқиқ этади ва айнан шу нуқтаи назардан у бошқа фанлардан фарқ қилади. Унинг предметини қисқа тарзда куйидагича таърифлаш мумкин: *минтақавий иқтисодиёт ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш, алоҳида олинган ҳудудлар ёки ҳудуд (регион, район) ижтимоий- иқтисодий ривожланишининг омил ва қонуниятларини ўрганувчи фандир.*

Умуман олганда, минтақавий иқтисодиётнинг таърифи кўп, аммо улар аксарият ҳолларда бир-биридан фарқ қилмайди. Масалан, А.Г.Гранберг бу фаннинг предмети сифатида, энг аввало, минтақалар иқтисодиёти ёки алоҳида олинган минтақанинг бошқа минтақалар (регионлар) билан ўзаро алоқадорликда ўрганишни кўрсатади. кизиғи шундаки, С.В.Берштейн-Коган ҳам XX асрнинг 20-йилларида иқтисодий географияни худди шундай таърифлаган эди.

А.Г.Гранберг (2000 йил) кенгроқ маънода минтақавий иқтисодиётни алоҳида минтақа ва минтақалар иқтисодий алоқаларини, ишлаб чиқариш кучлари ва иқтисодий ҳаётнинг минтақавий жиҳатларини ўрганувчи фан, деб ҳисоблайди. В.Ф.Павленко бу фаннинг асосий предметини алоҳида минтақалар иқтисодиёти, уларнинг ривожланиш омиллари, қонуниятлари ва муаммолари билан белгилайди. М.В.Степанов таҳририда чиққан «Минтақавий иқтисодиёт» дарслигида бу фанга ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш, минтақалар ривожланиш хусусиятлари ва қонуниятлари ҳамда минтақавий ривожланиш омилларини ўрганади, деб таъриф берилган.

А.Е.Пробст минтақавий иқтисодиёт предметини район ижтимоий ишлаб чиқаришининг ҳудудий ташкил этилиши, ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаларининг шаклланиш ва ривожланишини тадқиқ қилинишида кўради. Э.Б.Алаев эса минтақавий иқтисодиёт ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш, районлар ривожланишининг хусусият ва қонуниятларини ўрганишини унинг асосий предмети сифатида кўрсатади.

Ўз моҳиятига кўра минтақавий иқтисодиёт, умумий иқтисодиёт ва иқтисодий география фанлари қиррасида ёки уларнинг оралиғидан жой олади. У иқтисодий география билан биргаликда ҳудуд хўжалигини ўрганувчи фанлар туркумини ташкил этади.

Албатта, минтақавий иқтисодиёт ва иқтисодий география бир-бирига ўхшаш ва яқин; иккиси учун ҳам ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш умумий тадқиқот объекти ҳисобланади. Аммо, иқтисодий география кенгроқ ва бинобарин, умумийроқ, фундаментал фан, минтақавий иқтисодиёт эса торроқ ва шунинг учун аниқроқ, амалий фандир. Иқтисодий география нафақат районлар (регионлар), балки мамлакатлар, жаҳон хўжалигининг тизими ва таркиби билан ҳам шуғулланади, уларнинг ўзаро фарқлари ва хусусиятларини ўрганади.

Демак, иқтисодий география умумийликдан хусусийликка, тизимдан таркибга, яъни мамлакат хўжалигининг таркибий қисми бўлган районларга ўтади, глобал фикрлайди ва минтақавий амал қилади. Бошқача қилиб айтганда, бу фан районлар ва мамлакатлар мажмуи билан иш тутаяди. Минтақавий иқтисодиётда эса ёндошув бирмунча ўзгача–минтақавий фикрлайди ва минтақавий амал қилади. Бироқ, шу билан бирга, ушбу минтақанинг каттароқ хўжалик тизими, яъни мамлакат иқтисодиётининг ажралмас қисми эканлиги ҳам унутилмайди. Бинобарин, иқтисодий географияда фикрлаш «юқоридан пастга» қаратилган, минтақавий иқтисодиётда у аксинча–«пастдан юқорига» йўналтирилган бўлади; биринчисида

кўпроқ кичик масштаби тадқиқотлар анъанавий бўлса, иккинчисига ўрта ва йирик масштаби ёндошув хосдир. Иқтисодий географияда таҳлил тармоқ- хууд-тармоқ шаклида, минтақавий иқтисодиётда эса бу тартиб хууд-тармоқ кўринишига эга.

Кўпчилиكنинг фикрича, иқтисодий география минтақавий иқтисодиётнинг назарий, методологик асосларидан бири ҳисобланади. Чунки, бу фаннинг фундаментал тушунчалари: хуудий меҳнат тақсмоти, иқтисодий районлаштириш, хуудий ишлаб чиқариш комплекслари даставвал назарий жиҳатдан иқтисодий география фани доирасида яратилган. Ҳозирги кунда бу категориялар минтақавий иқтисодиёт учун ҳам ўзак тушунчалар вазифасини бажаради.

Таъкидлаш жоизки, ушбу фанларнинг ўзаро муносабати ва предмети жуда мунозарали ва баҳслидир. Ҳар ҳолда уларнинг орасидаги фарқдан кўра ўхшашликлар кўпроқ; минтақавий иқтисодиёт географиялаштирилган иқтисодиёт бўлса, иқтисодий география иқтисодиёлаштирилган география ҳисобланади. Иқтисодий география «нима қаерда?» ва «нима учун айнан шу ерда?» саволига жавоб беришни ўргатади, минтақавий иқтисодиётда эса «қаерда нима ва қандай жойлашган, у қандай самара беради?» саволлари мухимроқдир.

Айни вақтда, минтақавий иқтисодиёт минтақавий фанлар уюшмасига ҳам киради. Бу уюшмани бир вақтлар, аниқроғи ХХ аср ўрталарида америкалик олим У.Изард (Айзард) ташкил қилган ва бошқарган эди. Шу сабабдан, уни минтақавий ёки регионал фанлар «отаси», асосчиси сифатида тан олишади. Минтақавий фанлар уюшмасига, шунингдек, минтақавий демография, минтақавий социология, минтақавий геология, минтақавий экология каби «хуудий» ва география билан бошқа фанлар қиррасида вужудга келган махсус фан ёки йўналишлар киради. Шу нуқтаи назардан минтақавий иқтисодиёт юқоридаги фанлар билан ҳам алоқа килади, уларнинг тушунча ва тадқиқот усулларидан фойдаланади.

Шубҳасиз, булардан ҳам кўра минтақавий иқтисодиёт, иқтисодиёт назарияси, иқтисодиёт тарихи, соҳавий ёки тармоқлар иқтисодиёти, молия, меҳнат ва бандлик иқтисодиётига ўхшаш фанлар билан янада яқинроқ алоқада. Соҳавий иқтисодиёт фанлари ўз мазмуни бўйича соф ишлаб чиқариш, тақсмот ва истеъмол иқтисодиётидир. Улар кўпроқ маҳсулот ва хизмат соҳаларининг қандай яратилишини, арзон ёки қимматлигини, иқтисодий самарадорликни аниқлайди. Бундай самарадорликка хом ашё ва ёқилғи, меҳнат харажатларини тежаш, янги технологиялардан унумли фойдаланиш натижасида эришилади. Минтақавий иқтисодиётда эса самарадорлик қўшимча равишда ишлаб чиқаришни тўғри хуудий ташкил қилиш, транспорт ва бошқа инфраструктура чиқимларини, «масофа харажатларини» қисқартириш, хуудий омиллар ёрдамида вужудга келади. Бу борада айниқса хуудий мужассамлашув ва хуудий ҳамкорлик, иқтисодий интеграция жараёнлари, агломерация самарадорлиги, хуудий ишлаб чиқариш мажмуалари (комплекслари) нинг аҳамияти катта.

Кўриниб турибдики, минтақавий иқтисодиётнинг ҳам илмий ва амалий аҳамияти юқори. У макроиқтисодиёт ва микроиқтисодиёт билан бир қаторда ҳозирги замон иқтисодиёти фанининг уч таркибий қисмини ташкил этади.

Эътиборга олиш лозимки, минтақавий иқтисодиёт амалдаги минтақашунослик билан ҳам қисман боғлиқ. Бироқ, минтақашунослик ёки хуудшунослик (регионоведение) кенгроқ маънога эга бўлиб, у нафақат иқтисодиёт, балки ўша жойнинг тарихи, тили, дини, аҳолиси, унинг урф-одати ва бошқаларни ўрганади. Шу жиҳатдан минтақашунослик анъанавий мамлакатшуносликка ўхшаб кетади. Фарқ шундаки, бу ерда минтақа даражасида жаҳоннинг йирик қисмлари-қитъа ва материклар, уларнинг катта бўлаклари назарда тутилади.

Яна таъкидлаш зарурки, минтақавий иқтисодиётда «минтақа» тушунчаси табиий географияда қўлланиладиган минтақа (зона)дан фарқ килади ва айнан унинг таржимаси эмас. Маълумки, табиий географиядаги, масалан, иқлим минтақалари Ер юзида кенглик бўйлаб чўзилиб, тасмасимон бирин-кетин, тартибли жой олган. Минтақавий иқтисодиётда эса бу тушунча кўпроқ «хууд» маъносини англатади ва унинг шакли, ташқи кифаси (конфигурацияси) турлича бўлади. Аммо, «хуудий иқтисодиёт» атамасини қўллаш ҳам унча тўғри эмас. Сабаби-минтақавий иқтисодиёт билан чамбарчас боғлиқ бўлган минтақавий сиёсатни хуудий сиёсат кўринишида ишлатиш бошқа маънони ҳам билдириши мумкин.

Минтақавий иқтисодиёт мамлакат миллий иқтисодиётининг таркибий қисмини англатади. Миллий иқтисодиёт эса жаҳон хўжалиги ёки иқтисодиёти тизимининг бир қисмидир. Минтақавий иқтисодиёт, одатда, мамлакат ичида ажратиладиган иқтисодий районлар ёки вилоятлар даражасига мос келади. Бинобарин, кичик хуудлар-шаҳар, қишлоқ туманлари хўжалик тизимини минтақавий иқтисодиёт мақомида кўриш нодурустдир. Уларни маҳаллий ёки муниципал иқтисодиёт сифатида қараш маъқулроқ.

Шундай қилиб, иқтисодиётнинг хуудий таркиби поғонасимон, яъни маҳаллий, минтақавий иқтисодиёт, миллий иқтисодиёт ва жаҳон иқтисодиётидан иборат. Бундан ташқари, халқаро ёки бир қанча давлатлар хуудида шаклланган ягона иқтисодий маконни ҳам ажратиш мумкин. Бунга Европа Иттифоқи мисол бўла олади.

Минтақавий иқтисодиётнинг фан мақомида шаклланиши унча катта тарихга эга эмас. Умуман, иқтисодиётнинг хуудий жиҳатларини биринчи марта ўрганган-немис олими И.Тюнел ҳисобланади. У

1826 йилда маълум бир истеъмол маркази–шахар атрофида қишлоқ хўжалиги тармоқларини халқасимон жойлаштиришни асослаб берган.

Кейинчалик ишлаб чиқаришни жойлаштириш ғоялари бошқа немис олимлари–А.Вебер, В.Кристаллер, А.Лёш томонидан ривожлантирилган. А.Вебер саноат штандортининг асосчиси, В.Кристаллер аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларини ҳудудий ташкил қилишда «марказий ўринлар», А.Лёш эса барча хўжалик тармоқларини жойлаштириш, иқтисодий ландшафтлар бўйича тадқиқот олиб борган. Уларнинг номи билан, шунингдек, агломерация самарадорлиги, шаҳарлар иерархияси, ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш омиллари, иқтисодий районлар каби тушунчалар боғлиқ.

Аммо у даврда яратилган ғоялар мажмуи алоҳида фан доирасида умумлаштирилмаган эди. Шу сабабли немис мутахассисларининг ишланмалари, ҳозирги тил билан айтганда, минтақавий иқтисодиёт ёки геоиқтисодиётга замин ясади, ҳолос. Фан мақомида эса минтақавий иқтисодиёт америкалик У.Айзард томонидан XX аср ўрталарида яратилди. Албатта, мазкур фан асосларининг шаклланишида /арб классик иқтисодчиларининг (У.Петти, А.Смит, Д.Риккардо ва бошқалар) назарий ишланмаларидан фойдаланилган.

Минтақавий иқтисодиёт фанининг ривожланишида «узок хориж» мамлакатлар олимлари: Й.Шумпетер, Ф.Перру, В.Леонтьев, Т.Хагерстранд, П.Хаггет, Э.Хекшер, Б.Олин, В.Бунге кабиларнинг хизмати катта бўлган. Собик Иттифоқда ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш масалалари билан шуғулланувчи Кенгаш (СОПС) ҳамда алоҳида олимлар Н.Н.Некрасов, А.Е.Пробст, Н.Н.Колосовский, В.В.Кистанов, С.А.Николаев, Э.Б.Алаев, В.Ф.Павленко, Т.М.Калашникова, А.И.Чистобаев, Р.И.Шнипер ва бошқалар салмоқли ҳисса қўшишган. Ўзбекистонда бу соҳада С.К.Зиёдуллаев, К.Н.Бедринцев, К.И.Лапкин, З.М.Акрамов, М.А.Абдусаломов, Т.М.Ахмедов, Ш.Н.Зокировлар самарали ишлар олиб боришган. Бундан ташқари, мазкур йўналишда Республикамизда ягона минтақавий иқтисодчиларни тайёрловчи Ўзбекистон Миллий университети кафедраси профессор-ўқитувчилари ҳам баҳоли қудрат изланишлар олиб боришмоқда.

Минтақавий иқтисодиётни ўрганишда катор методлардан фойдаланилади. Уларга, энг аввало, баланс, таққослаш, статистик, моделлаштириш, картографик, тарихий каби усуллар киради. Минтақалар иқтисодиётини таҳлил қилишда Н.Н.Колосовскийнинг энергия ишлаб чиқариш цикллари, минтақавий сиёсатни амалга оширишда иқтисодий районлаштириш методлари жуда қўл келади. Шунингдек, умумиллий аҳамиятга эга бўлган тизим-таркиб ҳамда мақсадга дастурли ёндошув методлари ҳам ишлатилади.

Минтақавий иқтисодиётнинг асосий вазифалари қуйидагилардан таркиб топади:

- *Ҳудудлар табиий шароити ва бойликларини таҳлил қилиш, уларга иқтисодий баҳо бериш, табиатдан фойдаланиш иқтисодиёти масалаларини ўрганиш;*
- *Минтақавий инфраструктура ва ижтимоий–иқтисодий омиллари тадқиқ қилиш;*
- *Ишлаб чиқариш кучларини тўғри ҳудудий ташкил қилиш, уларни давлат томонидан тартибга солиб бориш;*
- *Минтақавий сиёсатнинг илмий асосларини яратиш, иқтисодий районлаштириш;*
- *Минтақавий дастурлаш ва минтақавий башиорат, ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш бўйича Бош схемаларни тузиш;*
- *Эркин иқтисодий минтақалар, инвестиция маконини ташкил қилишнинг илмий-амалий асосларини яратиш;*
- *Шаҳарлар ривожланиши, урбанизация жараёни, геоэкологик муаммоларни ўрганиш ва ҳ.к.*

Минтақавий иқтисодиётнинг юқорида келтирилган вазифалари ёки асосий йўналишлари Ўзбекистон Республикаси миллий иқтисодиётининг бозор муносабатларига ўтиш хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда амалга оширилади. Бу борада, Республика Президенти И.А.Каримов томонидан яратилган мамлакат иқтисодиётининг бозор муносабатларига ўтиш давридаги 5 асосий тамойиллари катта методологик аҳамиятга эга.

Минтақавий иқтисодиёт фанини ўрганишда қуйидаги тушунчалар (таянч иборалар) кўпроқ ишлатилади: минтақавий сиёсат, иқтисодий районлаштириш, миллий иқтисодиёт, эркин иқтисодий маконлар, геоиқтисодий макон, инвестиция муҳити, минтақавий молия, минтақавий дастурлар, ишлаб чиқаришнинг ҳудудий таркиби ва тизими, мужассамлашув, ихтисослашув, ҳамкорлик ва комбинатлашув, инфраструктура, агломерация, минтақавий самарадорлик, ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари, ҳудудий меҳнат тақсимооти, меҳнат бозори, бозор иқтисодиёти, иқтисодий интеграция ва бошқалар.

Савол ва топшириқлар

1. ***Минтақавий иқтисодиёт фанининг объекти ва предметини таърифлаб беринг.***
2. ***Минтақавий иқтисодиётнинг тармоқ иқтисодиёти ҳамда иқтисодий география фанлари билан муносабати қандай?***
3. ***Тизим-таркиб методининг минтақавий иқтисодиётда қўлланилишини мисоллар ёрдамида тушунтиринг.***
4. ***Минтақавий иқтисодиёт фанининг устувор йўналишлари қайсилар?***

II БОБ. МИНТАҚАВИЙ СИЁСАТ АСОСЛАРИ

Маълумки, ҳар қандай сиёсат, субъектнинг объектга бўлган муносабатини билдиради ва у муайян принцип (тамойил) ва метод (усул)лар мажмуасидан таркиб топади. Агар уни алоҳида шахс ёки раҳбар мисолида эмас, давлат даражасида кўрадиган бўлсак, у ҳолда сиёсат, энг аввало, икки йўналишда бўлади. Чунончи, давлатнинг ташқи сиёсати—бу унинг жаҳон ҳамжамиятидаги бошқа суверен давлатлар билан муносабати, жаҳон сиёсий харитаси ва геотузилмасидаги ўрнидир. Мазкур сиёсат ўз моҳиятига кўра анъанавий, ҳақиқий ёки «сиёсий сиёсат» ҳисобланади ва у билан махсус фан—сиёсатшунослик шуғулланади.

Ўз навбатида ташқи сиёсат турли йўналишлардан иборат. У, авваламбор, бошқа давлатлар билан тинч-тотув яшаш, иқтисодий, маданий, фан-техника, глобал экологик муаммоларни ҳал қилишдаги халқаро алоқаларни ўз ичига олади.

Ташқи сиёсатнинг бир кўриниши—географик сиёсат, яъни геосиёсатдир. Бу сиёсатнинг мазмунини ҳам икки хил талқин қилиш мумкин: аввалги реакцион маънода ва ҳозирги тўғри мазмунда. Биринчиси, кўпроқ /арб мамлакатларида алоҳида оқим сифатида, асосан немис, инглиз ва швед олимлари (Фридрих Ратцел, Рудольф Челлен, Карл Хаусхафер, Альфред Мэхэн, Хэлфорд Маккиндер ва б.) томонидан яратилган бўлиб, у ўта реакцион, ўзга давлатлар ва миллатларни камситиш, уларнинг ҳудудларига таҳдид-тажовуз қилиш, босиб олишни англатади. Айтиш жоизки, айнан ана шундай геосиёсат мамлакатлар ўртасидаги низолар, жангу-жадалларга сабабчи бўлган: немис фашизмнинг Иккинчи Жаҳон урушини бошлаши ҳам ғоявий жиҳатдан реакцион геосиёсатга асосланган эди.

Ер юзининг турли қисмларида мавжуд бўлган ҳудудий келишмовчиликлар асосида турли давлатларнинг биринчи йўналишдаги геосиёсати ётади. Масалан, яқинда собиқ Югославия ҳудудидаги жанжаллар, Исроил-Фаластин муносабати, Панжоб ва Кашмир, Тоғли қорабоғ, Чеченистон каби жуда кўп муаммоли ҳудудлар шулар жумласидандир.

Геосиёсатнинг ҳозирги замон, тўғри маъноси у ёки бу давлатнинг жаҳоннинг бошқа мамлакатлари, энг аввало кўшни давлатлар билан тинч-тотув яшаш, улар билан турли соҳаларда ҳамкорлик қилишни билдиради. Шунингдек, бу ерда мамлакатнинг жаҳон океанига ва бозорига арзон, қулай, бегараз ва бехатар йўллар орқали чиқиши ҳам назарда тутилади. Айнан шу маънодаги геосиёсат республикаимиз Президенти И.Каримов томонидан амалга оширилмоқда. Бу ҳақда Президентнинг кўпгина асарлари ва, хусусан, унинг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» (Т.: Ўзбекистон, 1997) китоби катта аҳамият касб этади. Мазкур асарда геосиёсат билан биргаликда геостратегия масалаларига ҳам эътибор қаратилган бўлиб, у асосан Ер юзининг турли қисмларини, жумладан Ўрта Осиё ва қозғистон минтақасининг жаҳон иқтисодий тараққиётидаги ўрнини, географик мавқеини англатади.

Демак, катъий ва узил-кесил, бир маънода келишиб олиш керак: ҳозирги геосиёсат бу аввалги ҳудудий сиёсатдан тубдан фарқ қилади ва у давлатларнинг ташқи муносабатини билдиради. Бундай сиёсат ўз навбатида турли тармоқ-соҳа сиёсатларидан ташкил топади.

Мамлакатнинг географик мазмундаги ички сиёсатини минтақавий сиёсат шаклида қабул қилган маъқулроқ. Гарчи «гео»-ер, ҳудуд, минтақа атамасига тўғри келсада, унинг айнан шу кўриниши тўғрироқдир. Сабаби-давлатнинг бундай сиёсатини ҳудудий сиёсат даражасида талқин қилиш баъзан кишилар онгига сингиб қолган тушунмовчиликларга, нотўғри хулосаларга олиб келиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси жаҳон ҳамжамиятининг алоҳида, мустақил мамлақати мақомида, бошқа давлатларнинг ҳам суверенлигини эътироф этади, уларнинг ҳудуд ва чегараларини дахлсизлигини ҳурмат қилади. Айни вақтда у ўзининг ягона геосиёсий тизим, макон сифатида яхлитлигини ҳар қандай ёвузлардан ҳимоя этади ва ўзгалар томонидан ҳурмат қилинишини талаб қилади.

Бу ўринда шуни таъкидлаш жоизки, мамлакат геотизимининг мустаҳкамлиги, фаоллиги энг аввало унинг ички қисмларининг ўзаро алоқалари, маъмурий-ҳудудий тузилмасининг тўғри ташкил этилганлигига боғлиқ. Ички барқарорлик ҳар қандай тизим-системанинг мустақил фаолият кўрсатишини, бошқалардан ўзини сақлаш қобилиятининг гаровидир. Шу нуқтаи назардан мамлакат ичида ҳудудий меҳнат тақсимогини тўғри йўлга қўйиш, район ва вилоятлар орасида соғлом рақобат муҳити, фаол иқтисодий интеграция жараёнларини ривожлантириш, ягона геоиқтисодий маконни вужудга келтириш ва уни мустаҳкамлаш, турли ҳудудий босқичдаги бозорларни (маҳаллий, минтақавий, минтақалараро, миллий бозор) шакллантириш Ўзбекистон Республикасининг ҳозирги ўтиш давридаги ниҳоятда долзарб вазибаларидир. Чунки, тизим-таркиб (система-структура) қоидасига мувофиқ, бутун алоҳида қисмлардан ташкил топади, қисмлар, яъни минтақалар эса бутунлик, мамлакат геосиёсий ва геоиқтисодий яхлитлигини таъминлайди.

Мамлакатнинг ички сиёсати ҳам икки хилда бўлади: соҳавий, яъни тармоқлар ва ҳудудий ёки интеграл. Биринчисига ижтимоий, иқтисодий, фан-техника, демографик каби сиёсатлар киради ва улар ҳам ўз

навбатида алоҳида қисмлардан, «сиёсатлардан» ташкил топади. Масалан, иқтисодий сиёсатда мамлакатимизнинг ёқилғи-энергетика, озиқ-овқат ва йўл (транспорт) мустақиллигини таъминлаш, ижтимоий сиёсатда-аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш, бандлик сиёсати, ёшлар ва қарияларга давлатнинг муносабати, демографик сиёсатда оила, аҳолининг табиий ва миграция ҳаракати билан боғлиқ масалаларни ажратиш мумкин.

Кўриниб турибдики, тизим ёки системанинг ички жиҳати, яъни унинг тармоқ ёки компонент ҳамда худудий томонлари борлигидек, биз кўраётган сиёсатлар ҳам худди шундай хусусиятга эга. Зеро ҳар қандай ҳодиса ёки воқеалик, албатта қаердадир мавжуддир; ривожланиш, тараққиёт ҳам фақат маълум даврдагина эмас, балки муайян худудда содир бўлади.

Шу жиҳатдан ёндошганда, юқорида келтирилган соҳавий сиёсатлар ўз навбатида худудий тааллуқликка эга, яъни улар ҳам турли минтақаларда турлича амалга оширилади. Демак, биз бу ерда тармоқ ва худудий тизимларнинг (сиёсатларнинг) ўзаро алоқадорлиги ва бир-бирларига ўтиб туришини гувоҳи бўламиз.

Минтақавий сиёсатнинг энг асосий мақсади мамлакат ичидаги ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг худудлараро даражасини мумкин қадар яқинлаштириб беришдир. Аммо кўзда тутилган мақсадларга энг аввало иқтисодиётни ривожлантириш, ишлаб чиқариш кучларини тўғри жойлаштириш асосида эришилади. Бинобарин, ҳар қандай минтақавий сиёсат бу худудий иқтисодий сиёсатдир, иқтисодий сиёсат эса кенг маънодаги ижтимоий-иқтисодий сиёсатдир.

Маълумки, минтақавий иқтисодиёт фани асосан ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришни ўрганади. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш эса мамлакат миллий иқтисодиётининг умумий ҳолати, стратегик вазифалари билан белгиланади. Жумладан, ўтиш даврининг иқтисодиёти бу даврни мумкин қадар тезроқ ва бешикаст босиб ўтиш, бозор иқтисодиётининг мустаҳкам ишлаб чиқариш, ҳуқуқий ва маънавий асосларини яратишни талаб қилади.

Ўтиш даврида ҳар қандай мамлакат энг аввало иқтисодиётнинг асосий йўналишларига устувор аҳамият қаратади. Бу даврда айниқса энергетика, дон ва йўл мустақиллигини таъминлаш зарур. Айнан ана шу макроиқтисодий муаммолар Ўзбекистоннинг ҳозирги куни учун ўта муҳимдир.

Бозор муносабатларига ўтиш турли мамлакатларда ўзига хос бўлиб, барча давлатларга мос ягона андоза йўқ. Бу ўта мураккаб жараён бўлиб, у нафақат бевосита иқтисодиёт тизимининг ўзи, балки ички ва ташқи вазият, ижтимоий ва экологик ҳолатнинг қулайлиги, аҳолининг янги муносабатларга тайёрлиги, маънавияти ва мослашуви каби омилларга ҳам боғлиқ.

Ўтиш даври чиндан ҳам оралиқ даврдир; диалектик нуқтаи назардан бундай шароитда янгиликнинг қийинчилик билан кириб келиши, эскиликнинг маълум даражада сақланиб туриши, улар ўртасидаги «кураш» билан бир вақтда содир бўлади. Бу даврнинг яна бошқа мураккаб жиҳати шундан иборатки, давлат илгаригидек қатъий ва адресли режалаштиришни ташкил этмайди, чунки энди мулк фақат унинг тасарруфида эмас. Бинобарин, бу даврда давлатнинг ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришга бўлган муносабати кескин ўзгаради, у бу жараёнга бевосита эмас, кўпроқ билвосита таъсир кўрсатади.

Бироқ, таъкидлаш жоизки, давлат ўз функциясининг шакли ва механизмни ўзгартирган ҳолда ҳар қандай шароитда ҳам асосий ислоҳотчи, ташкилотчи бўлиб қолаверади. Бу Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов томонидан ишлаб чиқилган мамлакатнинг бозор муносабатларига ўтиш даврига тегишли беш тамойилларидан биридир.

Давлатнинг иқтисодий ислоҳотларни амалга оширишдаги роли, шунингдек, айрим хўжалик тармоқларининг ўтиш даврида бевосита унинг қарамоғида қолиши билан асосланади. Бундан ташқари, фақат давлат стратегик вазифалар, халқаро муносабатлар ва ички минтақавий сиёсатни амалга оширади. Аммо, шу билан бирга, ўтиш даврида ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва жойлаштиришда баъзи бир камчиликларга йўл қўйиш хавфи туғилади. **Улар қуйидагилар бўлиши мумкин:**

- *Худудларга эркинлик берилиши айни вақтда уларнинг хўжалик тизимини ўзича, назоратсиз ривожланиши, минтақавий иқтисодиётнинг миллий иқтисодиётга мувофиқлашмаслик хавфи;*
- *Худудий меҳнат тақсимотини яхши бошқармаслик оқибатида минтақаларда иқтисодиёт самарадорлигининг пасайиши;*
- *Ички районлар ва минтақалараро иқтисодий интеграция жараёнларининг ривожланмаслиги, турли даражадаги бозорлар шаклланишининг қийинлашуви;*
- *Худудлар ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасидаги тафовутларнинг сақланиб қолиши;*
- *Табиий ресурслардан шовша-шошарлик билан нотўғри фойдаланиш, экологик муаммоларнинг юзага келиши ва кескинлашуви;*
- *Ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва жойлаштиришда нисбий афзаллик (Д.Рикардо) қонунининг бузилиши;*
- *Ишлаб чиқаришнинг нотўғри регионлашуви, экспорт- импорт жараёнини амалга оширишдаги баъзи қийинчиликлар ва ҳ.к.*

Табиийки, юқоридаги камчиликлар давлат иқтисодий хавфсизлигини таъминлашга салбий таъсир қилади. Зеро, тўғри бошқарилмаган ва ташкил қилинмаган демократия бебошликка олиб келиши мумкин. Худди шундай, худудлар ривожланиши тўғри тартибга солинмаса, бошқарилмаса минтақаларда

эркин рақобат муҳити, очиқ иқтисодий муносабатлар тўлақонли вужудга келмайди; бундай шароитда «регионал худбинлик» аломатлари пайдо бўлиш эҳтимоли сақланиб қолади.

Демак, ўтиш даври иқтисодиёти, ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва ҳудудий ташкил қилишининг давлат томонидан тартибга солиб борилиши объектив қонуниятдир. Ушбу вазифа энг аввало давлатнинг минтақавий сиёсати орқали амалга оширилади.

Минтақавий сиёсатнинг зарурияти бир вақтнинг ўзида барча ҳудудлар иқтисодиётини бир даражада ривожлантириб бўлмаслигидан келиб чиқади. Бинобарин, минтақавий сиёсат ривожланиши мумкин ва мамлакат учун муҳим бўлган устувор йўналиш ва тармоқларга қаратилади. Шу мазмунда у минтақавий иқтисодиётнинг ҳаракатлантирувчи кучи, амалий (конструктив) йўналиши ҳисобланади; минтақавий сиёсат ҳудудлараро ижтимоий-иқтисодий ривожланишдаги вазиятни динамик ҳолда мувофиқлаштириш ва барқарорлаштиришга ҳаракат қилади.

Минтақавий сиёсатнинг асосий мақсади қуйидагилар:

- *Ҳудудлар ижтимоий-иқтисодий ривожланиши даражасидаги фарқларни юмшатиш ва қисқартириши;*
- *Маҳаллий табиий ресурслардан фойдаланиш асосида минтақавий ва миллий иқтисодиётни ривожлантириши;*
- *Минтақалар ёрдамида мамлакатнинг экспорт салоҳиятини кўтариши, иқтисодий хавфсизлигини мустаҳкамлаши;*
- *Жойлардаги ижтимоий ва экологик муаммоларни ҳал қилиши;*
- *Шаҳар ва қишлоқ аҳоли манзилгоҳларини ривожлантириши, урбанизация ҳамда миграция жараёнларини тартибга солиши ва бошқариши;*
- *Ишлаб чиқариш кучларини тўғри ҳудудий ташкил этиши;*
- *Аҳоли бандлигини яхшилаш ва ҳ.к.*

Юқоридаги стратегик мақсадларга турли йўللар ёрдамида эришилади. Бунинг учун авваламбор ҳудудларнинг иқтисодий ривожланиш даражасини мутлоқ кўринишида тенглаштириш ғоясидан воз кечиш талаб қилинади. Шунингдек, мамлакат иқтисодиётини эркинлаштириш, очиқ иқтисодиёт юритиш, қулай инвестиция муҳитини яратиш лозим. Хорижий сармоядорларни жалб қилган ҳолда ўзаро манфаатли қўшма корхоналар қуриш, турли йўналишдаги эркин иқтисодий минтақаларни шакллантириш ҳудудлар ривожланишига катта туртки беради.

Минтақавий сиёсат алоҳида ҳудудларни танлаб олиш асосида амалга оширилади, натижада иқтисодий ландшафт қутбийлашади, ўсиш қутб ва марказлари вужудга келади. Ҳар хил омил ва шароитларни атрофлича таҳлил қилиш ва ривожланиш имкониятларини баҳолаш орқали саралаб олинган у ёки бу ҳудуд иқтисодиёти юксалгандан сўнг навбат мамлакатнинг бошқа ҳудудига ўтади. Натижада, иқтисодий ривожланиш ҳам ҳудудий циклик ёки даврийлик, «географик узун тўлқинлар» хусусиятига эга бўлади. Шу сабабдан, маълум муддатда танланган ҳудуд ижтимоий-иқтисодий ривожланишига урғу берилиши бошқа ҳудудни камситиш, имтиёзларини чеклашни аниқламайди. Чунки, кейинчалик бу ҳудудга ҳам худди шундай эътибор берилади. Аммо минтақавий сиёсат ҳудудларнинг ўзларини ҳам фаоллигини назарда тутлади. Шунинг учун маҳаллий ҳокимиятнинг бу борада изланувчан, тадбиркор бўлиши талаб этилади.

Минтақавий сиёсат ўз моҳиятига кўра ташки сиёсатдан (геосиёсатдан) фарқ қилиб, у мамлакатнинг ички ижтимоий-иқтисодий ривожланишига йўналтирилган бўлади. Унинг даражалари ҳам ҳар хил. Масалан, мамлакат ичкарасига нисбатан 2 даражадаги сиёсат ажратилади: давлатнинг минтақавий сиёсати, яъни мамлакат ҳокимиятининг турли ҳудудларга (жумладан, вилоятларга) нисбатан тутган сиёсати ҳамда минтақаларнинг ўзини сиёсати–вилоят ҳокимиятининг қишлоқ, туман ва шаҳарлар ривожланишига муносабати. Ҳар қандай шароитда ҳам ушбу сиёсатни юргазувчи юридик ташкилот республика ва вилоятлар ҳокимияти ҳисобланади.

Ижтимоий-иқтисодий сиёсатни ҳудудий жиҳатдан янада юқоридаги ёки куйроқ босқичда кўриш мумкин. Чунончи, қишлоқ тумани ҳокимлигининг ҳам ўзининг ички сиёсати бўлади. Айни вақтда давлат даражасидан юқорида турган давлатлараро минтақавий сиёсат ҳам мавжуд. Бунда минтақа сифатида алоҳида давлатлар ёки қўшни мамлакатларнинг туташ ҳудудлари назарда тутилади. Масалан, Европа Иттифоқи микёсида ана шундай минтақавий сиёсат олиб борилади. Келажакда худди шундай даражадаги минтақавий сиёсат бошқа ҳудудий иқтисодий иттифоқлар даражасида ҳам қўлланилиши мумкин.

Собиқ Иттифок даврида Ўзбекистонда минтақавий сиёсат амалда йўқ эди. Баъзи ҳудудларнинг жадалроқ ривожланиши кўпроқ «Бутуниттифок» манфаатларини кўзлаб олиб бориларди. Жумладан, Мирзачўл ёки қарши даштларини ўзлаштириб, пахтачиликни янада ривожлантириш, Бухоро, қашқадарё табиий газ, Навоий вилояти олтин конларини қазиб олиш айнан шу мақсадда бажарилган.

Шу билан бирга таъкидлаш лозимки, минтақавий сиёсатга тегишли илмий тадқиқотлар илгари ҳам олиб борилган. Собиқ Ишлаб чиқариш кучларини ўрганиш бўйича Кенгаш (СОПС) Республика ҳудудлар имкониятларини атрофлича тадқиқ қилиш, ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаларини шакллантириш концепцияларини яратган. Даставвал Фарғона водийси, сўнгра Бухоро-Навоий, Ангрэн-Олмалик, қашқадарё ва куйи

Амударё минтақалари махсус ўрганилиб, бу ҳудудларда ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришнинг Бош схемалари тузилган. Олиб борилган ишлар натижасида ўша даврда Иттифокда машҳур бўлган **минтақалар комплекс муаммоларини ўрганиш** илмий йўналиши шаклланган.

Ҳозирги бозор муносабатларига ўтиш, миллий иқтисодиётни ривожлантириш, макроиқтисодий барқарорликни мустаҳкамлаш даврида минтақавий сиёсатнинг амалий аҳамияти янада кучаймоқда. Маълумки, Ўзбекистон Республикаси бўйича макроиқтисодий барқарорлик 1996 йилдан бери кузатилмоқда; баъзи вилоятлар, масалан, Андижон, Бухоро, Хоразм ва бошқалар саноати тез суръатлар билан ривожланиб бормоқда. Айни вақтда иқтисодий салоҳияти катта бўлган ҳудудлар (Фарғона, Самарқанд, Навоий вилоятлари) бу барқарорликка кечроқ эришишди.

Республика иқтисодиётини ривожлантиришда Асака ва Самарқанд автомобилсозлик, қоровулбозор нефтни қайта ишлаш заводлари, кўпгина вилоятларда қурилган тўқимачилик корхоналари ва бошқаларнинг аҳамияти катта. Аммо, барча қўшма корхоналар ҳам самарали фаолият кўрсатишмаяпти. Жумладан, мустақиллик йилларида барпо этилган ўндан ортиқ тўқимачилик корхоналарининг иқтисодий кўрсаткичларини яхшилаш муҳим масала ҳисобланади.

Саноатнинг бошқа тармоқларидаги вазият ҳам бир хил эмас: чунончи, Навоий, Зарафшон, Олмалик тоғ-металлургия комбинатларида маҳсулот ишлаб чиқариш самарали, Фарғона нефтни қайта ишлаш заводи ҳам чет эл сармоялари билан қайта жиҳозлангандан сўнг мамлакат иқтисодиётига ижобий таъсир кўрсатмоқда. Шунингдек, Сурхондарёда Хўжакон ош тузи, Гулистонда фармацевтика, Шўртан ва Муборақда газ- кимё мажмуалари, кўнғиротда сода заводи каби қатор янги корхоналар қурилиб, республиканинг турли районларида жойлаштирилмоқда.

қишлоқ хўжалик соҳасида ҳам структуравий (таркибий) ўзгаришлар содир бўлмоқда, пахта майдонларини қисман қисқартириш асосида ғаллачиликка катта эътибор берилмоқда. Бу эса қишлоқ хўжалик тармоқларини жойлаштиришда ўзгартиришларга олиб келмоқда. Аммо, эслатиш лозимки, агросоҳада ҳозирча қатор муаммолар мавжуд; баъзи йиллари об-ҳавонинг ноқулай келиши туфайли бугдой, шולי, пахта ҳосилининг камайиши ҳам учраб туради. Унинг устига, тупроқнинг иккиламчи шўрланиши натижасида анчагина экин майдонлари қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб қолмоқда. Мазкур ҳолат агросаноат мажмуи, қайта ишлаш саноатига ўз таъсирини кўрсатади.

Транспорт соҳасидаги ўзгаришлар ҳам минтақавий ва йўл мустақиллигини таъминлаш сиёсати доирасида олиб борилмоқда. Жумладан, /узур-Бойсун-қумқўрғон, Учқудуқ-Нукус темир йўллари ҳамда Ангрэн-Поп автомобил йўлларининг қурилиши ва кенгайтирилиши мамлакат хўжалигининг ҳудудий таркибида ижобий ўзгаришларга олиб келади.

Республика раҳбарияти айниқса қишлоқ жойларга катта эътибор қаратмоқда-ки, бу ҳам бўлса минтақавий сиёсатнинг ўзига хос бир кўринишидир. Дарҳақиқат, модомики мамлакат иқтисодиётининг асосини қишлоқ хўжалиги, аҳолисининг 2/3 қисмининг кўпроғи қишлоқларда яшар экан, бу жойларда жиддий ўзгаришларга эришмай туриб стратегик вазифаларни ҳал этиб бўлмайди. Шунинг учун қишлоқ жойларга саноатни олиб кириш, қишлоқ инфраструктурасини ривожлантириш, меҳнат ресурслари бандлигини ва аҳоли турмуш даражасини яхшилаш, ижтимоий-иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш энг муҳим муаммолардан саналади.

Албатта, бундан бошқа муаммолар ҳам мавжуд. Чунончи, илгариги ҳудудий меҳнат тақсимоти, горизонтал иқтисодий алоқалар бузилганлиги оқибатида кўпгина оғир саноат корхоналари фаолияти яхши эмас, мамлакат ишлаб чиқариш салоҳиятининг анчагина қисми мужассамлашган аввалги йирик саноат марказларининг (Чирчиқ, Ангрэн, Марғилон, Бекобод ва б.) ривожланиши сустроқ. Айни чоғда ички меҳнат тақсимоти кенг қўламда йўлга қўйилмаган, ишлаб чиқаришни ногўғри ҳудудий ташкил этилганлиги сабабли турли минтақаларда ижтимоий ва экологик муаммолар бироз кескинлашган.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда минтақавий сиёсат турли ҳудудларда турлича олиб борилади: баъзи иқтисодий ривожланиши тўхтаб қолган ёки секинлашган (масалан, Ангрэн-Олмалик саноат райони) депрессив районлар хўжалиги ҳаракатга келтирилиши, аҳолиси зич агросаноат районларда (Фарғона водийси) иш ўринларини кўпайтириш, экологик танглик вужудга келган Орол бўйи каби районларда эса ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришни тўғри ташкил қилиш талаб қилинади.

Шундай қилиб, минтақавий сиёсатни амалга ошириш ишлаб чиқариш кучларини у ёки бу ҳудудда устуворроқ ривожлантириш демакдир. Бинобарин, мазкур сиёсатнинг заминида саноат, қишлоқ хўжалиги, аҳолига хизмат кўрсатиш тармоқларини жойлаштириш ётади, чунки **жойлаштириш ривожлантиришнинг ҳудудий томони, инъикосидир.**

Республика миллий иқтисодиёти тўла ва мустаҳкам шаклланиб борган сари унинг минтақавий сиёсати нафақат вилоятларга, балки бошқа «муаммоли» районларга ҳам қаратилади. Жумладан, ҳозирги кунда Оролбўйи минтақасининг экологик ҳолатини яхшилаш, бу катта ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришга жиддий аҳамият берилмоқда. Келажакда алоҳида дарё ҳавзалари, воҳа ва водийлар, тоғ ёки чўл ҳудудлари ҳам давлатнинг минтақавий сиёсатини объекти сифатида кўрилиши мумкин.

Собиқ Иттифоқ парчаланиб, янги мустикал мамлакатлар пайдо бўлиши билан илгариги чегаралар давлат чегарасига айланиб қолди. Шу муносабат билан чегарага яқин ёки ўзига хос географик ўринга эга бўлган қишлоқ туманлари (масалан, Сўх, Фарғона, Бўстонлик, Олот, Ургут, кўрғонтепа, Шовот, Сариосиё ва б.) ҳам вилоят ва мамлакатнинг минтақавий сиёсатида алоҳида эътиборга эга бўлади.

Хуллас, минтақавий сиёсат ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва ривожлантиришда навбатма-навбатчиликни, «эркин ҳудудий рақобат ва мусобақани» назарда тутати. Бу эса мамлакатнинг иқтисодий макони ва тармоқлар таркибида доимий ўзгаришлар билан бирга содир бўладиган диалектик жараёндир.

Савол ва топшириқлар

1. *Геосиёсат ва минтақавий сиёсатнинг ўзаро фарқлари, уларнинг ички тузилиши нималардан иборат?*
2. *Минтақавий сиёсатнинг моҳият ва асосий мақсади нима?*
3. *Ўтиш даврининг ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва жойлаштиришга қандай таъсири бор?*
4. *Ўзингиз яшайтган вилоят доирасида Сиз қандай минтақавий сиёсат олиб борган бўлар эдингиз?*

III БОБ. ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИНГ ИЖТИМОЙ ТАШКИЛ ЭТИШ ШАКЛЛАРИ

Иқтисодиёт ривожланиши унинг ижтимоий ва ҳудудий ташкил этилиши билан боғлиқ. Ишлаб чиқаришнинг бундай шакллари эса муайян бир жараённинг икки томони бўлиб, у моҳиятан ижтимоий ва ҳудудий (географик) меҳнат тақсимооти хусусиятларидан келиб чиқади. Бинобарин, уларни бир-бирига мутлақо тескари қўйиб бўлмайди, чунки катта ёки кичик, у ёки бу маҳсулотни ишлаб чиқариш албатта уларни маълум ҳудудда жойлаштириш орқали амалга оширилади.

Ижтимоий ташкил этиш шакллари мужассамлашув, ихтисослашув, ҳамкорлик ва комбинатлашувдан иборат. Булар ҳам ўзаро алоқадорликда ривожланиб боради ва кўпинча биргаликда содир бўлади. Уларнинг аста-секин такомиллашиб бориши, бир-бирлари билан уйғунлашуви фан-техника тараққиёти, жамият ривожланиши билан ҳамкорликда юз беради.

Мужассамлашув ва ихтисослашув ишлаб чиқаришни ижтимоий (ҳудудий) ташкил қилишнинг нисбатан оддийроқ шакллари ҳисобланади. Бироқ, айна ана шу шаклларнинг ўзгариб бориши қолган шакллар, ишлаб чиқариш ривожланиш хусусиятларга катта таъсир этади.

Мужассамлашув, энг аввало, корхона ёки бошқа ишлаб чиқариш объектларининг катта-кичиклигини англатади. Табиийки, жамият ривожланиши билан мужассамлашув даражаси ҳам ошиб боради. Шу нуқтаи назардан ўзига хос мужассамлашув қонунияти мавжуд; бир вақтлар маҳсулотлар унча катта бўлмаган корхоналарда ишлаб чиқилган бўлса, кейинчалик улар аста-секин йириклашиб борган (саноат корхоналарида 100 минг кишидан зиёд ишчи хизмат қилади, жуда катта кўламда маҳсулот ишлаб чиқарилади). Масалан, Россия Федерациясидаги «Авто-Зил» корхонаси, Магнитогорск металлургия комбинати, Саян-Шушен ёки Красноярск ГЭСи, ўзимизнинг Ўзбекистондаги Чкалов номли самолётсозлик заводи, Олмалиқ тоғ-металлургия комбинати, Тошкент, Бухоро тўқимачилик комбинатлари шулар жумласидандир. Худди шундай, собиқ Иттифоқ даврида қишлоқ хўжалигида ҳам жуда катта колхоз ёки совхозлар, чорвачилик фермалари, ноишлаб чиқариш соҳаларида йирик кино-театрлар, ўрта ва олий мактаблар, магазинлар, стадионлар ташкил қилинган эди.

Ишлаб чиқаришнинг мужассамлашуви катта иқтисодий самарадорликка (мужассамлашув, агломерация самарадорлиги) олиб келса-да, бу жараён чексиз эмас ва уни ҳар қандай шароитда ҳам ижобий баҳолаб бўлмайди. Демак, мужассамлашув қонуниятининг ҳам ўзининг чегараси, меъёри мавжуд. Аммо, бу билан мужассамлашув ўз моҳиятини йўқотмайди, балки у ўз шаклини ўзгартиради, холос.

Мужассамлашув саноат мисолида жуда аниқ кўринади. Бу борада ишлаб чиқариш фондлари, ялпи маҳсулот ёки ишчи ва хизматчиларнинг турли йирикликдаги корхоналарда йиғилиши, тўпланиши соф ҳолдаги ишлаб чиқариш ёки корхона мужассамлашуви, уларнинг шаҳарлар ва районлар жойлашуви-ни эса урбанистик ва ҳудудий мужассамлашув сифатида кўрсатиш ўринли.

Мужассамлашувнинг бу шакллари бир-бирига ўтиб туради ва турли район ёки мамлакатларда ҳар хил бирикмада бўлади. Чунончи, шаҳарнинг марказлашув даражаси маълум бир босқичга етгандан кейин ўзига хос вазият вужудга келади, яъни энди мазкур шаҳарда қўшимча корхоналарни куриш

имконияти қолмайди. Экологик, уй-жой, транспорт муаммолари кескинлашади, куриш учун ер майдони ҳам етишмайди ва айна пайтда янги корхона бу марказдан олисда жойлашувни ҳам «истамайди». Демак, йирик шаҳарда ҳам эмас, ундан узоқда ҳам эмас; шаҳарнинг ички имконияти йўқ, корхона эса ундан йироқлаша олмайди. Нагжада янги корхона ёки илмий текшириш муассасалари, олий ўқув юртлири йирик шаҳарнинг таъсир доирасида ўрнашади- шаҳар агломерацияси ёки саноат тугуни вужудга келади.

Юқорида келтирилган мулоҳазаларга мисол қилиб Тошкент атрофида жойлашган гўшт комбинати (Ўртаовул шаҳарчаси), ТошИЭС, Тошкент аграр университети (Яланғоч манзилгоҳи), ядро физикаси институти (Улуғбек шаҳарчаси), алкогольсиз ичимликлар комбинати (кибрай) ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Тошкент аҳолиси эҳтиёжи ва хўжалиги учун зарур бўлган бу корхоналарни пойтахтда куришнинг иложи йўқ. Лекин улар истеъмолчи, саноат, илм-фан марказига яқин бўлмоғи, замонавий инфраструктура тизимига эга бўлиши лозим. Бундан яна бир хулоса, яъни ишлаб чиқариш мужассамлашуви билан шаҳар ривожланиши ўртасидаги муносабат келиб чиқади. Дастлаб шаҳарнинг вужудга келиши ва улғайишида ишлаб чиқаришни жойлаштириш (мужассамлашув) етакчи рол ўйнайди, кейинчалик эса шаҳарнинг ўзи ишлаб чиқаришнинг худудий ва мужассамлашув омилига айланади.

Энди турли шаклдаги мужассамлашувга мисол келтирайлик. Масалан, Ўзбекистон саноат маҳсулотининг ярмидан кўпини ҳар бирида 2000 дан ортиқ ишчи ишлайдиган корхоналар ишлаб чиқаради, деб фараз қилайлик. Бу ишлаб чиқариш ёки корхона даражасидаги мужассамлашувдир. Тошкент шаҳрида мавжуд корхоналар Ўзбекистон Республикаси саноат маҳсулотининг тахминан 17-20 фоизини беради-бу урбанистик мужассамлашув бўлади. Агар Фарғона водийсини Республикамининг асосий пилла ёки мева маскани, нефт маҳсулотлари ёки ўсимлик ёғи чиқарувчи райони сифатида кўрсак, у ҳолда худудий мужассамлашувни назарда тутган бўлаемиз.

Мужассамлашувнинг юқори ёки пастлиги айна пайтда маълум бир соҳанинг ривожланганлик даражасини белгилайди. Бу ерда «умумий махраж» бўлиб шаҳар, вилоят ёки бошқа бир жойда яшовчи аҳолининг улуши, ҳиссаси хизмат қилади. Айтайлик, Фарғона водийсида Ўзбекистон Республикаси аҳолисининг 27 фоизи жойлашган. Агар у ёки бу ишлаб чиқариш кўрсаткичи шу рақамдан канча юқори бўлса, у ҳолда мазкур ишлаб чиқариш тармоғи водийда ривожланган, иқтисодий мужассамлашган бўлади.

Корхона, урбанистик ва худудий мужассамлашув турли район ёки мамлакатларда турлича бирикма ҳосил қилади. Нисбатан паст даражадаги урбанистик мужассамлашувида корхона ёки ишлаб чиқариш мужассамлашуви юқори бўлиши ҳам мумкин. Бунга кичикроқ шаҳарда, масалан, Хивада катта гилам комбинатининг жойлашуви мисол бўла олади. Худди шундай, паст даражадаги урбанистик мужассамлашув юқори кўрсаткичдаги худудий мужассамлашувга ҳам олиб келади. Бу ҳолда мазкур худудда жуда кўп кичик саноат пункти ёки марказлари мавжуд бўлади. Айна шундай вазиятни 80-йилларда Республиканинг кўпгина вилоятларидаги (Андижон, Бухоро, Фарғона, қашқадарё, Наманган, Хоразм ва ҳ.к), тўқимачилик корхоналарининг тарқоқ, филиаллар асосида жойлашганлигида учратаемиз. Шу билан бирга паст даражадаги худудий мужассамлашуви юқори урбанистик кўрсаткич билан ҳам уйғунлашган ҳолда келади. Чунончи, бир вақтлар Франция деганда, аввало унинг пойтахти Париж, Венгрия рамзида эса Будапешт тушунилар эди. Ҳозир ҳам қўшни қирғизистон Республикасида ишлаб чиқариладиган ялпи маҳсулотнинг талайгина қисмини унинг пойтахти Бишкек беради, Туркия иқтисодиётида эса Истамбулнинг ўрни ниҳоятда катта ва ҳ.к.

Шундай қилиб, юқори даражадаги мужассамлашув, айниқса ўта йирик корхоналарни барпо етиш ҳамма вақт ҳам ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан самарали эмас. Бундай ҳолларда тайёр маҳсулотни транспортда ташини харажатлари кўпаяди, ишчи кучи етишмайди ва энг муҳими-экологик мувозанат бузилади. Хўш, қайси даражадаги мужассамлашув маъқул, деган савол туғилади. Ахир, айна бир ҳажмдаги маҳсулотни турли хил бирликдаги корхона, шаҳар ёки районларда ишлаб чиқариш мумкин-ку! Бу ерда ҳам бир томонламалик, катъийлик ноўриндир. Бинобарин, турли хил йирикликдаги корхоналар, катта-кичик шаҳарлар бўлгани мақсадга мувофиқ. Демак, мужассамлашув объектив қонуният, бироқ у барча мамлакатларга хос ва иқтисодий самарадорликка эга бўлсада, унинг маълум чегараси, кўлами, доираси бўлиши шарт.

Мамлакатнинг биргина, аксарият ҳолларда пойтахт шаҳар асосида ривожланишини Лотин Америкаси давлатларининг яқин ўтмишдаги тараққиёти ёки ҳозирги Африка мамлакатлари мисолида кўришимиз мумкин. Ушбу мамлакатлар ўз ижтимоий-иқтисодий борлигини уларнинг энг йирик маркази бўлган пойтахт шаҳрида мужассамлаштиради. Бундай ҳолларда ишлаб чиқаришнинг бир томонлама ёки номуносиб худудий таркиби ўта марказлашган мужассамлашувни билдиради.

Республикада ҳам фақат Тошкент ёки Тошкент вилоятини ривожлантириб, қолган минтақаларни ўз ҳолича қолдиравериш ярамайди, албатта. Шу боис қорақалпоғистон Республикаси, Хоразм, Сурхондарё, Жиззах каби вилоятлар ижтимоий-иқтисодий ривожланишини жадаллаштириш мустақил давлатнинг илмий асосланган минтақавий сиёсатида ўз аксини топмоғи лозим.

Марказлашув мужассамлашувнинг бир кўринишидир. Бу ерда ишлаб чиқариш корхоналари ёки бошқа ташкилотлар ва соҳаларни атиги биргина шаҳарда жойлашуви тушунилади. Айна пайтда

мамлакат ёки хўжалик бошқарувининг бундай тизими якка ҳокимлик-монополияга олиб келиши турган гап, бу эса бозор-эркин иқтисодиёт шароитида мақсадга номувофиқдир.

Таъкидлаш жоизки, ўтиш даври иқтисодиётида барча соҳаларнинг кичик бўлгани маъкулрок. Чунки, улар ҳаракатчан, мабодо қасод бўлганда, инқирозга учраганда, тез ва осон қайта ихтисослаштирилиши мумкин. Бундай ихчам корхоналарни бошқариш ҳам қийин эмас. Аммо, кичик корхоналар асосан маҳаллий бозорни тўйинтиради ва шу жиҳатдан уларнинг рақобатбардошлиги, экспорт салоҳияти ўта паст. қолаверса, хўжаликнинг, жумладан саноатнинг барча тармоқларида ҳам (масалан, автомобилсозлик, нефтни қайта ишлаш, кимё ва б.) майда ҳажмдаги корхоналарни қуриб бўлмайди. Ўз навбатида тўғри ташкил этилган йирик корхоналар минтақа ва миллий иқтисодиётнинг таянчи, мамлакат қудратини, унинг жаҳон бозорида қатнашувини таъминлайди.

Мужассамлашув қишлоқ хўжалиги ва айниқса транспортда унча сезиларли эмас, чунки уларнинг жойлашуви «нуқтасимон» бўлмай, балки ареал (майдон) ва лентасимон шаклга эга. Албатта, бу ерда соф ҳолдаги ишлаб чиқариш, яъни корхона даражасидаги мужассамлашув назарда тутилади. Бундай мужассамлашув аҳоли жойлашувида, аҳоли манзилгоҳларнинг катта-кичиклигида, соғлиқни сақлаш, таълим тизими, савдо, спорт, маданият ва бошқа ижтимоий соҳалар корхоналарини ташкил қилишда яққолроқ намоён бўлади. Бироқ, юқорида таъкидлаганимиздек, мазкур тармоқларда ҳам ўтиш даврида фақат йирик корхоналарни қуриш ижобий натижалар бермаслиги мумкин.

Тарихан қараганда, ихтисослашув мужассамлашувдан олдин пайдо бўлган. Зеро, дастлабки ижтимоий меҳнат тақсимоти оила аъзоларини-аёл ва эркакларни турмушнинг турли соҳаларига ихтисослашувида ўз аксини топганди (аёллар уй юмушлари билан, эркаклар овчилик билан шуғулланардилар). Маълумки, бу даврда кишилар табиатда мавжуд бўлган озиқ-овқат билан кун кечирад эдилар.

Ихтисослашув ҳам, ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг муҳим шакли бўлиб, у меҳнат тақсимоти билан чамбарчас боғлиқ. Унинг уч босқичи ва уч тури мавжуд. Ихтисослашувнинг уч босқичи-корхона, шаҳар ёки район, миқёсидаги ихтисослашувдир. Бошқача қилиб айтганда, уларнинг ҳар бирига ижтимоий меҳнат тақсимоти натижасида маълум бир маҳсулотнинг ишлаб чиқарилиши бириктирилади. Ўз навбатида, ихтисослашув шу корхона (у жамоа хўжалиги бўлиши ҳам мумкин), шаҳар ёки районларнинг «қиёфасини», уларнинг меҳнат тақсимотида тутган ўрнини белгилаб беради.

Ихтисослашувнинг уч тури-бу қисм (детал), технологик ёки ярим маҳсулот (полуфабрикат) ва предмет (тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш) ихтисослашувидан иборат. Унинг бундай кўринишлари бир-бири билан узвий боғлиқ ва улар турли ҳудудий босқичда ўзгача хусусиятга эга.

Ихтисослашув оқибатида хўжаликнинг турли тармоқлари вужудга келади, иқтисодий районлар, шаҳарларнинг функционал типлари шаклланади. Шу билан бирга у ташқи транспорт иқтисодий алоқаларини тақозо этади, чунки ишлаб чиқарилган ва маҳаллий истеъмолдан ортиб қолган маҳсулот четга чиқарилади ва мазкур районда етишмайдиغان маҳсулот эса бошқа жойлардан келтирилади.

Ихтисослашувни аниқлаш учун бир неча шарт ва шароитлар зурур. Муҳими-маҳсулот фақат шу жой талабини қондирибгина қолмай, балки ортиқчаси бошқа районларга-бозорга чиқарилиши ёки товар хусусиятига эга бўлиши керак. Масалан, Республикамиз пахта толаси, пилла, тоғ-қон, табиий газ саноати, қишлоқ хўжалиги машинасозлиги ва бошқа соҳаларга ихтисослашган. Уни ип ёки ипак газламаси, нефть саноатига ихтисослашган дейиш бироз мушкулроқ, сабаби-бу маҳсулотлар Ўзбекистонда ҳозирча етарлича ишлаб чиқарилмайди ва улар маҳаллий талабни тўла қондирганича йўқ.

Ихтисослашув, албатта фақат моддий ишлаб чиқаришга тегишли эмас. У барча ижтимоий жабҳаларга ҳам молик хусусиятдир. қолаверса, айрим олийгоҳлар ўқитувчи, бошқалари-агроном, муҳандис, табобатчи каби мутахассисларни тайёрлайди. Чунки бу олийгоҳлар айнан ана шундай ходимларни тайёрлашга ихтисослашган. Ихтисослашувнинг ҳам мужассамлашув каби ўзининг чегараси бўлиши лозим; ўта тор ихтисослашув бир томонламаликка (ижтимоий ҳаётда тор фикрлашга), йўл харажатларининг кўпайишига олиб келади. Улкан корхоналарни қуриш қандай зарарли бўлса, ҳаддан ташқари тор ихтисослашув, яккаҳокимлик ҳам шунча хатарлидир. Иқтисодиётда фақат ёки асосан бир соҳага ихтисослашув—бу ҳудуднинг муваққат қудрати, бахти ва айни вақтда унинг бадбахтлиги, фожиаси бўлиши мумкин (ижтимоий ҳаётда ҳам худди шундай).

Афсуски, яқин ўтмишда мамлакатимиз қудрати, унинг ривожланганлик даражаси «йирик», «энг катта», «ягона» каби тушунчалар билан ифодаланар, «биринчи» бўлиши эса кўп ҳолларда қолган барча соҳаларда колоқликни англатар эди. Аммо бу мулоҳазалардан нотўғри хулоса чиқариш ҳам керак эмас, чунки ихтисослашувсиз шаҳар, туман, вилоят, иқтисодий районларнинг, қолаверса, жамият ва кишиларнинг ўзини ҳам ривожланганлигини тасаввур қилиш қийин. Шунинг учун ихтисослашган тармоқлар билан биргаликда бошқа ёрдамчи ёки иккиламчи соҳалар ҳам ҳеч бўлмаганда маҳаллий эҳтиёж доирасида ривожланган бўлиши лозим. Бу ерда ихтисослашган тармоқни дарахтнинг танасига, дарёга, кўшимча тармоқларни эса дарахтнинг шох ва шохчаларига, дарёларнинг ирмоқларига ўхшатиш ўринли.

Ўз-ўзидан маълумки, танасиз шох ҳам бўлмайди, шохсиз дарахт эса-бу оддий бутадир, ирмоқсиз дарё ҳам баркамол дарё тизимини шакллантирмайди.

Демак, ихтисослашув комплекс, ҳар томонлама ривожланиш билан уйғунлашуви керак. Зеро, ихтисослашувда йўл қўйилган хатолар оқибатини ҳозирги кунда сезиб турибмиз. Бу камчиликлар айниқса, собиқ иттифокдош республикаларнинг ўзаро иқтисодий алоқаларини бузилишида ўз аксини топмоқда. Шу сабабли эътибор кўпроқ ҳар бир мамлакатнинг мумкин қадар атрофлича ривожланишига қаратилмоқда. Албатта, бундай тараққиёт Ўзбекистонни жаҳон ҳамжамиятидаги бошқа мамлакатлардан фарқ қилдирувчи, унинг ўрнини белгилаб берувчи ихтисослашган тармоқларни такомиллаштириш орқали амалга оширилиши мақсадга мувофиқдир.

Минтақа ва мамлакатларнинг у ёки бу маҳсулот ишлаб чиқаришга ихтисослашуви, энг аввало, улардаги мутлоқ ва нисбий афзалликларга боғлиқ (А.Смит, Д.Риккардо); бу ерда яратилган маҳсулот уни бошқа жойда етиштиришга кўра арзонроқ, кам харажатлироқ бўлиши керак. Одатда, ҳар бир мамлакат ёки унинг алоҳида қисмлари ўзидаги қулай ва арзон омиллардан фойдаланиб, қийин ва қиммат омил маҳсулотларини четдан олиб келади. Бундай қонуниятни дастлаб швед иқтисодчилари ХХ асрнинг 30-йилларида Э.Хекшер ва Б.Олинлар асослаб беришган.

Ихтисослашувнинг ҳам туб моҳияти, мақсади иқтисодий самарадорликни оширишдир. Табиийки, бир кишининг ҳар хил маҳсулот яратиш, ёки ҳар хил касб билан шуғулланишидан кўра муайян ишни бажариши фойдали. қолаверса, меҳнатнинг бир турини унинг иккинчи тури билан алмашуви давомида вақт ҳам кетади, ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг сифати яхши бўлмайди. Аммо, бу ерда соф ижтимоий ихтисослашув кишининг фикр доирасини торайтиради, уни оддий роботга айлантириб қўяди. Кўриниб турибдики, ижтимоий ҳаётда ҳам, ишлаб чиқаришда ҳам тор ихтисослашув яхши натижалар бермайди.

Ҳозирги ривожланган мамлакатларда ва қисман ўзимизда ҳам бозор муносабатларига мос равишда истеъмол, талаб индивидуаллашиб, хусусийлашиб бормоқда. Авваллари бир мамлакат ёки район маҳсулотнинг бир турига ихтисослашган ва у билан минтақавий ва жаҳон бозорида қатнашган бўлса, эндиги шароитда ўша маҳсулотнинг ўзи турли шаклга, кўринишга эга бўлиши керак. Масалан, ҳозирги даврда энгил машиналар, озиқ-овқат маҳсулотлари ва бошқалар фақат бир турда бўлиши уларнинг рақобатбардошлиги ва харидорлигини таъминламайди. Бинобарин, эндиги шароитда конвейр усули, микдор кўрсаткичлари муҳим эмас; аксинча «постфордизм», масштаб (микдор) самарадорлигининг ўрнига турли хиллик, сифат самарадорлиги олдинга сурилмоқда.

Ҳозирги фан-техника тараққиётидан фойдаланиб янги-янги маҳсулот турлари пайдо бўлмоқда ёки улар замонавий технологиялар асосида арзон ва осон йўллар билан ишлаб чиқилмоқда. Бундай инновацияларнинг «ҳаёт цикли»-вужудга келиши, ривожланиши, аста-секин барча мамлакатларда тарқалиши ва, ниҳоят уларнинг ўрнига бошқаларнинг келиши ва «сўниши» билан белгиланади. Шунга ўхшаш янгиларнинг тарқалиши ёки диффузия қонуни иқтисодий назариясида Йозеф Шумпетер (XX аср биринчи ярмида) ва швед Т.Хагерстранд (1953 й.) томонларидан асосланган.

Шундай қилиб, ихтисослашув ҳам мужассамлашув каби ривожланганликнинг муҳим белгисидир. Аммо, ҳар иккисининг ҳам чегараси бўлиши керак. Худди шу нуктаи назардан кооперация ёки ҳамкорлик янада самаралироқ ҳисобланади. Бу ўринда айтиш мумкинки, кооперация ихтисослашув билан яқиндан боғлиқ ва усиз вужудга келмайди. Чунки, ҳар қандай кооперация турли касб, хунар, маҳсулот ишлаб чиқаришга ихтисослашганларнинг ҳамкорлигидан бошқа нарса эмас.

Кооперация пировард натижада муайян бир маҳсулот яратиш учун турли корхоналарнинг ҳамкорлигидир. Бу корхоналар фақат бир ёки икки тармоққа тегишли бўлмаслиги мумкин. Шу билан бирга кооперацияда ҳудудий бирлик, барча ихтисослашган корхоналарнинг бир жойда ўринлашуви унча сезилмайди ва, аксинча, уларнинг тарқоқ ҳолда жойлашуви кузатилади.

Кооперацияда қатнашувчи корхоналар сони ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг мураккаблигига боғлиқ. Чунончи, машинасозликда, аниқроғи энгил ва юк машиналарини ишлаб чиқариш учун жуда кўп эҳтиёт қисмлар, деталлар керак. Шу боис бундай машиналарнинг яратилишида юзлаб ихтисослашган корхоналарнинг улуши бор. Масалан, Москвада энгил автомобил ёки Лихачев номли завод, Толяттидаги Волга автомобил заводи (Жигули), Асакадаги «ЎзДЭУ» автокорхоналари ва шунга ўхшашлар юзлаб корхоналар билан ҳамкорлик қилади. Модомики асосий, яқунловчи ёки йиғувчи бош корхона кўп жойдан асбоб-ускуналар, деталл ва жиҳозлар олар экан, у транспорт географик жиҳатдан қулай нуктада қурилиши зарур.

Комбинация ёки комбинатлаш кооперацияга ўхшаб корхоналар бирлашмасидан иборат. Аммо бу ерда тарқоқ ҳолда жойлашган бирлик эмас, балки уларнинг ҳудудий умумийлиги, технологик ва ташкилий бирлиги тушунилади. Шу сабабли комбинацияда, кооперациядан фарқли ўларок, ҳудудийлик хусусияти кўпроқ намоён бўлади. Бинобарин, унда мужассамлашув яққол кўзга ташланади, сабаби-кўп ҳолларда комбинатлашув муайян хом ашёни биргаликда, атрофлича қайта ишлаш билан боғлиқ. Бу икки, юзаки қараганда бир-бирига ўхшаш тушунча ўртасида бошқа фарқлар ҳам бор. Хуллас, бу шаклни қаер-

да «комбинат» сўзини учратсак, уни ўша соҳада кўрамиз, ҳатто аҳолига хизмат кўрсатувчи тармоқларда ҳам (маиший хизмат комбинатлари).

Саноатда комбинатлар бир неча технологик жиҳатдан боғлиқ бўлган завод ёки цехлардан ташкил топган бўлади. Чунончи, қора металлургия комбинатлари, аниқроғи тўлиқ цикли комбинатлар чўян, пўлат ва прокат ишлаб чиқарувчи заводлар бирлашмасидир. Агар уларнинг биттаси бўлмаса, у ҳолда комбинат тўлиқ циклга эга эмас (Бекободдаги Ўзбек металлургия комбинати худди шундай корхоналардандир). Тўқимачилик комбинатлари йигирув, бўёклаш, тайёрлаш цехларидан иборат, хом ашё битта-пахта толаси ёки пилла маҳсулоти. Гўшт комбинатида ҳам ягона хом ашё асосида бир неча маҳсулот: гўшт, консерва, колбаса каби бошқа маҳсулотлар олинади. Унинг чиқиндисидан, масалан, суяк ва қондан қишлоқ хўжалиги ва тиббиёт соҳасида фойдаланиш мумкин, териси эса ошлагандан сўнг чарм-пойафзал саноатида ишлатилади. Ўрмон, цемент-шифер, кимё комбинатларининг тузилиши ҳам худди шундай. қолаверса, марказлашган иссиқлик электр станциялари ҳам комбинат хусусиятига эга, чунки улар айна пайтда электр энергияси ва пар (буғ) беради.

Шундай қилиб, комбинация саноат тармоқларининг кўпчилигига хосдир. Фақат машинасозикда «комбинат» сўзини учратмаймиз, аммо моҳиятан бу ерда ҳам у мавжуд, зотан металлдан асосий маҳсулот билан бир қаторда халқ истеъмол моллари ҳам ишлаб чиқарилади. Масалан, Тошкентдаги Чкалов номли авиация бирлашмаси самолётдан ташқари автомобил учун баъзи бир эҳтиёт қисмлар, болалар ара-вачаси (коляска) ва шунга ўхшаш турли хил халқ истеъмол молларини ҳам ишлаб чиқаради.

Умуман олганда, ишлаб чиқаришнинг барча ижтимоий шакллари ўзаро боғлиқ. Жумладан, ихтисослашган корхоналар ёки кооперация ва комбинация доирасидаги ишлаб чиқариш бўғинлари ҳам у ёки бу кўринишда мужассамлашувни англатади. Бироқ, бу ерда уларнинг бир жойда тўпланганлиги, йиғилганлик даражаси бошқа жойларга нисбатан юқори бўлиши лозим, акс ҳолда том маънодаги мужассамлашув бўлмайди.

Сўнгги йилларда ихтисослашувда унинг детал ва технологик ихтисослашув шакли қисқариб бориш ҳоллари кузатилмоқда. Айна вақтда тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш, яъни предмет ихтисослашуви кенг ривожланади, айниқса детал ва технологик ихтисослашув кооперация ва комбинатлашувда кўпроқ иштирок этади. Бундай вазият қисман ўтиш даврининг ўзига хос қийинчиликларидан ҳам келиб чиқади.

Ихтисослашув ишлаб чиқариш жараёнини ажратади, яқкалайди, кооперация эса уни умумийлаштиради, комбинатлашув-бирлаштиради. Уларнинг барчаси айна вақтда у ёки бу даражадаги корхонада ташкил этилади, мужассамланади. Масалан, ҳар қандай комбинат юқори даражадаги мужассамлашув, йирик корхона демакдир.

Ишлаб чиқаришнинг ижтимоий шакллари бозор иқтисодиёти шароитида ўзига хос хусусиятга эга бўлади. Энг муҳими шундаки, корхоналарнинг катта-кичиклиги, уларнинг ихтисослашуви ва ўзаро уйғунлашуви энди кўп жиҳатдан давлатга, ягона марказ ва режалаштиришга боғлиқ эмас. Корхоналар, ишлаб чиқарувчилар, тадбиркорлар бир-бирлари билан тўғридан-тўғри алоқа, шериклик қиладилар. Давлатнинг вазифаси эса бу жараёни турли механизмлар орқали тартибга солиш ва бошқариб боришдан иборат бўлади.

Савол ва топшириқлар

- 1. Мужассамлашувнинг ижобий ва салбий томонлари нималарда ўз аксини топган?*
- 2. Ихтисослашув ва унинг турли шакллари ҳозирги даврда қандай ўзгариб бормоқда?*
- 3. Ихтисослашув билан ҳамкорлик (кооперация) ўртасидаги алоқадорликни мисоллар ёрдамида тушунтириб беринг.*
- 4. Комбинатлашув қайси тармоқлар учун хос ва нима учун?*

IV БОБ. ИШЛАБ ЧИҚАРИШ КУЧЛАРИНИ ЖОЙЛАШТИРИШНИНГ АСОСИЙ ОМИЛЛАРИ

Ишлаб чиқариш тармоқлари ўз-ўзидан, тасодифан ҳудудий тарқалмайди, балки маълум шарт-шароитлар ва омилларни ҳисобга олган ҳолда жойлаштирилади ёки ҳудудий ташкил этилади. Бу омилларни яхши билиш ишлаб чиқаришнинг ҳудудий таркиби ва тизимининг ривожланиш қонуниятларини ўрганишга асос бўлади.

Ишлаб чиқаришни жойлаштириш маълум қонуният, принцип ва омиллар асосида амалга оширилади. қонуниятлар, энг аввало, омилларнинг ўзаро алоқадорлиги, ишлаб чиқариш корхона ва тармоқларининг маълум ҳудудий ва технологик мажмуа шаклида ташкил этилиши, бу тармоқлар ривожланишидаги мутаносибликлардан келиб чиқади. Масалан, ҳозирги бозор иқтисодиётига ўтиш даврини ўзининг қонуниятлари

мавжуд. Ишлаб чиқаришга нисбатан истеъмол, таклифга кўра талабнинг устунлиги, эркин ракобат, очиқ иқтисодиёт юргизиш, уни либераллаштириш шулар жумласидандир. Булар, албатта, ишлаб чиқаришни жойлаштиришга, иқтисодий маконнинг шаклланишига катта таъсир кўрсатади.

Принцип ёки тамойиллар қўйилган стратегик мақсадларга эришишдаги, дастлабки ёки бирламчи асослар ҳисобланади. Чунончи, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов томонидан ишлаб чиқилган мамлакатнинг бозор муносабатларига ўтиш даврига мос беш асосий принцип ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг устувор йўналишларини белгилаб беради. Ўз навбатида улар ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил қилишда эътиборга олинади.

Шунингдек, бу даврда вақт ва маблағдан унумли фойдаланиш, мамлакат иқтисодий хавфсизлигини таъминловчи соҳаларни жадалроқ ривожлантириш, табиий ва меҳнат ресурсларини ишга солиш, минтақалараро иқтисодий интеграция жараёнларини кучайтириш ҳам катта аҳамият касб этади. Албатта, бу борада ишлаб чиқаришни хом ашё базасига, электр манбаи ва истеъмол районларига яқинлаштириш принципи ўз кучини сақлаб қолади. Бироқ, унутмаслик лозимки, барча ишлаб чиқариш тармоқларини бир вақтнинг ўзида ҳам хом ашё, ҳам ишчи кучи, ҳам истеъмол районига яқинлаштириш қийин (ё униси, ёки бунисига яқинлаштириш мумкин, аммо ҳаммасига эмас!). Бинобарин, бу тамойилни ҳар хил тармоққа нисбатан аниқ қўллаш талаб қилинади.

Ўтиш даврида барча ҳудудлар ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасини тенглаштириш принципи ҳам аввалгидек, «социалистик руҳда» талқин қилинмайди. қолаверса, бу даврда минтақалараро тафовут сақланиб ва, ҳатто бироз кучайиб бориши мумкин. Шу боис давлатнинг минтақавий сиёсати бу фарқларни иложи борида қисқартиришга йўналтирилади. Бундай ҳудудий номуносабликларнинг ўзига хос ривожланиш омили сифатида (ҳудудий рақобат) маълум даражада сақланиб қолишининг сабаби шундаки, бир вақтнинг ўзида барча тармоқларни бир даражада ривожлантириш асло мумкин эмас. Худди тармоқлар таркибида бўлганидек, ишлаб чиқаришнинг ҳудудий тузилмасида ҳам ривожланиш навбатма-навбат, устуворлик принципи, рақобат асосида олиб борилади.

Табиийки, иқтисодиёт тармоқлари ҳамда минтақаларнинг ривожланиши турли хил омил ва шароитларга ҳам боғлиқ бўлади.

Ишлаб чиқариш тармоқларини жойлаштиришда хом ашё, ёқилғи, электр қуввати, сув ва иқлим шароитлари, меҳнат ресурслари, истеъмол ва транспорт, иқтисодий географик ўрин каби омиллар муҳим аҳамиятга эга. Шунингдек, экология, илмий-техника тараққиёти ва бозор иқтисодиёти омилларининг бу борадаги роли ҳам ошиб бормоқда.

Кўриниб турибдики, ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришга таъсир этувчи омиллар жуда кўп. Модомики бу омиллар кўп экан, демак:

- *уларнинг таъсир даражаси ҳар хил бўлади;*
- *бу омилларни гуруҳлаш талаб этилади;*
- *омиллар ва ишлаб чиқаришни жойлаштиришни ўрганишда комплекс (яъни ҳар томонлама) ёндошув зарур.*

У ёки бу омилнинг таъсир даражаси унинг маҳсулот чиқаришдаги «солиштирма оғирлиги» билан ўлчанади ёки унинг маҳсулот бирлиги билан нисбати ҳисобга олинади. Албатта, жамият тараққиёти, фан-техника ривожини ва бошқа сабаблар туфайли омилларни таъсирчанлиги ўзгариб боради. Чунончи, агар илғари табиий шароит, хом ашё, ишчи кучи кабиларнинг аҳамияти катта бўлган бўлса, ҳозир илмий-техника тараққиёти, экология, бозор, истеъмолнинг кучайиши ва турланиши муҳимроқ бўлиб қолмоқда, ишлаб чиқариш кўпроқ маблағталаб ва илмталаб бўлиб бормоқда.

Шу билан бирга маълум омилнинг таъсирчанлиги, яъни унинг кўп сарфланиши аста-секин камайтирилиб борилади. Масалан, маҳсулот бирлигига нисбатан сарфланадиган хом ашё, ёқилғи, электр қуввати, ишчи кучи ва бошқалар мунтазам равишда тежаллади. Бу эса ишлаб чиқариш самарадорлигининг ошиб боришига олиб келади.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, «кўп сарфланади» деган сўз ўз-ўзидан исрофгарчиликни ва, бинобарин, атроф-муҳит экологиясига ҳам салбий таъсирни англатади. Жумладан, хом ашё кўп сарфланадиган ёки «сув талаб» корхоналарда шунга мос равишда хом ашёни тўла ишлатилмаслиги, унинг чиқиндига кетиши, сувнинг ифлосланиши каби ҳолатлар юз беради. Демак, бу борада тежамкорлик ҳам иқтисодий, ҳам экологик аҳамиятга эга бўлади.

Ишлаб чиқариш тармоқларини жойлаштиришда барча шарт-шароитлар, омиллардан келиб чиқилади. Лекин маълум тармоқни ҳудудий ташкил этишда ҳамма омил эмас, улардан фақат айримлари етакчи, ҳал этувчи рол ўйнайди. Бунинг учун яратиладиган маҳсулот бирлигига, масалан, сув ёки электр қуввати, ишчи кучининг қай даражада сарфланишини аниқлаш талаб этилади. Бошқача қилиб айтганда, «қаср махражида» маҳсулот бирлиги, унинг суратида эса алоҳида-алоҳида омиллар (масалан, 1 тонна шакар олиш учун қанча хом ашё, яъни қанд лавлаги ишлатилади, қанча электр қуввати ёки меҳнат сарфланади ва ҳ.к.) туради. қайси омил бўйича йирик сон чиқса, унинг аҳамияти шунча юқори бўлади ва у қўрилаётган ишлаб чиқариш тармоғини жойлаштиришда белгиловчи, аниқловчи вазифани ўтайди.

Алоҳида шуни қайд этиш лозимки, маълум тармоққа кирувчи барча корхоналар хили ёки кичик «тармоқчалар» учун биттагина омил тегишли бўлмайди. Жумладан, машинасозлик тармоғига тегишли баъзи бир корхоналарни жойлаштиришда хом ашё (метал) кўпроқ аҳамиятга эга бўлса, бошқаси учун малакали ишчи кучи муҳим ҳисобланади.

Энди юқорида кўрсатилган асосий омилларга қисқача тўхталиб ўтамиз.

Табиий шароит ва агроиклимий ресурслар. Хўжаликнинг барча тармоқлари, шунингдек, аҳолининг жойлашувида табиий шароитнинг роли катта. Бу борада айниқса ер, сув, ҳарорат, тупроқ қабилар муҳим аҳамият касб этади. Ернинг ишлаб чиқаришни жойлаштиришдаги ўрни унинг майдони, катта-кичиклиги, геоморфологик хусусиятлари билан тавсифланади.

Ер жамият ривожланишининг энг қадимий, энг бирламчи омилдир. Ксенофонт (э.о.430-355 йй.) «Ер инсонни соғлом, тўқ ва адолатли қилади», деб ёзган эди. Инглиз иқтисодиёти ва статистикасининг асосчиларидан бири У.Петти (1623-1687йй..) фикрича, меҳнат бойликнинг отаси, ер эса унинг онасидир. Яна шуни таъкидлаш лозимки, агар ер кўпгина хўжалик тармоқлари-саноат, транспорт ва бошқалар учун оддий шароит сифатида хизмат қилса, у кишлок хўжалигида бебаҳо бойлик, муҳим ресурс ҳисобланади. Айни вақтда саноат корхоналарининг (масалан, йирик металлургия, кимё ёки машинасозлик заводлари) катта майдонларни эгаллашни ҳам унутмаслик керак. Шунингдек, бундай майдонлар аэропортлар учун ҳам талаб этилади.

Сув ресурсларининг ҳам аҳамияти кўп функцияли. Саноатда сув хусусан сув ва иссиқлик электр станциялари, қора ва рангли металлургия, целлюлоза-қоғоз, гидролиз, синтетик тола ишлаб чиқаришда, тўқимачиликда кўп сарфланади (айрим маълумотларга кўра, саноат бутун халқ хўжалигида сарфланган сувнинг 40 фоизини истеъмол қилади). Масалан, 1 тонна синтетик тола ишлаб чиқариш учун 2000 м³, 1 тонна ип газламасига 1260 м³, 1200 минг кВт қувватга эга бўлган иссиқлик электр станцияси учун эса 1200 млн³ сув сарфланади. Демак, бу ва шунга ўхшаш саноат корхоналарининг сув сифими жуда юқори. Мазкур омилнинг кишлок хўжалиги ва, айниқса суғорма деҳқончиликдаги ўрни янада юқори ва анъанавийроқ. Зеро, дастлабки маданийлашган, ривожланган жойлар айнан Ер юзининг суғорма деҳқончилик районларида, воҳаларда вужудга келган (Нил дельтаси, Месопотамия, Ҳинд-Ганг пасттекислиги, Хуанхэ дарёсининг ўрта қисми, Мовароуннаҳр ва б.).

Иссиқ иқлим шароитида саноат корхоналарини очиқ усулда қуриш, сув ва бошқа алкоғолсиз ичимликлар, ип газлама ишлаб чиқаришга ўхшаш тармоқларни кўпроқ ривожлантириш талаб этилади. Об-ҳаво ва иқлим транспортнинг кўпгина турларини ривожлантириш ва жойлаштиришга ҳам таъсир қилади. Шунингдек, табиий географик шароитлар рекреация ва туризм соҳаларини ташкил этишда ҳам катта аҳамиятга эга.

Сув мўл бўлган ҳудудларда, одатда, шולי, сазавот қабилар экилади. Пахта ҳам анча сувталабдир. қизиғи шундаки, ер майдони бор жойда, сув етишмайди ва, аксинча сув кўп тоғли ҳудудларда суғорма деҳқончиликни ривожлантириш мушкул. Тўғри, ҳар иккаласи муҳайё бўлган жойлар ҳам йўқ эмас. Аммо бундай жойларда ҳаво ҳарорати етишмаслиги мумкин. Демак, кишлок хўжалиги ва айниқса унинг сердаромад тармоғи деҳқончилик учун уч асосий омил: ер, сув ва ҳарорат зарур. Албатта, бу мазмунда ер фақат оддий экин майдони мазмунидагина эмас, балки унинг тупроқ қатлами билан аҳамиятлидир. Бинобарин, агроиклимий ресурсларни ҳарорат, сув ва тупроқ бирлигида кўриш янада тўғрироқ бўлади.

Ўзбекистон Республикасининг ер бойлиги анча катта (майдони 448,9 минг кв.км.). Унинг иқлим шароитлари ҳам қулай-баъзи кишлок хўжалик маҳсулотларини бир йилда 2-3 марта ҳосилини олиш мумкин. Бироқ, кишлок хўжалигида мавжуд ерлардан унумли фойдаланиш учун ирригация ва мелиорация, агроинфраструктура тизимини ривожлантириш, экологик муаммоларни ҳал қилиб бериш талаб этилади.

Хом ашё омил. Табиийки, маҳсулот хом ашёсиз яратилмайди. Аммо айрим маҳсулотларни олиш учун хом ашё бошқаларига қараганда кўпроқ сарфланади. Шунинг учун бундай маҳсулотларни ишлаб чиқаришга ихтисослашган тармоқлар ва корхоналар мумкин қадар хом ашё районларига яқин жойлаштирилади.

Саноатнинг барча тармоқлари, масалан, тоғ-кон, ўрмон, балиқчилик ўз-ўзидан маълумки, хом ашё бўлмаган районларда ривожланмайди. Бундай саноат тармоқларининг жойлашуви бевосита фойдали қазилмалар ёки табиий бойликлар географияси билан боғлиқ. Бошқа саноат тармоқларининг ҳудудий ташкил этилиши эса бироз мураккаброқ. Масалан, 1 тонна пахта толаси олиш учун тахминан 3 тонна хом пахта, 1 тонна пахта ёғи учун 5 тонна чигит, 1 тонна писта ёғига 3 тонна кунгабоқар, 1 тонна шакарга 7 тонна қанд лавлагиси ишлатилади. Ушбу рақамларни нисбий кўринишда бериш фойдадан холи эмас. Чунончи, пахта толасини оқ пахтадан чиқиши 32-33 фоиз, пахта ёғининг чигитдан олиниши 19-20 фоиз, шакарни қанд лавлагидан олиш 14-15 фоиз ва шунга ўхшаш. Демак, бу корхоналар хом ашё районида ёхуд унга яқин жойлаштирилади.

Минерал ўғитлар ичида калий ўғитини ишлаб чиқариш географияси батамом хом ашё омил билан белгиланади, чунки уни олиш учун кўп микдорда калий тузи сарфланади. Айни пайтда азот (селитра) ўғитини ишлаб чиқарувчи корхоналар анча «эркин» жойлашади. Бундай корхоналар қора метал-

лургия марказларига, сув манбаларига яқин, нефт ва газ саноати ривожланган районларда ўрнатилиши ҳам мумкин. Фосфор ўғити ишлаб чиқарувчи корхоналар хом ашё ва истеъмол районларида жойлаштирилади. Хом ашё сифатида апатит, фосфоритлар хизмат қилади. Шунингдек, бу ўғитни ишлаб чиқаришда олтингугурт кислотаси ҳам талаб этилади. Шу боис улар рангли металлургия марказларида ҳам ташкил этилади. Ўзбекистонда азот ёки селитра Чирчиқ, Навоий, Фарғонада, суперфосфат кўкон ва Самарқандда, аммофос ёки азот ва фосфор ўғитларининг бирикмаси Олмалиқда ишлаб чиқарилади.

Хом ашёга кўпроқ асосланган саноат тармоқларининг жойлашувини ўрганиш энг аввало мамлакат табиий шароити ва бойликларини билишни талаб этади. Турли хил қазилма бойликларнинг маълум ҳудуддаги бирлиги бу ерда ишлаб чиқаришни комплекс ташкил қилишга, ҳудудий мажмуаларни шакллантиришга, ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил этиш самарадорлигини оширишга сабаб бўлади.

Ёқилги иссиқлик электр станциялари учун ҳамда қора металлургия саноатининг дастлабки-чўян эритиш босқичини жойлаштиришда асосий рол ўйнайди. Аммо унинг таъсири ҳамма вақт ҳам етакчи кучга эга эмас; иссиқлик электр станциялари ёки металлургия заводлари айрим ҳолларда истеъмол районларида ҳам жойлаштирилиши мумкин. Бу масала айниқса, нефт ва унинг маҳсулоти мазут, табиий газ асосида ишловчи иссиқлик станцияларини қуришга тегишлидир.

Бироқ, қора металлургия заводларини жойлаштириш қонуниятлари бир хил бўлмайди. Маълумки, қазиб олинadиган темир рудасининг тахминан 48-50 фоизи фойдалидир, яъни улардан деярли шунча чўян олиш мумкин (1 тонна чўян ишлаб чиқишда тахминан 2 тонна темир рудаси ва 1,2 тонна коксланувчи кўмир сарфланади). Аммо бу «ўртача» рақам ҳамма жойда ҳам бир хил эмас: айрим конларда темирнинг қазиб олинadиган рудадаги улуши атиги 17-19 фоизни ташкил этади, холос. Бундай конларга Уралдаги қўшқанорни ёки қорақалпоғистон Республикасидаги Тебинбулоқни мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Ўз-ўзидан кўришиб турибдики, бу ерда қазиб олинadиган рудани бевосита домна печларида эритиб бўлмайди, чунки керакли минералдан кўра кераксиз жинслар кўпроқ. Шунинг учун бу руда албатта дастлаб бойитилиши ва унинг таркибидаги фойдали минералнинг ҳиссаси оширилиши лозим.

Бойитилгандан сўнг руда таркибидаги (рангли металллар учун бойитиш жараёни айниқса муҳим, чунки уларнинг тоғ-кон жинсларидаги улуши жуда паст) металл миқдори бир неча баробар кўпаяди. Аммо бундан кейин ҳам унинг ҳиссаси етарлича бўлмайди. Шунинг учун металлургия корхоналари кўпроқ хом ашё райониға яқинроқ жойлаштирилади.

Ер юзида «бой» конлар ҳам йўқ эмас, жумладан, Курск магнит аномалиясиға кирувчи Белгород яқинидаги конларда темирнинг рудадаги улуши 60-65 фоизгача этади. Бинобарин, бундан қазиб олинadиган хом ашёни бевосита бойитмасдан домна печларида эритса бўлади. Модомики шундай экан, уларни ташиб бориш учун транспорт харажатлари ва пировард натижада эритилган чўяннинг таннархи унча юқори бўлмайди. Бу эса корхоналарни ёқилги районида ёки унга яқин жойларда қуришни такозо этади.

қозоғистон Республикасидаги қарағанда тўлиқ цикли металлургия комбинати бевосита кўмир ҳавзаси районида жойлаштирилган. Новокузнецк, Липецк, Тула (Россия), Кривой Рог (Украина) комбинатлари эса хом ашё, яъни темир рудаси конларига яқин қурилган. Айрим ҳолларда металлургия заводлари хом ашё ва ёқилги районлари ўртасида жойлашган, зеро мазкур саноат тармоғи учун бу икки омилнинг аҳамияти бир хил. Бунга мисол сифатида Череповец металлургия комбинатини (Россия Федерацияси) келтириш мумкин. У Печора коксланувчи кўмир ҳавзаси билан Кола ярим ороли темир рудаси конларининг деярли ўртасида қурилган. Лекин ушбу корхона аниқ икки оралик масофада эмас, у бироз ғарбга «тортилган». Бунинг сабаби, Санкт-Петербург ва Москва шаҳарларининг йирик машинасозлик корхоналарини пўлат ва прокатга бўлган эҳтиёжидир.

Шунингдек, кўмир ва темир рудасини бир-бири билан ҳудудий алмашув тамойили асосида ҳар иккала районда шаклланган қора металлургия марказлари ҳам мавжуд. Бу борада 30-йилларда амалга оширилган Урал-Кузнецк комбинатини (УКК) эслаш кифоя. Мазкур минтақавий дастур ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуини дастлабки кўриниши бўлиб, уни ҳаётга татбиқ этишда ҳам хом ашё районида–Жанубий Урал темир рудаси конлари асосида ҳам ёқилги районида–Кузнецк тошкўмир ҳавзасида, яъни Новокузнецкда бундай улкан корхоналар қурилган эди.

Маълумки, Донецк-Днепрбўйи райони Украинаниннг асосий ёқилги ва қора металлургия базаси ҳисобланади. У илгари дунёға донғи кетган Урални орқада қолдириб, ўтган асрнинг охири чорагида капиталистик тузум асосида гуркираб ривожланган, ўша пайтдаги Жанубий саноат райони деб аталмиш ўлка сифатида машҳур бўлган. Ҳозирги даврда бу ерда қора металлургиянинг иккита ихтисослашган райони шаклланган, улар бир-бирлари билан хом ашё ва ёқилги алмашуви негизида амал қиладилар. Бу ҳам бўлса Донбасс ва Днепрбўйидаги бир гуруҳ корхоналар уюшмасидир. Донбассда коксланувчи кўмир, Днепрбўйида темир рудаси (Кривой Рог ҳавзаси). Мазкур минтақада учинчи, лекин олдингиларга қараганда кичикроқ металлургия райони, аниқроғи маркази ҳам шаклланган. У Мариуполдаги корхоналар бирикмаси бўлиб, Донбасс кўмири ва Керч ярим оролидаги қамишбурун темир рудаси негизида ишлайди.

Электр энергетика омили. Ҳозирги замон ишлаб чиқаришини электр қувватисиз тасаввур қилиш қийин. Ушбу соҳанинг ўзига хос хусусияти шундаки, у яратган маҳсулотни, яъни электр қувватини жамғариб, омборхонларга йиғиб бўлмайди, ундан айна пайтнинг ўзида, синхрон равишда фойдаланиш керак. Бундан ташқари, электр қуввати юқори кучланишли электр тармоқлари орқали узок масофаларга ҳам узатилиши мумкин.

Одатда электр қуввати омилини ишлаб чиқаришнинг ҳудудий ташкил этилишида энг аввало унинг арзон хилларига урғу берилади. Арзон электр қуввати сув станцияларидан олинади, чунки сув сувлигича ГЭСдан кейин ҳам қолаверади, иссиқлик электр станцияларида эса кўмир, мазут ёки табиий газ тамомила сарфланади.

Электр энергетика омилига куйидаги мисолларни келтириш мумкин. 1 т. қалайи ёки титан ишлаб чиқариш учун (титан пўлатдан бир неча марта енгил ва айна пайтда ундан анча чидамлироқ) 40-50 минг кВт/соат, худди шу миқдордаги алюминийга ва натрийга 14-18 минг кВт/с, мисни рафинациялаш (тозалаш), электр печларида пўлат эритишда уларнинг ҳар бир тоннасига 8-10 минг кВт/с атрофида электр қуввати сарфланади. Шунингдек, темир қотишмалари (ферросплав), магний, кўрғошин, синтетик тола ва каучук кабиларнинг ҳам электр энергиясига талаби катта. Табиийки, бундай корхоналар арзон электр энергияси манбаларига яқин жойда қурилиши керак.

Жуда қизиқарли ҳол: Россиянинг бир қатор шаҳарларида ГЭС ва алюминий заводлари «кўш кулча»дек айнан бир жойда, бир марказда учрайди. Масалан, Братск ГЭСи ва Братск алюминий заводи, Красноярскдаги ГЭС ва алюминий заводи ва ҳ.к. Бундай «жуфтликлар» ёки элементар ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари Украина, Арманистон, Франция ва бошқа жойларда ҳам мавжуд. Ўрта Осиё мамлакатларида ягона бўлган Турсунзода (Регар) шаҳридаги Тожикистон алюминий заводи ҳам Норак ГЭСига яқин жойда қурилган. Олмаликда йирик рангли металлургия ва кимё корхоналари шу ердаги ИЭМ ҳамда Янги Ангрен ИЭСидан, Чирчиқ саноат мажмуаси Чирчиқ каскад ГЭС қувватларидан фойдаланади. Фарғонадаги кимё, нефтни қайта ишлаш ва бошқа саноат корхоналари бу шаҳардаги йирик ИЭМдан электр энергиясини олади.

Демак, электр қуввати омил сифатида бир қатор саноат тармоқларини ўз атрофида «йиғар» экан. Шу сабабли, у катта йирик район ва ҳудудий мажмуа ҳосил қилиш қудратига эга. Бизнинг шароитимизда электр қуввати янги ерларни ўзлаштириш учун ҳам керак. Жумладан, қарши даштининг асосий қисми Толлимаржондаги бир қатор насос станциялари воситаси билан суғорилади. Электр қуввати Норак-Турсунзода-узур орқали келади. Ҳозирги кунда эса шу ернинг ўзида жуда йирик, маҳаллий табиий газ асосида ишлайдиган Толлимаржон ИЭСи қурилмоқда.

Республикамизда булардан ташқари Сирдарё, Ангрен, Тошкент, Навоий, Тахياتош ИЭСлари, Андижон, Чорбоғ, Хожикент, Туямўйин ва бошқа ГЭСлар мавжуд. Улар йилига 50 млрд кВт/соатдан кўпроқ электр энергиясини ишлаб чиқаради. Бу эса рангли металлургия, кимё каби «энергияталаб» тармоқларни ривожлантиришга имкон беради.

Ижтимоий-иқтисодий омиллар ичида энг муҳими **аҳоли ва меҳнат ресурсларидир**. Албатта, ҳар қандай ишлаб чиқариш жараёни ишчи кучисиз содир бўлмайди. Аммо бу ўринда икки ҳолни қайд этиш лозим: биринчидан, шундай корхоналар борки, уларга сон жиҳатидан кўп ишчи керак. Масалан, тикув фабрикаси, консерва заводи, пахта етиштириш, уни қайта ишлаш корхоналарининг меҳнат сигими катта ва ҳ.к. Айна бир пайтда бошқа бир корхоналарга меҳнат ресурсларининг миқдори кўп бўлиши шарт эмас, аксинча, «оз бўлса ҳам, соз бўлсин» маъносида уларга малакали, яъни сифатли ишчи кучи талаб қилинади. Мазкур корхоналар ва тармоқлар радио ёки приборсозлик, аниқ машинасозлик ва шунга ўхшаш, одатда, малакали ишчи кучи мавжуд бўлган шаҳарларда жойлаштирилади. Бундай илмталаб корхоналарни ташкил этишда баъзи ривожланган мамлакатларда махсус технополис ва фан шаҳарлари яратилади.

Ўзбекистонда маҳаллий аҳолининг табиий кўпайишини нисбатан юқорилиги ва унинг миграцион ҳаракатининг фаоллиги меҳнат захираларини кўплаб шаклланишига олиб келади. Шу сабабли Республикада меҳнатга лаёқатли аҳоли сони миқдоран жуда кўп. Уларнинг сони, айниқса, қишлоқ жойларида ва сустривожланган кичик шаҳарларда юқори. Бинобарин, бундай жойларда иш ўринларини кенгайтириш, янги саноат ва бошқа корхоналар, маданий-маиший муассасаларни қуриш, меҳнат бозорини шакллантириш керак.

Аҳоли, албатта, фақат ишчи кучи эмас, у балки кўпроқ даражада истеъмолчи ҳамдир. Бу омилнинг роли эса ҳозирги кунда халқнинг яшаш шароити ва даражасини яхшилаш доирасида кескин ошиб бормоқда. Муваққат ижтимоий қийинчиликларни енгиллаштириш учун аҳолининг кундалик ҳаёти учун зарур бўлган озиқ-овқат, кийим-кечак ва унинг бошқа эҳтиёжларини қондирувчи маҳсулотларни етарли даражада ишлаб чиқариш талаб этилади. Шу боис истеъмол омили озиқ-овқат корхоналарини ўзига «тортади», яъни бундай завод ёки фабрикалар, аҳолига хизмат кўрсатиш тармоқлари қишлоқ ва шаҳарларда жойлаштирилади.

Истеъмол омили фақат халқ эҳтиёжи билан белгиланмайди. Ишлаб чиқаришнинг ўзини талаби, бошқа хил маҳсулотларнинг кенг миқдорда сарфланиши, уларнинг транспортда келтиришнинг ноқулайлиги ҳам бундай корхоналарнинг истеъмол районларида қурилишини тақозо этади. Масалан, қишлоқ хўжалиги машинасозлиги ўша минтақанинг ишлаб чиқариш ихтисослашувига мувофиқ шу ернинг ўзида

ривожлантирилиши зарур. Умуман, қайси район нимага ихтисослашса, ўша машинасозлик тармоғи бу ерда яхши ривожланган бўлиши қонуний бир ҳолдир. Ўзбекистонда пахта терувчи, Белоруссияда картошка, Украинада қанд-лавлаги, Шимолий Кавказда ва Волгабўйида ғалла йиғувчи, қирғизистонда пичан тахловчи, Грузияда чой терувчи машиналарни ишлаб чиқариш бунга яққол мисол бўла олади. Худди шундай районларнинг маълум бир саноат тармоқларига ихтисослашуви ўша соҳаларга тегишли машина, асбоб-ускуна, жиҳозлар ишлаб чиқарилишини талаб этади. Чунончи, Уралда металлургия саноати учун, Бокуда нефт, Донбассда кўмир, Петрозаводскда ўрмон, Ўзбекистонда тўқимачилик машинасозлиги ривожланган.

Айрим бошқа саноат ва қишлоқ хўжалиги тармоқларини ҳам аҳоли яшаб турган жойларда ўринлаштириш мақсадга мувофиқ. Масалан, кўп истеъмол қилинадиган, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари-сут, пийёз, қарам ва бошқалар шаҳар атрофи хўжалиги доирасида етиштирилади. Бошқа мисол: нефтни келтириб, ундан бензин, керосин, мазут ва шунга ўхшаш турли маҳсулотларни олиш, кимё саноатини ривожлантириш маъқулми ёки маҳсулотларнинг ҳар бирини алоҳида-алоҳида келтириш-ми? Табиийки, бу ерда биринчи вариант маъқулроқ. Худди шунга ўхшаш: бошқа жойлардан ғалла келтириб, ундан ҳар хил маҳсулотлар—ун, сухари, печенье, макарон, вермишел кабиларни ишлаб чиқариш қулай ва арзонроқ.

Гўшт саноатини жойлаштириш ҳам ўзига хос хусусиятга эга. Бу саноат бевосита чорвачилик районларида ривожлантирилса, унда истеъмолчига фақат музлаган гўшт келади. Бундай гўшtdан эса колбаса, консерва, қийма гўшт ёки бошқа маҳсулотларни ишлаб чиқариб бўлмайди. Аксинча, агар гўшт саноати истеъмол районларида ўрнаштирилса-чи? Унда молни келтириши керак, аммо бу даврда бироз бўлсада у ўз тирик вазнини йўқотади. Бундан ташқари, гўшт маҳсулотини ишлаб чиқариш молнинг жуни ва териси, қони ва суягидан шу жойнинг ўзида фойдаланиш имконини берса-да, мазкур заводларни шаҳар ичида ўрнаштириш экологик нуқтаи назардан яхши эмас.

Бир вақтлар йирик гўшт комбинати Тошкентнинг Бешёғоч даҳасида, Бўзсув ариғи бўйида қурилган эди. Бу корхона ўз навбатида кўнчилик, пойафзал саноатининг айнан шу районда шаклланганлигига сабаб бўлган. Кейинчалик комбинатнинг шаҳар ичида жойлаштирилишини кўп жиҳатдан номаъқуллиги сезилиб қолди. Натижада, у Зангиота туманидаги Ўртаовул шаҳарчасига чиқарилди. Демак, бу корхона кўпинча чорвачилик районида ҳам, йирик шаҳарда ҳам эмас-экологик бехатар, истеъмолчига нисбатан яқин жойга қурилди.

Транспорт омили жуда муҳим, чунки у ишлаб чиқаришнинг бевосита давом эттирувчи тармоғи ҳисобланади. Транспорт инфраструктураси бўлмаса ҳам ашё ҳам келтирилмайди, маҳсулот ҳам исъмолчиларга етказилмайди, ҳудудий меҳнат тақсимоли ривожланмайди. Шунинг учун транспортнинг аҳамияти барча бошқа омиллар таъсири билан кўшилиб, уйғунлашиб кетади ва уни «соф» ҳолда ажратиб олиш қийин. Шу билан бирга транспорт масаласи иқтисодий географик ўрин омили билан ҳам чамбарчас боғлиқ. Зеро, бу ўрин объектнинг энг аввало ташқи иқтисодий муносабатларини англатади.

Ишлаб чиқаришни жойлаштиришнинг «қулайлиги» кўп жиҳатдан унинг арзонлиги, арзонлиги эса асосан транспорт харажатларининг камайтирилиши демакдир. Шунинг учун ҳам ишлаб чиқаришни жойлаштиришдаги классик ғоялар: И.Тюненнинг қишлоқ хўжалиги штандорти, А.Вебернинг саноат штандорти, В.Кристаллернинг «марказий ўринлари», А.Лешнинг «иқтисодий ландшафтларин» транспорт омилсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Транспорт иқтисодиёт тизимининг қон томири, ҳаракатлантирувчи кучидир. У пировард натижада ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил этишнинг самарадорлигини таъминлайди.

Айни вақтда транспорт тармоғининг ўзини ҳам жойлаштириш қонуниятлари ва омиллари мавжуд. Улар табиий географик, иқтисодий ва сиёсий мазмунга эга.

Ишлаб чиқариш тармоқларини жойлаштиришда **илмий-техника тараққиётининг** аҳамияти ҳам жуда юқори. Ушбу омилнинг таъсири бир қатор тармоқларни ҳудудий ташкил этилишида аниқ ва равшан кўринади. Масалан, «илмталаб» машинасозлик заводлари юксак даражада фан-техника салоҳиятига эга бўлган йирик шаҳарларда жойлаштирилади.

Юқорида кўрилган омилларнинг ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил қилишга таъсири уларнинг барчаси «экологик омил» билан мувофиқлаштирилиши керак. Зотан вужудга келган вазият буни қатъийлик билан талаб этади.

Экологик жиҳатдан ва энг аввало кимё, целлюлоза-қоғоз, гўшт, вино, консерва, чарм заводлари, иссиқлик электростанциялари «номақбул» ҳисобланади. Бинобарин, улар аҳоли жойлашган марказлардан узоқроқда бўлгани яхшироқ.

Экологик омилнинг ишлаб чиқаришнинг ҳудудий ташкил этишига таъсирини кимё саноати мисолида кўриш айниқса намунавийдир, чунки бу саноат корхоналарини жойлаштирилиши жуда эркин хусусиятга эга. Сабаби-улар ўсимлик, ҳайвонот, минерал ҳам ашёси, сув, ҳаво асосида, бошқа саноат чикиндилари (қора ва рангли металлургия) негизидан ҳам ривожланиши мумкин.

Шундай қилиб, кимё саноати корхоналарини истаган жойда қуриш имконияти бор. Аммо, бу масаланинг битта нозик томони бор-бу ҳам бўлса экологик омилдир ва у билан айниқса ҳозирги кунда ҳисоблашмасдан илож йўқ. Зеро, Ер юзида экологик соғлом жойнинг ўзи жуда санокли.

Юқоридагилардан ташқари **бозор иқтисодиёти** омилини ҳам унутмаслик керак. Содда қилиб айтганда, бозор иқтисодиёти-бу ишлаб чиқариш эркинлиги, рақобат ва очиқ иқтисодиёт юргизишдир. Бундай шароитда кўп укладли иқтисодиёт, мулкчиликнинг турли шакллари ва рақобат, қулай инвестиция маконини вужудга келтириш, монополияга қарши кураш муҳим аҳамият касб этади. Шу боис бозор иқтисодиёти омилини ишлаб чиқариш тармоқларини ҳудудий ташкил этишга нисбатан таҳлил этар эканмиз, унда бу борадаги илгариги анъанавий фикр юритишлар тамомила ўзгариб кетиши керак. Чунки, бу шароитда аксарият нарсани, шу жумладан нимага ихтисослашувни ва қаерда жойлаштиришни пировард натижада бозор, рақобат, талаб белгилайди, давлат эса ўзининг минтақавий сиёсати орқали бу жараёни бошқариб, тартибга солиб туради.

Ҳозирги кунда инфраструктура тизимининг мавжудлиги ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил қилишда катта рол ўйнайди. Йўл, ер ости ва ер усти қурилмалари, электр узатувчи шахобчалар, турар жой, маиший хизмат кўрсатиш объектлари муҳайё бўлган жойлар янги ишлаб чиқаришни, қўшма корхоналарни ўзига жалб қилади. Хорижда бундай жойларни **саноат парки** деб аташади.

Инфраструктура тизимида хусусан транспортнинг ўрни юқори. Чунки, транспортсиз ишлаб чиқариш жараёнининг ўзи ҳам бўлмайди, транспорт харажати эса маҳсулот таннархига қиради. Шунингдек, ижтимоий инфраструктура тармоқлари ҳам ишлаб чиқаришни жойлаштиришда муҳимдир.

Ўтиш даврида айниқса бозор инфраструктурасининг аҳамияти катта. Бозор иқтисодиётининг ўзи эса ишлаб чиқаришни жойлаштиришда ҳал қилувчи омилдир. Сабаби- бозорталаб соҳаларгина ривожланади; бозори чаққон маҳсулотларни ишлаб чиқарган тадбиркорлар енгади.

Бозор (талаб ва таклиф), эркин рақобат, у ёки бу маҳсулот ишлаб чиқарадиган маконни, бозор муҳитини белгилайди. Шу боис, талабнинг нафақат миқдор жиҳатдан ўсиб боришини, балки унинг хусусийлашувини, сифатини эътиборга олиш, ихчам, ҳаракатчан, бошқариши осон бўлган кичик ва ўрта корхоналарни жойлаштириш ўтиш даври учун айниқса хосдир. Бу даврда вақт ва макондан унумли фойдаланиш ўта зарур.

Ҳозирги вақтда қулай инвестиция маконини яратиш ҳам катта мазмун касб этади. Инфраструктура ва бошқа шароитларнинг мавжудлиги, ҳуқуқий ва ташкилий масалаларнинг ҳал этилганлиги, кафолатланганлиги хорижий сармоядорларнинг кириб келишига қулайлик яратади. Кўпинча инвесторлар ҳуқуқий жиҳатдан кафолатланган, ижтимоий-сиёсий барқарорлик, арзон ишчи кучи бўлган ҳудудларни кидирадилар. қурилган қўшма корхоналар эса минтақа ва миллий иқтисодиётни ривожлантиришга, унинг тармоқлар ва ҳудудий таркибига сезиларли ўзгаришлар киритади.

Бозор иқтисодиёти шароитида ишлаб чиқаришни жойлаштириш ўзига хос хусусиятларга эга. Бу борада тадбиркор албатта фойдани, қўшимча даромадни кўзлайди, давлат эса иш ўринларини кўпайтириш, меҳнат ресурсларини банд қилиш, ижтимоий ва экологик муаммоларни ҳал қилиш, ҳудудлар ривожланиш даражасидаги фарқларни камайитиришга интилади. Демак, бундай вазиятда ҳар икки йўналишни мувофиқлаштирган ҳолда масалани ечиш талаб этилади.

Савол ва топшириқлар

- 1. Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришда табиий шароит ва табиий бойликлар таъсирини мисоллар ёрдамида тушунтириб беринг.*
- 2. Ишлаб чиқариш кучларини ҳудудий ташкил қилишнинг асосий қонуният, принцип ва омиллари ўртасида қандай алоқадорлик мавжуд?*
- 3. Жойнинг экологик сизими ва унинг ишлаб чиқариш тармоқларини жойлаштиришга таъсири нималарда ўз аксини топади?*
- 4. Бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодиёт тармоқларини жойлаштириш қандай хусусиятларга эга бўлади?*

У БОБ. ҲУДУДИЙ МЕҲНАТ ТАҚСИМОТИ ВА ИҚТИСОДИЙ РАЙОНЛАШТИРИШ

Ҳудудий меҳнат тақсими иқтисодий тараққиётнинг асосий омилдир. У ижтимоий меҳнат тақсимотининг муҳим бир қисми ёки томони сифатида жамият, ижтимоий-сиёсий ривожланишга катта таъсир кўрсатади.

Махсус илмий адабиётларда ҳудудий меҳнат тақсими тушунчасига ўхшаш яна бошқа иборалар ҳам мавжуд: географик меҳнат тақсими, регионал меҳнат тақсими, акваториал меҳнат тақсими ва ҳ.к. Уларнинг орасида жиддий фарқ йўқ ва, бинобарин, мазкур тушунчаларни маънодош сифатида қабул қилиш мумкин.

Дастлаб ҳудудий меҳнат тақсимоли таълимотини англиз классик иқтисодчилари А.Смит ва Д.Рикардолар яратган. Улар *меркантилизмга* қарши очиқ, эркин савдо, яъни *фритредизм* ғоясини олдинга суришган. Бу ғоянинг асосий моҳияти ҳар бир мамлакат ёки минтақа ўзида нисбатан қулай ва арзон маҳсулотларни четга чиқариб, бу ерда ишлаб чиқариш харажатлари кўп ва қиммат маҳсулотларни сотиб олишдан, импорт қилишдан иборатдир. Бундай фикрлаш асосида мутлақ ва нисбий (қиёсий) қулайлик ёки афзаллик ётади. Худди шунга ўхшаш ғоя ишлаб чиқариш омиллари нуқтаи назаридан швед иқтисодчилари Э.Хекшер ва Б.Олинлар томонидан ҳам яратилган. Бунинг маъноси–ҳар бир мамлакат ўзида арзон омил маҳсулотини чиқариб, қиммат омил маҳсулотини четдан келтириш демакдир.

Кўриниб турибдики, меҳнат тақсимоли ҳар бир жойнинг ўзида қулай ва арзон бўлган маҳсулот ишлаб чиқаришга ихтисослашувини англатади. Ихтисослашув эса яратилган маҳсулотнинг миқдор ва сифат жиҳатидан яхши, уни маҳаллий бозорларни қондирган ҳолда бошқа минтақавий, халқаро ва жаҳон бозорига чиқариш имкониятини назарда тутаяди. Айнан шу маънода ҳудудий меҳнат тақсимоли ташқи савдо юритишнинг асоси бўлиб хизмат қилади, савдо эса, иқтисодчилар фикрича, ҳар қандай бойликнинг яратувчисидир. Юқорида келтирилган илмий ғоялар бўйича бундай ҳудудий меҳнат тақсимоли, минтақалараро ва халқаро савдода ҳар икки томон ҳам ютади.

Ҳудудий меҳнат тақсимоли мамлакат ва районлар ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг муҳим кўрсаткичи, белгиси бўлиб ҳисобланади. У қай даражада кенг ташкил қилинган, диверсификациялаштирилган (яъни турланган) бўлса, мамлакат ҳам шунча ривожланган бўлади. Айни вақтда ҳудудий меҳнат тақсимолининг ривожланмаганлиги мамлакатда интенсив эмас, экстенсив иқтисодиёт йўналиши мавжудлиги, унинг ички салоҳиятидан тўла фойдаланмаслик ва худуд иқтисодий зичлигининг пастлигини акс эттиради. Ҳудудий меҳнат тақсимоли ривожланмаган шароитда мамлакатнинг иқтисодий макони тўлалигича шаклланимайди, унинг геосиёсий ва иқтисодий хавфсизлиги таъминланмайди, иқтисодий ландшафти заиф ва қутбийлашмаган бўлади.

Авваллари, ҳудудий меҳнат тақсимолининг шаклланишида асосан ички омилларга, «Бутунитти-фок, ёки умумиттифок» имтиёзларга ургу бериларди. Ҳозир эса бу жараёни энг аввало бозор қонуниятларидан келиб чиққан ҳолда ташкил қилиш талаб этилади. Демак, худудда фақат нима етиштириш қулайлиги эмас, балки яратилган маҳсулотнинг бозор талабига мослиги, сифати, харидорғирлиги, рақобатбардошлиги муҳимдир.

Албатта, «бозорбоп» маҳсулотларни ишлаб чиқариш учун ички имкониятлар, шарт-шароитлар ҳам мавжуд бўлиши керак. Акс ҳолда худуд-мамлакат ёки минтақанинг иқтисодий фаоллиги юзага келмайди. Бу хусусда, авваламбор, табиий шароит ва табиий бойликларнинг аҳамияти катта. Бирок, таъкидлаш жоизки, табиий бойликларнинг миқдори эмас, уларнинг турли-туманлиги ҳудудий меҳнат тақсимолини кенг ривожлантиришга имкон беради. Бинобарин, табиий бойликларнинг ҳудудий бирикмалари, мажмуалари мамлакатда хўжаликни ҳар томонлама ташкил қилишга сабабчи бўлади.

Ҳудудий меҳнат тақсимоли ривожланишининг яна бошқа бир омили транспортдир. Зеро, транспорт иқтисодий муҳитнинг «қон томири», ҳаракатлантирувчи кучи, ташқи миқёсда эса маҳсулот айирбошлаш, савдо-сотик юргизишнинг асосий шартидир. Шунингдек, меҳнат тақсимолида ишчи кучи, мамлакатнинг геосиёсий ва геоиқтисодий ўрни, экологик ҳолати, сиёсий барқарорлиги, фан-техника тараққиёти каби омиллар ҳам аҳамиятлидир.

Юқоридагилардан маълум бўладики, ҳудудий меҳнат тақсимолини амалга ошириш учун ҳам ташқи, ҳам ички шароитлар муҳим рол ўйнайди ва фақат бу икки томоннинг ўзаро мувофиқлашган ҳолатидагина у яхши иқтисодий самаралар беради. Шу билан бирга ҳудудий меҳнат тақсимоли маҳаллий–ички ижтимоий ва иқтисодий муаммоларни ҳал қилиш, мамлакатнинг жаҳон ҳамжамияти, халқаро меҳнат тақсимолида фаол қатнашиш мақсадлари ҳам бир-бири билан боғлиқ ҳолда амалга оширилиши керак.

Юзаки қараганда, ҳудудий меҳнат тақсимоли ўз моҳиятига кўра мамлакат ёки жаҳон хўжалигини ҳудудий бўлақларга ажратади, регионлаштиради, чунки худудлар ривожланиши, ихтисослашувини индивидуаллашяди, «қўшнисида» ёки кўпгина бошқа жойларда ривожланмаган соҳаларга устувор аҳамият берилади. Аммо бундай тор даражада қараш масаланинг фақат бир томонини ифодаляйди, холос. Сабаби-ҳудудий меҳнат тақсимоли мамлакат ва районлар хўжалигини ажратиш асосида уларнинг ўзаро иқтисодий алоқаларига, интеграция жараёнларига эришилади. Бу ҳар қандай тараққиётнинг қонуниятидир. қолаверса, худуд хўжаликлари тарқок, қовушмаган мамлакатда миллий иқтисодиёт бир бутун, ягона тизим шаклида бўлмайди. Халқаро миқёсда эса жаҳон хўжалиги ҳам вужудга келмайди.

Ҳудудий меҳнат тақсимолининг турли даражалари, босқичлари мавжуд. Уларни икки йирик гуруҳга ажратиш мумкин: жаҳон миқёсидаги ҳамда давлатларнинг ички меҳнат тақсимоли. Ўз навбатида улар ҳам турли босқичларга бўлинади. Масалан, биринчи гуруҳда (1) жаҳон мамлакатлари ва халқаро, яъни алоҳида мамлакатлараро меҳнат тақсимоли ажратилади. Барча мамлакатлар орасидаги иқтисодий муносабатлар жаҳон хўжалик тизими ва бозорини вужудга келтиради, алоҳида мамлакатларнинг иқтисодий интеграция жараёнлари эса йирик минтақалар иқтисодий ҳамкорлиги ва бозорларни шакллантиради.

Чунончи, 1957 йилда ташкил қилинган Умумий бозор–ҳозирги кунда ўзининг таркибини мунтазам кўпайтириб бораётган, 15 мамлакатни бирлаштирувчи Европа Иттифоқи бунга яққол мисол бўла олади. Шунингдек, даставвал 1967 йилда асос солинган Жануби-шарқий Осиё мамлакатларининг ҳудудий уюшмаси (АСЕАН, ҳозир у 10 давлатни бирлаштиради) ёки 1989 йилда таъсис этилган Осиё-Тинч океан иқтисодий ҳамкорлиги, Шимолий Америка эркин савдо уюшмаси ҳам шулар жумласидандир. Худди шундай ҳудудий-иқтисодий иттифоқ келажақда Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги доирасида ҳам шаклланиши мумкин.

Давлат ичидаги (2) меҳнат тақсимоти қуйидаги босқичлардан ташкил топади:

- 2.1. Йирик иқтисодий районлараро меҳнат тақсимоти;*
- 2.2. Вилоят ва бошқа турдаги маъмурий-ҳудудий бирликлар ўртасидаги меҳнат тақсимоти;*
- 2.3. Вилоят ичидаги меҳнат тақсимоти;*
- 2.4. Маҳаллий меҳнат тақсимоти.*

Бу даражадаги ҳудудий меҳнат тақсимотининг таркибий тузилиши мамлакатлар майдонининг катта-кичиклиги, ижтимоий-сиёсий вазиятга боғлиқ. Жумладан, собиқ Иттифоқ ва жаҳон социалистик тизимининг барҳам топиши ҳудудий меҳнат тақсимотининг барча босқичларига ўз таъсирини кўрсатди, социалистик мамлакатлар ўртасидаги иқтисодий муносабатлар (Ўзаро иқтисодий ёрдам кенгаши), умумиттифоқ меҳнат тақсимоти йўқолди.

Сиёсий тизимнинг тубдан ўзгариши, иқтисодиётни ташкил этиш ва бошқаришда марказлашган маъмурий-бўйруқбозлик, социалистик режалаштириш тизимидан очик ва эркин бозор муносабатларига ўтиш ўзига хос, муваққат муаммоларни юзага келтирди. Масалан, собиқ иттифоқдош республикалар ўртасидаги (горизонтал) иқтисодий алоқаларнинг бузилиши оқибатида барча республикалар-янги мустақил давлатлар қийинчиликларга дуч келди. Айниқса, бу муаммо юқори даражада ривожланган, саноатлашган республикаларда кескин намоён бўлди, чунки, бу ҳудудлардаги саноат, асосан оғир саноат тармоқлари кўп жиҳатдан ташқи (экзоген) омилларга боғлиқ. қисман бундай қийинчиликларни Ўзбекистондаги йирик саноат марказларида ҳам кўриш мумкин. Маълумки, ҳозирча Тошкентдаги йирик машинасозлик корхоналари, Чирчиқ, Ангрен саноатининг ривожланиш ҳолати унча яхши эмас.

Айни вақтда миллий ва минтақавий иқтисодиёт кўпроқ агросаноат мажмуаси билан боғлиқ бўлган ҳудудларда «Умумиттифоқ» меҳнат тақсимотининг йўқолиши катта муаммоларга олиб келмади. Сабаби–бу жойларнинг хўжалиги асосан ички (эндоген) омилларга, маҳаллий табиий шароит, ишчи кучи, оддий технологияларга асосланган.

Сиёсий мустақилликка эришган мамлакатларда иқтисодий мустақилликни таъминлаш, миллий иқтисодиётни ривожлантириш уларнинг ичидаги меҳнат тақсимотини зарурият қилиб қўйди. Чунки, илгариги тизимда республикалар иқтисодий макони ички жиҳатдан турланмаган, асосан муайян маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ихтисослашган ёки хом ашё базасига йўналтирилган эди. Натижада сиёсий мустақилликни иқтисодий жиҳатдан мустақамлаш муаммоси энг долзарб бўлиб қолди. Иқтисодий мустақиллик эса макроиқтисодий соҳада ёқилғи-энергетика, озик-овқат (дон), йўл-транспорт тизимини жадал ривожлантириш, мамлакат ички салоҳиятидан тўлароқ фойдаланиш, минтақаларнинг бозор муносабатларига тезроқ мослашуви, уларнинг иқтисодий фаоллигини оширишни тақозо этади.

Ҳудудий меҳнат тақсимоти ва унинг доимий «йўлдоши» бўлган ихтисослашув натижасида иқтисодий районлар шаклланади. Улар эса мамлакат иқтисодиётининг ҳудудий таркибини ташкил қилади. Аммо ҳудудий таркиб фақат иқтисодий районлар тўридан иборат эмас, у маъмурий бирликлар, табиий географик ва гидрографик омиллар асосида ҳам белгиланиши мумкин.

Иқтисодий районлар минтақавий иқтисодиёт ва минтақавий сиёсатнинг объекти ҳисобланади. Агар илгари иқтисодий районлаштириш халқ хўжалигини планлаштириш мақсадида ажратилган бўлса, ҳозирги шароитда улар ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил қилишнинг асосий шакли, давлат минтақавий сиёсатининг объекти, ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришни тартибга солиб бориш ва бошқариш учун зарур. қолаверса, иқтисодий районларсиз мамлакат хўжалиги ички тузилиши, ҳудудий таркиб ва тизимини ўрганиш ҳам қийин. Айнан ана шу мақсадларда иқтисодий районлаштиришнинг амалий аҳамияти янада ошиб бормоқда. Масалан, Россия Федерациясида 11 та йирик иқтисодий районлар негизда еттига федерал округлар ажратилган. Ўзбекистонда ҳам иқтисодий районлаштириш мамлакатни ижтимоий-сиёсий ташкил этиш ва бошқариш учун зарур.

Иқтисодий районлаштириш мамлакат ҳудудининг катта-кичиклигига унчалик боғлиқ эмас, энг муҳими иқтисодий макон ички жиҳатдан турланган бўлиши керак. Ички тафовутлар қанчалик катта бўлса, иқтисодий районлар тўри ва тизими ҳам шунча ривожланган бўлади. Чунончи, майдони жуда катта бўлган Австралия мамлакатаида жуда кўп иқтисодий районларни ажратиш қийин, ваҳоланки унга қараганда анча кичик бўлган Европа давлатларида бир қатор районлар шаклланган.

Иқтисодий районларнинг турлари ва шакллари ҳар хил; улар бутун мамлакат ҳудудини ўз ичига олиши (унда майдон, иқтисодий аҳамиятидан қатъий назар, турли қисмларга бўлинади) ёки унинг алоҳида жойларида, яъни дискрет ҳолда ажратилади. Бундан ташқари, иқтисодий районлар умумий (интеграл) ва тармоқ районларга бўлинади. Шунингдек, мамлакат ҳудуди ижтимоий-иқтисодий ва социал районларга ҳам

ажратилиши мумкин. Аммо, бу районларнинг ҳудудий кўлами бир-биридан фарқ қилади. Одатда, иқтисодий районларга кўра ижтимоий-иқтисодий районлар кичикроқ, улардан эса социал районлар янада кичикроқ бўлади. Бундай фарқлар ҳар хил турдаги районлардаги район ҳосил қилувчи омилларга боғлиқ.

Баъзан иқтисодий районлар иқтисодий географик районлар деб ҳам юритилади. Бу ерда жиддий фарқ йўқ, зеро ҳар қандай район ўз моҳият ва мазмунига кўра географикдир. Шу боис, «география» атамасини ишлатиш зарурияти йўқ; «ҳудудий жойлаштириш» тушунчаси қанчалик жойлаштириш учун шарт бўлмаса, иқтисодий районлаштиришда ҳам география сўзи шунчалик ортиқчадир.

Иқтисодий районлар турли омилларга қараб ажратилади. Улар қуйидагилар:

- *Ҳудудий меҳнат тақсимооти ва ҳудудий ихтисослашув;*
- *Бозорга мўлжалланган маҳсулот ишлаб чиқариш, бозор маконининг шаклланганлиги;*
- *Табиий шароит ва қазилма бойликлар, уларнинг ҳудудий бирикмалари;*
- *Аҳоли ва меҳнат ресурслари;*
- *Район ҳосил қилувчи ва уни ташкил этувчи марказнинг ёки марказларнинг мавжудлиги;*
- *Иқтисодий географик ўрин;*
- *Транспорт тўрининг ривожланганлиги;*
- *Минтақавий инфратруктура тизимининг шаклланганлиги ва ҳ.к.*

Барча район ҳосил қилувчи омил ва тамойиллар икки катта гуруҳни ташкил қилади: иқтисодий (бозор иқтисодиёти, мужассамлашув, ихтисослашув, комплекс ривожланиш, транспорт) ва ҳудудий ёки географик (табиий шароит ва табиий бойликлар, инфраструктура ва аҳоли жойлашув тизими, географик ўрни). Бу икки асосий қисм бирлиги, яъни иқтисод+ҳудудик-иқтисодий район атамасини шакллантиради. Булардан ташқари, фан-техника таракқиёти, экология кабилар ҳам район чегараларини аниқлашда маълум аҳамиятга эга.

Юқоридаги омил ва шартларга кўра мамлакатнинг иқтисодий макони бир неча районларга бўлинади. Ҳозирги шароитда айниқса бозор таъсир доираси катта аҳамиятга эга. Немис олими А.Лёш ҳам иқтисодий ландшафтларни (яъни районларни) бозор маконига қараб ажратган эди.

Баъзи олимлар иқтисодий районларнинг объектив борлигига шубҳа билдирадилар (масалан, америкалик Р.Хартшорн) ва улар фақат расмий чегараларни тан оладилар. Бу хусусда айтиш жоизки, умуман ёки барча соҳаларни қамраб оладиган «ҳаммабоп» районлар йўқ, балки аниқ соҳаларнинг реал ҳудудий таркиб ва тизимлари, районлари мавжуд (саноат ва қишлоқ хўжалиги, социал районлар; саноат тугуни, шаҳарлар агломерацияси ва ҳ.к.).

Ҳудудий меҳнат тақсимотига ўхшаш иқтисодий районлар ҳам поғонасимон бўлади. Чунончи, мамлакат ичида бир неча иқтисодий районларни бирлаштирувчи йирик иқтисодий минтақа ёки округлар, асосий иқтисодий районлар, маъмурий-иқтисодий районлар, вилоят ичидаги районлар ва, ниҳоят, маҳаллий иқтисодий районлар (бизнинг Республикамизда-қишлоқ туманлари) бор. Уларнинг ҳар бирига турли даражадаги бозорлар мос келади.

Ҳар бир иқтисодий районнинг ўзига хос район ҳосил қилувчи омил ва ишлаб чиқариш тармоғи мавжуд. Баъзи районлар шаклланишида қазилма бойликлар, бошқасида-транспорт географик ўрин, учинчисида-малакали ишчи кучи, тўртинчисида йирик шаҳарлар ва айниқса пойтахт шаҳар омили муҳим аҳамиятга эга бўлади. Ҳатто жойнинг геологик тузилиши билан иқтисодий районлаштириш ўрта-сида ҳам алоқадорлик мавжуд. Бу ҳақда дастлаб таниқли рус олими Ю.Г.Саушкин фикр билдирган эди.

Одатда, комбинатлашувга ва ҳамкорликка мойил тармоқларнинг район ҳосил қилиш салоҳияти кучли бўлади. Масалан, нефт ва нефтни қайта ишлаш саноати, қора ва рангли металлургия, тўқимачилик, машинасозлик ва бошқа тармоқларда бу ҳолат кузатилади. Шунингдек, бундай ролни транспорт, рекреация, халқаро туризм ҳам бажариши мумкин.

Иқтисодий район ўзига хос ҳудудий мажмуа ва ҳудудий тизимни ташкил этади. Албатта, бу ерда район, комплекс ва система тушунчалари айнан бир мазмунга эга эмас, аммо уларнинг бир-бирларига яқинлигини ҳам инкор этиш ноўриндир. Ҳар қандай иқтисодий район комплекс, ҳудудий мажмуа принципига асосланади. Бу комплекслик, энг аввало турли даража ва аҳамиятга эга бўлган тармоқларнинг мавжудлиги, уларнинг ўзаро мувофиқлашган ҳолда (пропорционал) ривожланишида ўз ифодасини топади. Чунончи, ҳар бир районда ихтисослашган, яъни бозор аҳамиятига эга бўлган тармоқ ва тармоқлар, уларни тўлдирувчи ёрдамчи, иккинчи даражали тармоқлар ва маҳаллий эҳтиёжларга қаратилган маҳаллий бозорни тўйинтирувчи тармоқлар мавжуд бўлади. Шу 3 бўғиннинг қайси бири шаклланмаган бўлса, у ҳолда тўла қонли иқтисодий район тўғрисида сўз юритиш қийин.

Одатда, ҳар бир йирик иқтисодий район базавий тармоқларга эга бўлишлари керак. Уларга, масалан, электроэнергетика, қурилиш саноати кабилар қиради. Айни вақтда бу тармоқлар юқоридаги 3 гуруҳдан иборат бўғинларнинг бирига ҳам кириши мумкин.

Демак, ана шу мазмунда иқтисодий районни ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаси шаклида талқин қилса бўлади. Аммо реал ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари билан район ишлаб чиқариш мажмуалари бир хил эмас; биринчиси, ҳақиқий борлиқ бўлса, иккинчиси кўп жиҳатдан маъмурий-бошқарув маъносидаги мажмуадир. Жумладан, Ангрен-Олмалик ёки қарши ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари билан

Тошкент вилояти ёки қашқадарё ҳудудий мажмуалари бир-биридан фарқ қилади. Бундан ташқари, иқтисодий районда бир эмас, бир неча ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари бўлиши ва, айтилган вақтда мажмуа ҳосил қилувчи тармоқлар ҳам мавжуд бўлади.

Яна шуни таъкидлаш жоизки, ҳар қандай район илмий ўрганишнинг ёки билим эгаллашнинг ўзига хос усулидир; у классификация ва типология сингари умумий гуруҳлаш турларига киради. Бинобарин, район ҳудудий гуруҳлаш демакдир, бироқ ҳар қандай гуруҳ комплекс ёки система бўла олмайди. Комплекс эса бирлик, уйғунликни, технологик алоқаларни англатади.

Агар аниқроқ қараладиган бўлса, тизим (система) тушунчаси янада мураккаброқ бўлиб, унинг ўзига хос талаб ва шартлари мавжуд. Жумладан, тизим таркибдан ёки «тизимча»дан ташкил топиши, поғонасимон (иерархияли) бўлиши, мустақил фаолият кўрсатиш, бошқарув каби хусусиятларга эга бўлиши керак. Табиийки, бундай даражада ёндошилса ҳар қандай район ва ҳатто мажмуа ҳам ҳақиқий тизим бўла олмайди.

Бироқ, шунга қарамадан, иқтисодий район ҳудудий мажмуа ва ҳудудий тизимлардан унчалик узоқ эмас. Чунки, иқтисодий район мамлакат ҳудудининг маълум бир хўжалик тармоғига (ёки тармоқларига) ихтисослашган ва бу жиҳатдан қўшни, туташ ҳудудлардан фарқ қилувчи, умумий иқтисодий ландшафт шаклига эга бўлган қисмидир. У яхлит иқтисодий макон сифатида ҳудудий тизим маъносини англатади.

Иқтисодий район ҳудудий мужассамлашув ва ҳудудий ихтисослашувнинг ўзаро уйғунлашган, ишлаб чиқаришни жойлаштириш ва ҳудудий ташкил қилиш, ушбу жараён иқтисодий самарадорлигини оширувчи муҳим омил ёки шаклдир. Зеро, ҳар қандай иқтисодий район ёки минтақа бирор бир хўжалик тармоғини бошқа жойларга қараганда бу ерда кўпроқ тўпланганлиги, ривожланлиги демакдир.

Иқтисодий районлаштиришнинг энг қадимий йўналиши қишлоқ хўжалигини жойлаштириш билан боғлиқ. Сабаби қишлоқ хўжалигининг ҳудудий ташкил этиш хусусиятлари, яъни унинг ареалсимонлиги макроиқтисодиётнинг бошқа тармоқларига кўра яққол кўзга ташланади. Шу боис, минтақавий иқтисодиёт, иқтисодий география ва иқтисодиёт тарихи кўп жиҳатдан қишлоқ хўжалигини районлаштириш ва жойлаштириш тарихи билан белгиланади. Бежиз эмаски, Ўзбекистонда ҳам бу борадаги илмий ишлар даставвал айнан ана шу тармоқни жойлаштириш ва районлаштириш билан бошланган (В.Н.Четиркин, К.Н.Бедринцев, З.М.Ақрамов, К.И.Лапкин, К.Н.Абирқулов, Р.А.Ҳодиев ва бошқалар).

Иқтисодий районнинг ҳудудий тизимга яқинлигининг яна бир томони шундаки, у айтилган вақтнинг ўзида ҳам моноген, ҳам гомоген хусусиятга эга. Агар тизим-таркиб услубиёти нуқтаи назаридан қараладиган бўлсак, иқтисодий район ташқи жиҳатдан, яъни «ёпиқ» тизим шаклида асосан бир хиллик ландшафтдир ва, ички жиҳатдан ёки «очиқ» тизим шаклида у турли-туман, ички тафовутларга бой ҳудудий бирликни англатади.

Моҳиятан, иқтисодий район мамлакат маъмурий-ҳудудий таркибини ташкил этиш ва бошқаришда катта амалий аҳамиятга эга. Аммо, бу ерда маъмурий-ҳудудий масалаларнинг айрим ҳолларда субъективлиги, юқоридан ташкил қилиниши ва иқтисодий районлаштиришнинг «ичкаридан», объектив ҳолда шаклланиши ўртасида номувофикликлар келиб чиқади. Бунинг устига маъмурий бирликлар чегараси ва сони тез-тез ўзгариб туради, иқтисодий район эса анча турғунликка эга. Бинобарин, мамлакатни маъмурий районлаштириш билан уни иқтисодий районлаштиришни тўғри йўлга қўйиш муҳим сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий муаммодир. Шу жиҳатдан ҳам қараганда, иқтисодий районлаштириш ва иқтисодий районлар ўз илмий ва амалий аҳамиятини сақлаб қолаверади.

Савол ва топшириқлар

- 1. Ҳудудий меҳнат тақсимотининг ижтимоий меҳнат тақсимоти билан қандай алоқаси бор?*
- 2. Ҳудудий меҳнат тақсимотининг омиллари ва босқичлари қайсылар?*
- 3. Ўзингиз яшаб турган вилоят ичидаги меҳнат тақсимотини тушунтириб беринг.*
- 4. Иқтисодий районларни ажратилишида қандай омил ва мақсадлар кўзда тутилади?*
- 5. Иқтисодий район ва ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари орасидаги фарқ нималардан иборат?*

VI БОБ. ИШЛАБ ЧИҚАРИШ КУЧЛАРИНИ ҲУДУДИЙ ТАШКИЛ ЭТИШ ШАКЛЛАРИ

Минтақавий иқтисодиёт учун ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг ҳар иккала томони ёки шакли муҳимдир. Чунки, ижтимоий ташкил қилиш ва ҳудудий шаклларнинг негизида ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, тежамкорлик ва, бинобарин, иқтисодий мақсадлар ётади. Агар ижтимоий ташкил этиш шакллари, ишлаб чиқариш корхоналарининг уларда банд бўлган ишчилар сонига кўра кат-

та-кичиклиги, ходимларнинг нима ишлаб чиқаришига ихтисослашуви ва ҳамкорлигида ўз ифодасини топса, ҳудудий шакллар иқтисодий макон ёки ландшафтда ишлаб чиқариш тармоқларининг қандай шаклда жойлашуви, мужассамлашуви, корхоналарнинг ўзаро ҳудудий муносабатини англади. Айнан шу нуқтаи назардан ижтимоий меҳнат тақсимоти ва ишлаб чиқаришни ижтимоий ташкил қилиш тармоқлар, кишиларнинг касбий ва ҳунар таркиби, ихтисосини келтириб чиқаради. Ҳудудий меҳнат тақсимоти ва ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил қилиш шакллари эса иқтисодий районлар тўри ва тизими, улар ўрта-сидаги иқтисодий интеграция жараёнлари, ҳудудий таркиб ва тизимни шакллантиради.

Иқтисодий харита ёки геоиқтисодий муҳитда ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил этиш шакллари ўзига хос «географик геометрия» кўринишида кўзга ташланади. Улар нуқта, «кўш юлдузсимон», майдон ёки тасмасимон бўлади; нуқталар қайси бир ишлаб чиқариш майдонининг ичида жойлашади ва улар турли чизиклар билан бирлаштирилади. Ана шу нуқта, майдон ва тасмалар мажмуи, уларнинг бирлиги ҳудуд иқтисодий ва ижтимоий ҳаётини ташкил қилишнинг асоси, минтақавий иқтисодиётнинг негизи ҳисобланади.

Маълумки, иқтисодиёт тармоқлари ичида энг қадимийси қишлоқ хўжалигидир. Унинг эволюцион ривожланиши ҳудудий ташкил қилиш шакллариининг мураккаблашиб бориши ва такомиллашуви билан бирга содир бўлади.

қишлоқ хўжалик тармоқлари–деҳқончилик ва чорвачиликнинг маълум ҳудудда жойлаштирилиши ёки штандорти дастлаб немис иқтисодчиси Иоганн Генрих фон Тюнен томонидан 1826 йилда ишлаб чиқилган.

Таъкидлаш жоизки, айнан ана шу олим иқтисодиёт назариясида биринчи бўлиб ишлаб чиқаришнинг ҳудудий жиҳатига эътибор қаратди, ҳудудий иқтисодиёт таълимотига қўл урди, иқтисодий макон тушунчасини фанга киритди. У иқтисодиётни ҳудудий ташкил этиш масалаларига мажмуали, тизимли ёндошди, қишлоқ хўжалиги тармоқлари жойлашувининг қонуниятларини очиб берди.

И.Тюнен ўзининг илмий ғоясини абстракт ҳолатда, алоҳида, бошқа мамлакатлар билан боғлиқ бўлмаган, ажралиб турган давлат мисолида яратди. Унинг фараз қилишича, бу мамлакатда атиги битта шаҳар мавжуд бўлиб, у қишлоқ хўжалик маҳсулотларини истеъмол қилувчи ягона бозор ёки марказ вази фасини ўтайди. Мазкур шаҳар атрофида қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш асосан транспорт харажати, маҳсулот вази, унинг сифатини бузилмаслиги ва келтириш масофаси белгилайди. Айнан ана шу транспорт омили, унинг иқтисодий жиҳатлари қишлоқ хўжалик тармоқларини шаҳардан узоқ ёки яқин масофада жойлашув тизимини шакллантирди. Агар маҳсулот етиштириш ва уни марказга келтириш қанча арзон бўлса, у шунча яқин масофада, акс ҳолда узоқроқда жойлашади.

Юқоридаги тартибда қишлоқ хўжалигини жойлаштириш шаҳар атрофида ўзига хос айланаларни ҳосил қиладики, улар илмий адабиётларда «Тюнен халқалари» номи билан машхур. Масалан, бу халқанинг энг биринчиси юқори даражада унумдор шаҳар атрофи хўжалигидан иборат бўлиб, ундан кейинги халқа ўрмон хўжалиги, учинчиси–мева ва уруғчиликдан ташкил топади. Жами Тюнен 6 халқа белгиланган; улар, юқоридагилардан ташқари, турли йўналишдаги чорвачиликни ҳам ўз ичига олади.

Албатта, И.Тюнен ғояси маълум даражада абстрактдир; чунки ҳеч қандай давлат, айниқса иқтисодиётнинг ҳозирги глобаллашув ва байналминаллашув жараёнида жаҳон хўжалиги тизимидан ажралган ҳолда, алоҳида ривожлана олмайди. қолаверса, бу мамлакатда одатда бир эмас, бир неча шаҳар мавжуд бўлади ва ўрнашган жойнинг табиий шароити айнан бир хил эмас. Бироқ, шунга қарамадан, муаллифнинг ушбу таълимоти ўзининг назарий аҳамиятини, хусусан бозор иқтисодиёти шароитида саклаб қолган.

Чиндан ҳам шаҳар атрофи қишлоқ хўжалиги ҳозирги кунгача халқасимон ташкил этилади: энг яқин жойда сабзавот, қарам, картошка, ундан узоқроқда сут чорвачилиги, дончилик, паррандачилик, боғдорчилик ва узумчилик, гўшт- жун чорвачилиги маълум тартибда жойлашади. Бундай ҳудудий агротизимнинг вужудга келишида транспорт, бозор омили, маҳсулотнинг арзонлиги ва харидорғирлиги, сифатининг бузилмаслиги катта аҳамиятга эга.

Шу билан бирга кейинги йилларда транспорт инфраструктурасининг такомиллашуви, истеъмолнинг хусусийлашуви (индивидуллашуви), «яшил инқилоб», қишлоқ хўжалигининг механизациялашуви, саноатнинг қишлоқ жойларга кириб бориши каби янгиликлар, агробизнес, яъни қишлоқ хўжалигини қайта ишлаш саноати билан уйғунлаштириш, бирлаштириш бу соҳанинг ҳудудий ташкил этишга анча ўзгартиришлар киритди. Бундан ташқари, юқорида қишлоқ хўжалиги тармоғининг фақат бир функциясига, яъни унинг аҳолини озиқ-овқатга бўлган эҳтиёжини қондириш томонига кўпроқ эътибор қаратилди, ҳолос. Агар шу нуқтаи назардан ёндошадиган бўлсак, рус олими К.И.Ивановнинг «географик конвейр» ғояси ҳам маълум аҳамият касб этади. Ушбу ғоянинг асосий мазмуни мамлакатнинг йирик марказларини йил давомида унинг турли ҳудудларидан қишлоқ хўжалиги, айниқса «шаҳарбоп» маҳсулотлар–помидор, бодринг, қарам, кўкатлар билан таъминлаб туришдан иборат. Дарҳақиқат, охириги йилларда Тошкент бозорларида юқоридаги маҳсулотлар йилнинг тўрт фаслида ҳам мавжуд.

Маълумки, қишлоқ хўжалигининг иккинчи муҳим функцияси қайта ишлаш саноатини хом ашё билан таъминлашдир. Бу саноат тармоғининг тарихан вужудга келиши аҳоли сонининг кўпайиб бориши ва унинг эҳтиёжларини (озик-овқат, кийим-кечак) фақат табиий маҳсулотлар билан таъминлай олмасликка боғлиқ. Ўз навбатида қайта ишлаш саноати маҳсулотларини кўп ва сифатли ишлаб чиқариш имкониятига эга.

қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ мазкур саноат тармоқлари дастлабки вақтларда истеъмолчига яқин, яъни шаҳарларда жойлаштирилган. Ҳатто яқин йилларгача Тошкентда пахта тозалаш, консерва заводлари, гўшт комбинатлари мавжуд эди.

Ҳозирги кунга келиб бундай саноат корхоналари аста-секин ўрта ва майда шаҳарларга, қишлоқ жойларга, яъни бевосита хом ашё районларига «кўчмоқда». Бунга албатта, транспорт тизимининг ривожланиши, экологик муаммолар, қишлоқ меҳнат ресурсларидан фойдаланиш ҳам сабабчидир. Натижада, қишлоқ ландшафти, унинг иқтисодий макони фақат анъанавий соҳа-қишлоқ хўжалиги билангина эмас, балки қисман «шаҳар» хўжалиги билан ҳам тўлдирилмоқда, ўзига хос ҳудудий ишлаб чиқариш тизимлари ёки ҳудудий агросаноат мажмуалари шаклланимоқда.

Мазкур тармоқларро мажмуалар интеграция жараёнида вужудга келади ва уларнинг таркибига расман қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат саноати қиради. Агросаноат мажмуаларининг кенгроқ талқини эса саноатнинг қолган тармоқлари ва ҳатто қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш, қайта ишлаш, сақлаш, ташиш каби барча хўжалик тармоқларини ҳам қамраб олади ва улар шу мазмунда минтақавий иқтисодиётнинг асосини ташкил этади.

Саноат ишлаб чиқаришининг ҳудудий ва даврий ташкил этиш хусусиятлари, мужассамлашув даражасининг юқорилиги, табиий шароити билан бевосита боғлиқ эмаслиги ва, бинобарин, мавсумий бўлмаганлиги кўп жиҳатдан унинг иқтисодий самардорлигини тавсифлайди. Бу ерда фақат қишлоқ хўжалиги маҳсулотини қайта ишловчи саноат корхоналари (пахта тозалаш, консерва ва вино заводлари) қисман агросоҳага хос хусусиятлар таъсирида бўлади; йил давомида бирдай ишламаслиги туфайли уларда меҳнат унумдорлиги ҳам пастроқ.

Аммо саноат корхоналарни илмий асосда жойлаштириш ғоялари дастлаб айнан ана шу тоифадаги тармоқларни ҳудудий ташкил қилиш билан боғлиқ. Бу ғоя яна бир немис олими Альфред Вебер номи билан машҳур. У 1909 йилда саноатни жойлаштириш ёки саноат штандорти тўғрисида махсус асар ёзди ва И.Тюнендан фарқли ўлароқ, фақат транспорт омили билан чекланмайди. Унгача германиялик В.Лаунхардт ҳам 1882 йилда алоҳида саноат корхонасини жойлаштиришда хом ашё ва маҳсулотни реализация қилиш омилига эътибор қаратган. Бу олим транспорт харажатларини қисқартиришни муҳим шарт қилиб олган эди. А Вебер эса фақат транспорт чиқимлари эмас, балки умумий сарф-харажатларни қамайтиришни ҳисобга олган.

А.Вебер саноат корхонаси жойлашувининг оптимал (энг қулай) нуктасини унинг иқтисодий фойдadan келиб чиққан ҳолда белгилайди. Бунинг учун у хом ашё ва ёқилғи, ишчи кучи ва транспорт омилига урғу беради. Кейинчалик хом ашё ва ёқилғи харажатлари ҳам транспорт омилига киритилади ва қолган барча шарт-шароитларни алоҳида агломерация омилида умумлаштиради. Натижада саноат штандорти, яъни жойлашув ишчи кучи, транспорт ва агломерация омили билан белгиланади. Шундай қилиб, бу олим фанга саноат корхонасини жойлаштиришининг кўп омилли таҳлиliga асос солади ва бунинг учун у математик усулдан кенг фойдаланади.

Таъкидлаш керакки, агар И.Тюнен фақат ягона истеъмол маркази–шаҳарни фараз қилган бўлса, А.Вебер ҳам фақат алоҳида саноат корхонаси мисолида (пиво заводи) ўзининг илмий тасаввурларини яратган. Демак, ҳар иккисида ҳам маълум абстракт шароитлар инobatга олинган. Шу билан бирга юқоридаги олимларнинг илмий ғоялари ишлаб чиқаришнинг ҳудудий мужассамлашуви ва, бинобарин, унинг нотекис жойлашуви, ривожланишига қаратилган эди.

А.Вебернинг саноат штандорти ўз асосий моҳиятини йўқотмаган бўлсада, кейинги йилларда саноат жойлашувининг шакллари янада мураккаблашиб, такомиллашиб борди. Жумладан, бу борада экологик омилнинг таъсири кучайди, ишчи кучининг миқдор жиҳатлари эмас, унинг сифат кўрсаткичлари муҳимроқ бўлиб қолди; саноат ишлаб чиқариш меҳнатталабликдан кўпроқ «илмталаб», маблағталабликка ўзгарди. Шунингдек, транспорт инфраструктурасидаги янгилликлар конвейр усулининг ўрнига айни бир маҳсулотнинг турли хилларини ишлаб чиқариш (постфордизм), миқдор иқтисодиётидан сифат ёки турли хиллик иқтисодиётига ўтиш, фан-техника тараққиёти саноатни ҳудудий ташкил қилишга жиддий таъсир этди.

Ҳозирги даврда янги юқори технологияларнинг («нау- хау») ривожланиши натижасида глобал масштабда саноат тармоқлари ўзларининг экологик жиҳатдан тозаллиги, бехатарлиги, меҳнатталаблигига кўра турли мамлакатларда жойлашмоқда. Чунончи, юқори даражада тараққий этган мамлакатлардан анъанавий саноат корхона ва тармоқлар-қурилиш материаллари, минерал ўғитлар ишлаб чиқариш, машинасозликнинг таъмирлаш қисмлари ва ҳатто тўқимачилик ҳам аста-секин ривожланаётган мамлакатларга кўчмоқда. Аграр район ва мамлакатлар хўжалиги шу асосда индустриалашмоқда, юқори

босқичдаги мамлакатлар эса постиндустрияга кадам қўймоқда. Бу икки қутб ораллигида янги индустриал мамлакатлар қатлами вужудга келиб, уларнинг сафи тобора ошиб бормоқда.

Уқоридаги глобал ўзгаришлар, шу жумладан транс-миллий корпорацияларнинг (ТМК) бутун дунё мамлакатларига кириб бориши, уларни ўргимчакдек ўраб олиши жаҳон хўжалиги ва иқтисодиётига тегишлидир.

Миллий ва минтақавий иқтисодиётда саноатни ҳудудий ташкил қилиш шакллари янада аниқроқ кўрилади. Саноатни районлаштириш ёки ҳудудий ташкил қилишнинг бирламчи элементи **саноат корхонаси**дир. Айнан шу даражада ишлаб чиқаришнинг ижтимоий ва ҳудудий ташкил этиш шакли яъни мужассамлашув биргаликда намоён бўлади.

«Пастдан» иккинчи босқич **саноат пункти** ҳисобланади ва у ҳеч бўлмаганда бир саноат корхонасига эга бўлиши керак. Агар саноат ишлаб чиқаришнинг ҳудудий (урбанистик) мужассамлашув даражаси юқори бўлса, бир эмас, бир неча саноат корхоналари маълум нуқтада жойлаштирилса, у ҳолда саноат пункти **саноат марказига** айланади. Мабодо бу марказ фақат биргина шаҳардан, аксарият ҳолларда пойтахт ёки порт шаҳарлардан ташкил топса, ундай шаҳарда миллий ёки минтақавий иқтисодиётнинг ҳудудий таркиби ва тузилмаси ҳам бир томонлама бўлади.

Саноат пункти ва марказларига оид ҳам илмий ишланмалар мавжуд. Масалан, француз иқтисодчиси Франсуа Перрунинг ғояси айнан ўсиш нуқта, марказ ва қутбларига бағишланган. Одатда, бу ғоя иқтисодий макон унча шаклланмаган, катта ишлаб чиқариш салоҳиятига эга бўлган ҳудудларда яхши самара беради. Бундай ҳудудга турли омиллар ва шарт-шароитлар ҳисобга олинган, қулай иқтисодий географик ўринга эга бўлган нуқтада-аҳоли пунктида йирик саноат корхонаси жойлаштирилади. Натижада ўсиш маркази вужудга келади.

Албатта, бундай марказлар мамлакатда кўп бўлмайди ва кўп бўлиши ҳам мумкин эмас. Чунки, асосий куч ва маблағ фақат алоҳида, яхши иқтисодий самара берадиган жойларга қаратилади. Ушбу марказларда жойлаштирилган йирик саноат корхоналари аста-секин турдош ёки технологик жиҳатдан боғлиқ саноат тармоқлари билан бойиб бориши натижасида ўсиш қутблари шаклланади ва улар иқтисодий маконда порлок юлдуздек атроф муҳитга ўз таъсирини кўрсатади. Кўриниб турибдики, Перрунинг фикрлари ҳам иқтисодиётнинг ҳудуд бўйича нотекис ривожланиши, мужассамлашувини назарда тутати.

Ф.Перрунинг ўсиш қутблари ғояси австриялик иқтисодчи, кейинчалик Гарвард университетининг профессори Йозеф Шумпетернинг 1911 йилда ёзган «Иқтисодий ривожланиш назарияси» китобида баён қилинган тадбиркорлик асослари билан бироз ҳамоҳангдир. У, шунингдек, швед олими Т.Хагерстранд (1953 й.) янгиликлар диффузияси, яъни тарқалиши тўғрисида илмий иш олиб борган. Ф.Перрунинг хизмати авваламбор шундаки, у ушбу ғояни ҳудуд жиҳатидан талкин қилган ва ҳудудларнинг айна бир вақтнинг ўзида бундай ривожланиш, мутлоқ тенглаштириш ғоясидан воз кечган.

Республикамизнинг мустақиллик йилларида барпо этилган саноат марказлари (Асака, қорувулбозор ва б.) келажакда ўзига хос ўсиш қутбларига айланишлари мумкин. Бундай қутблар мамлакат миқёсида йирик ва ўрта шаҳарлар асосида ҳам шаклланиб боради (Навоий, Зарафшон, Муборак, Жиззах, қарши, кўнғирот ва ҳ.к.).

Ривожланган мамлакатлардаги фан-техника ютуқларига асосланган саноатни ҳудудий ташкил этиш шаклларида технополис, наукоград (фан шаҳарлари) каби ҳам миллий ва минтақавий иқтисодиётни ривожлантиришда аҳамиятлидир. Улар кўпинча университет ва илмий-текшириш институтлари, фан инфраструктураси муҳайё бўлган жойларда барпо этилади. Яқин келажакда ўзига хос технополисининг Улуғбек шаҳарчасида вужудга келиш имконияти кўзда тутилмоқда.

Йирик саноат марказлари ёки кўпинча йирик саноат марказларининг атрофида ихтисослашган саноат пунктларининг жойлашуви саноат тугуни, саноат агломерациясини шакллантиради. Бундай саноат тугунлари оддий ва мураккаб кўринишда бўлади: турли, бир-бири билан ишлаб чиқариш ва технологик жиҳатдан боғлиқ бўлмаган саноат корхоналари фақат ҳудудий умумийликка эга бўлса, у ҳолда бу тугун саноат корхоналарининг оддий гуруҳи ҳисобланади. Агар мазкур саноат корхоналари орасида технологик алоқадорлик ҳам мавжуд бўлса, бундай ҳудудий ишлаб чиқариш бирлиги ривожланган мажмуа шаклини олади. Ҳар икки ҳолатда ва айниқса саноат мажмуасида ҳудудий мужассамлашув, агломерацион самарадорлик юқори, чунки бундай шароитда ягона инфраструктура тизими катта тежамкорликка, капитал маблағ сарфини камайтиришга олиб келади.

Худди шу мақсадда ривожланаётган мамлакатларда **саноат парклари** ташкил қилинади. Бунинг учун махсус танлаб олинган жой инфраструктура тизими билан жиҳозланади, йўл, ер ости ва ер усти иншоотлари, электр энергияси ва сув манбалари билан таъминланади. Ҳар томонлама тайёрланган жой саноатчиларга сотилади ёки ижарага берилади. Бундай жойлар одатда чет эл сармоядорларини кириб келиши, қулай инвестиция муҳитини яратиш омилларида энг муҳимларидир.

Турли мамлакатлар иқтисодиётини ривожлантириш мақсадида эркин иқтисодий минтақаларнинг ҳар хил шакллари ташкил қилинган. Улар жумласига эркин саноат ҳамда саноат-савдо, экспорт-импорт минтақалари ҳам киради. Ушбу минтақалар учун кўпроқ иқтисодий географик ва транспортга қулай бўлган жойлар-порт ёки чегарага яқин ўрнашган шаҳарлар танлаб олинади.

Шундай қилиб, қишлоқ хўжалиги ва саноат-асосий макроиқтисодий тармоқларнинг ҳудудий ташкил қилиш шакллари ҳар хил хусусиятга эга. Ноишлаб чиқариш, яъни аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларини жойлаштириш ҳам ўзига хосдир. қизиғи шундаки, ушбу муаммо билан ҳам немис олими, яъни В.Кристаллер шуғулланган. У ўзининг «Жанубий Германия марказий ўринлари» (1933 й.) номли асарида аҳоли манзилгоҳлари тизимининг жойлашуви ва уларнинг функциялари тўғрисида фикр юритган.

В.Кристаллер номи билан марказий ўринлар, аҳоли пунктларининг классификацияси, поғонасимон жойлашуви, яъни иерархияси тушунчалари боғлиқ. Бу ғоянинг асосий моҳияти шундаки, турли йирикликдаги шаҳар (марказ) ўзига тегишли ҳудудга ўз таъсирини кўрсатади, уни товар ва хизмат соҳалари билан таъминлайди. Марказлар даражасининг юқорилаб бориши билан ундан «пастдаги» марказларга хос соҳалар бу марказ учун ички, яъни маҳаллий аҳамиятга эга бўлади, таъсир доираси ёки радиуси кенгайиб боради. Ҳақиқий марказ эса нафақат ўз аҳолисини, балки атрофни ҳам маҳсулот ва хизмат соҳалари билан таъминлаш қобилиятига эга бўлиши шарт.

Демак, марказий ўринлар йириклашиб борган сари уларда пастдагилар учун ноёб бўлган хизмат соҳалари жойлаштирилади. Буни савдо, соғлиқни сақлаш ёки таълим тизимларини ҳудудий ташкил қилишда яққол кўриш мумкин. Кичик ёки ўрта қишлоқларда кундалик харид дўкони, фельдшер пункти, бошланғич мактаб, йирик қишлоқларда ёки туман марказларида эса турли хил савдо дўконлари, ўрта мактаб, колледж ёки лицей, район касалхонаси кабилар ташкил этилади ва ҳ.к. Ана шундай тарзда поғонасимон марказий ўринлар тўри ва тизими вужудга келади, улар мамлакат ҳудудини тўла қамраб олади. Идеал ҳолатда бундай ўринлар турли йирикликдаги олтибурчакларни ёки асалари ини шаклини олади, ҳудудлар марказларида жойлашган аҳоли пунктлари ўзига хос ва мос таъсир доирасига, хизмат кўрсатиш радиусига эга бўлади.

В.Кристаллер ҳам ўзининг бошқа ватандошлари сингари марказий ўринлар моделини кўпроқ абстракт ҳолатда яратган. Бунинг учун ҳудуднинг барча қисми бир хил аҳоли зичлигига, рельеф шаклига, транспорт ҳамда ҳар хил йирикликдаги шаҳарлар билан таъминланган бўлиши фараз қилинган. Табиийки, бундай идеал ҳолат ер юзиде жуда камдан-кам учрайди. Аммо шунга қарамасдан, В.Кристаллер ғоясининг, хусусан унча йирик ва мураккаб бўлмаган геоиқтисодий маконда аҳамияти катта. Жумладан, уни Республикаимизнинг бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтиш даврида қўллаб кўриш мумкин.

Таъкидлаш жоизки, В.Кристаллер ҳам хўжаликнинг атиги бир тармоғини олган. Барча ишлаб чиқариш тармоқларини жойлаштиришнинг умумий ғоялари эса кейинчалик яратилди. Бунинг учун дастлабки қадамни немис О.Энгландер ва швед Т.Паландерлар қўйган (XX аср биринчи ярми). Бироқ, хўжаликнинг ҳудудий ташкил этиш таълимотининг ҳақиқий асосчиси машҳур немис иқтисодчиси Август Лёш ҳисобланади.

А.Лёш 1940 йилда ўзининг «Жойлаштириш иқтисодиёти» номли китобини нашрдан чиқаради. У бу асарида ўздан олдинги штандорт ғояларини умумлаштиради, кенгайтиради ва ривожлантиради, алоҳида тармоқдан бутун хўжалик мажмуига кўтарилади, ҳудудий-иқтисодий ривожланиш мутаносиблиги, иқтисодий ландшафт (район) тўғрисида мукамал таълимот яратади.

Аввалги бобда таъкидлаганимиздек, А.Лёш иқтисодий районлар чегарасини бозор макони ва таъсир доирасидан келиб чиққан ҳолда белгилайди. Умуман олганда эса В.Кристаллер ва А.Лёш ғояларининг моҳияти регуляр, яъни бир текис ҳудудий ташкил этишга қаратилган, И.Тюнен, А.Вебер ва Ф.Перрулар эса аксинча-омилларни олдинга суриб, ҳудудий нотекислик тарафдори бўлишган.

Россия ва собиқ Иттифоқда ҳам иқтисодий районлаштириш масалалари ўрганилган (К.И.Арсеньев, К.И.Баранский, Н.Н.Колосовский, П.М.Алампиев, Т.М.Калашникова ва б.). Ўзбекистонда бу муаммолар билан В.Н.Четиркин, К.Н.Бедринцев, З.М.Ақрамовлар шуғулланишган. Ушбу тадқиқотларда иқтисодий районлар ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил қилишнинг интеграл шаклида кўрилган.

А.Лёшнинг иқтисодий ландшафтлари, рус олимларининг иқтисодий районлари билан боғлиқ бўлган ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари таълимотини таниқли иқтисодчи ва географ Н.Н.Колосовский (1947 й.) яратган. Муаллифнинг фикрича, бундай мажмуалар маълум географик нукта ёки ҳудудда тўғри танлаб олинган ишлаб чиқариш корхона ва тармоқларининг бирлигини англатади. Худди шу ҳолда улар ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил қилишнинг энг мукамал ва иқтисодий самардор шакли ҳисобланади.

Ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари (ҲИЧМ) оддий ва мураккаб бўлади. Масалан, ГЭС ва алюминий заводи, ёки пахта тозалаш ҳамда ёғ заводлари бундай мажмуаларнинг унча мураккаб бўлмаган шаклидир. Улар оддий, яъни бир корхона (комбинат) даражасидан район ёки ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаларининг юқори шаклига ўтишидаги дастлабки бўғиндир. ҲИЧМларнинг ривожланган шакли янада кенгрок, ўзаро боғланган, умумий аҳоли жойлашуви ва инфраструктура тизимига эга бўлган шароитда вужудга келади. Чунончи, бизнинг шароитимизда улар пахта майдони, пахта тозалаш ва ёғ заводлари, чорвачилик фермаларидан, транспорт хўжалигидан иборат бўлиши мумкин. Шунга ўхшаш Ангрен-

Олмалик, қарши, Мирзачўл ҲИЧМлари ҳам шаклланмоқда. Аммо уларнинг мажмуа ҳосил қилиш тармоқлари ва ихтисослашуви, ҳудудий кўлами бир хил эмас.

Таъкидлаш лозимки, собиқ Иттифоқ даврида ғоявий жиҳатдан тўғри бўлган ҲИЧМ таълимоти кўзда тутилган амалий натижаларга эришмади; бундай мажмуалар ҳудуди ҳаддан ташқари кенгайтирилиб юборилди (/арбий Сибир, Жанубий Ёқутистон, Жанубий Тожикистон ҲИЧМлари ва б.), асосий эътибор ишлаб чиқаришга берилди, ижтимоий ва экологик муаммолар эса четда қолди. Ўта марказлаштирилган режалаштиришда, маъмурий-бўйруқбозлик сиёсатида бундай ҳолатнинг юзага келиши табиий, чунки корхоналар турли вазирликларга бўйсинарди, улар жойлашган ҳудуд эса битта. қолаверса, ҳар қандай мужассамлашув иқтисодиётига фақат маълум даражадагина эришилади, ҳудуд қамрови ҳаддан ташқари катталаштирилса бундай самарадорлик тескари бўлади. Бинобарин, ҲИЧМлар саноат тугуни ёки кичик агросаноат мажмуалари доирасида яхшироқ натижа беради.

Юқорида барча хўжалик тармоқлари алоҳида ва биргаликда ҳудудий жиҳатдан кўриб чиқилди. Аммо улар орасида транспорт тармоғига деярли эътибор берилмади; у фақат омил сифатида назарда тутилди, холос. Ваҳоланки, транспортсиз қишлоқ хўжалиги ва саноат штандорти, иқтисодий район ва ҲИЧМлар пайдо бўлмайди. Шу нуқтаи назардан транспорт умуман ишлаб чиқариш жараёни ва уни ҳудудий ташкил қилишнинг «қон томири», ҳаракатлантирувчи, мустаҳкамловчи, боғловчи қисмидир.

Транспортнинг ўзини ҳам ҳудудий ташкил қилиш шакллари мавжуд. Энг аввало бу соҳанинг тасмасимон жойлашувини, турли транспорт турларининг кесишган нуқталарида транспорт тугунларининг пайдо бўлишини унутмаслик лозим. Агар бир неча транспорт (автомобил ва темир йўллар, қувур ва электрон транспорт) бир йўналишда, бир-бирига параллел ҳолда жойлаштирилса, у ҳолда ўзига хос ҳудудий транспорт мажмуалари шаклланади. Бундай бақувват боғловчи «арқонлар» кўпинча иккита йирик саноат марказлари оралиғида, коридор шаклида вужудга келади.

Магистрал йўллар ва шаҳарлар, шаҳар агломерациялари миллий ва минтақавий иқтисодиётнинг ички тузилиши, таянч нуқта ва чизиқларини ташкил қилади. Масалан, Тошкент-Жиззах-Бекобод, Самарқанд-Бухоро-қарши «учбурчаклари», Фарғона халқаси Ўзбекистон ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг географик ўзагини акс эттиради.

Савол ва топшириқлар

- 1. «Географик геометрия» нима ва унинг ўзига хос хусусиятларини тушунтириб беринг.*
- 2. қишлоқ хўжалиги ва саноат штандортининг асосий моҳияти нимадан иборат?*
- 3. «Марказий ўринлар» ғоясининг туб моҳияти ва унинг амалий аҳамияти ҳозирги шароитда қандай ифодаланади?*
- 4. Нима учун ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари собиқ Иттифоқ даврида яхши натижалар бермади?*

II қИСМ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТИ ВА УНИНГ РИВОЖЛАНИШ АСОСЛАРИ

I БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ ТАБИЙ ШАРОИТИ ВА ТАБИЙ БОЙЛИКЛАРИ

Жамият ва табиат орасидаги ўзаро алоқалар билан боғлиқ бўлган муаммо-масалалар устида қатор фан вакиллари тадқиқотлар олиб борадилар. Аммо бу борада география ва минтақавий иқтисодиёт фанлари алоҳида ўрин тутлади. Чунки тадқиқот объекти табиат, аҳоли, хўжалик бўлиб келган ва ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёти, уларнинг келажаги тўғрисида иш олиб бориш ушбу ҳудудий фанлар учун ниҳоятда муҳимдир.

Жумладан, география фанининг алоҳида соҳаси ва минтақавий иқтисодиёт билан бевосита боғлиқ бўлган иқтисодий география табиий шароит ва табиий ресурсларнинг хўжаликнинг ихтисослашуви, таркибий тузилиши, жойланиш хусусиятларини ўрганади.

Табиий ресурслар ҳақида сўз борганда энг аввало бир масалани яхши тушуниб олиш лозим. Маълумки, табиий ресурслар тугалланиб қоладиган ва тугалланмайдиган ресурсларга бўлинади. Тугаб қоладиган ресурслар қаторига масалан, ер ости ва ер усти бойликлари қиради. Шунинг учун улардан оқилона ва тежамкорлик билан фойдаланиш лозим бўлади. Тугалланмайдиган табиий ресурсларга асосан қуёш энергияси, шамол, океан ва денгиз сувлари туфайли олинмайдиган энергия қиради.

Ўз навбатида, тугалланиб қоладиган табиий ресурслар икки қисмга–тикланиши мумкин бўладиган ва қайта тикланмайдиган ресурсларга бўлинади. Тикланадиган табиий ресурслар қаторига ўрмон, сув, тупроқ қиради ва уларнинг айримларининг қайта тикланиши учун узоқ вақт керак бўлади.

Ишлаб чиқариш ўсиб борган сари табиий ресурсларнинг деярли барча хилларидан фойдаланиш даражаси ҳам орта боради.

Табиий ресурслар борасида гап борганда табиий бойликлар мамлакат миллий бойлиги таркибига қирадими ёки йўқми?–деган савол туғилади. Албатта, ушбу саволга рад жавобини бериш маъқулроқ. Чунки миллий бойлик таркибига инсон меҳнати натижалари: ишлаб чиқариш фондлари, шахсий мулк, маблағлар қиради. Шу билан бирга табиий ресурслар миллий бойлик вужудга келтиришда иштирок этадиган ижтимоий меҳнатга қирадиган сарф-харажатларга ўз таъсирини кўрсатади.

Шуни аниқ айтиш мумкинки, ижтимоий ишлаб чиқаришда табиий бойликлар муҳим омиллардан бири бўлиб ҳисобланади. Табиий шароит ва табиий бойликлар жамият ёки бирон-бир алоҳида олинган мамлакат ҳаётига бевосита ва билвосита таъсир кўрсатиши мумкин. Улар айрим хўжалик тармоқларини ривожини тезлатиш ва аксинча секинлаштиришга ҳам олиб келади. Бу жиҳатдан мустақил мамлакатимиз ўзига хос ва қулай афзалликларга эга.

Ўзбекистон Осиё қитъасида, географик ўрни жиҳатидан ҳудуднинг икки йирик дарёси бўлмиш Амударё ва Сирдарё оралигида жойлашган. Устюрт платосининг шимоли-шарқий қисми, Орол денгизининг ғарбий чеккаси Ўзбекистоннинг энг шимолий нуктаси ($45^{\circ}36'$ шимолий кенглик), Термиз шаҳри эса ($37^{\circ}11'$ шимолий кенглик) жанубий нуктаси бўлиб ҳисобланади. /арбий нуктаси Устюрт платосининг 56° шарқий узоклигида, шарқий нуктаси Фарғона водийсининг қирғизистон билан чегарадош қисмида ($73^{\circ}10'$ шарқий узоклик) жойлашган.

Табиий-географик шароити нуктаи назардан оладиган бўлсак, Ўзбекистон қатор қулайликларга эга бўлган минтақалардан ҳисобланади. Республика майдони $448,9$ минг км^2 га тенг бўлиб, у ғарбдан шарққа 1425 км га, шимолдан жанубга эса 930 км га чўзилган. Ўзбекистон ўз майдонига кўра Европанинг Буюк Британия, Бельгия, Дания, Швейцария, Австрия каби мамлакатлар майдонини қўшиб ҳисоблаганда ҳам улардан катталик қилади.

Ўзбекистон Республикаси қатор мамлакатлар билан–шимолда қозоғистон, шарқ ва жануби-шарқда қирғизистон ва Тожикистон, ғарбда Туркманистон, жанубда Афғонистон давлатлари билан чегарадош. Республикамиз давлат чегараларининг умумий узунлиги 6221 километрга тенг бўлиб, ундан 2203 км қозоғистон, 1621 км Туркманистон, 1161 км Тожикистон ва 109 км қирғизистон ва, ниҳоят, 137 километри Афғонистон давлатига тўғри келади.

Республика рельефи бир хил бўлмай, унинг жануби- ғарбий қисмлари асосан текисликлардан иборат. Ўзбекистоннинг текисликлардан ташкил топган қисми бутун майдоннинг қарийб учдан икки қисмини эгаллаган. қолган учдан бир қисми эса тоғ ва тоғ ёнбағриларида иборат бўлиб, улар Республиканинг шарқий ҳамда жануби-шарқий қисмини эгаллаган. Ўзбекистоннинг Тяньшон ва Ҳисор-Олой тоғ тизмалари таркибига кирувчи ана шу тоғли ўлкалари Тожикистон ва қирғизистон ҳудудидаги тоғликлар

билан туташган; Ўзбекистонга кириб келадиган Угом, Пском, Чотқол, Туркистон, Зарафшон тоғ тизмалари шимоли-ғарб ва жануби-ғарб томон аста-секин пасая боради ва текисликларга қўшилиб кетади.

Мамлакат ҳудудидаги тоғларнинг энг баланд қисми 4643 метрга тенг. Ўзбекистоннинг жанубий-шарқий қисмини эгаллаган тоғликлар Республиканинг сувга бўлган талаб- эҳтиёжини маълум жиҳатдан таъминлаб туришда аҳамият касб этади.

Тоғлар орасида каттагина майдонларни эгаллаган чўкма- ботиклар мавжуд. Улар жумласига Фарғона, Сангзор-Нурота, Самарқанд, кашқадарё ва Сурхондарё ботиклари киради. «Фарғона водийси» деб ном олган Фарғона ботиғи тоғлар оралиғидаги йирик ҳудуд бўлиб, унинг узунлиги 370 километрга тенг. Фарғона водийси уч томондан тоғлар билан қуршалган, у фақат ғарб томондангина очик.

Республика доирасидаги текислик қисмига Устюрт ясситоғлигининг бир қисми, қуйи Амударё, қизилқум қумликлари киради. қизилқум саҳросининг марказий ва жануби-ғарбий қисмида Буконтов, Олтинтов, Кўкпатов каби адирлар мавжуд.

Ўзбекистон табиий шароитининг ўзига хос хусусиятларидан бири шуки, бу ерда тез-тез ер қимирлаш рўй бериб туради. Ер қимирлаш кучи айрим ҳолларда саккиз- тўққиз баллга етиши мумкин. Чунончи, 1823 йилда Фарғонада, 1889 ва 1902 йилларда Андижонда, 1866 ва 1868 йилларда Тошкент шаҳрида бўлиб ўтган зилзилалар катта вайроналарга сабаб бўлган. 1966 йил 26 апрел тонгида Республика пойтахтида катта куч билан бўлиб ўтган зилзила кўпчилиكنинг ёдида. Бу зилзила оқибатида шаҳар икки млн. км² метрга тенг бўлган уй-жойдан маҳрум бўлди, юзлаб мактаблар, болалар боғчалари ва яслилар, касалхоналар, маъмурий бинолар, маданият, фан ташкилотларига катта шикаст етказилди. Бу зилзиладан шаҳарнинг марказий қисми айниқса катта талафот кўрди.

Мамлакатимиз табиати ўзининг серкуёшлиги билан ажралиб туради. Унинг Осиё қитъаси марказида, океан ва бошқа сув ҳавзаларидан узокда жойлашганлиги, иқлимнинг қуруқлиги, ёғин-сочиннинг камлигига сабаб бўлади. Республика иқлими кўшни Эрон ва Афғонистон учун хос бўлган ўзгарувчан субтропик иқлимдан маълум даражада фарқ қилади. Бу фарқ рельеф хусусиятлари билан боғлиқ.

Мамлакатимизнинг энг совуқ даври январ ойидир. Айрим йилларнинг бу даврида совуқ минус 35-38 даражага етади. Ўзбекистоннинг энг шимолий қисмида киш қарийб 5 ойга чўзилса, водийларда 1,5-2 ой давом этади, холос.

Баъзан, киш мавсуми Ўзбекистонда жуда совуқ келади. 1968-1969 ва 1993-1994 йиллардаги киш бунга мисол бўла олади. 1994 йил январида Устюртда совуқ 33-35 даражага етди. қизиги шундаки, худди ана шу пайтда собиқ СССР нинг энг совуқ минтақаларидан бири бўлган Ёкутистонда ҳарорат ҳам айнан шу даражада бўлган.

Июл, тоғли туманларда эса июл-август Республика ёзининг энг иссиқ давридир. Бу даврда водийлар ва тоғ ёнбағрларида ҳарорат ўртача 25-30 даражага етса, жанубий вилоятларда у 30-35, айрим вилоятларда 40-42 даражадан ҳам ошиб кетади. Ўзбекистоннинг энг жазирама иссиқ бўладиган Термиз шаҳрида 1944 йилнинг июл ойида ҳарорат плюс 50 даражага етганлиги қайд қилинган.

Ўзбекистон ёғин-сочин кам тушади қуруқчилик минтақалар қаторига киради. Бунинг устига барча ҳудудларда ёғин миқдори бир текисда эмас. Республиканинг кўпчилиги жойларида йиллик ёғин миқдори 200-300 мм ни ташкил этади. Ёғингарчилик энг кам бўладиган ҳудудларга қуйи Амударё ва қизилқум чўллари киради. Бу ерларга йил давомида ёққан ёғин миқдори жуда оз. Текисликлардан шарқ ва жануби-шарққа борган сари ёғингарчилик кўпайиб боради ва у тоғли ҳудудларга яқинлашган жойларда 900-950 мм га етади. қишлоқ хўжалик экинларига сув энг зарур бўлган пайтга келиб ёғингарчилик айниқса камайиб кетади ва сув танқислиги бошланади. Ер усти сувлари Республика ҳудудлари бўйича ниҳоятда нотекис тақсимланган. Мамлакат ҳудудининг учдан икки қисмини эгаллайдиган поёнсиз текисликларда сув манбалари жуда оз. Айни пайтда мамлакат шарқидаги тоғликларда дарё шаҳобчалари кўп. Ер усти сувларининг бу тарзда ҳудудлар бўйлаб нотекис тақсимланиши табиий шароит хусусиятлари билан боғлиқдир. Республикада ҳукм сураётган сув танқислиги айниқса қишлоқ хўжалигининг ривожланишида катта муаммо бўлиб қолмоқда.

Мамлакатимизнинг сувга бўлган эҳтиёжини қондириш борасида икки йирик дарё-Амударё ва Сирдарё катта ўрин тутаяди. Бу икки азим дарёдан бири-Сирдарёнинг узунлиги 2137; Амударёники эса-1437 км га тенг. Сирдарё Амударёдан узунлигига қарамай, сув ҳажмига кўра ундан кейин туради.

Ўрта Осиёнинг бу икки дарёси Сирдарё ва Амударё ҳавзасини ҳосил қилади. Сирдарё ҳавзасига Норин, қорадарё, Чирчиқ, Охангарон, Сўх, Исфара, Оқбўра, Исфайрамсой, Шоҳимардон, /овасой ва Косонсой киради. Амударё ҳавзаси эса Зарафшон, кашқадарё, Сурхондарё, Тўпалангарё, Шеробод дарёларидан ташкил топади.

Амударёнинг ҳам, Сирдарёнинг ҳам асосий ўзани ўзининг ўрта ва қуйи оқимлари доирасидагина Республика ҳудудидан оқиб ўтади, холос. Яна шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, Амударё ва Сирдарё Ўзбекистоннинг сувга бўлган эҳтиёжини тўла қондиролмайди. Сув танқислигини бироз бўлса ҳам юмшатиш кичик дарёлар ва ер ости сувлари зиммасига тушади.

Ўрта Осиё ва шу жумладан, Ўзбекистондаги дарёларга сув берувчи асосий манба қор ва музликлардир. Ўлкамизда сув танқислиги кўп йиллар давомида сезилиб келинади. Шу туфайли Республиканинг қатор ҳудудларида бир неча каналлар қурилган. Бу борада суғориш усталарининг амалга оширган ишлари кишини лол қилдиради. Халқ орасидан чиққан бундай мутахассислар томонидан амалга оширилган ишлар қатор олимлар, тарихчи, археолог ва четдан келган сайёҳларни ҳайратга солади.

Амударё, Сирдарё, Зарафшон водийсидаги Исфара, Сўх, қувасой каби сойлардан фойдаланиш мақсадида ана шундай каналлар вужудга келтирилган. Республика ҳудудларида қазилган каналлардан ерларни суғориш ишларидагина эмас, балки электр станциялар қуриш учун ҳам фойдаланиб келинган. Нарпай, Катта Фарғона, Жанубий Фарғона, Шимолий Фарғона, Эски Анҳор, Аму-Бухоро, Катта Наманганга ўхшаш каналлар ва бошқа сув иншоотлари шулар жумласидандир.

Ўзбекистон ҳудудида анчагина қўллар мавжуд. Аммо уларнинг кўпчилиги кичик қўллар ҳисобланади. Улар орасида энг йириги Орол қўлидир. Бу қўл анча майдонни эгаллагани туфайли у денгиз деб юритилади. Бироз каттароқ қўллар қаторига Судочье ва Арнасой киради.

Бир вақтлар Ўзбекистоннинг кемачилик ва балиқчилик соҳаларида муҳим ўрин тутиб келган Орол денгизининг мавқеи ҳозирги даврга келиб анча пасайди. Аму ва Сирдарёнинг Оролга олиб келадиган сув миқдори анча камайиб кетди. Натижада унинг сув сатҳи бир неча метрга пасайди, қирғоқлари эса ўнлаб метрга чекинди, Орол муаммоси вужудга келди.

Кўзга қўринган мутахассис-экспертлар фикрича, долзарб масала Орол денгизининг аввалги кийёфасини тиклаш эмас, унинг ҳозирги сатҳини сақлаб қолишдан иборатдир.

Орол денгизи фожиаси оқибатида вужудга келган экологик вазият эндиликда мамлакат доирасидан чиқиб, бутун сайёра муаммосига айланди. Ушбу муаммони бирорта давлат ўз кучи, маблағи билан бажаришга ожизлик қилади. Демак, Европа мамлакатлари, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ва жаҳон миқёсидаги қатор нуфузли бошқа ташкилотлар ҳам бу йирик муаммога диққат-эътиборини қўйиши лозим.

Тошкент, Ашхобод, Тошқовуз, Нукус каби шаҳарларда Орол муаммосига бағишланган йирик халқаро анжуманлар ўтказилди. Бу анжуманларда ўнлаб мамлакат вакиллари иштирок этдилар.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов жаҳон миқёсида ўтказилган нуфузли анжуманларда қатнашиб, сайёраимиз мамлакатлари диққат эътиборини бу масалага қаратиб келди. Жумладан, мамлакатимиз раҳбари Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг 50 йиллик юбилейига бағишланган Нью-Йоркда 1995 йили бўлиб ўтган сессиясида жаҳон жамоатчилиги диққат-эътиборини яна бир бор Орол муаммосига қаратди.

1998 йил 6 ноябрда ЮНЕСКО нинг Тошкентда бўлиб ўтган 155-сессиясининг якунловчи йиғилишида сўзга чиққан И.Каримов: «Ишончим комилки, халқаро жамиятнинг биргаликдаги саъй-ҳаракатлари Орол денгизи ҳавзасидаги сув- экология муаммоларини ҳал этишга амалий таъсир қилади», деди.

Республикада сув етишмаслиги назарда тутилиб сўнгги йилларда қатор сув омборлари барпо этилди. Ҳозир уларнинг сони 45 тага етди. Улар орасида Чорвоқ, Охангарон, Толлимаржон, Туябўғиз, Жанубий Сурхон, Чимқўрғон ва бошқа сув омборлари бор. қашқадарё воҳасининг йирик сув иншоотлари, жумладан жаҳонда тенги йўқ 6 та насос станциялари Амударёдан 1 сонияда 240 м³ сувни 132 метр баландликка- Толлимаржон сув омборига чиқариб туради.

Республикада бир неча шифобахш минерал сув манбалари мавжуд. Айниқса, таркибида олтин-гургурт, водород, йод, радий, радон кабилар бўлган сувлар катта аҳамият касб этади. Уларнинг кўпчилиги Кавказнинг машҳур шифобахш манбаларидан қолишмайди. Мамлакатимизда маъданли сув манбаларидан фойдаланиш мақсадида Чимён, Чортоқ, Янгийўл, Турон каби санаториялар ташкил қилинган.

Ўзбекистоннинг ўсимликлар дунёси ҳам ниҳоятда бой. Ўсимликлар орасида таркибида эфир мойлари бўлган 25 минг хилдан ортик ўсимликлар мавжуд. Республика ўсимлик дунёси борасида фикр юритганда Амударё этакларидаги кенг қамишзор майдонларни ҳам айтиб ўтиш лозим. Улардан мўйнаси қиммат бўлган ондатраларни кўпайтириш, қушлар кўриқхонаси, чорва моллари учун озуқа майдони сифатида фойдаланиш мумкин. Тоғ яйловларининг кўп жойларини эгаллаб олган мевазор, резавор ва ёнғоқзорлар иқтисодиётнинг муҳим тармоғи бўлган асаларичиликни ривожлантириш имконини беради.

Мавжуд ўсимликларнинг қарийб 30 фоизи фақат Республикамизда учрайди. Мамлакатдаги ўсимликларнинг катта қисми чорвачиликда озуқа бўлиб хизмат қилади.

Ўзбекистонда ер ости бойликлари ҳам кўп. Маълумки, ҳозирги замон ишлаб чиқариши ва энг аввало sanoatда маҳсулотлар ишлаб чиқариш асосан ер ости бойликларига асосланади. Бу борада мамлакатимиз катта қулайликларга эга. Табиат юртимизга турли-туман хом ашёларни инъом этган. Бу хусусда И.Каримов ғурур билан «Ўзбекистон замини шунча кўп бойликларга эгаки, бу жиҳатдан жаҳон харита-

сида Ўзбекистонга тенг келадиган давлатлар унча кўп эмас»-деган эди¹. Дарҳақиқат, Республикамизда Менделеев даврий тизимида акс эттирилган элементларнинг кўпчилиги мавжуд.

Ер ости бойликлари орасида мис, кўрғошин, олтин, кумуш, рух, вольфрам, уран, табиий газ, нефт, кўмир, алюминий хом ашёси, туз, қимматбаҳо тошлар, мрамор, каолин, озокерит, корунд кабилар бор.

Мутахассис-олимларнинг ҳисоб-китоб қилишларича, Республикамиз ер бағридаги фойдали қазилма бойликлар захираси 3,3 триллион АҚШ долларига тенг. Бу ҳақда И.Каримов 1994 йил январ ойида Тошкент шаҳрида чақирилган саноатчилар ва тадбиркорлар Халқаро Конгрессида сўзлаган нутқида ҳам таъкидлаб ўтган.

Ўзбекистон турли фойдали қазилмалар: мис, кумуш, олтин, кўрғошин, табиий газ каби қатор конлар захираси бўйича жаҳон миқёсида кўзга кўринган ўринларни эгаллайди.

Ер ости бойликлари тўғрисида сўз юритилганда, Ўзбекистоннинг олтин захиралари тўғрисида алоҳида тўхтаб ўтиш ўринли. Олтин мамлакатимизнинг энг асосий бойликларидан бири бўлиб, мустақилликнинг ишончли негизидир. Зеро, барча давлатларнинг ташқи иқтисодий алоқаларида олтин жаҳон валютаси вазифасини ўтайди.

Ўзбекистон Республикаси олтин қазиб чиқариш бўйича Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги (МДҲ) таркибидаги мамлакатлар орасида Россиядан кейин 2-ўринни, аҳоли жон бошига ҳисоблаганда эса 1-ўринни эгаллайди.

Олтин захиралари бўйича Ўзбекистон дунёда ҳам катта мавқега эга. Мамлакатимиз қидириб топилган олтин захираларига кўра жаҳонда 4, уни қазиб чиқариш ҳажми бўйича эса 7-ўринни эгаллайди¹.

Олтин қазиб чиқаришда Мурунгов Республиканинг асосий маркази ҳисобланади. Ушбу олтин кони туфайли қизилқум саҳросида 1972 йили Зарафшон шаҳри вужудга келган. Мурунговдан ташқари Тошкент, Самарқанд, Жиззах, Наманган вилоятларида ҳам олтин конлари мавжуд. Ўзбекистондаги олтин конлар қаторига Маржонбулоқ, Кўкпатас, Зармитон, Кўчбулоқ, қайрағоч, Пирмуроб кабилар қиради.

Республиканинг айрим ҳудудларида мис конлари топилган. Тошкент вилоятининг Олмалик атрофида мис конлари бор. Бу коннинг ишга туширилиши натижасида 1951 йили Олмалик шаҳри ташкил топган, кейинчалик у рангли металлургия саноати марказига айланган.

Ўзбекистонда табиий газ, нефт, кўмир конлари ҳам мавжуд. Заминимизда аниқланган табиий газ захираси 2 трл. м³, кўмир захираси эса 2 млрд. тоннадан ортиқни ташкил этади. Табиий газ ёқилғи сифатидагина эмас, муҳим кимёвий хом ашё сифатида ҳам катта аҳамиятга эга. қашқадарё ва Бухоро ҳудудлари Ўзбекистоннинг газга энг бой ҳудудлари ҳисобланади.

Бугунги кунда Ўзбекистонда чиқарилаётган табиий газ ва нефтнинг ўндан тўққиз қисми қашқадарё вилоятига тўғри келади. Муборак газни қайта ишлаш заводи, Кўкдумалоқ нефт кони мамлакатимиз ёқилғи энергетикаси мажмуасида муҳим ўрин тутди.

Ўзбекистонда кўп йиллар нефт ва нефт маҳсулотларига бўлган эҳтиёжни қондириш мақсадида уни ташқаридан олиб келинар эди. Ҳозирга келиб эса Республика нефт чиқариш соҳасида катта истиқболларга эга. Кейинги йилларда мамлакатимизда 20 га яқин нефт конларининг борлиги аниқланди. қатор нефт конлари ишга туширилиши туфайли нефт қазиб чиқариш кескин кўпайди. Масалан, 1990 йили Ўзбекистонда чиқарилган нефт ҳажми 2810 минг тоннани ташкил этган бўлса, 1999 йилга келиб бу рақам 8 млн. тоннадан ортиб кетди. Нефт чиқариш борасида қашқадарё вилояти карвонбошилиқ қилади. Ҳозир мамлакатда чиқарилаётган нефтнинг 92 фоизи ана шу вилоятга тўғри келади. Шундай қилиб, Ўзбекистон эндиликда нефт бўйича ҳам мустақилликка эришди.

Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида кўмирнинг аҳамияти ҳам жуда катта. Ангрен кўнғир кўмир кони бу борада етакчи ўринни эгаллайди. Мазкур коннинг ишга туширилиши туфайли Ангрен шаҳри ташкил топди. Сурхондарё вилоятида Шарғун, Бойсун тошкўмир конлари бор.

Ер ости бойликлари табиат инъом этган буюк неъматдир. Бироқ, улардан оқилона ва самарали фойдаланиш минтақалар экологик вазиятини соғлом ҳолда сақлаш билан биргаликда олиб борилиши керак.

Савол ва топшириқлар

1. *Ўзбекистоннинг географик ўрни ва у билан чегарадош ҳудудларни таърифлаб беринг.*
2. *Ўзбекистоннинг асосий олтин конлари ҳақида нималарни биласиз?*

¹ +аранг: И.Каримов. Ўзбекистон ХХI аср быса\асида: хавфсизликка таҳдид, бар=арорлик шартлари ва тара==иёт қафолатлари. Т.: «Ўзбекистон», 1997, 230-бет.

¹ Геология и полезные ископаемые Республики Узбекистан. - Т.: «Университет». 1998 г., 577-бет.

3. *Ўзбекистондаги сув манбалари ва сугориш иншоотлари қайсилар?*
4. *Орол ва Орол бўйидаги экологик вазиятнинг вужудга келиш сабабларини тушунтириб беринг.*

II БОБ. ЎЗБЕКИСТОН АҲОЛИСИ ВА МЕҲНАТ РЕСУРСЛАРИ

Минтақавий иқтисодиёт фанининг асосчиларидан бири У.Айзард фикрича, у ёки бу ҳудуднинг хўжалиги мураккаб жумбоқ бўлиб, уни ечишни айнан аҳоли бўғинидан бошламоқ керак. Дарҳақиқат, аҳоли мураккаб ижтимоий-иқтисодий категориядир, у билан ишлаб чиқариш «бошдан оёқ», чамбарчас боғлиқ. Чунки, меҳнат ресурсларисиз ишлаб чиқариш бўлмайди, ишлаб чиқариш эса аҳоли учун керак; моддий ва маънавий бойликларни яратувчиси ҳам, уларни истеъмолчиси ҳам айнан ана шу аҳоли, яъни кишиларнинг маълум ҳудуддаги бирлигидир.

Аҳоли салмоғига кўра Самарқанд вилояти биринчи, Фарғона-иккинчи ва Тошкент вилояти учинчи ўринда туради. Демографик салоҳиятнинг энг паст миқдори Навоий ва Сирдарё вилоятларида (1-жадвалга қarang).

Республика худудининг табиий шароити, ижтимоий- иқтисодий ривожланиш имкониятларининг турли-туманлиги аҳоли жойлашувига ҳам таъсир қилади. Мамлакат бўйича аҳоли жойлашувининг ўртача зичлиги 1 км² га 55,4 кишидан иборат бўлган ҳолда у Навоий вилоятидаги 7,1 кишидан Андижон вилоятидаги 515,6 кишигача фарқ қилади (бу борадаги ички тафовут 70 мартадан зиёд).

Тарихан аҳоли мамлакатимизнинг суғориладиган воҳа ва водийларида зич жойлашган. Чунончи, бу кўрсаткич Фарғона, Наманган, Хоразм вилоятларида ҳам анча юқори. қорақалпоғистон Республикаси ҳамда Навоий вилояти Ўзбекистон худудининг 61,9 фоизини ташкил қилса-да, бу ерда мамлакат аҳолисининг атиги 9,3 фоизи яшайди; Шу боис, айнан ана шу икки маъмурий бирлик Республика аҳолиси жойлашувининг ўртача кўрсаткичига жиддий таъсир этади.

Бухоро ва Жиззах вилоятларида ҳам аҳоли зичлиги унча юқори эмас (1-чизма). Сурхондарё ва қашқадарёда эса у ўртача кўрсаткичдан бирмунча юқори. Бироқ, шунга қарамасдан, ҳатто бу худудларнинг ҳам ички, қадимдан суғориладиган районларида (масалан, Вобкент, Шофиркон, /иждувон, Шаҳрисабз, қарши, Яккабоғ туманларида) аҳоли анча зич жойлашган. Умууман олганда, Республика аҳоли жойлашуви кўп жиҳатдан гидрографик шахобчалар-суғориладиган дарё ва ирригация иншоотлари билан белгиланади. Шу билан бирга йирик шаҳарлар, айниқса Тошкент агломерацияси доирасидаги қишлоқ туманларида ҳам аҳоли жойлашуви жуда зич (1 км² га 600-700 кишини ташкил этади).

2001 йил маълумотларига биноан, Ўзбекистон Республикасининг 37,2 фоиз аҳолиси шаҳар жойларига тўғри келади. Мутлоқ рақамда у 9225,3 минг киши. Шаҳар аҳолисининг олдинги йиллардаги миқдори қуйидагича бўлган (минг киши ҳисобида): 1926 й. -1002; 1939 й. -1470; 1959 й. -2729; 1970 й. -4327; 1979 й. -6348 ва 1989 й. -8059,3 минг киши. Шаҳар аҳолисининг ўсиш суръати айниқса 70-80-йилларда юқори

бўлган. Бунга сабаб 1972 йилда аҳоли манзилгоҳларининг шаҳар мақомига ўтказиш учун талаб этиладиган энг кам аҳоли миқдорини 10 мингдан 7 минггача туширилиши ва бунинг оқибатида шаҳарлар сонининг ниҳоятда тез кўпайишидир (агар 1970 йилда Республикада 42 шаҳар мавжуд бўлган бўлса, 1979 йилда уларнинг сони 90 тага етган).

1989-2002 йилларда шаҳарликлар сонининг ўсиши анча сусайган. Натижада умумий урбанизация кўрсаткичи 40,7 фоиздан 37,1 фоизга тушиб қолган. Вилоятлар даражасида мазкур жараён айниқса Тошкент, Фарғона, Бухоро, Хоразмда сезиларли бўлган ва у фақат қорақалпоғистон Республикаси, Жиззах ва Наманган вилоятларида бирмунча кўтарилган. Ҳозирги кунда шаҳар жойларда яшовчиларнинг нисбий миқдори бўйича қорақалпоғистон ҳамда Тошкент ва Навоий вилоятлари олдинда туради, унинг энг паст даражаси эса Сурхондарё вилоятида кузатилади.

Урбанизация жараёни ва унинг якуний кўрсаткичи одатда ҳудудлар иқтисодиётининг ихтисослашуви, шаҳар ҳосил қилувчи омилларининг мавжудлигига боғлиқ. Шу нуқтаи назардан қорақалпоғистон ва қисман Навоий вилоятида бу кўрсаткичнинг юқорилиги мазкур ҳудудлар саноат салоҳиятидан эмас, балки бу жойларда интенсив қишлоқ хўжалигини ривожлантириш шароитларининг чекланганлигидан дарак беради. Фақат пойтахт-Тошкент вилоятида у ҳақиқий реал воқеликни акс эттиради, чунки бу ерда, бошқа вилоятларга қараганда, саноат тармоқлари нисбатан яхшироқ ривожланган.

Минтақавий иқтисодиёт ва унинг таркибий тузилишини шаҳарлар тўри ва тизими ҳам яққол ифодалаб беради. Аксарият ҳолларда шаҳарлар сонининг кўплиги, йирик шаҳар ва шаҳар агломерацияларининг мавжудлиги ҳудуд ижтимоий-иқтисодий салоҳиятининг юқорилигини кўрсатади. 2002 йил маълумотларига кўра, Республикада 120 шаҳар ва 113 шаҳарча мавжуд бўлиб, уларнинг барчасида 9300 минг атрофида аҳоли яшайди. Шаҳарлар сони бўйича қорақалпоғистон Республикаси (12), қашқадарё (12) ва Тошкент (16) вилоятлари ажралиб туради. Айни вақтда уларнинг тўри Жиззах, Хоразм ва Сирдарё вилоятларида яхши ривожланмаган.

Миллий ва минтақавий иқтисодиётнинг асосан қишлоқ хўжалиги ҳамда қайта ишлаш саноатига ихтисослашганлиги сабабли бу ерда кичик шаҳарлар тўри жуда кенг тарқалган. Жумладан, Республикада кичик шаҳарлар (аҳолиси 20 минг кишигача) 148 та ёки жами шаҳар манзилгоҳларининг деярли 2/3 қисмини ташкил қилади. Аммо уларда мамлакат шаҳар аҳолисининг атиги 15,1 фоизи яшайди, холос. Шунингдек, «ярим ўрта» шаҳарлар ҳам сон жиҳатидан кўп, бевосита ўрта миқёсдаги шаҳарлар эса сон жиҳатидан анча оз; уларнинг сони 16, демографик салоҳияти эса-10,6 фоиз (2-жадвалга қаранг). Айнан ана шу бўғиндаги шаҳарлар сонининг камлиги Республикада урбанизация жараёнининг мукамал шаклда ривожланмаганлигидан дарак беради.

2-жадвал

Ўзбекистон Республикаси шаҳар ва шаҳарчаларининг таркиби (2001 йил)

Шаҳар жойларининг категорияси	Шаҳар ва шаҳар-чалар сони		Аҳолиси	
	Сони	Фоиз ҳисобида	Сони, Минг киши	Фоиз ҳисобида
Жами шаҳар ва шаҳарчалар	233	100,0	9225,3	100,0
Шундан аҳоли сони бўйича:				
10 минггача	74	31,6	429,2	4,6
10-20 минг	71	30,5	970,8	10,5
20-50 минг	55	23,6	1522,0	16,5
50-100 минг	16	6,9	977,9	10,6
100-250 минг	13	5,6	2103,9	22,8
250-500 минг	3	1,3	1090,4	11,9
500 мингдан ортиқ	1	0,5	2131,1	23,1

Ўзбекистонда ҳаммаси бўлиб 17 та катта шаҳар мавжуд бўлиб, уларга жами шаҳар аҳолисининг 57,8 фоизи тўғри келади. Аҳоли сонига кўра Тошкентдан кейинги ўринларда Наманган, Самарқанд, Андижон, Бухоро, Нукус, қарши шаҳарлари туради. Шунингдек, Чирчиқ, Олмалиқ, Ангрен, қўқон,

Марғилон шаҳарларининг ҳам ҳар бирида 100 мингдан зиёд аҳоли бор. Айни вақтда Сирдарё вилоятининг маъмурий маркази—Гулистонда атиги 55,5 минг киши яшайди.

Шу билан бирга йирик марказлар негизда шаҳарлар ҳудудий тизимининг мураккаб шакллари ҳам вужудга келган. Чунончи, Тошкент, Самарқанд, Фарғона—Марғилон агломерациялари шулар жумласидандир.

Бой тарихга эга бўлган, ишлаб чиқаришнинг анъанавий, «осиёча» ёки шарқона усули қишлоқ хўжалигининг суғорма деҳқончилиги ва у билан боғлиқ шаҳарлар тўрига асосланади. Бинобарин, шарқ тарихи ва шарқ маданиятини деҳқончилик ҳамда қишлоқ ва шаҳарларнинг ажралмас бирлиги, урбанизациянинг ўзига хос йўналишсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шу боис ҳам Республикамиз иктисодиёти ва демографик салоҳияти кўпроқ қишлоқ хўжалиги ва қишлоқ аҳолисидан ташкил топади.

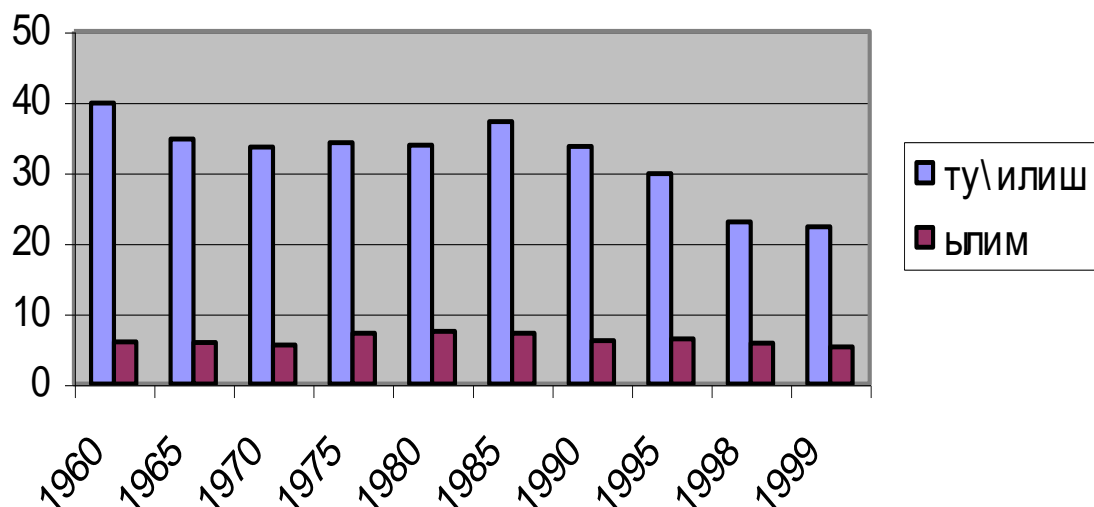
Жорий маълумотларга қараганда, Ўзбекистонда 11811 та қишлоқ аҳоли манзилгоҳлари бор. қорақалпоғистон Республикаси, Бухоро, қашқадарё, Самарқанд ва Фарғона вилоятларининг ҳар бирида мингдан ортиқ қишлоқлар мавжуд, уларнинг энг кам миқдори эса Сирдарё вилоятида—284. Республикамизда ўртача ҳар бир қишлоққа 1297 киши тўғри келади. Бу жиҳатдан Наманган (2348) ва Андижон вилоятлари (2853) олдинда туради. Ҳудуди қишлоқ хўжалигини ривожлантириш учун унча қулай бўлмаган қорақалпоғистон Республикаси ҳамда Бухоро ва Навоий вилоятларида эса қишлоқлар анча кичик (ўртача 640-700 киши).

Юқоридагиларга мос равишда қишлоқ жойларда меҳнат ресурслари ҳам қўп ва ҳатто улар керагидан ҳам ортиқча. Иш ўринларининг етишмаслиги, ишсизлик, меҳнат бозорининг фаол эмаслиги аҳолиси зич жойлашган воҳа ва водийларда ижтимоий муаммоларнинг келиб чиқишига сабаб бўлади. Айнан шунинг учун ҳам Республикада қишлоқ хўжалигидаги ислохотларни чуқурлаштиришга, қишлоқ саноати ва инфраструктурасини ривожлантиришга катта эътибор берилмоқда. Ушбу долзарб масала давлатнинг минтақавий сиёсатида ўз ечимини топмоғи лозим.

Ўзбекистон аҳолиси асосан табиий қўпайиш натижасида ошиб боради. Бу омилнинг роли ҳамма вақт ҳам юқори бўлган. Энг сўнгги йилларда эса у аҳоли сони ўсишининг бирдан бир манбаи бўлиб келмоқда. Бироқ, таъкидлаш жоизки, 90-йилларда аҳолининг такрор барпо бўлиш жараёнида жиддий ўзгаришлар юз берди; энди Республикамизни анъанавий ҳолатда туғилиш ёки табиий қўпайиш юқори мамлакат сифатида таърифлаш унча тўғри эмас. Бунинг учун қуйидаги рақамларга мурожаат қилиш кифоя (1000 киши аҳолига нисбатан).

Юқоридаги рақамлардан кўриниб турибдики, туғилиш коэффициентининг кескин қисқариши энг сўнгги йилларга тўғри келади. Масалан, туғилиш 1990 йилда 33,7 промиллега тенг бўлган ҳолда 1999

2-чизма. Ўзбекистон аҳолисининг табиий ҳаракати (‰)

йилда у бирданига 22,3 промеллега тушиб қолган, яъни бу қисқа даврда мазкур кўрсаткич 11,4 пунктга, ёки 1,5 мартага камайган.¹ Ўлим даражасида кескин ўзгаришлар бўлмаганлиги сабабли аҳолининг табиий кўпайиши асосан унинг туғилиш кўрсаткичларига боғлиқ.

Ўзбекистон шароитида кичик шаҳарчаларнинг кўпчилигида реал демографик вазият оддий қишлоқлардаги ҳолатга ўхшаб кетади. Аммо, шу билан бирга таъкидлаш лозимки, баъзи бир юқори даражада саноатлашган шаҳарларда туғилиш даражаси анча паст. Чунончи, 2000 йил маълумотларига кўра, туғилиш ҳар 1000 аҳолига Чирчиқда 12,5, Янгиободда 12,8, Когонда 13,9 киши. Ҳатто типик шарқона шаҳарларимизда ҳам (Самарқанд, Бухоро, қўқон ва б.) мазкур кўрсаткич 14-15 промеллега тенг. Натижада аҳолининг табиий кўпайиши анча кам—Чирчиқ ёки Янгиободда у 5 промеллега ҳам етмайди. Албатта, бундай демографик вазият Республикамиз учун унча анъанавий эмас. Бу ўз навбатида демографик жараёнларда ҳам ўзига хос ўтиш даври кечишидан далолат беради. Табиийки, бу жараёнлар яқин келажакда меҳнат ресурсларининг шаклланишига, ижтимоий-иқтисодий тараққиётга ўз таъсирини кўрсатиши мумкин.

Вилоятлар бўйича туғилиш ва табиий кўпайишнинг нисбатан юқори кўрсаткичлари қашқадарё ва Сурхондарёда, уларнинг паст даражаси эса Тошкент ва Навоий вилоятларида кузатилади (3-жадвалга қаранг). Бу икки вилоятда табиий кўпайиш 14,0-14,5 промеллени ташкил этади. Ўлим кўрсаткичларида унча катта тафовут йўқ; унинг энг кам миқдори туғилиш анча юқори бўлган қашқадарё вилоятида бўлиб, бундай нисбат мазкур ҳудудда аҳоли сонининг тезроқ ортиб боришига олиб келади.

Республика аҳолисининг кўпайишида ташқи миграциянинг ҳам роли бор. Аммо бу омилнинг ижобий таъсири кўпроқ аввалги йилларга тўғри келган. 70- ва хусусан 80-йиллар охиридан бошлаб ушбу жараён Ўзбекистон учун манфий натижага эга бўлган. Бу ҳақда 3-чизмадан аниқ тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Кўришиб турибдики, келтирилган йилларда Республиканинг ташқи миграция алоқалари доимо манфий оқибатларга эга, яъни эмиграция имиграциядан анча кўп бўлган. Бу асосан бир вақтлар Ўзбекистонга қўчиб келганларнинг яна ўз ватанига қайтиб кетишлари натижасида юз берган.

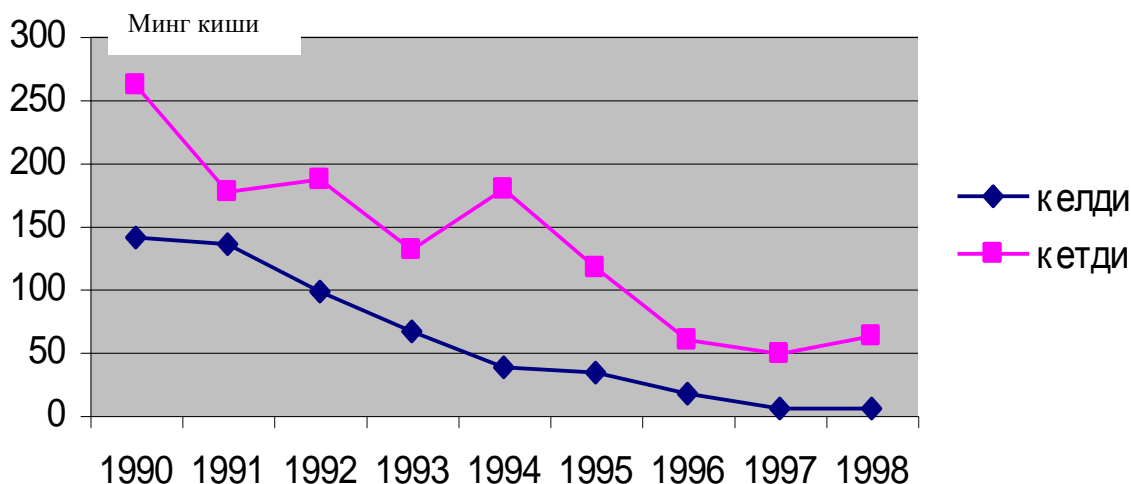
Чизмадан яна шу аён бўладики, келувчилар сони мунтазам равишда камайиб борган, кетувчилар миқдорида эса аниқ, бир йўналишдаги жараён унча сезилмайди.

¹ 2000 йилда Республикада туғилиш 21,5 ва 2001 йилда 20,5 промиллега тенг былган.

Масалан, Республикамиздан ташқарига кетганларнинг энг кўп миқдори 1990 йилда кузатилади. Бирок, шу йили келганлар сони ҳам нисбатан кўп бўлган. Бунинг натижасида миграция қолдиғи (сальдо-си) 121 минг кишини ташкил қилган. 1994 йилда кетганлар сони аввалги йилларга қараганда унча кўп бўл- масада, аммо келганлар жуда озчиликни ташкил қилган (мос равишда 179 ва 38 минг киши), оқибатда мигра- ция қолдиғи кўрилатган даврда энг юқори бўлган (141 минг киши).

Л.П.Максакова ва О.Б.Отамирзоев маълумотларига қараганда, 1991-1997 йилларда Республика шаҳар жойлари бўйича нетто-миграция, яъни соф салбий миграция қолдиғи рус миллатига мансуб бўлганларда 302 минг, татарларда 95, яҳудийларда 50, украинларда 28, немисларда 20 минг кишини таш- кил этади. Кетувчиларнинг асосий қисми Россия Федерациясига тўғри келади. Шунингдек, Ўзбекистон Украина ва қозғистон давлатлари билан ҳам бўлган аҳоли алоқаларида анча кўп манфий миграция қол- диғига эга, унинг мусбат натижаси эса асосан қўшни Тожикистон ҳисобидан юзага келади. Яқин йиллар- гача бундай натижа қирғизистон билан ҳам кузатилган эди, аммо энг сўнгги йилларда бу Республика

3-чизма. Ўзбекистон Республикаси аҳолисининг ташқи миграцияси

билан ҳам аҳолининг келди-кеттиси биз учун манфий тус олган.

қайд этиш лозимки, ташқи миграцияда кўпроқ шаҳар аҳолиси қатнашади. Бинобарин, миграция- нинг салбий оқибати ҳам айнан шаҳарларда ва, энг аввало русийзабон халқлар кўпроқ жойлашган sanoat марказларида кузатилади. Шунинг натижасида, жумладан, Чирчиқ, Олмалиқ, Ангрен каби шаҳарларда аҳоли сони 1991 йилга қараганда камайган. қолаверса, Тошкент шаҳрида ҳам аҳоли сони охириги ўн йил- ликда деярли ўсмаган.

Ташқи миграциядаги вазият шаҳар жойлардаги меҳнат ресурсларининг миқдор ва сифат жиҳатларига ўз таъсирини кўрсатади. Чунончи, миграцияда асосан катта ёшдагилар ва малакали ишчи кадрларнинг қатнашганлари сабабли меҳнат ресурсларидан фойдаланишда муваққат муаммолар вужудга келиши мумкин.

Аҳолининг табиий ва механик ҳаракатидаги ўзгаришлар унинг миллий, жинс ва ёш таркибига ҳам таъсир кўрсатади. Ўзбекистон кўп миллатли мамлакат, бу ерда 100 дан ортиқ миллат ва элат вакил- лари тенг ҳуқуқли бўлиб яшайдилар. 1989 йил аҳоли рўйхатига мувофиқ, ўзбеклар жами аҳолининг 71,4 фоизини ташкил этади. 90-йилларда бир вақтлар кўчиб келган бошқа миллат вакиллариининг рээмиграция қилиши туфайли ўзбекларнинг улуши ҳозирги кунда янада кўпайган.

Ўзбекистоннинг барча ҳудудлари кўп миллатли. Нисбатан sanoatлашган вилоят ва шаҳарларда маҳаллий халқлардан ташқари бошқа миллат вакиллари ҳам кўп (Тошкент, Навоий вилоятлари, Тошкент, Чирчиқ, Ангрен, Олмалиқ, Зарафшон, Фарғона ва бошқа шаҳарлар). Шу билан бирга Хоразм вилояти аҳолиси асосан бир миллатли—деярли 95 фоиз аҳоли ўзбеклардан иборат. Ўзбекларнинг ҳиссаси Тошкент шаҳри ва вилояти ҳамда қорақалпоғистон Республикасида камроқ.

Ўзбекистонда тахминан 450 минг қорақалпоқ миллати мавжуд. Уларнинг аксарияти (95 фоиз) қорақалпоғистон Республикасида жойлашган.

Республикада қадимдан тожиклар ҳам жуда кўп (1 млн га яқинга). Улар асосан Самарқанд, Наманган, Сурхондарё ва Фарғона вилоятларида жойлашган. Тожиклар шунингдек, қисман Тошкент, Бухоро, қашқадарё вилоятларида ҳам яшайди. қозоқлар кўпроқ қорақалпоғистонда, Навоий ва Тошкент вилоятларида, қирғизлар-Жиззах, Тошкент ва Андижон вилоятларида, туркманлар-Сурхондарё ва қашқадарё ҳамда қорақалпоғистонда жойлашган. Булардан ташқари, Республикада украин, татар, корейц, бошқирд, арман, озарбайжон ва бошқа миллат вакиллари ҳам бор. Уларнинг кўпчилиги шаҳар жойларга тўғри келади.

Аҳолининг жинсий таркиби тенглашиб бормоқда. Масалан, 2000 йил маълумотларига кўра, жами аҳоли таркибида эркеклар 12,2 млн, аёллар-12,3 млн.; шаҳарликлар орасида аёллар кўпроқ (50,7фоиз),кишлоқларда эса жинслар ўртасидаги фарқ деярли сезилмайди: эркеклар 49,9 ва аёллар-50,1 фоиз.

Ўзбекистонда туғилиш нисбатан юқорилиги сабабли аҳоли таркибида ёшлар улуши катта. Республика аҳолисининг тахминан 30 фоизини 9 ёшгача бўлган болалар ташкил этади. Шунинг учун давлатнинг ижтимоий сиёсатида соғлом авлод тарбиясига, ёшларга катта аҳамият берилмоқда, 2001 йил эса-«Она ва болалар йили» деб эълон қилинган.

Республикада меҳнат ресурсларининг (ёки иқтисодий фаол аҳолининг) сони кўп, бироқ уларнинг жами аҳоли таркибидаги улуши оз. Бунинг сабаби туғилиш ва табиий кўпайишнинг юқорилигидадир. Натижада «демографик юк» ёки меҳнатга лаёқатли аҳоли билан меҳнатга лаёқатсизлар нисбати ўзига хос. Масалан, агар Балтика давлатларида оилада 3 кишидан 2 киши ишласа, бизда, аксинча 6 кишидан 2 ёки 3 киши ишлаши мумкин.

Расмий маълумотларга қараганда, 1.07.2001 йилда Ўзбекистонда меҳнатга лаёқатлилар 12.6 млн. ёки жами аҳолининг 47.4 фоизини ташкил қилади. Шундан 9,1 млн.киши (72,4 фоиз) иш билан банд, расман «ишсиз» сифатида меҳнат биржаларида қайд этилганлар эса 37,5 минг ёки атиги 0,4 фоизга тенг. Албатта, бу рақам унча аниқ эмас, чунки, биринчидан, ҳозирча барча иш кидирувчилар ҳам, айниқса қишлоқ жойларда меҳнат биржасига мурожаат қилмайдилар, иккинчидан меҳнат статистикаси ва меҳнат бозори унча такомиллашмаган.

Шу боис, меҳнат ресурсларининг ҳақиқий бандлик даражаси анча паст. Бундан ташқари, бизнинг шароитимизда «яширин ишсизлар» билан бирга мавжуд меҳнат ресурсларидан фойдаланиш ҳолати иқтисодий жиҳатдан юқори эмас (қишлоқ жойларда меҳнат ресурслари йил давомида иш билан таъминланмаган).

Иқтисодий фаол аҳолининг умумий сони, 2001 йил маълумотлари бўйича, 9,2 млн. киши ёки бу мамлакат аҳолисининг 37,1 фоизини ташкил этади.

Аҳолининг бандлик даражаси номоддий соҳаларда (айниқса соғлиқни сақлашда) тезроқ ортиб бормоқда. Моддий тармоқлар ичида бу жараён қурилиш ва транспортда кўпроқ. Барча банд аҳолининг 3/5 қисмидан кўпроғи нодавлат секторига тўғри келади.

2001 йилда меҳнат ташкилотларига 463 минг кишидан зиёдрок аҳоли иш сўраб мурожаат қилган. Уларнинг ярмидан кўпроғи 16-30 ёшдагилар, деярли 2/3 қисмини умумий ўрта маълумотга эга бўлганлар ташкил қилади. Шу йилда барча иш сўраб мурожаат қилганларнинг 68,7 фоизини талаби қондирилган.

Ўзбекистон Республикаси Макроиктисодиёт ва статистика вазирлиги маълумотлари бўйича, республикада расман «ишсиз» мақомида 7,5 минг киши қайд қилинган. Бу жами иқтисодий фаол аҳолининг 0,4 фоизига тенг ёки 2000 йил даражасида қолган.

Кейинги йилларда мамлакатда янги иш ўринларини яратишга катта эътибор қаратилмоқда. Масалан, биргина 2001 йилда 465,3 минг кишилиқ иш ўринлари ташкил этилган. Уларнинг асосий қисми қишлоқ жойларга тўғри келади. Бу борада айниқса Фарғона, Самарқанд ва Наманган вилоятларида ибратли тадбирлар амалга оширилмоқда. Умуман олганда эса меҳнат ресурсларидан тўла ва самарали фойдаланиш муҳим муаммо ҳисобланади. Бу муаммо энг аввало давлатнинг «Бандлик» дастури доирасида ҳал этилиб борилади.

қуйидаги жадвалда келтирилган маълумот айни вақтда республикада минтақаларида макроиктисодиёт тизимининг таркиби ҳақида ҳам тегишли хулосалар беради. Кўришиб турибдики, саноатда банд бўлган аҳолининг улуши Тошкент шаҳри ва Тошкент вилояти ҳамда Фарғона ва Наманганда юқорироқ, Сурхондарё, қашқадарё, Бухоро ва Жиззахда эса у анча паст. Бироқ, худди шу вилоятларда қишлоқ хўжалигининг мавқеи кучлироқ. Демак, улар асосан қишлоқ хўжалигига ихтисослашган ва, бинобарин, бу вилоятларда меҳнат ресурсларидан фойдаланиш самарадорлиги яхши эмас.

Ўзбекистон Республикаси вилоятларида иш билан банд бўлган аҳолининг
иқтисодиёт тармоқлари бўйича тақсимланиши (2000 й).

Вилоятлар	Жамига нисбатан фоиз ҳисобида								
	саноат	қишлоқ хўжалиги	қурилиш	транспорт ва алоқа	савдо, умум. овқатланиш	уй-жой хўжа-лиги, аҳолига маиший хиз- мат кўрсатиш	соғлиқни сақлаш ва спорт	таълим, мада-ният, фан ва илмий тад-қиқот хизмати	Бошқа тармоқлар
Ўзбекистон Республикаси	12,6	36,2	7,2	4,2	8,3	2,7	6,1	12,3	10,4
қорақалпоғистон Республикаси	9,1	34,7	8,7	5,0	8,3	2,3	7,3	25,5	9,1
Андижон вилояти	12,0	43,5	5,4	3,1	8,5	2,5	5,0	11,2	8,8
Бухоро вилояти	8,9	44,7	7,1	5,4	7,0	1,8	5,5	10,9	8,7
Жиззах вилояти	8,6	44,5	7,1	3,4	6,8	2,8	5,8	13,8	7,2
Навоий вилояти	19,4	23,0	11,1	3,3	8,5	3,1	7,2	12,5	11,9
Наманган вилояти	13,0	35,8	6,5	3,2	9,7	3,1	7,4	11,9	9,4
Самарқанд вилояти	10,3	41,6	5,5	3,5	8,7	2,2	6,0	12,7	9,5
Сирдарё вилояти	9,0	36,9	7,1	5,7	10,7	2,2	6,0	13,1	9,3
Сурхондарё вилояти	5,7	51,8	6,0	2,7	5,8	2,2	5,7	10,5	9,6
Тошкент вилояти	16,9	37,1	6,1	3,9	7,8	2,3	5,8	11,3	8,8
Фарғона вилояти	13,7	41,9	5,3	3,2	6,3	2,7	5,6	11,0	10,3
Хоразм вилояти	8,8	40,6	8,4	3,2	7,2	3,1	5,8	13,5	9,4
қашқадарё вилояти	7,3	43,3	8,2	4,1	7,0	2,0	6,4	11,6	10,1
Тошкент шаҳри	23,7	0,5	11,2	7,8	12,6	4,7	6,5	15,0	18,0

Жадвал Ўзбекистон Республикаси Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлиги маълумотлари асосида тузилган.

Маълумки, жаҳон мамлакатларида номоддий соҳалардаги аҳолининг бандлиги ошиб бормоқда. Бизда эса у ҳозирча камроқ. Масалан, соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия, спорт, таълим, маданият, санъат ва фан каби ижтимоий соҳаларда банд бўлган меҳнат ресурсларининг улуши кўпгина вилоятларда оз (4-жадвалга қаранг).

Шундай қилиб, меҳнат ресурсларидан тўлароқ ва самарали фойдаланиш мамлакат минтақавий сиёсатининг асосий вазифасидан биридир. қолаверса, жаҳон мамлакатларининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаси ҳам кўпроқ айнан шу бандлик ва ишсизлик мезонлари билан ўлчанади.

Савол ва топшириқлар

1. *Ўзбекистон аҳолисининг ўсишида қандай ўзгаришлар содир бўлмоқда?*
2. *Республика аҳолиси жойланишининг хусусиятларини изоҳлаб беринг.*
3. *Нима сабабдан мамлакатимизда урбанизация даражаси юқори эмас?*
4. *Меҳнат ресурсларининг шаклланишига аҳолининг табиий ва механик ҳаракати қандай таъсир қилади?*

Ш БОБ. МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ (САНОАТ ВА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ)

Ўзбекистон мустақилликка эришган кундан бери ўтган тарихан қисқа давр—11 йил ичида катта иқтисодий ютуқларга эришди. Ана шу давр мобайнида юз берган оламшумул ўзгаришлар, қўлга киририлган натижалар ва энг асосийси— иқтисодий ислохотларни амалга оширишда тўғри ва оқилона ёндашиш мамлакат ичидагина эмас, балки жаҳон ҳамжамиятида ҳам ҳақли равишда тан олинди.

Мамлакатимиз иқтисодиёти кўп тармоқли ҳудудий— ишлаб чиқариш мажмуидан иборат бўлиб, унинг пойдеворини ихтисослашган тармоқлар ташкил этади. Ёқилги, машинасозлик, рангли ва қора металлургия, кимё, енгил ва озиқ-овқат саноати кабилар ана шундай макроиқтисодий тармоқлар турларига киради.

Ўзбекистон Ўрта Осиё давлатлари орасида иқтисодий тараққиёт учун зарур бўлган имкониятлар мавжудлиги жиҳатидан ажралиб туради. Энг аввало табиий-географик шароитнинг қулайлиги, заминимизда Менделеев даврий жадвалининг деярли барча элементларининг топилганлиги, серунум ерларимиз борлиги ва айниқса халқимизнинг меҳнатсеварлиги миллий иқтисодиётнинг барча тармоқларини ривож топишига олиб келди.

Республикаимиз иқтисодиёти ўзининг маълум тарихига эга. Собиқ СССР мавжудлигида ҳаётнинг барча жабҳалари, шу жумладан иқтисодий ҳаёт марказ томонидан «тартибга» солиниб турилар эди. Хоҳ катта, хоҳ кичик масалалар бўлмасин марказ аралашувисиз бажарилиши мушкул эди. Республика долзарб бўлган муаммо-масалаларни ўз эрки билан ҳал этиши ҳуқуқидан махрум эди. қатор асосий бойликларимиз, жумладан олтин, пахта кабиларнинг тақдири марказ ихтиёрида бўлган. Ўша даврларда мамлакатнинг ижтимоий— иқтисодий ривожланишида номуаносиблик вужудга келди.

Мамлакатимиз мустақилликка эришиши туфайли юқорида айтиб ўтилган камчилик-нуқсонларни тугатиш борасида муҳим чора-тадбирлар амалга оширилди, топталган ҳуқуқлар аста-секин ўзининг муносиб ўрнини ола бошлади. Ҳаётимизнинг барча жабҳаларида, шу жумладан иқтисодиётда катта ижобий ўзгаришлар рўй берди.

Маълумки, бозор иқтисодиётига ўтиш жараёни турли мамлакатларда умумий қонуниятлар негизида рўй беради ва аста-секин ривожланиб боради. Шу билан бирга бундай мамлакатларнинг ҳар бири бу борада ўзига хос айрим хусусиятларга эга. Бу хусусиятлар хўжалик таркиби ва йўналиши, мамлакатнинг географик ўрни, табиий-иқлим шароитлари, мавжуд табиий бойликлари, миллий урф-одатлар, аҳоли анъаналари билан белгиланади. Айтиб ўтилган ана шу омиллар эътиборга оlinиб Республикаимизда бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос модели шакллантирилган. Ушбу моделнинг энг асосий томонлари мамлакатимиз Президенти асарлари ва фармонларида, давлат томонидан қабул қилинган қонунлар, ҳуқуқат қарорларида ўз аксини топган.

И.Каримов томонидан суверен давлат тузиш борасида олға сурилган беш тамойил ўз моҳиятига кўра катта ўрин тутди. Бу тамойиллар иқтисодиётнинг сиёсатдан устувор бўлмоқлиги; давлатнинг бош ислохотчи бўлиши; ҳаётнинг барча соҳаларида қонуннинг устуворлиги; кучли ижтимоий сиёсатни амалга оширишнинг зарурлиги; бозор иқтисодиётига тадрижий йўл билан, яъни босқичма-босқич ўтишдан иборатдир. Мазкур тамойиллар мамлакатимиздагина эмас, балки хорижда ҳам тан олинган бўлиб, улар давлатимиз ва иқтисодиёт тармоқлари тараққиётининг негизини ташкил этган. Уларни ҳаётга татбиқ

кила бориш туфайли турли жабҳаларда, шу жумладан иқтисодий ривожланиш борасида сезиларли ижобий натижалар қўлга киритилмоқда. Саноат ва қишлоқ хўжалик тармоқлари ривож топмоқда.

Бозор иқтисодиёти талаблари асосида Республикада ўрта ва кичик бизнес фаолияти, тадбиркорлик, ишбилармонлик кенг тус олмақда, мулкчиликнинг турли шакллари вужудга келмоқда, ишлаб чиқаришда давлат тасарруфидаги фаолиятлар доираси торая бориб нодавлат соҳаси кенг ривожланмоқда.

Мулкчиликнинг нодавлат шаклидаги корхоналар сони 160 мингга етиб қолди ва уларнинг умумишлар чиқаришдаги салмоғи 90 фоизга яқинлашмоқда.

2000 йил бошларида Республикада фаолият кўрсатаётган ўрта ва кичик корхоналар сони қарийб 126 мингга ташкил қилди. Мамлакатимизда ишлаб турган барча корхоналар орасида ўрта ва кичик корхоналар салмоғи 87,5 фоизга етди. Ўрта ва кичик бизнес томонидан чиқарилаётган маҳсулотлар ҳажми эса 137,6 миллиард сўмга етди, ёки улар саноатда ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг 10,5 фоизини берди. 2000 йил якунлари бўйича бу рақам 11,3 фоизга етди.

Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни амалга оширилиши устувор масалаларни ҳал этиш, ишлаб чиқаришда таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, макроеқтисодий барқарорликка эришиш ҳамда аҳоли фаровонлигини кўтариш борасида зарур шароитлар яратиш имконини бермоқда.

Саноати. Мамлакатимиз саноати миллий иқтисодиётнинг етакчи тармоқларидан бўлган пахтачилик, ипакчилик кабиларнинг талаб-эҳтиёжларини қондириш мақсадларида ташкил топди ва ривожланди. Иқтисодий ислохотлар амалга оширилаётган ва бозор муносабатларига ўта бориш туфайли Республика саноат тармоқлари аста-секин такомиллашиб, ўзаро боғланган мажмуа шаклини олмақда.

Ўзбекистон саноати Республикада мавжуд бўлган табиий ва иқтисодий бойликлардан, тез ўсиб бораётган меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланиш асосида ривожланмоқда. Республика ер бағридан топилган ва ишга туширилган табиий газ, нефт, олтин, мис, кўрғошин, рух, вольфрам, кўмир ва бошқа бойликлар бу борада айниқса катта аҳамият касб этмоқда.

Асосий саноат маҳсулотларининг умумий ҳажмида кон саноатининг улуши камая бориб, қайта ишловчи саноат ҳиссаси ортиб бормоқда. Масалан, 1996 йили умум саноат маҳсулотларида тоғ-кон саноатининг улуши 18 фоиз бўлган бўлса, 1999 йилга келиб у 13,7 фоизга тушиб қолди ва, аксинча, қайта ишлаш саноати ўша давр ичида 82 фоиздан 86,3 фоизга кўтарилди.

Ўзбекистон саноатида етакчи ўринни оғир саноат эгаллаб келмоқда. Маълумки, бу саноат таркибига ёқилғи-энергетика мажмуаси, рангли ва қора металлургия, машинасозлик мажмуаси, қурилиш материаллари саноати кабилар қиради.

қуйида келтирилган маълумотлардан Республикаимиз саноати таркиби тўғрисида тўла тасаввур ҳосил қилиш мумкин.

5-жадвал.

Ўзбекистон саноатининг тармоқлар таркиби (2000 й.)

Саноат тармоқлари	Жамига нисбатан Фоиз
Электр энергетика	10,2
Ёқилғи саноати	13,3
Рангли металлургия	8,9
қора металлургия	1,0
Машинасозлик ва метални қайта ишлаш	11,7
Кимё ва нефт-кимё саноати	5,4
Ёғочсозлик ва целлюлоза-қоғоз саноати	1,2
қурилиш материаллари саноати	5,5
Ойна, чинни ва фаянс буюмлари саноати	0,3
Енгил саноат	17,3
Озиқ-овқат саноати	13,6
Ун тортиш, ёрма-омухта саноати	9,0
Бошқа саноат тармоқлари	2,6

Жадвалда келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, бутун саноатнинг қарийб учдан икки қисмини оғир саноат ташкил этади.

Оғир саноат миллий иқтисодиётнинг қатор тармоқларини янги техника ва технология билан таъминлайди, транспорт воситалари ва қишлоқ хўжалигини тармоқларини қайта қуриш негизи бўлиб ҳисобланади. Аммо оғир саноат моҳияти ва унинг тутган ўрни бу билан чегараланмайди. У аҳолининг турли-туман маҳсулотларга бўлган талаб-эҳтиёжини қондиришда, унинг моддий фаровонлигини оширишда ҳам аҳамиятга эга. Бир сўз билан айтадиган бўлсак, миллий иқтисодиётнинг энг муҳим тармоғи

бўлган оғир саноат енгил, озик-овқат саноатлари ва кишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини фундаменти ҳисобланади.

Оғир саноат тармоқлари орасида электр энергетика саноати етакчи ўринлардан бирини эгаллайди. Ҳозирги замон ишлаб чиқаришининг бош омили ва асоси айнан электр энергия саноатидир. Миллий ва минтақавий иқтисодийнинг бирон соҳасини ёки умуман кундалик ҳаётимизни бу тармоқсиз тасаввур қилиш қийин.

Электр қувватининг асосий қисми Республикада қад кўтарган қатор йирик иссиқлик электр станцияларида ишлаб чиқарилади. Бундай станциялар жумласига Сирдарё, Тошкент, Навоий, Ангрен, Тахиятош ИЭСлари (иссиқлик станциялари) киради.

Ўзбекистон электр энергия тизими тарихи 1923 йилда Тошкент яқинидаги Бўзсув каналида ГЭС қурилишининг бошланиши билан боғлиқ. Ушбу ГЭСнинг биринчи навбати 1926 йили ишга туширилган.

30-йилларда Чирчиқ-Бўзсув сув йўлида бунёд этилган бир неча ГЭСлар Республика хўжалигини электр қуввати билан таъминлашда сезиларли аҳамиятга эга бўлди. Электр станциялар қурилиши давом этди.

Иккинчи жаҳон урушининг оғир кунларида Фарҳод ГЭСи қурилди. Бу қурилиш асосан халқ ҳашари билан амалга оширилди. Уруш йилларида Ангрен кўмири конини ўзлаштириш ишлари бошланиб кетди. Мазкур кўмир ҳавзасининг ишга туширилиши Ангрен ИЭС ва Олмалик ИЭМ қурилишида замин бўлиб ҳисобланди. 70-йилларда Чорвоқ ГЭСи ва Хўжакент ГЭСлари ишга туширилди.

Орадан кўп вақт ўтмай катта кучга эга бўлган Сирдарё ИЭСи қурилди. Ҳозирги даврда Ўзбекистон энергия тизими республиканинг электр қувватига бўлган эҳтиёжини тўла қондиради.

Энергетика соҳасида бозор ислохотларини чуқурлаштириш, энергетика тармоқлари корхоналарини бошқаришни такомиллаштириш ва уларнинг ишлаш самарадорлигини кўтариш ҳамда шу асосда мамлакат энергетика тизимининг барқарор ишлашини таъминлаш, иқтисодий ва аҳолининг электр энергиясига бўлган эҳтиёжини қондириш мақсадида республика Президенти 2001 йил 22 февралда «Ўзбекистон Республикаси энергетикасида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш» тўғрисидаги фармонга имзо чекди.

Фармонда Ўзбекистон тараққиёти учун зарур бўлган қатор устувор йўналишлар белгиланган. Энергетика корхоналарини монополиядан ва давлат тасарруфидан чиқариш ҳамда акциялаштириш масалалари кўзда тутилиб, Республика энергетика ва электрлаштириш вазирлиги тугатилди. Унинг таркибий бўлинмалари негизда очик акциядорлик жамияти шаклидаги «Ўзбекэнерго» давлат акциядорлик кампанияси («Ўзбекэнерго ДАК») ни ташкил этиш ва унга мустақил юридик шахс ҳуқуқлари билан «Кўмир» акциядорлик бирлашмасини киритиш ҳам назарда тутилган.

Ўзбекистон саноатида машинасозлик саноати ўзига хос ўринни эгаллайди. Бу саноат тармоғига мансуб бўлган корхоналарда хилма-хил машина ва механизмлар, асбоб-ускуналар тайёрланади. Улар қаторида пахта терувчи машиналар, ерга уруғ қадайдиган, тўқув-йигирув, суғориш машиналари, турли хил станоклар, телевизор ва магнитофон каби рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқарилади.

Аҳолиси зич бўлган Андижон вилоятининг Асака шаҳрида Жанубий Корея билан ҳамкорликда енгил автомобиллар чиқарадиган йирик корхона бунёд этилди. Бу корхона 1996 йилдан бошлаб бирин-кетин «Дамас», «Тико», «Нексия», «Матиз» русумли қулай автомобилларни чиқара бошлади. Шундай қилиб, Ўзбекистон жаҳон миқёсида автомобиллар чиқараётган давлатларнинг 28 чиси бўлди.

1999 йил баҳорида машинасозлик саноатида яна бир муҳим воқеа содир бўлди. Самарқанд шаҳрида Туркиянинг «Кочхолдинг» компанияси билан биргаликда қурилган яна бир автомобил заводи ишга туширилди. Шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, ушбу корхона автомобилсозлик соҳасидаги йирик корхоналар қаторига кирмайди. Аммо бу билан унинг моҳияти пасаймайди. Чунки бу корхонада чиқарилаётган ихчам ва қулай автобуслар йўловчилар ташиш ва Республикага ташриф буюрувчи минглаб сайёҳларга хизмат кўрсатишда жуда қўл келади. Самарқандда бунёд этилган ушбу завод бир ярим тоннадан саккиз тоннагача юк кўтарадиган юк машиналари ҳам ишлаб чиқаради.

Ўзбек диёрида айтиб ўтилган корхоналарнинг вужудга келиши муҳим аҳамиятга эга бўлди. қанчадан-қанча янги иш ўринларининг вужудга келишига ҳам катта ҳисса қўшди.

1999 йилнинг октябр ойида И.Каримов Корея Республикасига ташриф буюрди. Ушбу ташриф даврида икки мамлакат ўртасида Асака автомобил заводида «Нексия-2» ва «Матиз» русумли икки хил машина ишлаб чиқариш тўғрисида келишиб олинди. Ана шу машиналардан бири—«Матиз» русумли ихчам, қулай машиналарни ишлаб чиқариш 2001 йилдан бошланди. Шу билан бирга яқин вақтлар ичида «Нексия»нинг такомиллашган янги турини чиқариш ҳам режалаштирилган.

Саноатнинг машинасозлик тармоғига Тошкентдаги трактор заводи, Ўзбекистон кишлоқ хўжалик машинасозлиги, Тошкент кишлоқ хўжалик машинасозлиги заводи, Тошкент агрегат заводи каби йирик корхоналар киради. Республиканинг бошқа кўпгина шаҳарларида ҳам машинасозлик таркибига кирувчи қатор корхоналар ишлаб турибди.

Ўзбекистон пойтахти Тошкентда жаҳон авиация саноати андозалари бўйича йирик корхоналардан бири бўлиб ҳисобланган В.Чкалов номли авиация ишлаб чиқариш бирлашмаси жойлашган. Бу корхонада ишлаб чиқарилаётган қулай самолётлар жаҳоннинг қатор давлатларида хизмат қилмоқда.

Мамлакатнинг иқтисодий ва ижтимоий ҳаётида муҳим ўрин тутаётган саноат тармоқлари қаторида ёқилғи саноати алоҳида мавқега эга. Ушбу тармоқ асосан табиий газ, нефт, кўмир чиқаришни ўз ичига олади. Ҳозирги вақтда нефт ва газ соҳасида геологик қидирув ишларини кенгайтириш бўйича махсус дастур қабул қилинган.

Ўзбекистон табиий газнинг катта захираларига эга. Республикада газ қазиб олиш йилдан-йилга ортиб бормоқда. Масалан, 1991 йили Ўзбекистонда ишлаб чиқарилган газ миқдори 41,8 млрд. м³ ни ташкил этган бўлса, 2000 йили бу кўрсаткич 56,4 млрд. м³ га етди.

Бекиёс газ захираларига эга бўлган Ўзбекистон собиқ Иттифок даврида уни қувурлар орқали СССРнинг бошқа ҳудудларига жўнатишга мажбур эди. Шу сабабли мамлакатимиз аҳолиси, айниқса қишлоқ аҳолиси газдан етарли даражада баҳраманд бўлолмас ва кўпинча қиш мавсумига ўтин тўплаш билан овора бўлар эди. Республикамиз мустақилликни қўлга киритиши туфайли аҳолини қулай ёқилғи-газ билан таъминлашда катта ўзгаришлар рўй берди. Бунинг далили сифатида аҳоли зич жойлашган Андижон вилоятининг Хўжабод шаҳрида йирик ер ости газ омбори қурилганлигини айтиб ўтиш кифоя. Бу йирик иншоотни қуришга 70 млн. АҚШ долларига тенг маблағ сарф қилинди.

Ёқилғи саноатининг ривожланишида нефтнинг тутган ўрни йил сайин ортиб бормоқда. Бу борада Бухоро ва қашқадарё вилоятларининг ўрни айниқса катта. Нефт қазиб чиқаришнинг илдам ўсиб бориши туфайли мамлакатимиз нефт мустақиллигига эришди. Республика нефт мустақиллигида Бухоро нефтни қайта ишлаш корхонасининг қурилиб ишга туширилиши катта аҳамият касб этди.

Кейинги қисқа давр ичида қизилқум фосфорит заводи, «Кимётола» ишлаб чиқариш бирлашмаси, қатор ҳудудларда –Тошкент, қашқадарё, Андижон, Наманган ва бошқа вилоятларда замонавий тўқимачилик ва тикувчилик комбинатлари қуриб ишга туширилди. Андижон, қўкон, Янгийўл шаҳарларидаги биокимё заводлари реконструкция қилинди.

қашқадарёда қад кўтараётган Шўртангаз кимё мажмуаси Ўрта Осиёдаги энг йирик корхоналардан бири ҳисобланади. Бу улкан корхона тўлалигича маҳаллий хом ашё негизда ишлайдиган бўлади ва йилига 3 млн. тонна газни қайта ишлаб 125 минг тонна полиэтилен, 140 минг тоннага яқин суюлтирилган газ ҳамда газни қайта ишлашдан ҳосил бўладиган бошқа маҳсулотлар ҳам олади. Ушбу корхонада ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг бир қисми хориж мамлакатларига чиқарилади.

Йирик табиий бойликлар ва бошқа қатор имкониятларга эга бўла туриб, Ўзбекистон яқин-яқинларгача ўзини нефт ва бошқа маҳсулотлар билан тўла таъминлай олмас эди ва йилига 10 млн. тонна нефт маҳсулотларини олиб келишга мажбур эди. Бу эса мамлакат иқтисодиётидаги муваққат қийинчиликларни янада оғирлаштирар эди. Эндиликда, мустақиллик туфайли нефт мустақиллигига эришилгач Ўзбекистон четдан нефт ва нефт маҳсулотлари олиб келадиган мамлакатдан бундай маҳсулотларни хорижга чиқарадиган мамлакатга айланмоқда.

Мамлакат ёқилғи саноатида кўмир ишлаб чиқариш ҳам муҳим ўринни эгаллайди. Бу борада Ангрен кўнғир кўмир кони ва Сурхондарёдаги Шарғун, Бойсун тошкўмир конларининг улуши катта. Ангрен кўнғир кўмир кони Ўзбекистонда чиқариладиган жами кўмирнинг 97 фоизини беради.

Республика саноати тармоқлари орасида етакчи ўринлардан бирини рангли металлургия эгаллайди. Саноатнинг бу тармоғи асосан Тошкент вилоятининг Ангрен-Олмалик тоғ- кон саноат ҳудудида жойлашган.

Бир вақтлар сувсизликдан қуриб-қакшаб ётган қизилқум чўлларида олтин кони саноати вужудга келди. Мурунгов тоғ-кон комбинати бу саноатнинг йирик маркази ҳисобланади. Мутахассислар фикрига қараганда, Мурунгов олтин кони жаҳон олтин конлари орасида бой конлардан бири ҳисобланади. 50-йилларда ушбу кондан олтин қазиб чиқарила бошланди. Аммо ўша вақтларда бу конда ишлатилган техника рудадаги олтинни тўла чиқариб олишга қодир эмас эди. Натижада таркибида олтин бўлган руда чиқинди тарзида атрофга чиқариб ташланар эди.

1992 йили АҚШнинг «Ньюмонт-Майнинг» компанияси билан айтиб ўтилган рудаларни қайта ишлаш ва улардаги олтинни чиқариб олиш мақсадида қўшма корхона қуриш тўғрисида келишиб олинди. 1995 йил май ойида «Зарафшон-Ньюмонт» қўшма корхонаси битказилиб ишга туширилди. Биринчи йили ушбу корхона чиқиндилардан бир тонна олтин ажратиб олди. 1999 йилга келиб бу рақам 16 тоннани ташкил этди. қўшма корхона ишга туширилган даврдан 2000 йилнинг ярмигача шу йўл билан олинган олтин миқдори 70 тоннага етди. Бу эса мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишида катта аҳамиятга эга бўлди.

Яна шуни айтиб ўтиш лозимки, «Зарафшон-Ньюмонт» МДХ да чиқиндилардан олтин чиқарадиган ягона корхона бўлиб, у энг замонавий техника ва технология асосида иш олиб боради. Шунинг учун бу корхонада чиқарилаётган олтин таннархи анча паст. Мурунгов олтинининг сифати ҳам жуда юқори бўлиб, бу жиҳатдан у олтин чиқарадиган жаҳон мамлакатлари орасида етакчи ўринлардан бирини эгал-

лайди. қизилқумда қад кўтарган Зарафшон шахри ўз номига муносиб шахар бўлиб, олтин саноати марказига айланди.

Мамлакатимиз ўзининг қора металлургия саноатига ҳам эга, аммо унинг Республика иқтисодиётидаги ўрни унчалик катта эмас. Бекобод шахрида қурилган қораметаллургия комбинати асосан темир-терсақларни қайта ишлаш орқали маҳсулот чиқаради ва маҳаллий эҳтиёжни тўла қондирмайди. Мазкур корхона асосан пўлат, прокат, турли хил трубалар ишлаб чиқаради. Ҳозир хонадонлар учун зарур бўладиган рўзғор маҳсулотларининг турли хиллари ҳам чиқарилмоқда.

2000 йил баҳорида Тошкент шахрида Германия ва Австрия билан ҳамкорликда нометалл трубалар чиқаришга мўлжалланган қўшма корхона қурилиб ишга туширилди. Ушбу корхона йилига қарийб минг км га яқин хилма-хил трубалар ишлаб чиқаради. Бундай трубаларнинг хизмат муддати 75-80 йилга тенг. Холбуки, металлдан ясалган трубалар 20-25 йилга чидар эди, холос. Ўзбекистонда қурилган бундай корхона Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги таркибидаги ягона ва бутун жаҳон миқёсида қурилган 24-корхона бўлиб ҳисобланади. Ушбу корхонада чиқариладиган нометалл трубаларга фақат Ўзбекистондагина эмас, балки ундан ташқарида ҳам эҳтиёж ниҳоятда катта.

Кимё саноати ҳам Республика саноат тармоқлари орасида ўзига муносиб ўрин эгаллайди. Нефт, табиий газ, кўмир, олтингугурт, ош тузи, пахта ва канопо чиқиндилари кабилар бу саноатнинг хом ашёси бўлиб хизмат қилади. Кимё саноати пахтачиликни минерал ўғитлар билан таъминлашда айниқса катта аҳамиятга эга. Мазкур саноат минерал ўғитлардан ташқари қишлоқ хўжалиги экинлари зарурқунандаларига қарши кураш олиб боришда зарур бўладиган заҳарли моддалар, турли хил сунъий толалар, бўёқлар, полиэтилен, аҳоли эҳтиёжига мўлжалланган уй-рўзғор маҳсулотлари ишлаб чиқаради. Тошкент, Самарқанд, Андижон, Фарғона, Чирчиқ, Навоий, Олмалиқ каби шахарларда кимё саноатига мансуб қатор корхоналар ишлаб турибди.

Кимё саноати корхоналар фаолияти самарадорлигини ошириш ва бу фаолият устидаги бошқаришни такомиллаштириш мақсадида чет эл сармояларини жалб қилиш масалаларини яхшилаш бўйича Ўзбекистон Вазирлар Маҳкамаси 13 март 2001 йили «Кимё саноатини бошқариш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари» тўғрисида махсус қарор қабул қилди. Ушбу қарорнинг ҳаётга татбиқ қилиниши кимё саноати тараққиёт даражасини яна бир босқичга кўтариш имконини беради.

Ўзбекистонда элетрокимё, қурилиш материаллари, енгил ва тўқимачилик, озиқ-овқат саноати анча ривож топган. қуйида келтирилган маълумотлардан Республикада чиқарилаётган саноат маҳсулотлари бўйича айрим тасаввурга эга бўлиш мумкин.

6-жадвал

**Ўзбекистонда асосий саноат
маҳсулотларини ишлаб чиқариш**

Маҳсулотлар	Ўлчов бирлиги	1994	1997	1999
Элект қуввати	млн.кВт.с	47,8	46,1	45,4
Нефт	млн. т	5,5	7,9	8,1
Бензин	Минг т	1398	1360	1638
Табиий газ	млн.м ³	47,2	51,2	55,6
Кўмир	Млн.т	3,8	2,9	3,0
Пўлат	Минг т	364	379	355,6
Тракторлар	дона	1684	2852	1707
Пахта териш машиналари	дона	651	1049	278
Енгил автомобиллар	минг дона	-	64,9	58,8
Видеомагнитофонлар	минг дона	23,9	140,6	6,7
Телевизорлар	минг дона	50,7	268,4	50,3
Кимё толаси	Т	12490	7299	11472
Минерал ўғитлар	Минг т	811	954,4	876,2
Цемент	млн. т	4,8	3,4	3,3
Пахта толаси	Минг т	1384,8	1125	1018,0
Ип-газлама	млн.м ²	480	424,9	303,5
Пойафзал	млн. жуфт	27823	5540	3870
Ун	Минг т	2941,7	1727,1	1848,1
Гуруч	Минг т	240,1	128,8	138,6
Ўсимлик ёғи	Минг т	359,7	276,4	227,6

Иқтисодий ислохотлар амалга оширилаётган ва бозор муносабатларига ўта бориш даврида хусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқариш жабҳасида муҳим тадбирлар амалга оширилди. Бу айникса маҳаллий саноат, савдо ва оммавий овқатланиш, маиший хизмат, давлат уй-жой соҳаларига тегишли. қатор йирик ва ўрта саноат корхоналари ва қурилиш ташкилотлари ҳиссадорлик жамиятларига айлантирилди.

Юқорида айтиб ўтилганлардан кўриниб турибдики, Ўзбекистон саноати ривожланаётган давлатлардан бири бўлиб ҳисобланади. Саноат тармоқларида чиқарилаётган маҳсулотлар ниҳоятда хилма-хил. Улар орасида самолётлар, автомобиллар, электр қуввати, нефт ва нефт маҳсулотлари кўмир, пўлат, пахта терувчи машиналар, минерал ўғитлар, газламалар, чинни идишлар, биллур буюмлар каби қатор маҳсулотлар бор.

қишлоқ хўжалиги. Заминнинг бирор-бир бурчагида қишлоқ хўжалиги билан шуғулланмайдиган мамлакат бўлмаса керак. Республикамиз учун қишлоқ хўжалиги миллий иқтисодийнинг устувор йўналишларидан биридир. У мамлакатда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг деярли учдан бир қисмини беради.

қишлоқ хўжалиги аҳолини турли-туман ноз-неъматлар, саноат тармоқларни эса хом ашё билан таъминлаб туради. Мустақиллик йилларида амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар туфайли қишлоқ хўжалик соҳасида колхозлар ва савхозлар бошқа ташкилий-ҳуқуқий ишлаб чиқариш шаклларига айлантирилди. қишлоқ хўжалигида фойдаланиб келинаётган ер ва мулклар қайта тақсимланди, ижтимоий ва таркибий ўзгаришлар рўй берди.

қишлоқларда ташкил топган ширкатлар хўжалик юртишнинг янги усулларига ўтдилар. қишлоқларда ширкатлардан ташқари хўжалик юртишнинг яна янги шакллари-ижара хўжаликлари, фермерлар, хар хил турдаги ҳиссадорлик жамиятлари фаолият кўрсатмоқда. Шу билан бирга хўжаликлараро корхоналар, ташкилотлар ҳамда илмий- тадқиқот ташкилотлари тасарруфидаги ёрдамчи хўжаликлар ҳам мавжуд.

қишлоқ жойларида амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар, бу соҳада тадбиқ қилинаётган агро-технология ва техника, селекция ва уруғчилик соҳасида жаҳон миқёсида қўлга киритилган тажриба, деҳқончилик маданиятидан унумли фойдаланиш асосида арзигулик ютуқларга эришилмоқда. Агроиқтисодиётда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларни кўнгилдагидек бажариш мустақил республикамиз келажакнинг қандай бўлишида қатта ўрин тутди. Шунга кўра қишлоқ хўжалик соҳасига эътибор кучайиб бормоқда. Ўзбекистоннинг қулай табиий шароити, ўзбек халқининг меҳнатсеварлиги, малакаси ва маҳорати бу тармоқ олдида турган қатта вазифаларни тўла бажаришга имкон беради.

Ўзбекистонда иш билан банд бўлган барча аҳолининг 36 фоизидан ортиқроғи қишлоқ хўжалиги соҳасига тўғри келади.

Табиий шароити, иқлими ўзига хос хусусиятларга эга бўлган Ўзбекистон шароитида қишлоқ хўжалик тармоқлари ва, энг аввало, унинг етакчи тармоғи пахтачилик сунъий суғоришга асосланган. Шуни ҳам қайд этиш лозимки, суғориладиган ерлар майдони 4,2 млн. гектарга тенг бўлиб, умумий ер майдонининг 15 фоизини ташкил этади, ҳолос. Ўзбекистон яйловларининг қатта қисми сахро ва чаласаҳролардан иборат. Бинобарин, мамлакат қишлоқ хўжалик экинларининг барчаси суғориладиган майдонларга тўғри келади.

қуйида келтирилган жадвалдан Ўзбекистон экин майдонларининг таркиби тўғрисида тушунча ҳосил қилиш мумкин.

7-жадвал

**қишлоқ хўжалиги экинлари майдони
(барча хўжаликларда, минг гектар ҳисобида)**

	1990	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Барча экин майдонлари	4194,2	4165,0	4007,0	4140,6	4029,6	4019,5	3778,3	3438,4
/алла экинлари майдони	1008,1	1656,5	1740,5	1837,6	1686,7	1720,5	1614,0	1391,6
Пахта майдони	1830,1	1492,8	1487,3	1513,1	1531,6	1517,4	1444,5	1452,0
Картошка, саб-завот ва полиз экинлари	270,1	238,2	214,6	214,9	229,5	233,2	219,0	216,3
Ем-хашак майдони	1039,7	731,6	521,5	507,8	497,5	452,8	429,0	330,4

Республика кишлоқ хўжалигида мавжуд бўлган катта муаммо сувнинг етишмаслигидир. Ўзбекистонда ёгингарчилик кам бўлади, айниқса қуйи Амударё ва саҳроларда ёгин кам ёғади. Унинг устига, кишлоқ хўжалик экинлари учун сув энг зарур бўлган, ўсимлик ўсадиган даврида ёгингарчилик кескин камайиб кетади. кишлоқ хўжалигида мавжуд бўлган ана шу сув танқислигини бироз бўлсада енгиллаштириш мақсадида Республиканинг турли ҳудудларида каналлар ва сув омборлари қурилган.

Сув танқислиги муаммосини оқилона ҳал қилиш йўлларида яна бири сувдан эҳтиёткорлик, тежамкорлик билан фойдаланиш, уни исроф қилишга йўл қўймасликдир. Бу борада қатор мамлакатларда орттирилган тажрибалардан тўла фойдаланишга қаратилган тадбир-чораларни қўриш зарур.

Республика кишлоқ хўжалигида пахтачилик билан бирга шолиторлик, боғдорчилик, узумчилик каби тармоқлар ҳам ривож топган (4-чизма). Етиштирилган пахтадан фойдаланиш соҳаси ниҳоятда кенг. Ундан фақат ип газламалар тайёрлабгина қолмай, жун ва ипак аралаштирилиб чалажун ва чалашойи газламалар тайёрланади. Ёғ-мой саноати учун пахта чигити муҳим хом ашё бўлиб ҳисобланади ва ундан мой олинади. Пахта мойи аҳоли рўзғорида кенг ишлатилишдан ташқари, ундан турли хил маргаринлар тайёрланади. Пахта мойи чиқиндиларидан чорва моллари учун тўйимли озуқа- кунжара олинади. Пахта шулҳаси ҳам чорва моллари учун ем сифатида ишлатилади ва гидролиз саноатида хом ашё бўлиб хизмат қилади. Шулардан тери ошловчи модда тайёрланади, қоғоз, картон, турли хил лаклар каби маҳсулотлар олинади. Ўзапоя мебел саноатида кенг қўлланилади. Пахта тивитидан сунъий чарм, ойна, целлофан, фото материаллари, кино тасмалари, линолиум, сунъий ипак ва бошқалар олинади. қуйинги, пахтадан олинандиган барча маҳсулотларни санаб тугатиш қийин. Энг аввало пахта эвазига четдан кўп валюта олинади. Юқоридагилардан Республикада пахтачиликни ҳар томонлама тараққий эттиришга эътиборнинг кучая бораётганлигининг сабаби ўз-ўзидан маълум бўлиб турибди.

Андижон вилояти пахтакорлари ташаббуси билан пахтачиликда янги технология-пахтани плёнка остида етиштириш усули вужудга келди. Бу усул жуда самарали эканлиги исботланди. «Андижон технологияси» деб аталган мазкур усулни кенг ёйиш мақсадида Ўзбекистон Вазирлар Маҳкамаси 1996 йил ноябрида «Плёнка остида пахта экиш тадбирлари тўғрисида» қарор қабул қилди. Ушбу қарорда плёнка остида пахта экиш усулини босқичма-босқич кенгайтира бориш масаласи олға сурилган.

Кейинги йилларда пахта яккахокимлигига чек қўйилиб унинг ҳосилдорлиги ва сифатини яхшилашга, пахтадан олинандиган пахта толасини кўпайтиришга эътибор кучаймоқда. Айниқса ҳар бир гектардан олинандиган ҳосилни кўпайтириш катта аҳамиятга эга.

8-жадвал

1980-2000 йилларда Ўзбекистонда пахта етиштириш

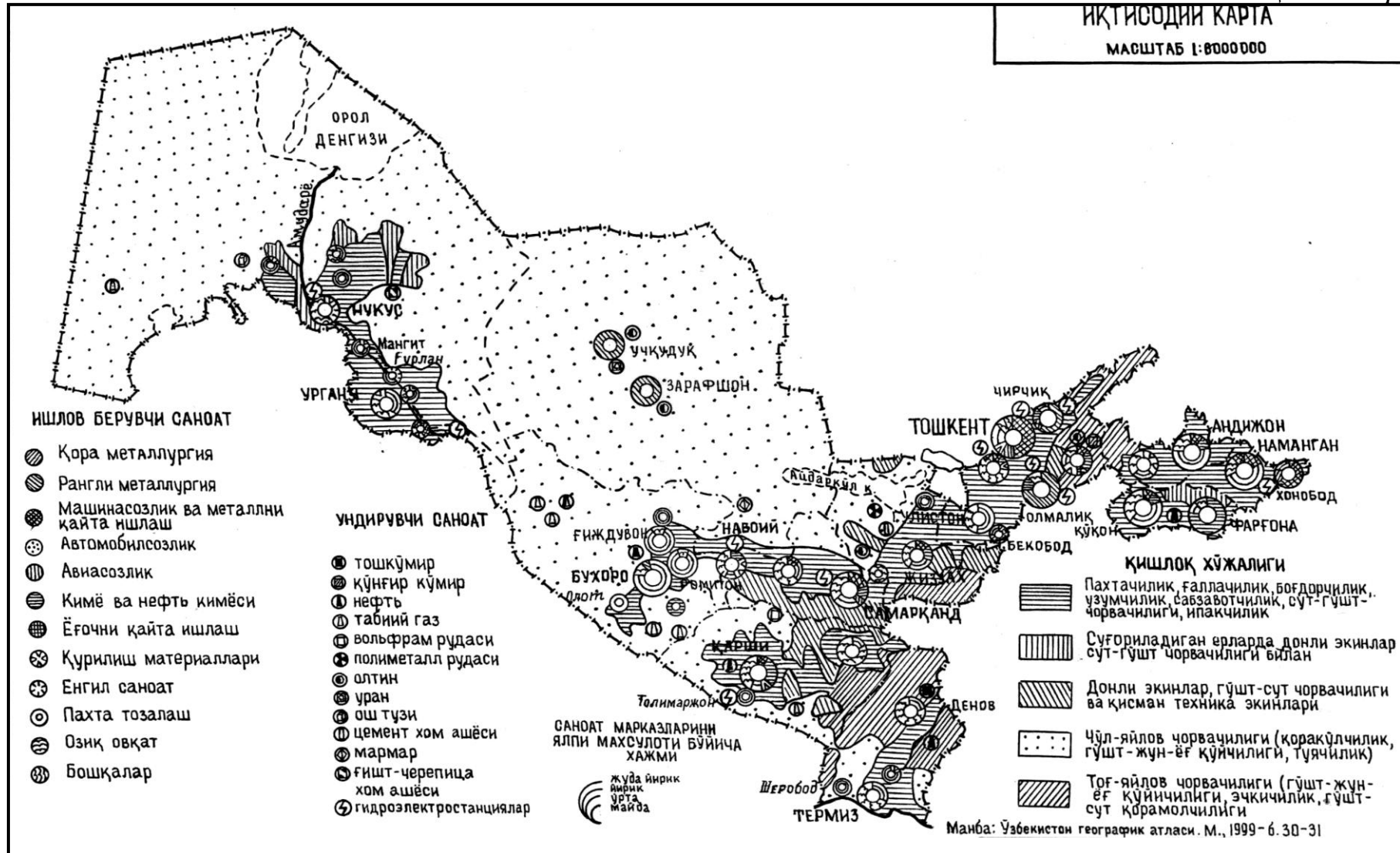
Йиллар	Етиштирилган пахта, минг тонна	Ҳосилдорлиги, ц/га
1980	5579,0	29,7
1985	5382,0	27,0
1990	5058,0	27,6
1995	3934,3	26,4
1996	3350,1	22,6
1997	3641,0	24,1
1998	3206,2	21,0
1999	3652,0	23,7
2000	3002,0	21,8

1998 йилининг кузида Ўзбекистон Президенти И.Каримов давлат ташрифи билан Исроил мамлакатада бўлган пайтида у ернинг кишлоқ хўжалигига катта қизиқиш билан қаради. Бунинг сабаби бор, албатта Исроил давлатида кишлоқ хўжалик соҳаси ва, энг аввало, пахтачиликда катта муваффақиятларга эришилган. қизиғи шундаки, пахтачилик борасидаги бундай ютуқлар тошлоқ ва қумли, сув камёб ерларда қўлга киритилган. Ҳар бир гектар ерни суғориш учун биздагига қараганда 2-2,5 баробар кам сув сарф қилинади. Шуни ҳам алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, бу мамлакат кишлоқ хўжалиги тармоғида меҳнатга лаёқатли аҳолининг бор-йўғи 3 фоизигина банд, холос. Шунга қарамай Исроил давлати кишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан ўз эҳтиёжларини қондирибгина қолмай, уни хорижга ҳам чиқаради.

4-чизма. Ўзбекистон иқтисодий картаси.

ИҚТИСОДИЙ КАРТА

МАСШТАБ 1:8000000

Юқорида айтилганлардан аён бўладики, Исроил давлатидан қишлоқ хўжалиги ва айниқса пахтачилик бобида кўп янги тажрибаларни ўрганишимиз мумкин ва зарур.

Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида пахтадан ташқари техник экинлардан қаноқ ва жут етиштирилади. Бу экинлар Тошкент вилоятида экилади. Самарқанд вилоятидаги Ургут тумани юқори сифатли тамаки етиштиришга ихтисослашган. Тамаки қишлоқ хўжалигининг юқори даромадли маҳсулоти бўлиб ҳисобланади.

Мамлакатнинг деярли барча ҳудудларида ғалла экинлари, асосан буғдой етиштирилади. Яқин йилларгача Республика ғалла маҳсулотлари билан ўзини тўла таъминлай ололмас эди. Эндиликда, самарали аграр сиёсатни амалга ошириш туфайли, Ўзбекистонда ғалла мустақиллигига эришилди. Агар мамлакатда 1990 йили 2 миллион тоннадан биров ортиқ ғалла олинган бўлса, 2000 йилга келиб бу рақам 3916 минг тоннани ташкил этди. 1990 йилда етиштирилган ғалла таркибида буғдой 553 минг тоннани ташкил этган бўлса, 2000 йилга келиб у 3532 тоннага етди.

Республика ғаллачиликда шолиторлик ҳам муҳим ўрин тутди. Шолиторлик асосан қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилоятида ривожланган.

Маълумки, 2000 йил қишлоқ хўжалиги учун анча оғир келди. Ёғингарчилик кам бўлганлигидан Амударё ва бошқа сув манбаларда сув миқдори камайиб, у зарурий меъёр даражасининг 25-40 фоизини ташкил этди, холос. Натижада Республиканинг қатта-қатта қишлоқ хўжалик майдонларида қаттиқ қурғоқчилик рўй берди. Шуни айтиб ўтиш керакки, бундай қурғоқчилик кейинги юз йил ичида кузатилмаган эди. Албатта, бундай вазият «сувталаб» қишлоқ хўжалик экинларига, айниқса шоли ва пахта етиштиришга жиддий таъсир қилди.

Республикада етиштирилаётган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари тўғрисида қуйида келтирилган жадвалдан тўла тушунча ҳосил қилиш мумкин.

9-жадвал

Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида маҳсулотлар етиштириш (минг тонна ҳисобида)

Маҳсулотлар	1990	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Пахта	5058	3934	3350	3641	3206	3652	3002
Дон, жами	1898,7	3215,3	3562,0	3775,6	4147,7	4331	3916
Шундан:							
Буғдой		2347	2742	3073	3555	3602	3532
Шоли	502,1	328	450	386	346	421	155
Картошка	336,4	440	514	692	691	658	723
Сабзавот	2842,5	2724,7	2497,4	284,2	2403,4	2664,6	2362
Мева	660,4	602,3	604,8	547,7	543,5	489,1	691
Узум	744,7	621,0	478,3	511,5	778,3	344,0	609

Ўзбекистонда чорвачилик, айниқса унинг асосий тармоғи бўлган қўйчилик муҳим ўрин эгаллайди. қўйчиликда эса қорақўлчилик ўзига хос мавқега эга. Бухоро, қашқадарё, Сурхондарё, Самарқанд, Жиззах вилоятлари ва қорақалпоғистон Республикаси бу борада асосий ҳудудлар ҳисобланади. «Юмшоқ олтин» деб ном олган қорақўл териларига жаҳон бозорида талаб қатта.

қуйида Республика чорва моллари ва чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришга тааллуқли маълумотлар келтирилади.

10-жадвал

Ўзбекистонда чорва молларининг сони (минг бош)

Йиллар	Йирик қора мол		қўй ва эчкилар	Чўчкалар	Отлар	Парранда
	жами	Шу ҳисобдан сигирлар				
1985	4099,8	1559,4	9256,3	728,3	88,0	33495,7

1990	4180,2	1644,7	8785,6	742,9	97,0	37339,6
1994	5483,3	2336,9	10059,3	350,4	144,8	13500,0
1995	5203,5	2286,4	9322,3	207,9	150,0	13372,9
1996	5351,6	2248,0	9330,6	86,8	147,3	12942,9
1997	5196,4	2281,3	8586,7	73,9	148,8	12278,0
1998	5228,2	2290,2	8697,9	80,8	148,5	13934,9
2000	5334,4	2344,6	8933,1	83,6	146,1	14419,2

қишлоқ хўжалигининг қадимий ва истиқболли тармоқларидан бири бўлган пиллачилик ҳам мамлакатимиз иқтисодиётида катта ўрин тутди. Ўзбекистон жон бошига пилла етказиш бўйича жаҳонда биринчи, умумий ҳажми бўйича бешинчи ўринда туради.

11-жадвал

Чорвачилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш (минг тонна)

Йиллар	Ўшт	Сут	Тухум (млн.дона)	Жун	Пилла
1980	330,5	2265,5	1460,6	20,7	30,3
1990	484,4	3034,2	2452,9	25,8	32,8
1994	285,0	3732,0	1574,0	24,9	22,9
1995	477,7	3665,4	1231,8	19,5	23,7
1996	485,2	3390,3	1056,9	16,6	21,7
1997	461,0	3406,0	1075,3	15,4	20,9
1998	472,1	3494,9	1164,6	15,5	20,4
1999	478,5	3543,4	1242,5	15,6	17,9
2000	841,8	3632,5	1254,4	15,8	16,5
2001	853,7	3667,2	1287,4	15,9	17,3

Пиллачиликнинг Ўзбекистон иқтисодиётида катта ўрин тутишини эътиборга олиб 1998 йил 30 мартда Ўзбекистон Президенти «Республика пиллачилик соҳасини бошқариш тизимини такомиллаштириш тўғрисида» ги Фармонга имзо чекди. Ушбу Фармон Республиканинг пиллачилик соҳасини ривожлантириш борасида қатор тадбирлар белгилади ва улар амалга оширилмоқда. Жумладан, яқинда «Вьетнам-Ўзбекистон» пиллачилик қўшма корхонаси барпо этилди.

Пиллачиликка ихтисослашган шойи чиқариш соҳасини ҳам кенг йўлга қўйиш мўлжалланган ва бунинг учун махсус Дастур ишлаб чиқилган. 2005 йилга бориб бу соҳада чиқариладиган маҳсулот ҳажмини уч мартага орттириш кўзда тутилмоқда. Мазкур режа бажарилгач, соҳа маҳсулотини экспорт қилишни беш-олти марта кўпайтириш мумкин.

Иқтисодиётнинг бозор муносабатларига ўтиш шароитида Республикада вужудга келадиган фермер хўжаликлари сафини кенгайтириш билан боғлиқ бўлган чора-тадбирларни кучайтириш борасида иш олиб борилмоқда. Ҳозир мамлакатда бундай хўжаликлар сони 30 мингдан ортиб кетди.

қишлоқ хўжалиги тўғрисида юқорида келтирилган фикрлар бу соҳанинг кенг тармоқли эканлигидан далолат беради. Шу билан бирга қишлоқ хўжалиги олдида қатор муаммолар ҳам мавжуд. Уларни ҳал қилиш мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётида катта аҳамиятга эга. Ушбу муаммолар жумласига суғориладиган ерлар унумдорлигини ошириш, сувдан тежамкорлик билан фойдаланиш, ўсимликларда учрайдиган касалликлар ва зараркунандаларга қарши курашни кучайтириш кабилар қиради. Айни вақтда қишлоқ жойларда меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш, қишлоқ саноати ва инфраструктурасини ривожлантириш ҳам Республика аграр сиёсати доирасида долзарб масаладир.

Савол ва топшириқлар

1. *Саноатнинг етакчи тармоқларини биласизми?*
2. *Ўзбекистоннинг рангли саноати ва унинг маркази тўғрисида нималарни айта оласиз?*
3. *Шоли экиладиган асосий ҳудудларни таърифланг.*
4. *Пахтачиликда «Андижон технологияси» деганда нимани тушунаси?*
5. *қоракўлчилик Республиканинг қайси ҳудудларида ривожланган?*

IV БОБ. ТРАНСПОРТ ВА ТАШҚИ

ИҚТИСОДИЙ АЛОҚАЛАР

Транспортнинг асосий вазифаси кенг аҳоли оммаси ҳамда миллий иқтисодиёт корхона ва ташкилотларининг транспорт хизматига бўлган барча талаб-эҳтиёжларини тўла ва юқори сифат билан қондиришдан иборат.

Ўзбекистоннинг сиёсий ва иқтисодий мустақиллигини мустаҳкамлаш ва унинг жаҳон уюшмасига кириб бориши учун мукамал транспорт тизимига эга бўлиш керак. Турли хил транспорт воситалари саноат ва кишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва уни истеъмолчиларга ўз вақтида, исроф қилмасдан етказишда фаол иштирок этади. Аҳолини бир манзилдан иккинчи бир манзилга етказишда ҳам транспортнинг аҳамияти каттадир.

Транспорт ишлаб чиқариш тизимида муҳим ўрин тутиши билан бирга у хар қандай ҳудуд хўжалиги мажмуасининг зарурий бўғини бўлиб хизмат қилади. Унинг ривожини туфайли ҳудудларни иқтисодий жиҳатдан ихтисослаштириш мумкин.

Транспорт инфраструктураси ва йўл тармоқларининг самарали ривожланиши кадрларнинг кишлоқларда мустаҳкам ўрнашиб қолишига, меҳнат ресурсларидан унумли фойдаланиш имконини яраттади.

Республика геосиёсий мавқеини яхшилаш ҳам энг аввало транспорт тўри ва коммуникацияларга боғлиқ. Бу ҳақда И.Каримов «Коммуникациялар тизими ҳақида гапирганда Ўзбекистон географик мавқеининг ўзига хослиги, портларга ва энг катта транспорт узелларига чиқиш йўлининг йўқлиги туфайли транспорт тармоқлари ва коммуникацияларни ривожлантириш масалалари устувор, стратегик, ҳаётий муҳим аҳамият касб этишини таъминламоқ даркор», деган эди.

Мамлакат транспорт тармоғи темир йўл, автомобил, авиация, қувурлар ва дарё сув йўлларидан иборат. Транспортнинг барча турлари ёрдамида Республикада хар йили халқ хўжалиги учун зарур бўладиган турли-туман юклар ва йўловчилар ташилади.

Ўзбекистонда мавжуд бўлган транспорт турлари орасида етакчи ва муҳим ўринни темир йўллар эгаллайди. Мамлакатда ташиладиган юкларнинг 66 фоизига яқини транспортнинг ана шу тармоғи зиммасига тушади ва бу транспорт мамлакат транспорт тизимининг негизини ташкил этади.

Экспорт ва импорт қилинадиган юкларнинг қарийб 80 фоизи ҳам темир йўл транспорти орқали амалга оширилади. Ушбу йўл ёрдамида 1999 йил ташилган йўловчилар сони 13,3 миллион кишини ташкил этган.

Иқтисодий ислохотлар амалга оширилаётган ва бозор муносабатларига ўтилаётган ҳозирги мураккаб шароитда ишлаб чиқариш корхоналари, ташкилот ва мамлакат ҳудудларининг самара билан ишлаши кўп жиҳатдан темир йўлларнинг қай даражада фаолият кўрсатишга бевосита боғлиқ. Юкларнинг темир йўллар ёрдамида ва иложи борича арзон ташилиши иқтисодиёт тараққиётида халқ килувчи аҳамиятга эга.

Яна шуниси муҳимки, темир йўлларда юк ташишнинг таннархи автомобилларда юк ташишга нисбатан 3-5 марта, ҳаво транспортига қараганда эса 12-15 марта арзон тушади. Мазкур транспорт тўрида меҳнат харажатлари ҳам автомобил ва ҳаво транспортига кўра анча кам.

Темир йўл транспортининг бошқа транспорт турларига нисбатан яна бир афзаллиги шундан иборатки, бу транспорт атроф муҳитга кам зарар етказди, унинг юк ва йўловчилар ташиш қобилияти жуда юқори бўлиб, об-ҳаво инжиқликлари билан деярли боғлиқ эмас ва мунтазам равишда ҳаракатда бўлади. Бу билан у автомобил ва айникса ҳаво транспортдан катта фарқ қилади.

Ўзбекистонда темир йўллар қуриш ўзининг маълум тарихига эга. Мамлакат ҳудудида биринчи темир йўл 1888 йилда Фароб станциясидан Самарқанд шаҳригача қурилган бўлиб, у Туркманбоши (собиқ Красноводск шаҳри)-Чоржуй темир йўл тармоғининг давоми эди. Унинг қурилиши кейинчалик давом эттирилиб, 1899 йили Андижон ва Тошкент шаҳригача етказилган эди.

Иккинчи жаҳон урушигача бўлган даврда ҳам мамлакат ҳудудида қатор темир йўл тармоқлари қурилган. Уларга Фарғона-қувасой, Асака-Шаҳрихон, қорасув-Ўш, Учқўрғон-Тошқўмир, Андижон-Тентақсой кабилар киради.

Ўрта Осиёнинг, шу жумладан, Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётида 30-йилларда қурилган, узунлиги 1400 км дан зиёд бўлган Турксиб (Туркистон-Сибир) темир йўл магистралининг бунёд этилиши ўз даврида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Иккинчи жаҳон урушининг оғир йилларида темир йўллар қурилиши ва ишга туширилиши муҳим ишларни бажариш имкониятини берди. Душман эгаллаб олган жойлардан ўнлаб саноат корхоналарини Республикамизга кўчириб келиниши, урушга жалб қилинганларни қурол-яроғлар, турли озиқ-овқат маҳсулотлари, кийим-кечак ва бошқа юкларни фронтга етказишда темир йўл транспорти катта хизмат қилди. Ана шу даврда темир йўл тармоқларини бевосита саноат корхоналарига яқинлаштириш муҳим эди. Масалан, йирик Ангрен кўмири хавзасига темир йўл тармоғи ўтказилди, Чирчиқ шаҳридаги ўз

даври учун улкан бўлган ва кейинчалик йирик кимё корхонасига айланган электрокимё комбинатига йўллар қурилди.

Уруш тугаб тинч давр бошланган йилларда мамлакатнинг мавжуд темир йўлларини қайтадан тиклаш ва янги темир йўл тармоқларини қуриш, зарур техника билан таъминлаш эвазига транспортнинг бу тури ривожланди. Чунончи, урушдан кейинги йилларда Мирзачўл, қарши чўли, Амударёнинг қуйи қисмида кўриқ ерларни ўзлаштириш бўйича катта ишлар олиб борилди.

Узунлиги 410 км бўлган қўнғирот-Бейнов темир йўл тармоғининг ишга туширилиши Ўрта Осиё иқтисодий минтақасидан қозоғистонга, собиқ СССРнинг Европа қисмига, Кавказ ҳудудларига иккинчи йўл орқали чиқиш имконини яратди. Юк ва йўловчиларни узоқ айланма йўллар орқали ташишга барҳам бериш транспорт харажатларини камайитиришга ижобий таъсир кўрсатди. Шу билан бирга, қўнғирот-Бейнов темир йўл тармоғи Амударёнинг қуйи қисми табиий ресурсларини ўзлаштиришга ва мазкур минтақанинг ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ривожланишига имкон яратди.

Мамлакат темир йўлларининг умумий узунлиги 20-йиллар бошида 15-89 км ни ташкил этган бўлса, ҳозирга келиб у 6700 км га етди. Шу жумладан, электрлаштирилган темир йўллар узунлиги 587 км ни ёки умумий темир йўл узунлигининг 16,1 фоизини ташкил этади.

Темир йўллар узунлиги борасида анча ишлар қилинган бўлсада, ҳали мамлакатимизда бу тизим талаб даражасида эмас. Масалан, Ўзбекистон темир йўл зичлиги бўйича нафақат «узоқ» хориж мамлакатларидан, балки Украина, Белоруссия, Болтиқбўйи давлатларидан ҳам орқада туради.

Самарқанд, Сирдарё, Фарғона, қашқадарё вилоятлари темир йўл тармоқлари билан бироз яхши таъминланган. қорақалпоғистон Республикаси, Бухоро, Навоий ва Сурхондарё вилоятлари эса бу борада анча орақда.

Ўзбекистон Республикаси ҳукумати 1995 йил август ойида /узур-Бойсун-қумқўрғон темир йўлини қуриш тўғрисида қарор қабул қилди. Ушбу йўл мамлакатимизнинг жанубий ҳудудлари-қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари табиий бойликлари ҳамда мавжуд бошқа имкониятлардан унумли ва самарали фойдаланиш имконини беради, мазкур ҳудудда истиқомат қилувчи аҳолининг иш билан бандлик даражасини кўтариш имконини ҳам яратади. /узур-Бойсун-қумқўрғон темир йўли Сурхондарё вилоятидаги Сариосиё станциясидан қашқадарёдаги қарши станциясигача бўлган масофани қарийб икки мартага қисқартиради.

Республиканинг хорижга, жумладан, мамлакатимиз жанубидаги давлатларга чиқишида Машҳад-Серахс-Тажан темир йўлининг қурилиши муҳим воқеа бўлди. 1996 йил 13 майда Эрон Ислом Республикасининг Машҳад шаҳрида узунлиги салкам 300 км бўлган бу темир йўл тармоғининг тантанали очилиш маросими бўлиб ўтди. Бу йўл энг қисқа масофа орқали Марказий Осиё мамлакатларини Форс қўлтиғи билан боғлайди ва ташқи савдо-иқтисодий алоқаларни ривожлантиришга кенг имкониятлар очиб беради.

2001 йилда темир йўл тармоғида яна бир муҳим воқеа юз берди. Узунлиги 500 км бўладиган Учқудук-Султонувайс-Нукус темир йўлининг бир қисми ишга туширилди.

Юқорида айтиб ўтилганидек, темир йўл транспорти жаҳондаги барча мамлакатлар иқтисодиётининг муҳим алоқа воситаси бўлиб ҳисобланади. Мамлакатимиз учун эса унинг аҳамияти яна ҳам катта. Чунки, Республика четга чиқиш учун зарур бўладиган сув йўлларидан олис бўлганлиги учун темир йўл транспорти мамлакатни жаҳон мамлакатлари билан боғлаб турувчи асосий воситадир. Айни вақтда темир йўл транспорти доирасида мавжуд бўлган муаммоларни аниқлаш ва уларни ҳал қилиш йўлларини топа билиш муҳим аҳамиятга эга. Шуни эътиборга олиб 2000 йил бошида темир йўл транспортини монополиядан чиқариш масалаларига бағишланган кенгаш ўтказилди.

Темир йўл транспортининг бошқарув тизимини янада такомиллаштириш, тармоқда бозор ислохотларини чуқурлаштириш мақсадида И.Каримов 2001 йил 2 мартда «Темир йўл транспортини монополиядан чиқариш ва акциялаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармонга имзо чекди. Ушбу Фармон Республикада темир йўл транспорти самарадорлигини оширишга олиб келади.

Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида транспорт тизимининг яна бир муҳим қисми бўлган автомобил транспорти ва автомобил йўллари ҳам катта ўрин тутди. Миллий иқтисодиётнинг автомобил транспортдан фойдаланмайдиган бирорта соҳаси йўқ. қисқа масофаларга юк ва йўловчиларни ташиш, замонавий транспортнинг бошқа хиллари мавжуд бўлмаган манзилгоҳларда аҳоли ва ташкилотларга хизмат кўрсатишда, айниқса транспорт учун ноқулай бўлган тоғли жойларда автомобил транспортининг аҳамияти бекиёсдир.

Ўзбекистон ҳудудида автомобил йўллари тармоғи анча кенг. Ҳар 1000 км² майдонга автомобил йўлларининг зичлиги 210 км га етади. қатор автомобил йўллари халқаро ва давлат аҳамиятига эга.

Ҳозирги кунда автомобил йўлларининг умумий узунлиги 90 минг км дан ортиқ. Мамлакатимиз ҳаётида катта аҳамиятга эга бўлган автомобил йўллари жумласига, энг аввало Тошкент, Самарқанд, қашқадарё, Сурхондарё ва бошқа вилоятлар орқали ўтган Катта Ўзбек автомобил тракти киради. 1940 йили қуриб битказилган ва 700 км дан ортиқ узунликка эга бўлган ушбу равон йўл қанчадан-қанча юк ва йўловчилар ташишга ва ҳудудлар орасида транспорт хизмати кўрсатишни яхшилашга олиб келди.

Иккинчи жаҳон уруши бошланишидан олдин Фарғона водийсидаги уч вилоят ва қатор шаҳарларни, жумладан кўкон, Марғилон, Асака, Андижон, Наманган, Чуст шаҳарларини боғлаб турувчи айланма йўл қайта қурилди. Шунингдек, Тошкент-Ўш, Самарқанд-Ашхобод-Туркманбоши, Тошкент халқа йўли, Нукус-/узур, қўнғирот-Бейнов каби яна қатор автомобил йўллари ҳам Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида катта аҳамият касб этади.

Кейинги йилларда кўшни Тожикистонда вужудга келган вазият сабабли мамлакатимизнинг марказий ва ғарбий қисмларидаги ҳудудларини Фарғона водийси вилоятлари билан алоқасини боғлашда анча муаммолар юзага келди. Шунинг учун олиб Республика ҳукумати Тошкент-Ўш йўлининг Ангрен сув омборидан Фарғона водийсига кириб боргунча қисмини қайта қуриш бўйича махсус қарор қабул қилди. Бу мақсадни кўзлаб қамчиқ ва Резак доволарида автомобил транспорти ҳаракати учун мўлжалланган тоннеллар қуриш борасида катта ишлар бошлаб юборилди ва бу ишлар муваффақият билан амалга оширилди.

камчиқ тоннелининг узунлиги 890, Резак тоннелининг узунлиги эса 368 метрга тенг бўлди. Бу тоннелларнинг ишга туширилиши туфайли қамчиқ доволари орқали амалга ошириладиган автомобил транспорти алоқаларида авваллари тез-тез учраб турадиган хавф-хатарга чек қўйилди. қамчиқ ва Резак тоннелларидан бир кеча-кундузда 12 мингга яқин автомобиллар ўтиш имконига эга. Шундай қилиб мазкур йўл Фарғона водийсини Республиканинг бошқа ҳудудлари билан боғлаб турадиган энг яқин ва қулай йўл бўлиб қолди.

Мустақилликка эришиш туфайли республикамизни халқаро автомобил йўллари билан боғлайдиган йўллар қуриш ишларига ҳам эътибор кучайди. Жумладан, Хитой Халқ Республикасига чиқиш учун имкон туғдирадиган Андижон-Ўш-Эргаштом-қашқар автомобил йўлининг қурилишига Ўзбекистон ўз ҳиссасини қўшмоқда.

Кўпгина мамлакатларда бўлгани каби, Ўзбекистонда ҳам халқаро йўналишларда юкларни автомобилларда ташиш бўйича Уюшма ташкил этилган. Женева шаҳрида автомобил транспорти Халқаро уюшмаси конгрессида Ўзбекистон ҳам бу нуфузли ташкилотга аъзо бўлиб кирди. Ушбу уюшма Республикамиз ҳудудида бошқа мамлакатлар юк ташувчиларининг манфаатларини муҳофаза қилади ва автомобил йўллари ҳолати, ёқилғи нархи, йўл учун тўлов баҳоси ва бошқа масалалар бўйича зарур маълумотлар билан хабардор этиб туради.

1926 йили Республикада мунтазам автобус қатнови йўлга қўйилган эди. Шундан бери ўтган давр ичида йўловчилар ташувчи автобуслар сон ва сифат жиҳатидан тез ривожланди. Транспортнинг бу хили орқали йўловчилар ташиш 1940 йилдагига нисбатан қарийб 250 мартадан зиёд ортди.

Мамлакатда турли ҳажмда юк кўтарадиган янги юк ташувчи автомобиллар, қулай ва шинам автобуслар ҳамда енгил автомобиллар сони йил сайин ошиб бормоқда.

Ўзбекистоннинг қатор шаҳарларида трамвай ва троллейбуслар қатнови йўлга қўйилган. Республика пойтахти Тошкент шаҳрида 1977 йили метро қурилиб ишга туширилди. Аҳолиси икки миллиондан зиёд шаҳар учун ушбу транспортнинг бу воситаси моҳиятини тўла ифодалаш қийин.

Ҳозирча Тошкентда метронинг уч йўналиши мавжуд: биринчиси Собир Раҳимов–Буюк Ипак йўли, иккинчиси Беруний-Чкалов йўналиши, учинчиси Юнусобод тумани билан Жанубий вокзал орасидаги йўналишдир. Кейинчалик Жанубий вокзалдан Сирғали тумани орасида метронинг тўртинчи йўналишини қуриш ва ундан кейин эса Тошкент халқа йўлини вужудга келтириш мўлжалланмоқда.

Мустақил Республика транспорти ҳақида сўз юритилганда ҳаво транспортининг моҳияти тобора ортиб бораётганини ҳам кўрсатиб ўтиш лозим. Транспортнинг бу хили ўз ишини биринчи марта 1924 йили бошлаган эди. Ўша йилнинг 12 май куни Тошкент-Бишкек-Олмаота шаҳарлари орасида ҳаво транспорти алоқаси йўлга қўйилган эди. Ана шундан бери ўтган давр ичида транспортнинг бу хили тез ривожланиб кетди. Ҳозир ҳаво транспорти орқали асосан йўловчилар ташилади. Шу билан бирга бир манзилдан иккинчи бир манзилга тез етказиш зарур бўлган юкларни, айниқса тез бузиладиган юкларни ҳам ташишда ҳаво транспортдан фойдаланилади.

1993 йили «Ўзбекистон ҳаво йўллари» Миллий авиакомпанияси ташкил топиши ҳаво йўли транспорти тараққиёти соҳасида қўйилган муҳим қадам бўлди. Бу компания хизмати туфайли Тошкентдан Нью-Йорк, Лондон, Токио, Пекин, Париж, Истамбул, Дехли, Тел-Авив, Сеул, Куала-Лумпур, Жидда, Урумчи каби жаҳоннинг кўпгина шаҳарлари билан ҳаво транспорти қатнови амалга оширилмоқда. Кейинчалик Тошкентдан самолётлар қатнайидиган манзиллар рўйхати янада кенгайишига шубҳа йўқ.

«Ўзбекистон ҳаво йўллари» авиакомпанияси билан АҚШнинг «Боинг» компанияси ўртасида имзоланган шартномага кўра 1996 йил август ойидан бошлаб Тошкент билан жаҳоннинг қатор шаҳарлари, жумладан Нью-Йорк, Афина, Жакарта, Сингапур каби шаҳарлар орасида «Боинг» самолётлари учиши йўлга қўйилди.

Ўзбекистон ҳудудида йирик табиий газ, нефт конларининг топилиши ва ишга туширилиши сабабли қувур транспорти ривожланди, муҳим аҳамиятга эга бўлган газ қувурлари вужудга келди.

Республикада электр тизими ташкил топиши ва ривожланиши транспортнинг янги тури-электр транспортининг вужудга келишини такозо этди. Ҳозирги вақтда транспортнинг бу тури ёрдамида Ўзбекистон Ўрта Осиё электр тизимига уланган.

Мамлакат транспортида сув транспорти ҳам ўзига муносиб ўрин эгаллаб келган эди. Бирок, кейинги йилларда Орол денгизидида вужудга келган вазият, яъни унинг сувини камайиб кетиши, қирғоқларининг чекиниши туфайли бу денгиздаги транспорт ўз моҳиятини йўқотди.

Транспорт тўғрисида сўз юритилганда яна бир масалани эътиборга олмоқ зарур. 1998 йилнинг сентябр ойида Озарбайжон пойтахти Боку шаҳрида Буюк Ипак йўлини тиклаш масалаларига бағишланган анжуман бўлиб ўтди. Анжуман ишида жаҳоннинг 30 дан ортиқ мамлакатларидан вакиллар ва қатор нуфузли халқаро ташкилотлар иштирок этди. Унда мамлакатимиз Президенти И.Каримов иштирок этди ва маъруза қилди.

Маълумки, Буюк Ипак йўли орқали бундан 2000 йилдан ортиқроқ муддат олдин /арб ва Шарқ мамлакатлари ўртасида савдо-сотик алоқалари амалга оширилган эди. Ҳозирги кунга келиб Буюк Ипак йўлини қайта тиклаш масаласига эътибор кучаймоқда. қатор мамлакат ва худудлар учун ўта муҳим бўлган бу масала ТРАСЕКА (Европа-Осиё-Кавказ орасидаги транспорт йўли) лойиҳаси асосида амалга оширилиши лозим.

Транспорт ҳаракатини яхшилаш ва унинг хавфсизлигини таъминлаш мақсадида йўллар аҳволи яхшиланмоқда, кўприклар ва бошқа иншоотлар қурилмоқда. Масалан, Республика мустақилликка эришганлигининг саккиз йиллиги арафасида Амударёда кўприк қурилди. Умумий узунлиги 1260 метр бўлган ушбу замонавий кўприк қорақалпоғистоннинг ўрта қисмида, Ўзбекистоннинг азим дарёси Амударёнинг икки қирғоғини бир-бирига улади. Шунингдек, бу йилларда шаҳар транспортига, жумладан Тошкент транспорт йўллари ва воситаларига ҳам катта эътибор берилди. Янги-янги магистрал йўллар, кўприк ва эстакадалар қурилди. Шаҳар жамоат транспорти парки замонавий троллейбус, трамвай ва автобуслар билан таъминланди.

Мамлакатда алоқа тармоқлари (почта, телеграф, телефон, радиоэшиттириш, телевидение каби-лар) ҳам ривожланди. 1927 йил 11 февралда Республикада биринчи маротаба кенг эшиттиришли радиостанция ўз фаолиятини бошлади. 1956 йил 5 ноябрда эса Ўзбекистон телевидениеси ишга туширилди. Ўша йилнинг ўзидаёқ телевидениенинг Тошкент студияси ташкил топди.

Мустақиллик йилларида шаҳар ва қишлоқ аҳолисини телефон билан таъминлашда улкан ишлар амалга оширилди. Республика алоқа тизимини такомиллаштириш ва хизмат кўрсатиш сифатини ошириш ишларига чет эл сармояларини жалб этиш борасида қатор тadbирлар амалга оширилди. 1993 йили Япониянинг «НЭК» корпорацияси иштирокида халқаро космик станцияси фойдаланишга топширилди. Америка қўшма Штатлари, Жанубий Корея ва Германия фирмалари ёрдамида телефон алоқалари нуқталарини кучайтириш ва уларнинг ишлаш сифатини яхшилаш бўйича катта ишлар олиб борилмоқда.

Республика телекоммуникацияси хизмат даражасини янги, замон талабига жавоб бериш босқичига кўтариш борасида Жанубий Корея «ДЭУ-телеком» фирмасининг бевосита иштирокида катта ишлар амалга оширилмоқда. Мазкур компания ёрдамида қатор АТС корхоналари қурилиб ишга туширилди.

Ташқи иқтисодий алоқалар. Мустақил Ўзбекистон тобора нафақат жаҳон сиёсати, балки жаҳон иқтисодиётига тез кириб бормоқда ва қатор мамлакатлар билан савдо-сотик алоқаларини ўрнатиш ва ривожлантиришга интилоқда.

Маълумки, ташқи иқтисодий муносабатлар халқаро ҳамкорлигининг энг муҳим соҳаларидан бири ҳисобланади. Зеро, ҳар қандай давлат, қай даражада тараққий этганлигидан қатъий назар, ташқи иқтисодий алоқаларсиз тўлақонли тарзда яшаши мушкул. Чунки, жаҳон микёсида ишлаб чиқарилаётган буюм-маҳсулотларнинг тури беҳисоб. Табиийки, бирорта давлат уларнинг ҳаммасини ўзида ишлаб чиқариш имкониятига эга эмас. Айрим ҳолларда эса маҳсулотларнинг баъзи турларини ўзида ишлаб чиқаргандан кўра бошқа мамлакатлардан олиб келиш афзалроқ ва фойдалироқдир.

Ташқи иқтисодий алоқалар халқаро ҳамкорлиқнинг энг муҳим соҳаларидан биридир. Турли мамлакатлар билан иқтисодий, илмий-техника ва маданият алоқаларининг тобора такомиллашиб бориши, айрим тармоқларни замонавий техника ва технология билан қуролланишга, ер-сув, қазилма бойликлар ва меҳнат ресурсларидан самара билан фойдаланиш имконини яратади.

Ҳозирги даврда халқаро меҳнат тақсимотида, ташқи иқтисодий алоқаларни самарали йўлга қўйиш ва кенгайтиришда фаол иштирок этиш учун Республикада катта имкониятлар мавжуд.

Ўзбекистон Республикаси билан савдо, иқтисодий алоқалар олиб борувчи мамлакатлар рўйхати тобора кенгайиб бормоқда ва уларнинг сони 140 тадан ортиб кетди. Бундай мамлакатлар қаторига Буюк Британия, АҚШ, Германия, Швейцария, Туркия, Нидерландия, Бельгия, Италия, Франция каби узок хориж давлатлари қиради.

Мустақил давлатлар ҳамкорлиги таркибидаги мамлакатлар билан олиб бориладиган иқтисодий алоқаларда эса Россия, қозғистон ва Украина катта ўрин эгаллайди.

Кўп йиллар Ўзбекистоннинг хорижий мамлакатлар билан олиб бориладиган иктисодий алоқаларида экспорт ҳажмига нисбатан импорт ҳажмининг салмоғи ортиқроқ бўлиб келган бўлса, эндиликда бу борада ижобий ўзгаришлар рўй бермоқда. Республиканинг ташқи савдо обороти 1999 йили 6246,5 миллион АҚШ долларига тенг бўлди. Шундан экспорт 3235,8 миллион доллар ва импорт 3110,7 миллион долларни ташкил этди. 2000 йил натижаларига кўра экспорт ҳажми янада ортди ва бу борадаги ижобий сальдо 317,6 миллион АҚШ долларига тенг бўлди.

қуйида келтирилган жадвалдан Ўзбекистоннинг кейинги бир неча йил давомида олиб борган ташқи савдоси ҳақида маълумотлар олиши мумкин.

12-жадвал

**Ўзбекистон Республикасининг ташқи савдо ҳажми
(млн. АҚШ доллари ҳисобида)**

йиллар	жами	шундан:	
		экспорт	импорт
1994	5299,4	2689,9	2609,5
1995	6012,6	3719,9	2892,7
1996	9311,3	4590,2	4721,1
1997	8910,5	4387,5	4523,0
1998	6816,5	3528,2	3288,7
1999	6346,5	3235,8	3110,7
2000	6212,1	3264,7	2947,1

Мустақил давлатлар ҳамкорлиги таркибига кирувчи мамлакатлар билан Ўзбекистон орасидаги иктисодий алоқаларда ҳам экспорт ҳажми импорт ҳажмидан юқори. Масалан, 2000 йилда импорт-809,9 миллион, экспорт-982,8 миллион долларни ташкил этди.

Республика Президенти И.Каримов Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йилда мамлакатни ижтимоий-иктисодий ривожлантириш якуналари ҳамда 2001 йилда иктисодни эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштиришнинг устувор йўналишларига бағишланган мажлисидаги маърузасида шундай деган эди: «Биз энг муҳим бир фикрни чуқур англаб олишимиз зарур. Фақат экспортнинг ўсишигина валюта тушумлари келтиради, фақат шу асосдагина ишлаб чиқаришни, техник жиҳатдан янгилаш масаласини ҳал этиш мумкин»¹. Мамлакат раҳбарининг ушбу сўзлари ташқи иктисодий муносабатларнинг нақадар муҳимлигидан далолат беради.

Яқин-яқинларда ҳам, яъни СССР ҳукмронлиги даврида четга асосан арзимаган пулга ҳам ашё чиқариб келган Ўзбекистон, эндиликда мустақилликка эришиш туфайли қатор хорижий мамлакатларга ҳам ашё билан бир қаторда замон талабларига мос тушадиган, рақобатбардош, турли хил электр асбоб-ускуналари, самолётлар, автомобил, телевизор ва видео магнитофонлар, биллур буюмлар, заргарлик маҳсулотлари ва бошқаларни экспорт қилмоқда.

13-жадвал

Ўзбекистон ташқи савдосида МДХ таркибидаги давлатлар ва узоқ хорижий мамлакатлар салмоғи (%)

	1998	1999
Ташқи савдонинг умумий ҳажми	100,0	100,0
Шундан:		
МДХ мамлакатлари	26,9	28,2
Бошқа мамлакатлар	73,1	71,8
Экспорт	100,0	100,0
МДХ мамлакатлари	26,0	30,4
Бошқа мамлакатлар	74,0	69,6
Импорт	100,0	100,0
МДХ мамлакатлари	27,8	26,0

¹ «Хал= сызи» газетаси ,17 феврал, 2001 й.

Бошқа мамлакатлар	72,2	74,0
-------------------	------	------

Шу билан бирга Республикамиз чет эллардан саноат ва қисман озиқ-овқат маҳсулотларини олиб турибди. Бу маҳсулотлар орасида турли хил машиналар, асбоб-ускуналар, замонавий станоклар, автобуслар, темир йўл вагонлари, кийим-кечаклар, тамаки маҳсулотлари ва бошқа қатор маҳсулотлар бор.

Ўзбекистоннинг ташқи иқтисодий алоқаларида Тошкент шаҳри, Тошкент, Андижон, Навоий, қашқадарё, Самарқанд вилоятлари етакчи ўринни эгаллайди. Буни қуйида келтирилган жадвал маълумотларида кўриш мумкин.

Ташқи иқтисодий алоқаларни ҳар томонлама тараққий эттиришнинг муҳим ва самарали йўллари билан бири хорижий мамлакатлар билан қатор соҳаларда қўшма корхоналар куришидир. Ташқи иқтисодий муносабатларнинг бу йўналиши жаҳоннинг кўп мамлакатларида кенг тарқалган.

қўшма корхоналар ташкил этиш ва уларни самарали тараққиёт йўлига солиш ишчи кучлари кўп бўлган давлатлар қаторига кирувчи мамлакатимиз учун алоҳида аҳамият касб этади. Шунга кўра Ўзбекистонда ҳам бу борада катта ишлар амалга оширилмоқда.

14-жадвал

Ўзбекистон ҳудудлари бўйича ташқи иқтисодий алоқалар ҳажми (млн. АҚШ доллари ҳисобида, 1999 й.)

	Ташқи савдо ҳажми	Шу жумладан:	
		Экспорт	импорт
Ўзбекистон Республикаси	6346,5	3235,8	3110,7
қорақалпоғистон Республикаси	97,4	57,9	39,5
Вилоятлар			
Андижон	475,4	112,9	362,6
Бухоро	258,9	202,6	56,3
Жиззах	45,0	38,6	3,4
Навоий	474,3	249,2	225,1
Наманган	122,8	82,1	40,7
Самарқанд	327,8	149,6	178,2
Сирдарё	83,1	49,7	33,4
Сурхондарё	146,7	129,3	17,4
Тошкент	720,3	321,3	399,0
Фарғона	351,3	186,7	164,6
Хоразм	130	93,0	37,0
қашқадарё	417,0	156,7	260,3
Тошкент шаҳри	1945,7	657,4	1288,3

Ўзбекистонда қўшма корхоналарни ташкил қилишда жаҳоннинг кўпгина мамлакатлари иштирок этмоқда. Улар орасида Америка қўшма Штатлари, Хитой, Жанубий Корея, Буюк Британия, Германия, Бирлашган Араб Амирликлари, Исроил, Покистон, Ҳиндистон, Россия, Украина каби мамлакатлар етакчи ўринни эгаллаб келмоқда.

Республикада вужудга келаётган қўшни корхоналар сони йил сайин ортиб бормоқда. 1993 йили бундай корхоналар сони 900 га эди. 1999 йилда эса Ўзбекистонда рўйхатга олинган қўшма корхоналар сони 2,5 мингдан ортиқ, шундан 2000 га яқини ишлаб турибди.

Фаолият кўрсатиб турган қўшма корхоналар чиқариб турган маҳсулотлар ҳажми 1999 йили 267 миллиард сўмга яқин бўлди. Бу 1996 йилдагига нисбатан олти баробар, 1998 йилдагига қараганда эса 1,5 марта кўп демакдир.

Ўзбекистонда ташкил этилган қўшма корхоналар 1993 йили 23 миллион АҚШ долларига тенг бўлган маҳсулот экспорт қилган бўлса, 1999 йилга келиб бу рақам 371,5 миллион долларни ташкил этди. Бу Республика умумий экспортнинг 11,5 фоизига тенгдир.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон худудида барпо этилган қўшма корхоналар орасида «ЎЗ ДЭУ авто», «Зарафшон-Ньюмонт», «Кабул-Ўзбек», «Ўзбат», «ДЭУ Текстил компани» кабилар шухрат қозонган.

Италиянинг «Альма-Роза» фирмаси билан Ўзбекистон иштирокида 1998 йили ташкил топган «Совпластитал» қўшма корхонаси ўз фаолияти билан ана шундай корхоналардан бирidir. Ниҳоятда юқори сифатли маҳсулот ишлаб чиқараётганлиги учун «Совпластитал» Испания пойтахти Мадридда иккинчи марта Халқаро соврин билан тақдирланган. Бу нуфузли мукофот жаҳоннинг 112 мамлакати тадбиркорларини бирлаштирадиган умумжаҳон ташкилоти «Трейд Лидерз Клуб» томонидан таъсис этилган.

2000 йили нометалл қувур ишлаб чиқаришга ихтисослашган Тошкентдаги «Хабас Тапо», Андижон вилоятида чарм маҳсулотлари тайёрлайдиган «Олтин тери» каби қўшма корхоналар ҳам ишга тушди.

Келажакда, Ўзбекистон ташқи иқтисодий алоқаларни янги босқичга кўтаришда халқаро туризм муҳим ўрин тутмоғи лозим. Туризм тармоғи тўғри ва самара билан ташкил этилса, у катта даромад келтирадиган соҳага айланади. Аниқ фойда манбаи бўлмиш халқаро туризм мамлакатга катта миқдорда чет эл валютасини олиб келиши ва унинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига катта ҳисса қўшиши мумкин.

Ўзбекистон туризм соҳасини ҳар тамонлама ривожлантириш учун қатор имкониятларга эга. Унинг ўзига хос табиий шароити, архитектура-меъморчиликнинг ноёб ёдгорликлари, меҳнатсевар ва меҳмондўст халқимизнинг яратган маҳсулотлари чет элдан келган сайёҳларни ниҳоятда қизиқтиради.

Республикада халқаро туризмни ривожлантириш борасида энг аввало Самарқанд, Бухоро, Хива сингари жаҳонни ҳайратга солаётган, ажойиб тарихий ёдгорликлар сақланаётган қадимги маданият ва меъморчиликнинг нодир марказлари катта аҳамиятга эга.

Халқаро туризм соҳасини самарали ривожлантириш мақсадида 1992 йил июлида «Ўзбектуризм» Миллий компанияси ташкил этилди. Ҳозирги кунда ушбу компания туризм борасида арзигулик ишларни амалга оширмоқда.

«Ўзбектуризм» Миллий компаниясининг ташкил топиши ва унинг 1993 йили жаҳон туризм ташкилотига аъзо бўлиши Республикада халқаро туризмнинг тезроқ ривожланишига ижобий таъсир кўрсатди. Масалан, 1962 йили узоқ хориждан мамлакатимизга келган туристлар сони 60 минг киши бўлган бўлса, 2001 йил бошида бу рақам 320 мингдан ортиб кетди. Мустақиллик қўлга киритилгандан сўнг ўтган қисқа вақт ичида Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Хива каби тарихий шаҳарларимизда замонавий, жаҳон андозалари талабига жавоб берадиган меҳмонхоналар мажмуи қурилиб ишга туширилди.

Мамлакатимизда тўрт мингдан ортиқ тарихий-меъморчилик ёдгорликлари, бой маънавий мерос жаҳон диққат-эътиборини ўзига тортмоқда. Айниқса бу борада Буюк Ипак йўлининг тикланиши катта аҳамиятга эга. Ана шундан келиб чиқиб Республика Президенти «Буюк Ипак йўлини тиклашда Ўзбекистон Республикасининг иштирокини фаоллаштириш ва мамлакатда халқаро туризмни ривожлантириш бўйича «Ўзбекистонда туризмни 2005 йилгача ривожлантириш Давлат дастури тўғрисида»ги Фармонга имзо чекди. Вазирлар Маҳкамаси эса «Ўзбекистон Республикасида халқаро туризмнинг замонавий инфраструктурасини яратиш бўйича чора-тадбирлар тўғрисида» қарор қабул қилди. Ушбу расмий ҳужжатларда халқаро туризм фаолиятини ҳар томонлама яхшилашга қаратилган энг муҳим масалалар ўз аксини топган.

Савол ва топшириқлар

- 1. Ўзбекистонда транспортнинг қайси турлари ривожланган?*
- 2. Ўзбекистон миллий иқтисодиётида автомобил транспортининг тутган ўрнини асослаб беринг.*
- 3. Мустақиллик даврида Республика экспорти ва импортида қандай ўзгаришлар рўй берди ва бу ўзгаришларнинг аҳамияти нимада?*
- 4. Сиз яшаб турган ҳудудда экспорт маҳсулотлари ишлаб чиқарадиган қандай корхоналар бор ва улар қандай маҳсулотларни экспорт қилади?*

V БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING МАЪМУРИЙ-ҲУДУДИЙ ТУЗИЛИШИ

Сайёрамизга Абу Али ибн Сино, Амир Темур, Ал Хоразмий, Ал Мотурудий, Беруний, Бахоуддин Накшбандий, Бехбудий, Бурхониддин Марғилоний, Чўлпон, Фитрат, Жалолиддин Мангуберди каби жаҳонга доврўғи кетган қатор олиму фузалолар, шоиру маърифатпарварларни етиштириб берган Ўзбекистон 1991

йилнинг 1 сентябрида мустақил Республика, деб эълон қилинди. Бу Ватанимиз тарихида рўй берган энг муҳим, оламшумул воқеа эди.

Ўзбекистон Олий Кенгашининг 1991 йил 31 августда бўлиб ўтган йиғилишида «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигини эълон қилиш тўғрисида» қарор ҳамда «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси қонуни қабул қилинди.

Йиғилишида қабул қилинган Баёнолда, жумладан, шундай дейилган: «Ўзбекистон Республикасининг, ўз таркибидаги қорақалпоғистон Республикаси билан бирга, ҳудуди бўлинмас ва дахлсиздир. Ўзбекистон Республикасининг бошқа давлатларга ҳудудий даволари бўлмай, у ўз ҳудуди ва унинг табиий бойликларига нисбатан олий ҳуқуққа эгадир».

Жаҳоннинг энг нуфузли халқаро ташкилоти-Бирлашган Миллатлар Ташкилоти 1992 йил 2 мартда мустақил Республикамизни ўз таркибига қабул қилиш тўғрисида қарор қабул қилди.

Мустақил давлатимизнинг равақ топиши сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан юксала бориши, миллий иқтисодиёт, давлат қурилиши борасида раҳбарлик ва бошқариш тизимини назарий ва амалий жиҳатдан тўғри ташкил қилишида мамлакат маъмурий ҳудудий тузилишини оқилона белгилаш катта аҳамиятга эга. Шунингдек, у давлат ва ижтимоий ташкилотлар, бирлашмалар, молия, солиқ каби қатор тизимлар фаолиятини амалга ошириш, ижтимоий-иқтисодий алоқаларни ҳудудлар доирасида ижобий тарзда ривожлантириш масалаларини тўғри ҳал этишда ҳам катта ўрин тутади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 78 моддасида шундай дейилган: «Маъмурий-ҳудудий тузилиш масалаларини қонун йўли билан тартибга солиш, Ўзбекистон Республикасининг чегараларини ўзгартириш Ўзбекистон Олий Мажлисининг мутлоқ ваколатлари жумласига киради». Мамлакатнинг маъмурий-ҳудудий тузилиши масаласи қанчалик муҳим эканлиги юқоридаги сатрлардан ҳам кўриниб турибди.

Иқтисодий ислохотлар амалга оширилаётган ва бозор муносабатларига ўтиш жадаллашиб бораётган ҳозирги даврда Республикамиз олдида иқтисодий, илмий, маданий жиҳатдан ривожланишнинг зарур имкониятлари мавжуд. Бу, энг аввало, Республика аҳоли сонининг кўпая бораётганлиги, зарур меҳнат ресурсларининг борлиги, табиий шароитнинг қулайлиги, хилма-хил табиий бойликлар кўплиги билан ифодаланади.

Илмий-назарий жиҳатдан асосланиб оқилона тарзда амалга оширилаётган маъмурий-ҳудудий тузилиш мамлакат олдида турган иқтисодий ва ижтимоий мақсад ҳамда вазифаларни бажаришга ўзининг ижобий таъсирини кўрсатади.

Мамлакатимизнинг маъмурий-ҳудудий тузилиши ўз тарихига эга. Мазкур масала борасида ишлаб чиқилган қонун ва қоидалар, тартиблар бир неча марта қайта-қайта кўриб чиқилди, улар айрим ўзгартишлар, янги фикр, мазмунлар билан бойиб борди.

Авалги даврда Ўзбекистоннинг маъмурий-ҳудудий тузилиши масалаларида айрим ҳолларда мутасадди ташкилотлар томонидан шошма-шошарликка йўл қўйилган, илмий жиҳатдан чуқур ўйлаб кўрилмаган ва кенг муҳокамага қўйилмаган масалалар илгари сурилар эди. Бу айниқса вилоятларни ташкил қилиш, уларни ноўрин тугатиш, бир вилоятни иккинчи бир вилоятга қўшиб юбориш, қисқа вақт ўтиши билан ўша тугатилган вилоятларни яна қайтадан тиклаш ҳоллари учраб турарди. Бу ҳақда куйидаги мисолларни келтириш мумкин.

1941 йил 6 мартда ташкил топган Наманган вилояти 1960 йил 25 апрелда тугатилиб, Андижон вилоятига қўшиб юборилди. 1967 йил 18 декабрда эса у қайта тикланади. қашқадарё вилояти 1943 йил 20 январда тугатилган. У 1960 йил 20 январда тугатилиб, Сурхондарё вилояти билан бирлаштирилади. 1964 йил 7 февралда эса қашқадарё вилояти яна ўз аслига қайтарилди.

қизилқум саҳросида сувсизликдан қақраб ётган ерларнинг маълум қисмини ўзлаштириш ва самара билан ишга солиш мақсадида 1982 йил 20 апрелда ташкил топган Навоий вилояти ҳам шу йўлни босиб ўтди. Ташкил этилганидан бор йўғи 4 йил ўтиши билан, яъни 1986 йилга келиб бу вилоят ҳам тугатилиб Самарқанд вилояти билан қўшиб юборилди. Орадан яна тўрт йил ўтгандан сўнг Навоий вилояти 1998 йили қайта тикланди.

Бундай ноўрин, мантиска тўғри келмайдиган, илмий жиҳатдан асосланмаган масалаларни тайёрлашда қанчадан- қанча киши банд бўлди, катта маблағ беҳуда сарф этилди ва энг асосийси-аҳоли ҳаёти, унинг кундалик турмушида учраб турадиган қатор масалалар мураккаблашди. Бу эса турли хил норозиликлар келиб чиқишига сабаб бўлди.

Ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн биринчи сессиясида 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси «Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳуқуқий тизими» деб аталган XVI бобининг 68-моддасида шундай дейилган. «Ўзбекистон Республикаси вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, кишлоқлар, овуллар, шунингдек, қорақалпоғистон Республикасидан иборат».

Конституциянинг 69-моддасида эса қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, шаҳарлар, туманлар ташкил қилиш ва уларни тугатиш Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг розилиги билан амалга оширилиши кўрсатиб ўтилган.

Ўзбекистон Республикаси ҳозир қорақалпоғистон Республикаси, 12 вилоят ва Тошкент шаҳридан иборат. Ўз навбатида қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлар таркибига шаҳарлар, туманлар, шаҳарча ва қишлоқлар киради.

Конституциянинг айтиб ўтилган моддалари асосида вужудга келган маъмурий-ҳудудий тузилиш билан боғлиқ бўлган маълумотлар куйида келтирилган жадвалда ўз аксини топган.

Республиканинг маъмурий-ҳудудий тузилиши бўйича юритилган фикрлар асосидан келиб чиқиб қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятларга қисқача таъриф берамиз.

қорақалпоғистон Республикаси (Собиқ қорақалпоғистон автоном Республикаси) 1992 йилнинг 9 январидан суверен Республика ҳуқуқини олди. У ўзининг географик ўрнига кўра Ўзбекистоннинг шимоли-ғарбий чеккасида, Орол денгизининг жанубида, қизилқум саҳросининг ғарбида ва Устюрт платосининг шарқий қисмида жойлашган. Республика ҳудудига Орол денгизининг жанубий қисми киради. Унинг майдони 166,6 минг км² га тенг бўлиб, бу мамлакатимиз майдонининг 38 фоизи демакдир.

қорақалпоғистон Республикаси майдони асосан текисликлардан иборат бўлиб, бу ерда унча баланд бўлмаган (473 м) Султон Увайс тоғлиги ва айрим қирлар мавжуд. Ана шундай катта майдонни эгаллаган қорақалпоғистонда Ўзбекистон Республикасининг бор-йўғи 8 фоиз аҳолиси яшайди, холос. Шунга кўра, бу ерда аҳолининг зичлиги жуда паст. Бу борада у Республикаимизнинг барча вилоятларидан (Навоий вилоятидан ташқари) орқада. Ўзбекистонда ҳар бир км² майдонга ўртача қарийб 55 киши тўғри келса, қорақалпоғистонда бу рақам 9 кишини ташкил этади. Юзага келган ҳолат қорақалпоғистон табиий географик шароитининг яшаш учун анча ноқулайлиги билан боғлиқ. Республика аҳолисининг асосий қисми Амударё соҳилларида истиқомат қилади, қум саҳроларидан иборат бўлган каттагина ҳудудда аҳоли кам яшайди.

15-жадвал

Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий тузилиши
(01.01. 2000 й. маълумотлари).

Вилоятлар	Майдони (минг км ²)	Аҳоли сони (минг киши)	Аҳоли зичлиги хар бир км ² /га киши	қишлоқ туманлари	Шаҳар туманлари	Шаҳарлар сони	Шаҳарчалар сони
Ўзбекистон Республикаси	448,9	24583	54,8	164	18	120	113
қорақалпоғистонРеспуб- ликаси	166,6	1506	9,0	15	-	12	16
Вилоятлар:							
Андижон	4,2	2192	522,0	14	-	11	5
Бухоро	40,3	1424	35,3	11	2	11	2
Жиззах	20,5	980	46,2	20	-	7	8
Навой	111,0	786	7,1	8	-	6	7
Наманган	7,4	1930	260,8	11	1	8	11
Самарқанд	16,8	2679	159,5	16	3	11	12
Сирдарё	5,0	646	150,2	9	-	5	5
Сурхондарё	20,1	1741	86,0	14	-	8	7
Тошкент	15,61	2365	290,1 ¹	15	-	16	18
Фарғона	6,7	2676	399,4	15	1	9	10
Хоразм	6,1	1326	217,4	10	-	3	7
қашқадарё	28,6	2170	75,9	14	-	12	4
Тошкент шаҳри	...	2161	-	-	11	1	1

¹ Тошкент шаҳри қўшиб кўрсатилган.

қорақалпоғистон Республикаси таркибида 15 та қишлоқ туманлари бўлиб, улар қуйидагилардир: Амударё, Беруний, Кегейли, Мўйноқ, Нукус, Тахтакўпир, Тўрткўл, Хўжайли, Чимбой, Шуманай, Эллиқкала, конликўл, қораўзак, кўнғирот. Республика харитасида ўн иккита шаҳар мавжуд. Улар: Нукус, Беруний, Бўстон, Манғит, Мўйноқ, Тахياتош, Тўрткўл, Халқобод, Чимбой, Шуманой, Хўжайли, кўнғирот шаҳарларидир. Маркази Нукус шаҳри.

Андижон вилояти. Бу вилоят 1941 йилнинг 6 мартида ташкил топган. Андижон вилояти Фарғона водийсидаги Ўзбекистоннинг уч вилоятдан бири бўлиб, у шу водийнинг шарқий қисмини эгаллайди. Вилоят шимол, шимоли-шарқ ва жанубда қирғизистон, ғарбда Фарғона вилояти, шимоли- ғарбда Наманган вилоятлари билан чегараланади. Вилоятнинг ғарбий қисмида бироз кўтарилган (баландлиги 400-500 метр бўлган) текисликлар, унинг шарқий қисмида эса Фарғона ва Олой тоғ тизмалари таркибига кирувчи адирлар бор.

Андижон вилояти Республиканинг майдони энг кичик ҳудуди бўлиб, бу жиҳатдан у қорақалпоғистон ва барча вилоятлар орасида энг охириги ўринни эгаллайди. Вилоят бор-йўғи 4,2 км² майдонни эгаллайди, бу Ўзбекистон майдонининг 1 фоизга яқинини ташкил этади, холос. Майдонининг шунчалик кичиклигига қарамай аҳоли сони бўйича Андижон вилояти қорақалпоғистон ва вилоятлар орасида тўртинчи ўринни эгаллайди. Вилоятда 2 миллиондан ортиқ аҳоли истиқомат қилади. Кўриниб турибдики, аҳоли зичлиги бўйича Андижон вилояти мамлакатимиз доирасида энг юқори ўринни эгаллайди. Ушбу ҳудуднинг ҳар бир км² майдонига 520 дан ортиқ киши тўғри келади.

Андижон вилояти аҳолисининг қарийб 1/3 қисми шаҳар аҳолиси, қолганлари эса қишлоқ аҳолисини ташкил этади. Вилоят 14 қишлоқ туманларига бўлинади. Булар қуйидагилардан иборат: Андижон, Асака, Балиқчи, Булоқбоши, Бўз, Жалолқудук, Избоскан, Марҳамат, Олтинкўл, Пахтаобод, Улуғнор, Хўжаобод, Шаҳрихон, кўрғонтепа. Шаҳарлар сони ўн битта: Андижон, Асака, Марҳамат, Охунбобоев, Пахтаобод, Пойтуғ, Хўжаобод, қорасув, кўрғонтепа, Хонобод, Шаҳрихон. Вилоят маркази Андижон шаҳри бўлиб, у билан Тошкент орасидаги масофа 477 км га тенг.

Бухоро вилояти. 1938 йил 15 апрелда ташкил топган. Вилоят мамлакатимизнинг жануби-ғарбий қисмида жойлашган бўлиб, қизилқум чўлининг каттагина қисмини эгаллаган. қорақалпоғистон, Хоразм, Навоий, қашқадарё вилоятлари ва жанубда қўшни Туркменистон билан чегарадош.

Аввалига Бухоро вилояти Республиканинг каттагина 144 минг км² майдонини эгаллаган эди. 1982 йили Ўзбекистон харитасида Навоий вилоятининг пайдо бўлиши туфайли Бухоро вилоятининг маълум бир қисми (Конимех, Навбахор, Томди, Учқудук, қизилтепа қишлоқ туманлари ва Навоий, Зарафшон шаҳарлари) ана шу вилоятга берилди. Шунга кўра унинг майдони бироз кичраиб, 39,4 минг км² га тенг бўлиб қолди. Кўриниб турибдики, Бухоро вилояти майдонининг катталиги жиҳатидан ҳали ҳам анча юқори ўринни-қорақалпоғистон Республикаси ва Навоий вилоятдан кейин учинчи ўринни эгаллаб турибди. Аҳолисининг сони бўйича эса у тўққизинчи ўринда. Вилоятда истиқомат қиладиган аҳоли сони 1419 минг кишини ташкил этади. Аҳолисининг учдан икки қисми қишлоқ аҳолиси. Ҳудуднинг ҳар бир км² ўрта ҳисоб билан 35 кишига тўғри келади.

Вилоят ҳудуди 11 қишлоқ туманларига бўлинади. Улар қуйидагилар: Бухоро, Жондор, Когон, Вобкент, Олой, Пешку, Ромитан, Шофиркон, қоровулбозор, /иждувон, Галлаосиё. Шаҳарларининг сони 11 та: Бухоро, Вобкент, Газли, Когон, Олот, Ромитан, Шофиркон, қоракўл, қоровулбозор, Галлаосиё, /уждувон. Вилоят маркази—Бухоро.

Жиззах вилояти. Ушбу вилоят 1973 йил 29 декабрида ташкил топган. У Республиканинг марказий қисмида жойлашган, бу вилоят шимолда қозоғистон, жанубда Тожикистон давлатлари, ғарбда Самарқанд ва шарқда Сирдарё вилоятлари билан чегараланади. Унинг майдони 20,5 минг км² га тенг бўлиб, Республика майдонининг 4,5 фоизига тенг.

Табиий-географик жиҳатдан вилоятнинг жануб томонларида Туркистон тоғ тизмасининг ғарбий тармоқлари (Молгузар тизмаси), ғарбий қисмида Нурота тоғ тизмаси тармоғи мавжуд. Вилоят аҳолиси 900 мингдан ортиқ бўлиб, унинг тахминан учдан икки қисми қишлоқ аҳолиси ҳисобланади. Жиззах вилояти ҳудудида аҳолининг ўртача зичлиги 45 киши.

Жиззах вилояти таркибида 12 қишлоқ тумани мавжуд: Арнасой, Бахмал, Дўстлик, /аллаорол, Жиззах, Зарбдор, Зафаробод, Зомин, Мирзачўл, Пахтакор, Фориш ва Янгиобод. Вилоятда 7 шаҳар бор. Унинг маркази Жиззах шаҳри.

Навоий вилояти. Бу вилоят Республиканинг энг ёш вилояти ҳисобланади. У дастлаб 1982 йил 20 апрелда қизилқум саҳросининг маълум бир қисмини ўзлаштириш ва у ердаги табиий бойликлардан унумли фойдаланиш мақсадида ташкил этилган эди.

Навоий вилояти Ўзбекистон Республикаси ҳудудининг ўрта қисмида жойлашган бўлиб, қизилқум саҳросининг каттагина қисмини эгаллайди. Унинг майдони 110,8 минг км² га тенг, бу жиҳатдан у энг катта вилоят ҳисобланади. Навоий вилояти ғарбда қорақалпоғистон, шимолда қозоғистон, шарқда Жиззах, жанубда қашқадарё ва Бухоро вилоятлари билан чегараланади.

Навоий вилояти аҳолиси 800 минг кишига яқинлашмоқда. Шундан кўриниб турибдики, бу кўрсаткич бўйича Навоий вилояти Республикада 11-ўринни эгаллайди, аҳолининг зичлигига кўра эса вилоятлар орасида охириги ўринда-ҳар бир км² майдонга атиги етти киши тўғри келади, холос.

Навоий вилояти ҳудуди саккиз қишлоқ туманларига бўлинган. Булар қуйидагилар: Конимех, Навбахор, Навоий, Нурота, Томди, Учқудук, Хатирчи, қизилтепа. Вилоятда олти та шахар мавжуд: Навоий, Учқудук, қизилтепа, Нурота, Зарафшон, Янгиобод. Унинг маъмурий маркази-Навоий шаҳридир.

Наманган вилояти. Ўзбекистоннинг шарқида, Фарғона водийсининг шимолий қисмида, асосан Сирдарёнинг ўнг соҳилида жойлашган. Наманган вилояти дастлаб 1941 йилнинг 6 мартида ташкил топган. Кейинчалик, 1960 йил 25 январда тугатилиб, унинг ҳудуди Андижон ва Фарғона вилоятлари таркибига қўшиб юборилган. 1967 йил 18 декабрда у яна қайта тикланган.

Географик нуқтаи назардан Наманган вилоятининг катта қисми текисликлардан иборат. Наманган ерлари шимол томон анча кўтарилиб, баландлиги 1000-1200 метргача етган адир ва тоғлар билан куршалган. Вилоят ҳудуди шимол ва шимоли-шарққа борган сари кўтарилиб қурама ва Чотқол тоғ тизмаларига туташиб кетган.

Вилоят майдони унча катта эмас-7,4 минг км². У шимолда қирғизистон, шимоли-ғарбда Тошкент вилояти, ғарбда Тожикистон, жанубда Фарғона, жануби-шарқда Андижон вилоятлари билан чегарадош.

Наманган вилояти ҳам Фарғона водийси таркибидаги Андижон ва Фарғона вилоятлари сингари аҳолининг зич ўрнашганлиги билан ажралиб туради. Бу вилоятда ҳар бир км² майдонга қарийб 260 киши тўғри келади.

Наманган вилоятида 11 қишлоқ туманлари (Косонсой, Мингбулоқ, Наманган, Норин, Поп, Тўрақўрғон, Уйчи, Учқўрғон, Чортоқ, Чуст, Янгиқўрғон) мавжуд. Шаҳарлари 8 та: Наманган, Косонсой, Учқўрғон, Чортоқ, Чуст, Хакқулобод, Поп, Тўрақўрғон. Маркази-Наманган шаҳри.

Самарқанд вилояти. Республикада биринчи ташкил бўлган вилоятлардан ҳисобланади. У 1938 йил 15 январда ташкил топган. Ушбу вилоят Республика ҳудудининг марказий қисмида, Зарафшон дарёсининг ўрта оқими ҳавзасида жойлашган. Унинг чегаралари ғарб ва шимоли-ғарбда Навоий вилояти, шимол ва шимоли-шарқда Жиззах ва жанубда қашқадарё вилоятлари, жануби-шарқда Тожикистон билан туташ.

Вилоятнинг марказий қисми гўзал воҳадан иборат бўлиб, бу воҳа унча кенг бўлмай шарқдан ғарбга томон Зарафшон ва Туркистон тоғ тизмалари орасини эгаллаган. Вилоятнинг асосий суғориладиган ерлари худди ана шу майдонларни эгаллаган.

Аҳоли сони жиҳатидан Самарқанд вилояти Фарғона вилояти билан деярли бир хил бўлиб, улар Республикада биринчи ва иккинчи ўринларни бўлишиб оладилар.

Самарқанд вилояти қишлоқ туманлари сони бўйича қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлар орасида биринчи ўринни эгаллайди. Бу вилоятда бундай туманлар сони 14 та. Улар қуйидагилар: Булунгур, Жомбой, Иштихон, Каттақўрғон, Нарпай, Нуробод, Оқдарё, Пайариқ, Пастдарғом, Пахтачи, Самарқанд, Тойлоқ, Ургут ва қўшработ туманлари. Шаҳарлар сони 11 та (Самарқанд, Булунгур, Жонбой, Жума, Иштихон, Каттақўрғон, Нуробод, Оқтош, Пайариқ, Ургут, Челак).

Кўхна, ноёб тарихий обидаларга бой бўлган Самарқанд шаҳри вилоятнинг марказий шаҳри бўлиб, у 1924-1930 йилларда Ўзбекистон пойтахти вазифасини бажарган.

Сирдарё вилояти. 1963 йилнинг 16 феврилида Мирзачўлнинг қуруқчиликдан қақраб ётган ерларини ўзлаштириш, унинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиёт даражасини кўтариш мақсадида ташкил қилинган. Вилоят Ўзбекистоннинг икки йирик дарёсидан бири бўлган Сирдарёнинг Фарғона водийсидан чиқиш жойида, унинг соҳилида жойлашган. Сирдарё вилояти шимолда қозоғистон, шарқда Тошкент вилояти, жанубда Тожикистон ва ғарбда Жиззах вилояти билан чегарадош.

Вилоят рельефи паст-баландликлардан иборат бўлиб, шимолдан шимоли-ғарб томон пасайиб боради. Шимолий қисмида баландлиги 230 метргача, марказий қисмида 400-450 метр, жануб ва жануби-ғарбий қисмида 600-650 метргача бўлган тепаликлар бор.

Сирдарё вилояти жуда кичик майдонни эгаллайди (5,1 минг км²). Бу жиҳатдан у вилоятлар орасида охириги ўринлардан бирини, яъни Андижон вилоятидан олдинги ўринни эгаллайди. Аҳолининг сони бўйича вилоят энг охириги ўринда (642,2 минг). Аҳолисининг қарийб 70 фоизи қишлоқ жойларда яшайди.

Сирдарё вилоятида 9 қишлоқ туманлари (Боёвут, Гулистон, Меҳнатобод, Мирзаобод, Оқолтин, Сайхунобод, Сирдарё, Ховос, Шароф Рашидов) мавжуд. Шаҳарларнинг сони бештагина: Гулистон, Бахт, Сирдарё, Ширин, Янгиер. Гулистон шаҳри вилоятнинг маъмурий маркази бўлиб, у аҳоли сони жиҳатидан Республика вилоят марказлари орасида энг кичиги ҳисобланади.

Сурхондарё вилояти. Ўзбекистоннинг энг жанубий ҳудуди ҳисобланган Сурхондарё вилояти 1941 йил 6 мартда ташкил этилган. Вилоят шарқда Тожикистон, ғарб ва шимоли-ғарбда Туркменистон давлати ва қашқадарё вилояти, жанубда Ўрта Осиёнинг йирик дарёси-Амударё бўйлаб Афғонистон мамлақати билан чегарадош.

Сурхондарё вилояти уч томондан тоғлар билан: шимолда Ҳисор, шимоли-ғарбда Бойсун ва Кўхитанг, шарқда Боботоғ тоғлари билан куршалган. Сурхондарё воҳаси ана шу тоғлар орасида шимолдан жанубга Амударё томон пасайиб боради. Бу вилоят Ўзбекистоннинг энг иссиқ худудидир.

Вилоят аҳолиси 1700 мингдан ортиқроқ Сурхондарё вилояти урбанизация кўрсаткичи бўйича Ўзбекистоннинг қолган бошқа вилоятларидан кескин фарқ қилади. Вилоят аҳолисининг атиги 19-20 фоизи шаҳар аҳолиси ҳисобланади.

Вилоят майдони 20,1 минг км², унда 14 қишлоқ туманлари (Ангор, Бандихон, Бойсун, Денов, Жарқўрғон, Музработ, Олтинсой, Сариосиё, Термиз, Узун, Шеробод, Шўрчи, қизирик, қумқўрғон) бор. Шаҳарлар сони 8 та: Термиз, Бойсун, Денов, Жарқўрғон, Шарғун, Шеробод, Шўрчи, қумқўрғон. Маркази-Термиз шаҳри.

Тошкент вилояти. Республикамизнинг марказий вилояти бўлиб, у Ўзбекистон худудида энг биринчи ташкил этилганлардан биридир (1938 йил 15 январ). Унинг майдони 15,6 минг км².

Вилоят Республиканинг шимоли-шарқий қисмида /арбий Тяньшан тоғлари билан ўралган. У Сирдарёнинг ўрта оқими, Фарғона водийси, Зарафшон воҳаси, Мирзачўл ва Жанубий қозоғистон вилояти ораллиғида ўрнашган. Географик ўрнининг қулайлиги вилоятнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида муҳим аҳамиятга эга.

Тошкент вилоятининг шимолий ва шимоли-шарқий чеккаларида Чотқол, Угом, Пском тоғ тизмалари бор. Вилоят доирасидаги тоғларнинг энг баланд чўққилари Алелунг (4301 м.) ва Бештор (4299 м.).

Вилоят Ўзбекистоннинг шимоли-шарқий қисмида жойлашган бўлиб, шимолда қозоғистон, шимоли-шарқда қирғизистон давлатлари ва Наманган вилояти, жанубда Тожикистон Республикаси, ғарбда Сирдарё вилояти билан чегараланади.

Тошкент вилояти, юқорида айтиб ўтилганидек, майдони жиҳатидан Республиканинг унча катта бўлмаган қисмини эгалласада, аҳоли сони бўйича қолган вилоятлар орасида юқори ўринда туради. Унинг аҳолиси 4,5 млн. атрофида (Тошкент шаҳри билан биргаликда). Бу Ўзбекистон аҳолисининг 1/5 қисмидан кўпроғи демакдир. Шунга кўра вилоят аҳолисининг зичлиги 290 кишига тенг.

Тошкент вилоятида 15 қишлоқ туманлари мавжуд-Бекобод, Бўка, Бўстонлик, Зангиота, Оққўрғон, Охангарон, Паркент, Пискент, Тошкент, Чиноз, Юқори Чирчиқ, Янгийўл, Ўрта Чирчиқ, кибрай, қуйи Чирчиқ. Кўриниб турибдики, бу борда Тошкент вилояти Самарқанд вилоятидан кейин иккинчи ўринни, шаҳарлар сони (17) жиҳатидан эса биринчи ўринни эгаллайди. Шаҳарлари қуйидагилар: Тошкент, Ангрен, Бекобод, Бўка, Келес, Олмалик, Охангарон, Оққўрғон, Паркент, Пискент, Дўстобод, Тўйтепа, Чиноз, Чирчиқ, Янгиобод, Янгийўл, /азалкент. Вилоят маркази-Тошкент шаҳри.

Фарғона вилояти. 1938 йилнинг 15 январида вужудга келган. Фарғона водийсида жойлашган уч вилоятнинг биридир. Мамлакатимизнинг шарқида, водийнинг жанубий қисмида жойлашган. Жанубда қирғизистон, ғарбда Тожикистон Республикаси, шимолда Наманган ва шарқда Андижон вилоятлари билан чегараланган.

Вилоят майдони жиҳатидан унча катта эмас (7,1 км²). Аҳолисининг сони бўйича эса у олдинги ўринларни эгаллайди. Шунга кўра вилоятда аҳоли зичлиги анча юқори (345 киши).

Фарғона вилоятида ҳам қишлоқ туманлари кўп. Уларнинг сони 15 та: Боғдод, Бешариқ, Бувайда, Данғара, Ёзёвон, Олтиариқ, Охунбобоев, Риштон, Сўх, Тошлок, Учқўприк, Фарғона, Фуркат, Ўзбекистон, кува. Вилоят харитасида 9 шаҳар мавжуд: Фарғона, қўқон, кува, қувасой, Ҳамза, Марғилон, Бешариқ, Риштон, Яйпан. Вилоят маркази-Фарғона шаҳри.

Хоразм вилояти. Ўзбекистон харитасида расмий тарзда 1938 йилнинг 15 январида ташкил топган. У Республиканинг шимоли-ғарбий қисмида, Амударё қуйи оқимининг чап соҳилида қадимий обикор деҳқончилик худудида жойлашган бўлиб, Орол-Каспий пасттекислигининг бир қисмини эгаллайди. қорақалпоғистон сингари Хоразм вилояти ҳам мамлакатимизнинг энг узок худуди ҳисобланади. Республика пойтахти Тошкент шаҳри билан Хоразм маркази Урганч шаҳри орасидаги масофа 1119 км га тенг. Вилоят шимол ва шимоли-шарқда қорақалпоғистон Республикаси, шарқда ва жануби-шарқда Бухоро вилояти, жануб ва жануби-ғарбда Туркменистон давлати билан чегарадош.

Майдонига кўра Хоразм вилояти анча кичик вилоят бўлиб, у Республикада охириги ўринлардан бирини эгаллайди. Унинг майдони 6,3 км² ёки Республика майдонининг бор- йўғи 1 фоздан сал ортиқроғини ташкил этади.

Хоразм вилояти худуди 10 та қишлоқ районларига бўлинган. Улар қуйидагилар: Боғот, Гурлан, Урганч, Хива, Хонқа, Шовот, Янгиариқ, Янгиобод, қўшқўпир, Ҳазорасп. Бу вилоятда шаҳарлар сони энг кам. Унда 3 та шаҳар мавжуд, холос: Урганч, Питнак, Хива. Вилоят маркази-Урганч шаҳри.

қашқадарё вилояти. Вилоят дастлаб 1943 йилнинг 20 январида тузилган. Кейинчалик 1960 йилнинг январига келиб у Сурхондарё вилояти билан қўшиб юборилган. 1964 йилнинг 7 февралда қашқадарё вилояти қайта тикланган.

Вилоят кашқадарё ҳавзасида ва Помир-Олой тоғ тизмасининг ғарбий чеккаларида жойлашган. Худуди ғарбдан шарққа томон 300-400 метргача кўтарилиб боради. Вилоятнинг шарқий қисми Китоб-қамаш тоғ этакларидан иборат бўлиб, у ерларнинг баландлиги 450-500 дан 900-950 метргача боради.

Вилоят доирасидаги тоғларнинг асосий қисми унинг шимоли-шарқий қисмини эгаллаган. Бу ердаги тоғларнинг энг баланд нуқталари 4000 метргача етади.

қашқадарё вилояти майдони 28,4 км². Аҳолиси 2 млн. дан ортиқ. Аҳолининг қарийб 3/4 қисми кишлоқларда истиқомат қилади.

Вилоят шарқда Тожикистон, жануб ва жануби-ғарбда Туркменистон давлатлари билан, ғарб ва шимоли-ғарбда Бухоро ҳамда Навоий, шимолда Самарқанд вилоятлари билан чегарадош.

қашқадарё вилояти худуди 14 кишлоқ туманларига бўлинган. Бу туманлар таркибига Баҳори-стон, Дехқонобод, Касби, Китоб, Косон, Муборак, Нишон, Усмон Юсупов, Чирокчи, Шахрисабз, Яккабоғ, қамаш, қарши, /узур туманлари киради. Вилоятда 12 та шаҳар мавжуд (қарши, Вобкент, Китоб, Косон, Муборак, Толлимаржон, Чирокчи, қамаш, /узур, Яккабоғ, Янгинишон, Шахрисабз). Вилоят маркази-қарши шаҳри.

Савол ва топшириқлар

- 1. Ўзбекистонда вилоят, қишлоқ туманлари ва шаҳарлар сони қанча?*
- 2. қишлоқ туманлари энг кўп ва энг оз бўлган вилоятлар қайсилар?*
- 3. Шаҳарлари энг кўп ва энг оз бўлган вилоятларни айтинг.*
- 4. Республика маъмурий-худудий бўлинишининг аҳамияти нимада?*

III қИСМ

МИНТАҚАЛАР ИҚТИСОДИЁТИНИНГ ТАЪРИФИ

I БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХЎЖАЛИГИНИНГ ХУДУДИЙ ТАРКИБИ ВА ИҚТИСОДИЙ РАЙОНЛАШТИРИШ

Минтақавий иқтисодиёт фани моҳиятан ижтимоий ва географик меҳнат тақсимоли натижасида шаклланган ишлаб чиқаришнинг худудий таркиб ва тизими билан шуғулланади. қолаверса, бу фаннинг вужудга келиши ҳам кўп жиҳатдан минтақавий тадқиқотлар, ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши ва жойлаштирилишидаги минтақавий хусусият ҳамда муаммолардан келиб чиққан.

Умумий аҳамиятга эга бўлган тизим ғояси унинг ички тузилиши, яъни таркибга эга бўлиши, таркиб ва тизимни ташкил этувчи тик ва горизонтал, ички ва ташқи алоқаларни тақозо этади. Ўз навбатида тизимнинг ички жиҳатдан яхши ташкил этилганлиги унинг мустақамлиги, мустақил амал қилиши ва бошқарувчанлигини таъминлайди.

Ҳар қандай тизим таркибдан, ички қисмлардан иборат; бу қисмлар бирлиги тизимнинг бутунлигига олиб келади, унга «жон» беради, бутунлик эса қисмларга «ҳаёт» бағишлайди. Шу нуқтаи назардан тизим, жумладан худудий ишлаб чиқариш тизими турли даража ва миқдордаги таркибдан ташкил топади. Аммо, тизимни табақалаштириш, уни қисм ва қисмчаларга «тик» ҳолда тақсимлаш чексиз эмас; унинг бирламчи қисми-элемент бўлиб (масалан, минтақавий иқтисодиётда корхона), у бошқа парчаланмаслиги керак. Акс ҳолда бундай ёндашув минтақавий тизимнинг ишлаб чиқариш ва корхонанинг бошқарув, техник-иқтисодий тизимига ўтиб кетади. Элемент босқичдан юқори қаватларда жойлашган таркибий қисмлар эса ички жиҳатдан тизим ёки тизимча ҳисобланади, ташқаридан қараганда эса у таркибдир. Шу сабабдан, турли босқичдаги тизимларни очик ёки ёпиқ шаклда кўриш мумкин.

Ишлаб чиқаришнинг худудий таркиби ҳар хил кўринишга эга. Бу таркиб ёки тизим ҳосил қилувчи омилларга боғлиқ. Бундай омиллар эса оддий худудий ёки географик, гидрогеографик, орогеографик, маъмурий-худудий (бошқарув) ва иқтисодий географик бўлади. Чунончи, Ўзбекистон Республикаси миллий иқтисодиётини (халқ хўжалигини) Аму ва Сирдарё ҳавзаси, тоғ ва текислик районлари, вилоятлар ҳамда иқтисодий районлар ёки минтақаларга бўлиб таҳлил қилиш мумкин. Айни вақтда улар ҳам ўз навбатида турли босқич ва миқдордаги қисмларга бўлинади.

Юқоридаги ҳар хил кўринишдаги таркиб (тизимлар) асосида умумий омил сифатида худудий бирлик хизмат қилади. Бинобарин, мамлакатларни иқтисодий районлаштириш билан кўпроқ иқтисодий география шуғулланади ва бу фаннинг тарихини энг аввало иқтисодий районлаштириш тарихи билан боғлайдилар. Шунинг учун ҳам иқтисодий география минтақавий иқтисодиётнинг назарий, методологик асоси вазифасини ўтайди.

Миллий иқтисодиёт таркибини таҳлил ва тадқиқ қилишда ишлаб чиқаришнинг худудий таркибини турли шаклларида фойдаланилади. Уларнинг барчаси давлатнинг бошқарув функциясини ва

унинг минтақавий сиёсатини амалга оширишда хизмат қилишлари мумкин. Бироқ, бу нуқтаи назардан расмий маҳаллий ҳокимият тизимига эга бўлган маъмурий иқтисодий районлар жуда қўл келади. Шу билан бирга мамлакатнинг маъмурий-ҳудудий бўлиниши, геосиёсий тузилмаси объектив ҳолатда шаклланиган иқтисодий районларга (минтақаларга) асосланиши мақсадга мувофиқдир.

Ўзбекистон ҳудудининг табиий географик жиҳатдан турли-туманлиги унинг «географик геометриясини», ҳудудий иқтисодиётининг шаклланишига сабаб бўлади. Жумладан, Республика майдонининг 70 фоиздан кўпроғини текисликлар ташкил этиши, анъанавий суғорма деҳқончилик учун керак бўлган сув ресурсларининг нотекис тақсимланиши, аҳоли ва ишлаб чиқариш зич жойлашган воҳа ва водийлар билан бир қаторда яхши ўзлаштирилмаган чўл минтақасининг мавжудлиги ички ҳудудий-иқтисодий тузилманинг шаклланишини белгилаб беради. Шунингдек, бунга мамлакат геоқиёфаси (ҳудудининг конфигурацияси, шимоли-ғарбдан жануби-шарққа чўзилганлиги), чегара чизиғи, унинг оддий ва мураккаблиги ҳам таъсир этади.

Таъкидлаш жоизки, мамлакат ҳудуди ички тузилмасининг табиий жиҳатдан ҳар хиллиги унинг иқтисодий ривожланишида ижобий аҳамиятга эга. Чунки, бундай табиий географик ҳолат иқтисодий географик вазиятнинг шаклланиши, ҳудудий меҳнат тақсимотини кенг ривожланишига имкон беради. Зеро, ҳар қандай мукамал тизим бир тусдаги таркибий қисмларнинг оддий йиғиндиси эмас, балки уларнинг турли-туманлигидан ташкил топади. Айнан ана шундай шароитда ҳудудий бирликлар бир-бирини тўлдиради, улар ўртасида иқтисодий интеграция жараёнига эҳтиёж туғилади ва шу асосда иқтисодиётнинг ҳудудий самарадорлиги вужудга келади.

Бирор-бир мамлакатнинг ҳудуди табиий ва иқтисодий жиҳатдан мутлоқ бир хил бўлмайди. Худуди шунга мос равишда ишлаб чиқариш кучлари ҳам ҳудуд бўйича бир текис жойлашмайди. Нотекислик эса ўзига хос ҳудудий-иқтисодий ривожланиш омилдир. қизиғи шундаки, ҳар қандай мамлакат ёки вилоят ўзининг ҳудудида ишлаб чиқариш кучларини бир текис жойлаштиришга, ҳудудлар ижтимоий-иқтисодий ривожланишини тенглаштиришга ҳаракат қилади, аммо мутлоқ ҳолда бундай тенглик ҳеч қачон амалга ошмайди.

Ўзбекистон иқтисодиёти асосан майдони унча катта бўлмаган водий ва воҳаларга тўғри келади. Масалан, Фарғона водийсида (ҳудуди Республика майдонининг атиги 4 фоизини ташкил қилади) мамлакат иқтисодий-демографик салоҳиятининг деярли 30 фоизи жойлашган. Демак, бу ерда умумий ижтимоий-иқтисодий зичлик Республика ўртача кўрсаткичидан 7,5 марта зиёд.

Бозор муносабатлари нафақат тармоқ ва корхоналараро рақобатни, балки ҳудудлар-иқтисодий районлар орасида ҳам соғлом рақобат муҳитини тақозо этади. Бунда ҳар бир ҳудуд ўз ички имкониятлари, ривожлантирувчи кучларидан тўлароқ ва самарали фойдаланишга, қулай инвестиция муҳитини шакллантирган ҳолда экспорт салоҳиятини оширишга интилади.

Республикамизни иқтисодий районлаштириш анча бой тарихга эга. Дастлаб, масалан, 60-йилларда бу ерда 5 иқтисодий район ажратилган: Тошкент, Фарғона, Зарафшон, қуйи Амударё ва Жанубий иқтисодий районлар. Ўша даврларда ҳам бу масала билан ТошДУ (ЎзМУ) иқтисодий географлари-В.М.Четиркин, Ю.Г.Цапенко, кейинчалик З.М.Акрамов, О.Б.Отамирзаев, А.С.Солиевлар ҳамда ЎзФА Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш кенгаши (К.Н.Бедринцев, С.К.Зиёдуллаев) шуғулланишган. Улар ажратган иқтисодий районларнинг миқдори авваллари бир хил, аммо районларнинг таркибида айрим фарқлар мавжуд бўлган. Чунончи, ТошДУ районлаштиришида қашқадарё вилояти Жанубий иқтисодий райони таркибида кўрилган, ЎзФА да эса бу вилоят Зарафшон иқтисодий районига киритилган; ҳар иккисида ҳам Тошкент иқтисодий райони Тошкент ва Сирдарё вилоятларидан ташкил этилган.

Саксонинчи йилларда ТошДУ олимлари янги Мирзачўл иқтисодий райони ажратишини таклиф қилишган, ЎзФА эса Самарқанд-қашқадарё райони белгилашган. Айни вақтда ўрта мактаб дарсликларидан бу вилоятлар алоҳида иқтисодий районлар даражасида (яъни Самарқанд ва қашқадарё иқтисодий районлари) ажратилган ва ҳозиргача шу тартибда ўқитиб келинмоқда. Шундай қилиб, таркиби жиҳатидан мунозарасиз районлар фақат Фарғона ва қуйи Амударё бўлган. Кейинчалик Тошкент ҳамда Мирзачўл (бир вақтлар у ЎзФА да Сирдарё-Жиззах райони деб ҳам аталган) районлари таркиби бўйича ҳам ўзаро «мурасага» келишилган.

Сўнги йилларда, мамлакатимизнинг сиёсий мустақилликка эришуви, унинг иқтисодиётини бозор муносабатларига ўтиши, ички ҳудудий меҳнат тақсимоги ва минтақалараро иқтисодий интеграция жараёнини ривожлантириш, транспорт мустақиллигини таъминлаш каби долзарб масалалар иқтисодий районлаштириш муаммосини қайтадан кўриб чиқишни талаб қилди. Агар авваллари иқтисодий районлаштириш ва ҳудудий-иқтисодий тадқиқотлар «социалистик планлаштириш» нуқтаи назаридан олиб борилган бўлса, ҳозирги шароитда у, энг аввало, давлатнинг илмий асосланган минтақавий сиёсатини амалга ошириш учун зарурдир.

Юқоридагилардан келиб чиққан ва узоқ истикболни ҳисобга олган ҳолда мамлакат миллий иқтисодиётининг ҳудудий таркибини 6 та асосий иқтисодий районлар ёки минтақалар мажмуаси шаклида киритиш таклиф қилинади. Бу ерда аввалги районлаштиришдан фарқ Самарқанд ва қашқадарё вилоятла-

рига тегишли. кашқадарё вилоятини, янги /узор-Бойсун-қумқўрғон темир йўлини қурилиши муносабати билан, Сурхондарё билан биргаликда Жанубий иқтисодий райони таркибига, Самарқанд вилояти эса, унинг тарихий-географик ривожланиш омилини эътиборга олиб, анъанавий Зарафшон иқтисодий районига киритилади.

Юқорида ажратилган асосий иқтисодий районлар (16- жадвал) қуйидаги талабларга жавоб бериши керак:

- Катта иқтисодий ва демографик салоҳиятга эга бўлиши (аҳолиси камида 1,5-2,0 млн киши, яъни миллий маҳсулот 5 фоиздан ортиқ);
- Мамлакат миллий иқтисодиёти ва унинг экспорт салоҳиятини юксалтиришида фаол иштирок этиши;
- Ички ҳудудий-иқтисодий жиҳатидан яхлитлик;
- Район ҳосил қилувчи тармоқ ва марказларнинг мавжудлиги;
- Минтақавий иқтисодиётнинг комплекс ривожланганлиги;
- Хўжаликнинг базавий соҳаларига эга бўлиши (электр энергетика, қурилиш ва пахта тозалаш саноати);
- Транспорт ва бошқа инфраструктура тизимининг шаклланганлиги ва бошқалар.

Мазкур имкониятларга эга бўлган ҳар бир иқтисодий район икки асосий вазифасини бажаради: **биринчидан**, у мамлакат иқтисодиётининг катта бир қисми сифатида унинг муҳим ижтимоий-иқтисодий муаммоларини ҳал этиши ва, **иккинчидан**, ўзининг алоҳида ҳудудий-иқтисодий бирлик (тизим) даражасида мустақил ривожланиш имкониятига эга бўлиши керак. Биринчи вазифа иқтисодий районларнинг ихтисослашуви, уларнинг минтақалараро, миллий ва жаҳон бозорларига чиқишини, иккинчиси эса комплекс (яъни ҳар томонлама) ривожланишини назарда тутати.

Демак, ихтисослашув ва комплекс; ихтисослашув район «башараси», ўрнини ифодалаб унинг фаоллиги ва ҳаракатчанлигини белгиласа, комплекслик тамойили район хўжалигининг ички жиҳатдан ҳар томонлама ривожланиши, маҳаллий муаммоларни ҳал эта олишини таъминлайди. Шу билан бирга комплекслик турли босқичдаги ҳудудий бирликда бир хил бўлмайди. қуйи даражадаги комплекслик юқори босқичдаги ҳудуд иқтисодиёти комплекслигидан торроқдир. Айни вақтда қуйи даражадаги районнинг ихтисослашган тармоқлари юқори босқичдаги район ва мамлакат миллий иқтисодиётида маҳаллий аҳамиятга эга бўлиши мумкин.

16-жадвал маълумотларига кўра, Ўзбекистон иқтисодий районларининг майдони ҳар хил: уларнинг ўртасидаги фарқ 12 каррага (мартага) баробар. Энг кичик район Тошкент, энг катталари эса қуйи Амударё ва Зарафшон иқтисодий районларидир. Биргина қорақалпоғистон Республикасининг майдони Зарафшон иқтисодий районида, Навоий вилояти Тошкент, Мирзачўл, Фарғона ва Жанубий иқтисодий районлар йиғиндисидан каттароқ. Энг кичик вилоятлар Сирдарё ва Андижон бўлиб, уларнинг ҳудуди 4 минг кв. км атрофида.

Демографик салоҳият ҳам бир хил тақсимланмаган. Масалан, Фарғона минтақаси Ўзбекистон Республикаси аҳолисининг 28 фоизини ташкил қилади. Шунингдек, аҳоли сони Зарафшон ва Тошкент иқтисодий районларида ҳам кўпроқ, Мирзачўл минтақасида эса у атиги 6,6 фоизни ташкил қилади, ҳолос.

Ялпи миллий маҳсулот бўйича олдинги ўринда Тошкент иқтисодий райони, энг орқада Мирзачўл туради. Ялпи миллий маҳсулот ва демографик салоҳият ўртасидаги нисбат (индекс) фақат Тошкент ва қисман Зарафшон иқтисодий районларида ижобий, яъни 1,00 дан юқори, қолган минтақалар бу жиҳатдан заифроқ.

Саноат ишлаб чиқариши ҳам айнан ана шу иқтисодий районларда ривожланган. Вилоятлар миқёсида эса Тошкент ва Навоий кескин ажралиб туради; Фарғона, Сирдарё, Андижон, Бухоро вилоятлари ўртача ва ундан биров юқорироқ даражада. Айни вақтда қолган вилоятлар, айниқса Жиззах, Сурхондарё, Наманган ҳамда қорақалпоғистон саноати унча тараққий этмаган.

Аграр соҳа Тошкент, Фарғона ва Зарафшон районларида яхшироқ ривожланган, қолганларида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг нисбий кўрсаткичлари районлар демографик салоҳиятидан паст. Бинобарин, айтиш мумкинки, улар ўзларининг қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига бўлган эҳтиёжларини тўла қондира олмайдилар. Бу ҳулоса, энг аввало, Жиззах, Наманган вилоятлари ва қорақалпоғистон Республикасига дахлдор.

Инвестиция муҳити Тошкент ва Жанубий иқтисодий районларда қулайроқ (хусусан, Тошкент ва кашқадарё вилоятларида). Бу жиҳатдан Навоий вилоятида ҳам умумий вазият ёмон эмас, аммо Мирзачўл минтақаси ва Сурхондарё вилоятига сарф қилинган капитал маблағлар миқдори анча кам.

Ижтимоий соҳалар ривожланиши ҳам минтақалар ва вилоятлар миқёсида турлича. Жумладан, бу ҳолат Тошкент минтақасида бирмунча ижобий бўлса, қолганларида ва, айниқса Жиззах, Хоразм, Сурхондарё вилоятлари ҳамда Мирзачўл минтақасида савдо обороти ва аҳолига пуллик хизмат кўрсатиш даражаси анча пастроқ (жадвалга қаранг).

Ҳар бир иқтисодий район мумкин қадар ўзининг электроэнергетика ва қурилиш базасига эга бўлиши керак. Электроэнергетика тизими Тошкент, Мирзачўл ва қисман Зарафшон иқтисодий районларида яхшироқ шаклланган, қолган районларда эса у бўшроқ. қурилиш базаси Тошкент, Фарғона ва Зарафшон районларида мавжуд. Бу соҳа айниқса қуйи Амударё, Фарғона ҳамда Мирзачўл районларида муаммодир.

Ўзбекистон учун унинг барча районларида пахта тозалаш саноати ва тўқимачилик ривожланиши ҳосдир. Тўқимачилик ҳозирги кунда кўпгина иқтисодий районларда мавжуд, у фақат Жанубий ва хусусан, Мирзачўлда ривожланмаган, холос.

Жадвалдаги районлар (туманлар эмас!) **асосий иқтисодий районлар** ҳисобланади. Ундан юқори ва қуйи босқичларни ҳам ажратиш мумкин. Масалан, каттароқ қўламда Республикада Марказий (Тошкент ва Мирзачўл иқтисодий районлари), Жануби-ғарбий (Зарафшон ва Жанубий иқтисодий районлар) ҳамда асосий иқтисодий районларга мос ҳолда Жануби-шарқий (Фарғона) ва Шимоли-ғарбий (қуйи Амударё) минтақалар ажратилади.

қуйи даражадаги иқтисодий районлар фақат ҳудуди каттароқ ва ички тафовутлари сезиларли бўлган вилоятларда шаклланган. Жумладан, Тошкент минтақасида Тошкент- Чирчиқ, Ангрэн-Олмалик, Бекобод, Наманган вилоятида Наманган ва Чуст-Поп, Фарғона вилоятида Фарғона ва қўқон, Самарқанд вилоятида-Самарқанд ва Каттақўрғон районлари («округлари») ажратилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси аҳоли ва ишлаб чиқаришнинг ҳудудий таркиби
(2000 й., жамига нисбатан фоиз ҳисобида)

Тартиб №	Иқтисодий минтақа ва вилоятлар	Майдони	Аҳолиси (1.01.2000)	Иқтисодиётда банд бўлганлар	Ялпи миллий маҳсулот	Саноат маҳсулоти	Халқ истеъмол моллари	Қишлоқ хўжалиги маҳсулоти	Шу жумладан,		Инвестиция (кап. маблағ)	Савдо обороти	Пулли хизмат
									Дехқончилик	Чорвачилик			
1	Тошкент минтақаси	3,5	18,4	21,2	26,6	32,5	26,1	12,2	11,0	13,4	30,3	34,3	42,1
1.1.	Тошкент вилояти	3,5	9,6	10,0	10,2	15,6	9,2	12,2	11,0	13,4	6,1	8,7	8,6
1.2	Тошкент шаҳри	. . .	8,8	11,2	16,4	16,9	16,9	-	-	-	24,2	25,6	33,5
2	Мирзачўл минтақаси	5,7	6,6	6,0	5,7	4,5	3,1	8,7	7,5	10,2	4,6	3,5	3,5
2.1.	Жиззах вилояти	4,7	4,0	3,3	3,0	0,9	1,0	5,0	3,9	6,3	2,3	1,6	2,3
2.2	Сирдарё вилояти	1,0	2,6	2,7	2,7	3,6	2,1	3,7	3,6	3,9	2,3	1,9	1,2
3	Фарғона минтақаси	4,0	27,7	27,5	24,8	25,4	30,2	27,3	30,6	23,2	17,6	29,5	20,1
3.1	Анджон вилояти	0,9	8,9	9,3	8,3	9,8	14,5	10,4	12,4	7,9	5,6	10,2	8,4
3.2	Наманган вилояти	1,6	7,9	6,8	5,2	3,3	4,8	6,6	6,5	6,7	4,5	5,3	4,2
3.3	Фарғона вилояти	1,5	10,9	11,4	11,3	12,3	10,9	10,3	11,7	8,6	7,5	14,0	7,5
4	Зарафшон минтақаси	37,4	19,9	20,3	20,7	26,2	23,9	23,1	22,2	24,4	16,6	16,2	17,4
4.1	Бухоро вилояти	9,0	5,8	6,6	7,5	6,4	7,3	8,0	9,0	6,8	4,9	4,4	6,3
4.2.	Навоий вилояти	24,7	3,2	3,5	4,2	10,8	2,0	3,5	2,6	4,7	5,5	2,6	2,8
4.3	Самарқанд вилояти	3,7	10,9	10,2	9,0	9,0	14,6	11,6	10,6	12,9	6,2	9,2	8,3
5	Жанубий минтақа	10,9	15,9	14,5	12,4	10,4	8,4	15,9	14,5	17,8	20,2	9,6	8,6
5.1	Сурхондарё вилояти	4,5	7,1	6,4	5,2	2,6	3,4	7,8	6,6	9,3	3,3	3,8	4,0
5.2	Қашқадарё вилояти	6,4	8,8	8,1	7,2	7,8	5,0	8,1	7,9	8,5	16,9	5,8	4,6
6	Куйи Амударё минтақаси	41,5	11,5	10,5	9,8	6,0	8,3	12,8	14,2	11,0	10,6	6,9	8,3
6.1	Қорақалпоғистон Республикаси	37,1	6,1	5,4	4,1	2,7	3,3	4,1	5,0	3,0	6,5	3,1	3,1
6.2	Хоразм вилояти	1,4	5,4	5,1	5,7	3,3	5,0	8,7	9,2	8,0	4,1	3,8	5,2

Шунга ўхшаш районлар Сурхондарёда–Термиз ва Денов, кашқадарёда–Шахрисабз ва қарши, Навоийда–Навоий ва Зарафшон, қорақалпоғистонда Нукус–Хўжайли, Беруний–Гўрткўл, қўнғирот ва Чимбой районлари шаклланиб боради. Мазкур даражадаги районлар фақат майдони кичик ва «ихчам» бўлган Андижон ва Хоразм вилоятларида ажратилмайди. Энг қуйи босқичда қишлоқ туманлари миқёсида районлар белгиланади.

Шундай қилиб, Ўзбекистон доирасида (1) йирик иқтисодий минтақалар (4), асосий иқтисодий районлар (6), маъмурий иқтисодий районлар (13), вилоятлар ичидаги районлар (20 атрофида) ва маҳаллий, яъни туман районлари (164) ажратилади. Шунингдек, бу босқичда вилоят ва Республика аҳамиятига эга бўлган шаҳарлар ҳам ўрин олади (уларнинг сони 55). Белгиланган барча иқтисодий районларнинг ўзаро алоқаси минтақавий ва миллий иқтисодиётни шакллантиради.

Асосий иқтисодий районларни ўрганишда қуйидаги тартиб тавсия этилади:

- *Иқтисодий район таркиби, майдони, аҳолиси ва миллий иқтисодиётда тутган мавқеи;*
- *Районнинг иқтисодий географик ўрни, табиий шароити ва табиий бойликларига баҳо бериши;*
- *Аҳоли ва меҳнат ресурслари, демографик вазият ва меҳнат бозорининг шаклланиши;*
- *Минтақавий иқтисодиётнинг умумий таърифи;*
- *Район саноати ва унинг тармоқлар таркиби;*
- *қишлоқ хўжалиги, унинг тармоқлари;*
- *Транспорт ва бошқа инфраструктура тизими;*
- *Аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари;*
- *Районнинг инвестиция муҳити ва ташқи иқтисодий алоқалари;*
- *Асосий муаммолари ва истиқболдаги устувор йўналишлари.*

Ҳар бир иқтисодий район ва вилоятлар хўжалиги тахминан шу тартибда таърифланиши керак. Хўжалик тизимидаги таҳлилни шу район учун етакчи аҳамиятга эга бўлган йўналиш ва тармоқлардан бошламоқ ҳам мақсадга мувофиқдир. Энг муҳими-минтақалар тавсифида иқтисодий кўрсаткич ва муаммолар, ҳудудий хусусиятлар аниқ очиб берилиши талаб этилади.

Савол ва топшириқлар

1. *Ҳудудий таркиб ва тизим моҳиятини тушунтириб беринг.*
2. *Ўзбекистон иқтисодиётини қандай ҳудудий бирликларга ажратиш мумкин?*
3. *Ўзбекистон иқтисодий районлари нечта ва улар қайси тамойиллар асосида белгиланган?*
4. *Иқтисодий районлар таърифи қандай тартибда олиб борилади?*

II БОБ. ТОШКЕНТ МИНТАҚАСИ

Тошкент минтақаси (иқтисодий райони) ижтимоий-иқтисодий ривожланишига кўра Ўзбекистонда етакчи ўринни эгаллайди. Унинг таркибига Тошкент вилояти ва мамлакат пойтахти–Тошкент шаҳри қиради. Умумий майдони 15,6 минг км² га тенг бўлиб, у Республика ҳудудининг 3,5 фоизини ташкил этади.

Мазкур иқтисодий районда, 01.01.2001 йил маълумотларига кўра, жами 4508,7 минг аҳоли яшган ва бу кўрсаткич мамлакат аҳолисининг 18 фоизига баробар. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 290 киши (ЎЗР-55 к). Урбанизация даражасининг бирмунча юқорилиги билан ушбу иқтисодий район мамлакатда алоҳида ажралиб туради.

Тошкент иқтисодий районининг шаклланишида муҳим омиллардан бири унинг иқтисодий географик ўрнидир. Жумладан, уни мамлакатнинг шимоли-шарқий қисмида, Чирчиқ ва Оҳангарон дарёлари ҳавзасида жойлашганлиги, Фарғона иқтисодий райони билан туташганлиги, ҳудуди орқали муҳим транспорт йўлларининг ўтганлиги ва қўшни республикалар ҳамда узок хориж мамлакатлари билан алоқа қилишга қулай шароит яратади.

Район ҳосил қилувчи яна бир муҳим омил унинг ҳудудида қудратли илмий-техник ҳамда иқтисодий салоҳиятга эга бўлган мамлакат пойтахти–Тошкент шаҳрининг жойлашганлиги билан белгиланади. Шунингдек, унинг минерал хом ашё ресурсларига бойлиги хўжалигида саноатнинг етакчи эканлигига ва замонавий тармоқларни тараққий этишига асос бўлган. Бу ерда яратилаётган ялпи миллий маҳсулотнинг 2/3 қисми саноат ҳиссасига тўғри келади.

Тошкент мамлакат ички меҳнат тақсимотида қора ва рангдор металлургия, машинасозлик, химия, ёқилғи энергетика, қурилиш саноати, пахтачилик, мева, сабзавот ва узумчиликка ихтисослашган. Ушбу районга мамлакатда ишлаб чиқариладиган пўлат, тайёр прокат, капролактама, тракторлар, кабел ва ойнанинг юз фоизи, кўмир, компрессорлар, электр энергияси, минерал ўғитлар, цементнинг катта қисми тўғри келади. Шунинг билан бирга, енгил ва озиқ-овқат саноати ҳам яхши ривожланган.

Тошкент вилояти ва Тошкент шаҳри демографик салоҳиятига кўра деярли тенг бўлсаларда, табиий шароити ва бойликлари ҳамда ижтимоий-иқтисодий ривожланиш хусусиятларига кўра ўзаро фарқланади. Жумладан, вилоят ўзининг улкан қазилма бойликлари, ер-сув ресурсларига эга бўлса, пойтахт–Тошкент шаҳри эса саноат ишлаб чиқаришининг юқори даражада мужассамлашуви ҳамда юксак илмий-техник салоҳияти билан ажралиб туради.

қуйидаги жадвалда Тошкент иқтисодий районининг мамлакат миллий иқтисодиётида тутган ўрни акс эттирилган.

17-жадвал

Тошкент минтақасининг айрим макроиқтисодий кўрсаткичлар бўйича Ўзбекистонда тутган ўрни (2000 йил, фоизда)

№	Кўрсаткичлар	Тошкент иқтисодий райони ўзРга нисбатан	Тошкент вилояти		Тошкент шаҳри	
			ўзР га нисбатан	Тошкент иқтисодий райони га нисбатан	ўзР га нисбатан	Тошкент иқтисодий райони га нисбатан
1	Аҳолиси, 01.01.2001й.	18,0	9,4	52,5	8,6	47,5
2	Ялпи ички маҳсулот	23,4	9,9	42,4	13,5	57,6
3	Саноат маҳсулоти	27,7	13,0	47,2	14,7	52,8
4	қишлоқ хўжалик маҳсулоти	14,4	14,4	100,0	-	-
5	Экин майдони	8,4	8,4	100,0	-	-
6	Инвестиция ҳажми	30,7	7,2	23,3	23,5	76,7
7	Ташқи савдо обороти	45,1	12,3	27,3	32,8	72,7
	Шундан: экспорт	35,8	11,6	32,4	24,2	67,6
	импорт	55,2	13,0	23,8	42,2	76,2

Тошкент иқтисодий районининг ҳиссасига мамлакат ялпи ички маҳсулотининг 23,4 фоизи, саноат маҳсулотининг 27,7 ва қишлоқ хўжалик маҳсулотининг эса 14,4 фоизи тўғри келади.

Ўзбекистонда хорижий инвесторлар билан қурилган корхоналарнинг асосий қисми Тошкент минтақасида тўпланган. Чунончи, бундай корхоналарнинг умумий сони районда жами 2803 тани ташкил этса, биргина Тошкент шаҳри ҳиссасига унинг 93,5 фоизи тўғри келади.

Мазкур иқтисодий район келажак тараққиётининг асосий йўналишлари бир томондан вилоятнинг мавжуд ресурслари ҳамда, иккинчи томондан, Тошкент шаҳрининг илмий-техник салоҳияти ва минтақавий мавқеидан оқилона фойдаланиш билан белгиланади.

ТОШКЕНТ ВИЛОЯТИ

Тошкент вилояти Ўзбекистон Республикаси таркибида 1938 йил 15 январда ташкил этилган. Пойтахти–Тошкент шаҳри.

Тошкент вилоятида 15 та қишлоқ тумани (Бекобод, Бўстонлик, Бўка, Зангиота, Оққўрғон, Оҳангарон, Паркент, Пскент, Тошкент, қибрай, қуйи Чирчиқ, Ўрта Чирчиқ, Чиноз, Юқори Чирчиқ, Янгийўл), 16 та шаҳар ва 18 та шаҳарчалар мавжуд. Унинг майдони–15,6 минг км². Аҳолиси, 1.01.2001 йил маълумотлари бўйича, 2370,2 минг киши.

Тошкент вилояти Республикада кўмир, электр энергияси, пўлат, тайёр прокат, рангли металллар, кимёвий тола ва ўғитлар, қурилиш саноати маҳсулотлари, пахта толаси, каноп, сабзавот маҳсулотлари етиштиришга ихтисослашганлиги билан ажралиб туради.

Географик ўрни ва фойдали қазилмалари. Тошкент вилояти Ўзбекистоннинг шимоли-шарқида, Чирчиқ-Оҳангарон водийсида жойлашган. Унинг бундай географик ўрни ижтимоий-иқтисодий ривожланишига ижобий таъсир кўрсатади. Шунинг билан бирга Тошкент вилоятининг геосиёсий мавқеи, яъни пойтахт–Тошкент шаҳрининг мавжудлиги, қозоғистон, қирғизистон ва Тожикистон Республикалари билан чегарадошлиги, Ўзбекистонни хорижий мамлакатлар билан боғловчи муҳим транспорт йўллари чорраҳасида ўрнашганлиги унинг тараққиёти учун қулай имкониялар яратади.

Тошкент вилояти ер юзаси тузилишига кўра, асосан текислик ҳамда тоғли ҳудудлардан иборат. Текисликлар унинг ғарбий ва жанубий томонларида, денгиз сатҳидан 600 м баландликгача бўлган ерлар-

ни ўз ичига олади. Чунончи, пойтахт-Тошкент шаҳри шу ҳудудда жойлашган. Мазкур ҳудуд вилоят суғорма деҳқончилигининг асосидир. Тоғли ҳудудлар вилоятнинг шарқий ва шимоли-шарқий қисмларини эгаллаган. Бу ерларда қурама, Чотқол, Пском ва Угом тоғ тизмалари жойлашган. Энг баланд нуқтаси-Бештор чўққиси (Пском тизмасида) бўлиб, унинг баландлиги денгиз сатҳидан 4299 метрга тенг.

Тошкент вилояти фойдали қазилмаларга бой. Бу ерда жойлашган Ангрен-Олмалик sanoat райони минерал хом ашё салоҳиятига кўра нафақат ушбу минтақада, балки мамлакатда ҳам алоҳида ўрин тутади. Ёқилғи турларидан Республикадаги энг йирик Ангрен (қўнғир) кўмир кони шу ерда жойлашган. Рангли металлнинг катта захиралари ва конлари аниқланган. Булар жумласига, қалмоққир мис кони, Кучбулоқ, Оқтурпоқ олтин кони, Лашкерек полиметаллар кони, Саричеку, Дальнее мис, молибден, олтин, кумуш конлари, қўрғошинкон қўрғошин ва рух конлари киради. Шунингдек, мазкур ҳудудларда қурилиш sanoati хом ашёси ҳам қазиб олинади.

Иқлими кескин континентал. Ёзи иссиқ, қиши эса мўътадил совуқ. Январ ойининг ўртача ҳаво ҳарорати минус 1⁰-3⁰, июл ойининг ўртача ҳаво ҳарорати +26⁰га тенг. Вилоятнинг текислик қисмида йиллик ёғин-сочин миқдори ўртача 400-500 мм, тоғли ҳудудларда 600 мм ва ундан кўп. Ҳаво ҳарорати йиғиндиси текислик ҳудудларда 4000⁰га етади.

Вилоят ҳудудидан Сирдарё ва унинг ирмоқлари, Чирчиқ ва Охангарон дарёларининг оқиб ўтиши, Чорвоқ, Хўжакент ва Туябўғиз сув омборларининг қурилганлиги суғорма деҳқончиликни ривожлантиришда катта аҳамиятга эга.

Мавжуд минерал хом ашё салоҳияти асосида Ангрен-Олмалик тоғ sanoati райони шаклланган. Рангдор металлургия, қурилиш, кимё ва кўмир sanoati унинг асосий ихтисослашган тармоқларидир.

Аҳолиси ва меҳнат ресурслари. Тошкент вилояти аҳолиси 2000 йил бошида 2350,2 кишини ташкил этиб, у 1989 йилга нисбатан 112,6 фоизга ўсган. Ушбу кўрсаткич Ўзбекистон Республикаси бўйича ўртача 123,8 фоизга тенгдир. Жами аҳолининг 40,4 фоизи (949,7 минг киши) шаҳар жойларида истиқомат қилади.

Вилоят ҳудуди бўйича аҳоли жуда нотекис жойлашган. Аҳоли зичлиги 1 км² га ўртача 153 кишидан тўғри келади. Аммо бу кўрсаткич sanoatлашган пойтахт атрофида ва интенсив деҳқончилик асоси бўлган текислик ёки тоғли ҳудудларда турличадир.

18-жадвал

Тошкент вилояти қишлоқ туманларининг аҳолиси

Т.р	Туманлар	Майдони, минг км ²	Аҳолиси, минг киши (2001 й)	Аҳоли зичлиги, 1 км ² киши	Ҳар минг кишига нисбатан		
					туғил- ганлар	ўлган- лар	табiiй кўпай- иш
1	Бекобод	0,76	128,0	168,4	19,4	4,1	15,3
2	Бўстонлик	4,93	141,7	29,0	19,1	6,0	13,1
3	Бўка	0,59	100,4	170,2	20,4	5,0	15,4
4	Зангиота	0,23	146,0	635,0	17,9	5,1	12,8
5	Оққўрғон	0,40	84,7	211,7	20,5	5,8	14,7
6	Охангарон	3,19	76,7	24,0	20,5	4,9	15,6
7	Паркент	1,08	110,3	102,1	23,5	4,5	19,0
8	Пскент	0,79	85,2	107,8	20,7	5,0	15,7
9	Тошкент	0,17	127,5	750,0	20,8	5,6	15,2
10	қибрай	0,56	155,0	276,7	17,5	6,7	10,8
11	қуйи Чирчиқ	0,56	94,9	169,5	19,3	7,0	12,3
12	Ўрта Чирчиқ	0,49	157,0	320,4	19,2	6,0	13,2
13	Чиноз	0,34	112,5	331,0	20,3	5,7	14,6
14	Юқори Чирчиқ	0,44	109,1	248,0	19,5	6,5	13,0
15	Янгийўл	0,42	152,3	362,6	19,7	5,9	13,8
	Вилоят бўйича	15,5	2370,2	153,0	18,5	6,5	12,0

Жадвалдан кўринадик, бевосита пойтахтга туташ Зангиота, Тошкент туманларида аҳоли зичлиги 635-750 кишини ташкил қилади. Суғорма деҳқончилик ривожланган Оққўрғон, Чиноз туманларида

зичлик кўрсаткичи 212 ва 331 киши, тоғли Охангарон ва Бўстонлиқ туманларида эса у атиги 24 ва 29 кишига тенг.

Тошкент вилояти Республиканинг бошқа кўпчилик вилоятлари сингари аҳоли сонини ўсиши суръатларининг пасайиши билан кўзга ташланади. Йиллик ўсиш 1,4 фоизга тенг. Аҳоли сони асосан табиий ўсиш ҳисобига кўпаймоқда. Унинг катта қисми эса қишлоқ аҳолисига тўғри келади. Вилоят бўйича туғилиш ҳар минг кишига 1999 йили 19 кишидан 2000 йилда 18,5 га камайди ва бу жиҳатдан Республика кўрсаткичидан (21,5 ‰) анча паст. 2000 йили энг кичик туғилиш кўрсаткичи Зангиота (17,9 ‰) ва кибрай (17,5 ‰) туманларида, энг юқори кўрсаткич эса Паркент (23,3 ‰) ва Тошкент (20,8 ‰) туманларида кузатилади. Шунингдек, шаҳарларда туғилишнинг энг паст даражаси Чирчиқда (11,9 ‰) ва энг юқори кўрсаткичи Янгийўлда (18,6 ‰) қайд этилган.

Умумий ўлим коэффициенти 1999-2000 йилларда 6,3 промилледан 6,5 га ўзгарган. Бу кўрсаткич мамлакат бўйича ўртача 5,5. промиллени ташкил этади. Болалар ўлими 2000 йили 20,5 ‰ (1999 йилда 20,1).

Тошкент вилояти демографик вазиятининг шаклланишида аҳоли миграцияси ҳам муҳим рол ўйнайди. 2000 йил якунларига кўра механик ўсиш манфий кўрсаткичга эга. Бу жараён асосан шаҳар аҳолисига тегишли. Жумладан, Олмалик ва Чирчиқ шаҳарлари аҳолиси миграция оқибатида, мос равишда, 1,3 ва 1,0 фоиздан камайди.

Тошкент вилояти бўйича 2000 йилда меҳнатга лаёқатли аҳоли сони 1291.1 минг киши бўлиб, унинг 989,8 минг нафари меҳнатда банд. Нодавлат сектори корхоналарида ишловчилар сони ортиб бормоқда ва у 432 минг кишига етди ёки барча соҳаларда ишловчиларнинг 68,7 фоизни ташкил қилди. 1342 киши ишсизлик мақомини олган. 2000 йили меҳнат биржаларига иш сўраб келган ва рўйхатга олинган 21005 кишидан 16445 нафари ишга жойлаштирилган.

Ҳозирги кунда Тошкент вилоятининг 40,4 фоиз аҳолиси 16 шаҳар ва 18 та шаҳарчаларда ва 59,6 фоизи эса қишлоқ жойларида истикомат қилади. Энг катта шаҳарлари (Республика пойтахти Тошкентдан ташқари): Чирчиқ (147 минг киши), Ангрен (130 минг киши), Олмалик (116 минг киши). Ўртача катталиқдаги шаҳарларга Янгийўл (58 минг киши), Бекобод (86 минг киши) кирса, қолганларининг аҳолиси 50 минг кишидан кам. Вилоят ҳудудида йирик қишлоқлар асосан қадимдан суғориб дехқончилик қилинадиган ерларда ўрнашган.

Аҳоли бандлиги (2000 йил, фоиз ҳисобида)

Регионлар	жами	Шу жумладан, тармоқлар бўйича								
		саноат	қишлоқ хўжалиги	қурилиш	транспорт ва алоқа	таълим, маданият, санъат	савдо ва умумий овқатланиш	соғлиқни сақлаш	уй-жойдан фойдаланиш	Бошқа тармоқлар
Ўзбекистон Республикаси	100,0	12,6	36,2	7,2	4,2	12,3	8,3	6,1	2,7	10,4
Тошкент вилояти	100,0	16,9	37,4	6,1	3,8	11,3	7,7	5,8	2,3	8,7
Тошкент шаҳри	100,0	23,7	0,5	11,2	7,8	15,0	12,6	6,5	4,7	18,0

Хўжалиги. Тошкент вилояти иқтисодиёти индустриал-аграр йўналишда ривожланганлиги билан ажралиб туради. Республика ялпи ички маҳсулотининг 9,9 фоизи ушбу вилоят ҳиссасига тўғри келади. Вилоятда саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш ҳажми солиштирма нархларда олдинги йилга нисбатан 112,0 фоизга ўсган. Саноат маҳсулотининг 80,0 фоизи нодавлат секторида ишлаб чиқарилади. Ушбу кўрсаткич қишлоқ хўжалигида 90 фоиздан юқори.

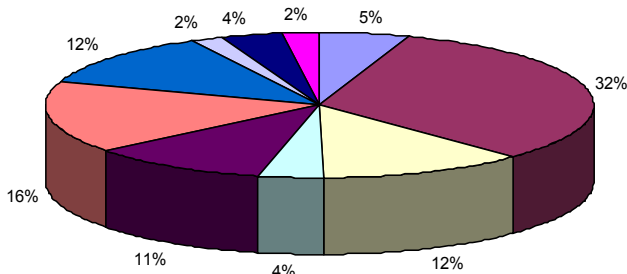
Вилоятда, ҳозирги ўтиш даврида иқтисодий ислохотларни изчил амалга ошириш, иқтисодиётнинг тармоқлар ва ҳудудий тузилишини такомиллаштириш, уни эркинлаштириш, бозор инфраструктурасини шакллантириш, соғлом рақобат муҳитини яратиш орқали уни янада ривожлантириш масалаларига асосий эътибор қаратилган. Чунончи, кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришни рағбатлантириш, вилоят саноатида маҳсулот ишлаб чиқаришни маҳаллий хом ашёга йўналтириш бўйича 2000-2005 йилларга мўлжалланган махсус дастур, янги иш ўринларини яратиш, экспорт салоҳиятини ривожлантириш, «Соғлом авлод йили» каби дастурлар ишлаб чиқилиб ҳаётга тадбиқ этилмоқда.

Саноати. Тошкент вилояти Республиканинг 13 фоиз, Тошкент иқтисодий районининг эса 47,1 фоиз саноат маҳсулотини ишлаб чиқаради. Саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш ҳажми бўйича вилоят Республикада иккинчи ўринни эгаллайди. Металлургия, кимё, қурилиш материаллари, енгил ва озиқ-овқат саноатлари яхши ривожланган. Шунингдек, машинасозлик ва метални қайта ишлаш, ун-круп ва омухта ем саноатлари ҳам саноат мажмуасида муҳим ўрин тутди (5-чизма).

Тошкент вилояти мамлакатда ишлаб чиқарилаётган пўлат, тайёр прокат, кимёвий тола, кўмир ва ойнанинг деярли ҳаммасини, электр энергия, минерал ўғитлар, цементнинг ярмига яқинини беради. Вилоятда саноат маҳсулоти ишлаб чиқарадиган 212 корхона мавжуд. Ангрен ва Чирчиқ шаҳарларидан ташқари барча шаҳар ва туманларнинг саноат корхоналари ишлаб чиқаришда ўсишга эришдилар.

Вилоят иқтисодиёти ва аҳолининг ижтимоий турмушида ёқилғи энергетика мажмуасининг аҳамияти жуда катта. Республикадаги қазиб олиш ҳажми ва захираларига кўра энг йирик бўлган Оҳангарон водийсидаги Ангрен (кўнғир) кўмир кони шу ерда жойлашган. 2000 йилда 2409,0 минг тонна кўмир қазиб чиқарилган. Бу кўрсаткич мамлакатда қазиб олинаётган жами кўмирнинг асосий қисмини ташкил

5-чизма. Тошкент вилояти саноатининг тармоқлар таркиби (маҳсулот ҳажми бўйича, фоизда)

- ё=илли энергетика
- кимё
- қурилиш материаллари
- озиқ-овқат
- ун-круп ва омухта ем
- металлургия
- машинасозлик ва метални қайта ишлаш
- енгил саноат
- ўрмон, ёлочни қайта ишлаш, целлюлоза-қоғоз
- бошқа саноат тармоқлари

этади.

Ангрен кўмири сифати паст бўлишига қарамасдан, таннархининг арзонлиги билан ажралиб туради. Ундан асосан Ангрен ИЭС ва йирик саноат марказларининг эҳтиёжларини қондириш учун фойдаланилади.

Энергетика ушбу мажмуанинг юқори даражада ривожланган тармоғидир. Ҳозирда, Республикада ишлаб чиқарилаётган электр энергиясининг 45 фоиздан кўпроғини Тошкент иқтисодий райони ҳиссасига тўғри келади. Мамлакатдаги мавжуд 27 ГЭСнинг 19 таси мазкур минтақада жойлашган. Шунинг-

дек, табиий газда ишловчи Тошкент ИЭС (1920 минг кВт), Янги Ангрен ИЭС (2.4 млн.кВт), Ангрен кўмири асосида Ангрен ИЭС (600 минг кВт) кабилар ишлаб турибди.

1980 йиллар бошига келиб Чирчиқ дарёсида, унинг гидроресурсларидан унумли фойдаланиш ва минтақанинг электр энергияга бўлган эҳтиёжларини тўла қондириш мақсадида, 19 та ГЭСни ўз ичига олувчи Чирчиқ-Бўзсув каскади вужудга келтирилди. Республикадаги энг йирик Чорбоғ ва Хўжакент ГЭСлари унинг таркибига киради.

2000 йили жами 21598,0 млн. кВт соат электр энергия ҳосил қилинган, бу Республиканинг 45 фоиздан ортиқроғини ташкил этади. Тошкент вилояти мамлакатдаги асосий электр энергия берувчи Сирдарё, Навоий вилоятлари ҳамда қорақалпоғистон Республикаси орасида етакчи ўринни эгаллайди.

Металлургия Тошкент вилояти саноат мажмуининг таянч саноат тармоқларидан биридир. Ишлаб чиқарилган жами саноат маҳсулотининг энг кўп, яъни 32,3 фоизи айнан унинг ҳиссасига тўғри келади.

Ушбу минтақанинг қулай транспорт ва иқтисодий географик ўринга эга бўлган Бекобод шахрида нафақат Ўзбекистонда балки, Ўрта Осиёдаги илк қора металлургия заводи (1943 йил) ишга туширилган. Корхона Ўзбекистон ва қўшни республикалардан келтириладиган темир-терсак асосида ишлайди. Унинг асосий маҳсулотлари пўлат, тайёр прокат, қувурлар, шунингдек, бир неча ўнлаб турдаги кенг истеъмол маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳам йўлга қўйилган.

Рангдор металлургия Тошкент вилоятининг етакчи ҳамда асосий ихтисослашган саноат тармоғидир. Унинг ҳиссасига вилоят жами саноат маҳсулотининг 1/4 ва Республиканинг ярмидан ортиқроғи тўғри келади. 2000 йил вилоят экспорти таркибида рангли ва қора металлларнинг улуши 54,5 фоизни ташкил этди.

Рангли металлургиянинг иккита йирик маркази-Олмалиқ ва Чирчиқ шахарлари вужудга келган. Жумладан, Олмалиқда тоғ-кон металлургия комбинати, Чирчиқда эса қийин эрийдиган ва ўтга чидамли қотишмалар комбинати жойлашган.

Тўлиқ металлургия циклига эга бўлган Олмалиқ тоғ-кон металлургия комбинати мис рудасига бой бўлган қалмоққир, Сардоб конлари асосида ишловчи руда бойитиш фабрикаси ва мис заводидан ҳамда кўрғошинкон ва Чалатов кўрғошин-рух конлари асосида ишловчи руда бойитиш фабрикаси ва рух заводларидан ташкил топган. Кейинги йилларда ушбу корхонада олтин эритиш йўлга қўйилди. Кўчбулоқ олтин кони асосида Ангренда руда бойитиш корхонаси қурилган. Ҳозирги кунда бу ерда АқШнинг «Ньюмонт-майнинг» корпорацияси билан ҳамкорликда қўшма корхона қуриш бўйича лойиҳани амалга ошириш йўлга қўйилмоқда.

Олмалиқ тоғ-кон металлургия комбинати асосан мис, кўрғошин, рух, сульфат кислота ва нодир металллар ишлаб чиқаради.

Ангрен қўнғир кўмир конидан қазиб олинадиган каолин алюминий олишда муҳим хом ашё ҳисобланади. Ҳозирда унинг бир қисмидан Ангрен керамика заводида хом ашё сифатида фойдаланилади. Шунингдек, Ангрен каолини асосида «Каолин» қўшма корхонаси ишляпти.

Ангрен-Олмалиқ тоғ-кон саноати районида учта йирик саноат тугуни ажратилади. Буларнинг асосида Ангрен, Олмалиқ ва Оҳангарон шахарлари ётади. Ангрен саноат тугуни ўз таркибига Ангрен, Нуробод шахар ва шахарчаларни қамраб олади. Унинг ихтисослашуви-кўмир саноати, нодир металллар, электр энергияси, керамика маҳсулотлари ишлаб чиқариш билан белгиланади.

Олмалиқ саноат тугуни-рангдор металлургия ва кимё, Оҳангарон саноат тугуни эса қурилиш материаллари саноатига ихтисослашган.

Тошкент вилоятида рангдор металлургия саноатининг иккинчи йирик маркази-Чирчиқ шахри бўлиб, унда Ўзбекистон қийин эрийдиган ва ўтга чидамли қотишмалар комбинати жойлашган. Ушбу корхона Ингичка (Самарқанд) ва қўйтош (Жиззах) вольфрам ва молибден рудалари ҳамда Олмалиқ мис конларидан олинувчи молибден асосида ишлайди. Комбинат металл қуқунлари ва прокатлари, кон-пармалаш, пўлат эритиш, электротехника асбоб-ускуналари ишлаб чиқаради.

Вилоятда машинасозлик ва метални қайта ишлаш саноатининг маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми 2000 йилда 3.8 фоизни ташкил этди. Бу кўрсаткич олдинги йилга нисбатан бироз ўсишга эга. Вилоят ҳудудида асосан қишлоқ хўжалиги, электротехника ва кимё машинасозлиги корхоналари мавжуд. Улар жумласига Чирчиқ қишлоқ хўжалиги машинасозлиги ва трансформатор заводлари ҳамда Ўзбекистон кимё машинасозлиги, Юқори Чирчиқ қишлоқ хўжалиги машинасозлиги тажриба заводларини киритиш мумкин. Кўпчилик қишлоқ туманларида қишлоқ хўжалик техникасини таъмирловчи корхоналар мавжуд. Ушбу корхоналарда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши учун машина ва механизмлар, ғўза култиваторлари, ер ҳайдовчи, ўғит солувчи, текисловчи мослама ва ускуналар, кўсак териш машиналари, тиркама ва осма трактор машиналари, трансформаторлар, кимё машинасозлиги асбоб-ускуналари, турбокомпрессорлар ишлаб чиқарилади.

Кимё саноати. Вилоят жами саноат маҳсулотининг 12,2 фоизини беради ёки бу кўрсаткич Республиканинг 1/3 қисмидан ортиқроғини ташкил этади. Кимё саноатининг йирик корхоналари қаторига Чирчиқ электрокимё комбинати, Олмалиқ кимё заводи («Аммофос» бирлашмаси), Янгийўл биокимё заводи, Оҳангарон «Сантехлит» пластмасса заводи, Олмалиқ маиший кимё заводи, Ангрен «Ўзбекрезина-техника» бирлашмаси киради.

Вилоят кимё саноати корхоналарида азотли, фосфорли минерал ўғитлар, суперфосфат кислотаси, капролактан, этил спирти, резина техника маҳсулотлари, пластмасса ҳамда маиший кимё маҳсулотлари ишлаб чиқарилади. 2000 йили 352 минг тонна минерал ўғит ишлаб чиқарилган, жумладан, азотли ўғитлар 302,7 минг тоннани ташкил этади.

2000 йил якунларига кўра, вилоятда жами саноат маҳсулотининг 10,5 фоизи қурилиш материаллари саноатига тўғри келиб, аввалги йилга нисбатан ўсиш кўрсаткичига эга. Ушбу саноат мажмуи таркибида асосан цемент, ғишт, керамика, шиша-ойна саноатлари ривожланган. Республикадаги барча цемент хом ашёсининг қарийб ярми, қоплама тошларнинг 20 фоиз, ғишт хом ашёсининг 1/4 қисми Тошкент вилоятида жойлашган.

Мавжуд хом ашё негизда Бекобод, Ангрен ва Оҳангаронда цемент комбинатлари, Ангрен керамика комбинати, Олмалиқ, Чирчиқ қурилиш материаллари комбинати, Оҳангаронда «қурилишпластмасса» комбинати, /азалкент ойна заводи ҳамда бир неча ғишт заводлари ишлаб турибди. Уларда мамлакатда ишлаб чиқарилган цементнинг катта қисми, шунингдек, шифер, асбоцемент қувурлар, темир- бетон конструкциялари, сопол идишлар, фаянс, пластмасса қувурлар, қурилиш ойнаси, санитария жиҳозлари ва тош плиталар ишлаб чиқарилади.

Вилоят қурилиш мажмуида 2000 йили аввалги йилга нисбатан 74,5 млн. шартли плита шифер, 112,3 минг тонна цемент кўп ишлаб чиқарилган. Жумладан, Ангрендаги «Кулол» акционерлик жамияти 44,2 фоиз, Оҳангарондаги «Сантехқуйма» заводи 55,5 фоизга кўп маҳсулот ишлаб чиқарди. Мажмуидаги «Оҳангароншифер» ОТАЖ маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини 64 фоиз, Ангрен қурилиш материаллари АЖ 38,4 фоизга ўстирдилар.

Енгил саноатнинг вилоят саноат ишлаб чиқаришидаги ҳиссаси 16,1 фоизни (2000 йил) ташкил этади. Енгил саноатнинг пахта тозалаш, тўқимачилик, тикувчилик, кўн-пойабзал, канопни қайта ишлаш тармоқлари ривожланган. 2000 йилда вилоят пахта тозалаш саноати 801 минг тонна пахта толаси ишлаб чиқарган. Пахта тозалаш заводлари Чиноз, Бекобод, Оққўрғон, Пскент, Янгийўл туманларида жойлашган. Юқори Чирчиқ ва кўйи Чирчиқ туманларида каноп заводлари қурилган. Тўқимачилик саноатининг йирик корхонаси Жанубий Корея билан ҳамкорликда қурилган «Кобул-Тўйтепа текстил» кўшма корхонасидир. Чирчиқда тикувчилик, пойабзал, Янгийўлда пойабзал, Олмалиқда гилам фабрикаси мавжуд. Чирчиқ ва Чинозда хорижлик инвесторлар билан ҳамкорликда «Кибо-болалар» ҳамда «Чиноз-тўқимачи» кўшма корхоналари қурилган.

Вилоятда озик-овқат саноатининг улуши 11,8 фоизни ташкил қилади. Бу ерда, гўшт, сут, ўсимлик мойи, мева-консерва, ун-нон, кондитер, алкоғолсиз ичимликлар корхоналари мавжуд. Жумладан, Олмалиқ, Ангрен, Бекобод, Чирчиқ, Янгийўл гўшт комбинатлари, Ангрен, /азалкент, Чирчиқ сут заводлари, Янгийўл ёғ-мой комбинати ва консерва заводи, Янгийўл «Лаззат» қандолатчилик бирлашмаси, Олмалиқда пиво-шароб, қибрайда алкоғолсиз ичимликлар комбинатлари ишлаб турибди. Бу соҳада бир қанча кўшма корхоналар қурилган.

2000 йили вилоятда 122,0 минг тонна ун, 108,0 минг тонна нон ва нон маҳсулотлари, 9,4 минг тонна гўшт ва гўшт маҳсулотлари, 6,8 минг тонна сут ва сут маҳсулотлари, 68,6 миллион шартли банка мева-консерва, 16,7 минг тонна қандолат, 40 минг тонна омухта ем ҳамда 17,4 минг тонна тозаланган ўсимлик мойи ишлаб чиқарилган.

қишлоқ хўжалиги. Тошкент вилояти агросаноат комплекси ривожланганлик даражасига кўра, Республикада етакчи ўринлардан бирини эгаллайди. Деҳқончиликда мева-сабзавот, дон, пахта хом ашёси кўп етиштирилади. Шунингдек, мамлакатда етиштириладиган канопнинг ҳаммаси ушбу вилоятга тўғри келади. Чорвачиликда йирик шохли қорамолчилик ва қўйчилик яхши ривожланган.

2000 йил якунлари бўйича, қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотининг 47,9 фоизи деҳқончилик ва 52,1 фоизи чорвачиликка тўғри келади. Кейинги йилларда об-ҳаво шароитларининг деҳқончилик учун ноқулай келиши, вилоят қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотида унинг улушини қисқаришига сабаб бўлди. 2000 йили вилоятда жами 526,6 минг тонна сабзавот, 127,0 минг тонна картошка, 105,5 минг тонна мева, 93,8 минг тонна узум, 350 минг тоннадан кўпроқ дон, 5,1 минг тонна каноп етиштирилди.

қишлоқ хўжалик ялпи маҳсулотининг 61,0 фоизини деҳқон хўжаликлари, 33,3 фоизини қишлоқ хўжалик корхоналари ва қолган 5,7 фоизини фермер хўжаликлари ишлаб чиқаради. Мустақиллик йилларида вилоятда сабзавот, мева, узум ва айниқса дон етиштириш ҳажми ортган.

Вилоятда жами экин майдонлари 339,1 минг гектарни (2000 йил) ташкил этади. Унинг таркиби 6-чизмада келтирилган. Суғорма деҳқончилик асосан вилоятнинг ғарбий ва жанубий текислик ҳудудларида ривожланган. Тоғолди ҳудудларда эса мевачилик, лалми ерларда асосан дон етиштирилади.

Сут-гўшт чорвачилиги яхши ривожланган. 388 минг бош қорамол (2000 й.), 390 минг бош қўй ва эчки, 3229,8 минг бош парранда бор. 2000 йилда гўшт етиштириш 102,8 минг тонна, сут-346,8 минг тоннани, тухум-315 млн. донани ташкил этди.

Вилоятда жами 3684 фермер хўжалиги мавжуд бўлиб, уларда 20 мингга яқин киши меҳнат қилади (жами экин майдони 54,2 минг гектар). Етиштирилган пахтанинг 12 фоизи, бошоқли доннинг 9,4, кар-

тошканинг 7,2, сабзавотнинг 10,5, полиз экинларининг 35,2 фоизи ҳамда гўшт ва сутнинг мос равишда 1 ва 1,5 фоизлари фермер хўжаликларига тўғри келади.

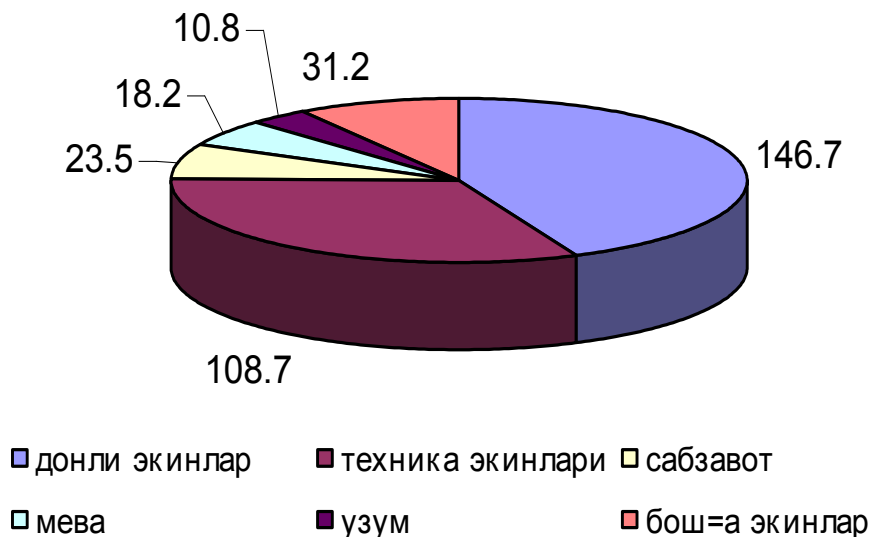
Пойтахт-Тошкент шаҳрининг қишлоқ хўжалик маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини қондиришга хизмат қилувчи шаҳар атрофи қишлоқ хўжалиги ҳам ривожланган.

Тошкент вилояти *ижтимоий соҳаларнинг* ривожланганлик даражаларига кўра мамлакатда алоҳида ўрин тутади. 2000 йилда аҳоли жон бошига пулли хизмат кўрсатиш ҳажми 9 минг сўми, чакана савдо айланмаси-74,4 минг сўми, маиший хизматлар ҳажми 1,1 минг сўми ташкил этди.

Вилоятда ҳар 10 минг кишига касал ўринлари билан таъминланиш даражаси 47,1, амбулатория–поликлиника ходимлари бўйича 195,3 ни ташкил этди. Ҳозирги кунда вилоятда аҳоли соғлиғини сақлаш ишига 102 шифохона, 20 болалар шифохонаси, 88 қишлоқ врачлик амбулаторияси, 98 қишлоқ врачлик пункти, 245 фельдшерлик–акушерлик пункти ва 112 соғломлаштириш пунктлари сафарбар этилган.

Таълим тизими такомиллашиб бормоқда. Тошкент вилояти инфраструктура шароитлари тез юксалмоқда. Аҳолининг 91,5 фоизи марказлаштирилган сув таъминоти билан, 80,3 фоизи эса табиий газ билан таъминланган.

6- чизма. Тошкент вилояти экин майдонларининг таъминланиши (га, 2000 йил)

Транспорт ва ташқи иқтисодий алоқалари. Вилоят транспорт мажмуида темир йўл, автомобил транспорти яхши ривожланган. 2000 йилда барча транспорт воситалари орқали жами 152,1 млн. тонна халқ хўжалиги юклари жўнатилган. Унинг 51,8 фоизи автомобил ва қолган 48,1 фоизи эса темир йўл транспортига тўғри келади. Умумий юк айланмаси (обороти) 2224,1 млн. т/км га тенг. Бу кўрсаткич автомобил транспортида 1439,4 млн. т/км ва темир йўл транспортида 784,7 млн. т/км ни ташкил этади.

Тошкент шаҳри нафақат йирик саноат, балки муҳим транспорт тугуни вазифасини ҳам ўтайди. У орқали яқин ва узоқ хориж мамлакатларини ўзаро боғловчи темир ва автйўллар ўтган. Булар вилоятнинг ташқи иқтисодий алоқаларида катта аҳамиятга эга.

Ташқи савдо айланмаси 2000 йили 766,9 млн. АҚШ долларига тенг бўлди. Шундан 379,1 млн. доллари экспорт, 387,8 млн. доллари импорт ҳиссасига тўғри келди. Экспорт таркибида биргина рангли ва қора металлнинг улуши 50-55 фоизни ташкил қилади. Импорт таркибида асосий ўринни машина ва асбоб-ускуналар (30,0 фоиз) эгаллайди.

Ташқи иқтисодий алоқалар «узоқ» хориж мамлакатлари ҳамда Ҳамдўстлик давлатлари билан олиб борилади. Жумладан, вилоят ташқи савдо оборотининг 60 фоизга яқини «узоқ» хориж давлатларига тўғри келади (Нидерландия, Туркия, Германия, Швейцария, Италия, Жанубий Корея, Хитой). Ҳамдўстлик давлатлари билан ташқи савдо айланмаси ҳажми ўсиб бормоқда ва унда Россиянинг улуши–18,3 фоизни, қозоғистон–14,3 фоиз, Украина–5,5 фоизни ташкил қилади.

2000 йилда вилоятда хорижий инвесторлар билан 182 та қўшма корхона рўйхатдан ўтказилган. Шундан 109 таси фаолият кўрсатмоқда, 13 таси янги шаклланмоқда ва 60 таси вақтинча фаолиятини тўхтатган. Жами қўшма корхоналарнинг 128 таси ишлаб чиқариш билан, 29 таси тижорат бўйича, 8 таси кишлоқ хўжалиги, 17 таси бошқа соҳаларда (транспорт, қурилиш, алоқа, моддий-техника таъминоти ва бошқалар) фаолият олиб боради.

Энг йирик қўшма корхоналар қаторига Тошкент туманидаги «Ганжбойжон», Ўрта Чирчиқ туманидаги «қобул Ўзбек», Бўстонлик туманидаги «Конмит» ва «Конвин», қибрай туманидаги «Медиз», Зангиота туманидаги «ФарВаб», Олмаликдаги «Паллада Восток», Чирчиқдаги «Кибо болалар» ва бошқаларни киритиш мумкин.

Ички тафовутлари. Тошкент вилояти миқёсида /арбий, Шимоли-Шарқий, Жануби-Шарқий, Марказий ва Жанубий иқтисодий районлар ажратилади.

1. *Арбий район* таркибига Чиноз, қуйи Чирчиқ, Оққўрғон, Бўка, Янгийўл туманлари киради. Ушбу район Тошкент вилоятининг 25 фоизга яқин ҳудуди ва шундан ортиқроқ аҳолисини ўзида мужассам этгани ҳолда, 30-35 фоиз кишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулоти ҳамда 10 фоизга яқин саноат маҳсулотини етказиб беради. Бу вилоятнинг пахта ва пилла етиштирувчи асосий райониدير. Янгийўл, Чиноз, Оққўрғон, Бўка шаҳарларида асосан енгил ва озиқ-овқат саноати корхоналари мавжуд. Районнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида Тошкент шаҳрининг таъсири катта.

2. *Жануби-шарқий район* Оҳангарон ва Пскент туманларини ўз ичига олади. Вилоят ҳудудининг 20,5 фоизи ҳамда аҳолисининг 20 фоизга яқинини мужассам этган. Район вилоят саноат маҳсулотининг 45 фоиздан ортигини етказиб бериш қудратига эга. кишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотидаги улуши эса нисбатан озроқ (10,3 фоиз).

Жануби-шарқий район нафақат Тошкент вилояти, балки мамлакатдаги муҳим тоғ-кон саноати райониدير. Унинг асосини Ангрен ва Олмалик саноат тугунлари ташкил қилади. қурилиш материаллари саноатининг йирик маркази-Оҳангарон шаҳри (30,5 минг киши) шу районда ўрнашган. Олмалик шаҳрида (113,3 минг киши) рангдор металлургия, кимё, қурилиш материаллари саноатининг йирик корхоналари жойлашган. Йирик саноат маркази-Ангрен шаҳрининг (129,0 минг киши) хўжалигида эса кўмир қазиб олиш, энергетика, машинасозлик, кимё, қурилиш материаллари саноати корхоналари етакчи рол ўйнайди. Районнинг ижтимоий- иқтисодий ривожланишида қайта тикланаётган Буюк Ипак йўлининг Тошкент-Ангрен-қўкон тармоғининг қурилиши катта аҳамиятга эга.

3. *Шимоли-шарқий район* Зангиота, Тошкент, қибрай ва Бўстонлик туманларидан ташкил топган. Вилоят ҳудудининг 38,0 фоизи, аҳолисининг 30 фоизини камраб олган. Унинг улуши вилоят саноат маҳсулотини, ишлаб чиқаришда 20 фоизга яқин, кишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотида 20-25 фоизни ташкил этади. Район саноат ишлаб чиқаришида рангли металлургия, машинасозлик ва метални қайта ишлаш, минерал ўғитлар ва кимёвий тола ишлаб чиқариш, шунингдек, енгил ва озиқ-овқат саноати етакчи аҳамиятга эга.

Шаҳар атрофи хўжалиги вужудга келган. Сабзавотчилик, мева-узумчилик ҳамда сут-гўшт чорвачилиги яхши ривожланган. Йирик саноат маркази-Чирчиқ шаҳрида (142 минг киши) Ўзбекистон қийин эрувчи ва ўтга чидамли металллар комбинати, электркимё комбинати, кимё машинасозлиги, кишлоқ хўжалик машинасозлиги ва бошқа йирик саноат корхоналари жойлашган. Шунинг билан бирга ушбу район электр энергияси ишлаб чиқаришда ҳам алоҳида ўрин тутади.

4. *Марказий район* таркибида Паркент, Юқори Чирчиқ, Ўрта Чирчиқ туманлари бор. Иқтисодий, демографик салоҳиятига кўра вилоятда ўртача ўринни эгаллайди. Унинг вилоят саноат маҳсулоти ишлаб чиқаришидаги ҳиссаси 10 фоиздан ортиқроқ ва ялпи кишлоқ хўжалиги маҳсулотининг эса 20 фоизини беради. Ўрта Чирчиқ тумани саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш ҳажмига (9,2 фоиз) кўра яққол ажралиб туради. Унинг маркази Тўйтепа шаҳрида (21 минг киши) «Қобул-Ўзбек» қўшма корхонаси ишга туширилган. Асосан енгил ва озиқ-овқат саноати, шунингдек, кишлоқ хўжалиги машинасозлиги ривожланган. кишлоқ хўжалигида пахтачилик, боғдорчилик, дон етиштириш етакчи ўрин тутади. Каноп ўсимлиги етиштирилади ва бу хом ашё асосида ишловчи бир неча каноп фабрикалари қурилган.

5. *Жанубий район* Бекобод шаҳри ва тумани доирасида ажратилган. Вилоятнинг 5 фоиз ҳудуди ва 9 фоизга яқин аҳолисини ташкил этади. Иқтисодий жиҳатига кўра вилоятнинг нисбатан суст ривожланган райониدير. Шундай бўлсада, вилоят саноат маҳсулоти ишлаб чиқаришининг 11 фоизини ҳамда ялпи кишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 7-10 фоизини беради. Саноат ишлаб чиқариши асосан қора металлургия, қурилиш материаллари саноати, енгил ва озиқ- овқат саноат тармоқлари билан белгиланади. Пахтачилик, пиллачилик, қорамолчилик кишлоқ хўжалигининг асоси. Районнинг иқтисодий маркази-Бекобод шаҳри (85 минг киши). Унда Ўрта Осиёдаги ягона қора металлургия заводи, қурилиш материаллари, енгил ва озиқ-овқат саноати корхоналари мавжуд.

Тошкент вилояти иқтисодий районининг келажак ривожланишида турлича устувор йўналишларни ажратиш кўрсатиш мумкин. Бунга аввало, унинг географик ўрни, минерал хом ашё, демографик ҳамда инфраструктура салоҳиятлари, транспорти катта таъсир кўрсатади. Шу билан бирга, мамлакат

пойтахти, йирик ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчи-Тошкент шаҳрининг мавжудлиги келажакда вилоятнинг иқтисодий ва ижтимоий ривожланишидаги муҳим омиллардан бири бўлиб қолади.

ТОШКЕНТ ШАҲРИ

Тошкент шаҳри Ўзбекистон Республикасининг пойтахтидир. У Республиканинг шимоли-шарқий қисмида, Чирчиқ дарёси яқинида, бундан 2000 йил муқаддам вужудга келган.

Ҳозирги кунда Тошкент шаҳри нафақат Ўзбекистон, балки Ўрта Осиёдаги энг йирик саноат, фан ва маданият марказидир. Ушбу шаҳар ўзининг юксак ижтимоий-иқтисодий, демографик салоҳияти ҳамда минтақавий тутган ўрнига асосланган ҳолда Тошкент вилояти билан биргаликда Республикадаги етакчи бўлган-Тошкент иқтисодий районини шакллантиради.

Тошкент шаҳрининг қулай географик ўрни ва айниқса, муҳим транспорт йўллари чорраҳасида ўрнашганлиги унинг тарихан вужудга келиши ва ривожланишида катта аҳамиятга эга бўлган.

Тошкент шаҳри ҳиссасига Ўзбекистон Республикаси ялпи ички маҳсулотининг 16,4 фоизи ва саноат маҳсулотининг 16,9 фоизи тўғри келади. Унда Тошкент иқтисодий районининг 47,4 фоиз аҳолиси истиқомат қилгани ҳолда, 57,5 фоиз ялпи ички маҳсулоти ҳамда 52,5 фоиз саноат маҳсулоти яратилади.

Тошкент шаҳри иқтисодиёти, энг аввало машинасозлик ва металлни қайта ишлаш, кимё, қурилиш материаллари, енгил ва озиқ-овқат саноат тармоқларининг устувор ривожланганлиги билан белгиланади. Тошкент шаҳрининг юксак ишлаб чиқариш, илмий-техник ва инфраструктура салоҳияти бу ерда қўплаб қўшма корхоналарнинг вужудга келиши билан изоҳланади.

2001 йил ҳолатига кўра Тошкент шаҳри қуйидаги 11 та туманни ўз ичига олади: Акмал Икромов, Бектемир, Мирзо Улуғбек, Миробод, Собир Раҳимов, Сирғали, Хамза, Чилонзор, Шайхонтохур, Юнусобод, Яққасарой.

Аҳоли ва меҳнат ресурслари. Тошкент шаҳри аҳолиси, 2001 йил 1 январь маълумотлари бўйича, 2138,5 минг кишидан иборат бўлиб, мос равишда Республика ва Тошкент иқтисодий райони аҳолисининг 8,5 ва 47,4 фоизини ўзида мужассам этган.

Сўнги ўн йил мобайнида Тошкент шаҳри аҳолиси сонидан сезиларли ўзгаришлар кўзга ташланмайди. Ҳар минг кишига нисбатан туғилиш 14,6, ўлим кўрсаткичи эса 8,4 кишига тенг. Аҳолиси кўп миллатли. Унинг таркибидан ўзбеклар кўпчиликни ташкил этади. Бундан ташқари бошқа миллатлар қаторига руслар, татарлар, қозоқлар, тожиклар ва бошқаларни киритиш мумкин. Аҳоли маъмурий туманлар бўйича турлича тақсимланган (20-жадвал). Энг кўп аҳоли Юнусобод, Собир Раҳимов, Шайхонтохур туманларига тўғри келади. Жами аҳоли таркибидан меҳнатга яроқли қисми 1258,7 минг кишидан иборат. Меҳнатда бандлар сони эса 1005,2 минг кишига тенг.

20-жадвал

Тошкент шаҳри аҳолисининг туманлар бўйича тақсимланиши (1.01.2001 й.)

№	Шаҳар ва туманлар	Аҳолиси, 01.01.2001йил, минг киши	Ҳар минг кишига (2000 й.):		
			туғилиш	ўлим	табиий ўсиш
	Тошкент шаҳри	2138,5	14,6	8,4	6,2
	Шу жумладан,				
1	Акмал Икромов,	225,0	16,3	8,2	8,1
2	Бектемир	29,0	15,1	8,4	6,7
3	Миробод	123,0	14,7	10,3	4,4
4	Мирзо Улуғбек	248,1	12,3	9,8	2,5
5	Собир Раҳимов	279,6	17,1	6,8	10,3
6	Сирғали	153,9	15,0	9,8	5,2
7	Хамза	209,2	12,2	9,7	2,5
8	Чилонзор	216,1	12,8	9,3	3,5
9	Шайхонтохур	256,1	18,4	6,1	12,3
10	Юнусобод	288,0	13,6	8,3	5,3
11	Яққасарой	110,5	11,8	7,9	3,9

Хўжалиги. Тошкент шаҳри Республикада ривожланган саноат ишлаб чиқариши билан алоҳида ажралиб туради. Саноат маҳсулотининг 2/3 қисмига яқини оғир саноат корхоналарида яратилади.

Тошкент шаҳрининг хўжалик ихтисослашувида энг аввало машинасозлик ва метални қайта ишлаш, хусусан қишлоқ хўжалиги машинасозлиги, кимё, енгил ва озиқ-овқат саноати тармоқлари етакчи рол ўйнайди.

Ҳозирги даврда, Тошкентда 500дан ортиқ саноат корхоналари мавжуд. Хорижий инвесторлар билан барпо этилган 2621та қўшма корхона ҳисобга олинган.

Саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми 2000 йилда 1999 йилга нисбатан 111,5 фоизга ўсган. Тошкент шаҳри саноати тармоқлар ва ҳудудий тузилиши ҳамда ривожланишига кўра турлича хусусиятларга эга. Шаҳар туманлари орасида энг кўп саноат маҳсулоти ҳажми бўйича Хамза тумани етакчи ўринни эгаллайди. Ундан сўнг М.Улуғбек, Бектемир, Миробод туманлари туради. Ҳозирда Тошкент шаҳри бўйича ишлаб чиқарилган саноат маҳсулотининг 87,3 фоизи нодавлат секторига тўғри келади (21-жадвал).

21-жадвал

**Тошкент шаҳри саноатининг тармоқлар таркиби
(2000 йил, фоизда)**

№	Саноат тармоқлари	Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми
1	Металлургия	1,5
2	Машинасозлик ва метални қайта ишлаш	27,9
3	Кимё	10,2
4	Целлюлоза-қоғоз	3,9
5	қурилиш материаллари саноати	3,7
6	Енгил саноат	11,4
7	Озиқ-овқат саноати	24,3
8	Ун, крупа ва омухта ем саноати	6,8
9	Полиграфия саноати	6,1
10	Тиббиёт саноати	1,4
11	Бошқа саноат тармоқлари	2,8
	Тошкент шаҳри:	100,0

Тошкент шаҳри саноат мажмуи таркибида қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши билан алоқадор корхоналар кўпчиликини ташкил этади. Бу эса, энг аввало, собиқ Ўрта Осиё республикаларининг қишлоқ хўжалиги ихтисослашуви билан чамбарчас боғлиқ. Жумладан, Ўзбекистон оғир индустриясининг тўнғич корхонаси Тошкент қишлоқ хўжалик машинасозлиги заводи 1932 йили барпо этилди. Худди шу йили тўқимачилик комбинати қурилиши бошланган. 1941 йили Ўзбекистон қишлоқ хўжалик машинасозлиги заводи ишга туширилди.

22-жадвал

Саноат маҳсулоти ишлаб чиқаришнинг туманлар бўйича тақсимланиши (2000 йил, фоизда)

№	Туманлар номи	Саноат маҳсулоти ҳажми	Нодавлат секторининг улуши
	Тошкент шаҳри	100,0	87,3
1.	Акмал Икрамов,	2,0	67,7
2.	Бектемир	12,3	94,6
3.	Миробод	12,4	97,2
4.	Мирзо Улуғбек	10,9	62,1
5.	Собир Раҳимов	4,7	85,0
6.	Сирғали	7,5	75,3
7.	Хамза	23,6	96,1
8.	Чилонзор	5,6	90,1
9.	Шайхонтохур	5,5	82,0

10.	Юнусобод	6,4	51,8
11.	Яккасарой	9,1	93,5

Шаҳар саноатининг тармоқлар таркиби ва салоҳиятини юксалишида Иккинчи Жаҳон уруши йилларида кўчириб келтирилган саноат корхоналарининг ҳам роли катта. Бу даврда Ўзбекистонга кўчирилган юздан ортиқ саноат корхоналарининг эллиқдан кўпроғи Тошкент шаҳрига жойлаштирилган. Улар орасида В.Чкалов номидаги Москва авиация заводи, «Ростсельмаш», «Электрокабель» корхоналари бор эди.

Тошкент шаҳрида саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш ҳажми бўйича машинасозлик ва метални қайта ишлаш саноати (27,9 фоиз) етакчи ўринни эгаллайди. Унинг корхоналари қаторига «Ташсельмаш», Тошкент тўқимачилик машинасозлиги, Тошкент трактор заводи, Тошкент авиация ишлаб чиқариш бирлашмаси, Экскаватор, «Подъемник», «Компрессор», «Газгазпарат», Электр лампалари, агрегат заводлари, «Тошкенткабель», аниқ асбоблар ва ўлчов аппаратлари, электрон техникаси заводлари киради.

Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига кўра иккинчи ўринни озиқ-овқат саноати (24,3 фоиз) эгаллайди. Унинг корхоналари ёғ-мой комбинати, консерва заводи, вино-ароқ, алкоғолсиз ичимликлар заводлари, тегирмон, гўшт, сут, қандолат ва тамаки фабрикалари, нон заводлари ва бошқалардан иборат. Улар орасида ун-крупа, макарон, нон маҳсулотлари ишлаб чиқарадиган корхоналар салмоқли улушга эга.

Енгил саноатнинг маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига кўра улуши 11,4 фоизга тенг бўлиб, машинасозлик ҳамда озиқ-овқат саноатидан сўнг учинчи ўринни эгаллайди. Унинг корхоналари маҳаллий хом ашё асосида ишлайди. Енгил саноатнинг йирик корхоналарига тўқимачилик комбинати, «қизил тонг», «Юлдуз» тикувчилик ишлаб чиқариш бирлашмалари, «Малика» трикотаж ишлаб чиқариш бирлашмаси, «Орзу» чарм-галантерия ишлаб чиқариш бирлашмаси, пойабзал корхоналари, каноп фабрикаси ва бошқалар киради.

Кимё корхоналарининг саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш ҳажмидаги ҳиссаси 10,2 фоизга тенг. Унинг таркибида пластмасса қувурлар, синтетик ювиш воситалари ишлаб чиқарувчи корхоналар бор.

Тошкент шаҳри қурилиш саноати корхоналарига тўртта уйсозлик комбинати, темир бетон буюмлари заводи, ғишт заводлари, қоплама безак ва қуёш нуридан сақлаш мосламалари заводи мансуб. Ушбу тармоқда «Тошкент мрамар» бирлашмасининг аҳамияти катта.

Тошкент шаҳар саноат мажмуининг фаолиятини электр энергетикасиз тасаввур этиб бўлмайди. Унинг етакчи корхоналари ТошИЭС, Тошкент ГЭСлар каскади ва Тошкент иссиқлик электр марказидан иборат. Тошкент ГЭСлар каскади таркибида Бўзсув, Бўржар, Октепа ва Шайхонтоҳур ГЭСлари ишлаб турибди.

Юқорида қайд этилган саноат корхоналаридан ташқари аҳоли учун истеъмол буюмлари ишлаб чиқарадиган фабрикалар, граммофон пластинкалари ва заргарлик заводлари, мусика асбоблари ва мебел фабрикалари, чинни, фаянс, термос, бадий буюмлар фабрикаси ва бошқа корхоналар бор.

2000 йили Тошкент шаҳри бўйича хорижий инвесторлар билан барпо этилган 2621 қўшма корхона рўйхатга олинган. Ҳозирги кунда уларнинг 1686 таси ёки 65 фоизи фаолият кўрсатмоқда. Йирик қўшма корхоналарга «УзДЭУ электроникс» (Жанубий Корея), «УзБАТ» (Буюк Британия), «Тошинтерм» (ХХР), «Узиталхолдинг», «Совпластитал» (Италия), «Қабул-Ўзбек» (Ж.Корея) ва бошқаларни киритиш мумкин. қўшма корхоналарда ишлаётганларнинг сони 37,2 минг кишини ташкил қилади.

Республикада қурилаётган қўшма корхоналарнинг кўпчилигини бевосита Тошкент шаҳри ва унга туташ ҳудудларда ўрнашувига энг аввало Тошкентнинг мамлакат пойтахти ҳамда йирик саноат, фан ва маданият маркази эканлиги, муҳим транспорт йўллари чорраҳасида жойлашганлиги ва айниқса, ишлаб чиқариш ҳамда социал инфраструктуранинг юқори даражада ривожланганлиги катта таъсир кўрсатади.

Тошкент шаҳрида социал соҳалар хусусан, ижтимоий инфраструктура тизими яхши ривожлантирилган. Тошкентда жами 29 та олий ўқув юрти мавжуд бўлиб, уларда 80 мингдан ортиқ талаба билим олмақда. Умумтаълим мактаблари сони 359 та, ўқувчилар сони 380 мингга яқин. Шунингдек, пойтахтда мустақиллик йилларида 18 та академик лицейлар барпо қилинди. Уларда жами 3709 ўқувчи таҳсил олмақда. Мактабгача болалар муассасалари сони 586 та бўлиб, уларда 108,2 минг бола тарбияланади. Болаларнинг мактабгача ёшдаги тарбия муассасалари билан таъминланганлик даражаси 50,9 фоизга тенг.

Ҳозирги кунда Тошкент шаҳрида жами 96 та касалхона мавжуд, улардаги койкалар сони 17,3 мингдан иборат. Ҳар 10 минг кишига 80,9 койка ҳамда 220,7 та бир сменадаги врач қабулига мурожаат этувчилар тўғри келади. Шаҳар соғлиқни сақлаш муассасаларида жами 17 минг врач меҳнат қилмоқда. Аҳолига тиббий хизмат кўрсатувчи нодавлат муассасаларининг сони 142 га етди.

Булардан ташқари, Тошкент шаҳрида қатор театр, музей ва истироҳат боғлари барпо қилинган.

Транспорт ва ташқи иқтисодий алоқалари. Тошкент шаҳрида транспортнинг темир йўл, автомобил, ҳаво, шаҳар электр транспорти каби турлари яхши ривожланган.

2000 йилда ташилган юкларнинг умумий ҳажми 63238,7 минг тоннани ташкил этиб, юк обороти 6672 млн.т.км га тенг. Жами ташилган юкларнинг 80,9 фоизи автомобил, 19,0 фоизи темир йўл ҳамда 0,1 фоизи ҳаво транспорти ҳиссасига тўғри келади.

Жами ташилган пассажирлар сони 1055152,4 минг кишини ташкил этди. Пассажирооборот-12842,1 млн. пасс. км га тенг. Пассажир ташишда автомобил транспорти 72,3 фоизини, шаҳар электртранспорти 26,5 фоизини ташкил қилади.

Тошкентда 1977 йилдан метро қатновининг йўлга қўйилиши йўловчи ташишда жуда катта қулайликларни яратди. Тошкент шаҳри 2000 йилда Тошкент иқтисодий райони ташқи савдо оборотининг 72,7 фоизни ўзида мужассам этди. Шаҳар ташқи савдо оборотида импортнинг улуши экспортдан устун, яъни 61,2 фоизга тенг. Кейинги йилларда импорт ҳажми қисқариб, экспорт ҳажмининг бироз ўсиши кузатилмоқда.

Тошкент шаҳри ташқи савдо оборотининг 54,2 фоизи «узоқ» хориж ва Болтиқбўйи давлатлари улушига, қолган қисми эса Ҳамдўстлик мамлакатларига тўғри келади.

Ички тафовутлари. Тошкент шаҳрида жойлашган барча 11 маъмурий туманлар иқтисодий, ижтимоий ва демографик салоҳиятлари бўйича ўзаро тафовутларга эга. Улар орасида иқтисодий салоҳияти, яъни йирик саноат корхоналари ва саноат ишлаб чиқариш ҳажми бўйича энг қудратлиси Ҳамза туманидир. Аини вақтда, Юнусобод, Миробод, Яққасарой, Чилонзор туманлари ишлаб чиқариш салоҳиятларидан ташқари, муҳим маъмурий-сиёсий хусусиятларга ҳам эга. Чунончи, айнан ушбу туманлар ҳудудида мамлакат бошқарувининг олий орган ва ташкилотлари жойлашган.

Йирик темир йўл ва автостанциялар ҳамда аэропортнинг жойлашганлиги Миробод, Ҳамза, Сирғали, Яққасарой, Чилонзор туманларини Тошкент шаҳрининг ташқи иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқаларида муҳим аҳамиятга эга эканлигини белгилаб беради.

1. Шайхонтоҳур тумани–Тошкент шаҳрининг эски шаҳар қисмида 1926 йили ташкил этилган. Аҳолиси 256,1 минг киши (2001 й.). Тошкент шаҳри майдонининг 8,2 фоизи, аҳолисининг эса 12 фоизини ўзида мужассам этади.

2000 йили Тошкент шаҳри саноат маҳсулотининг 5,5 фоизи Шайхонтоҳур туманида ишлаб чиқарилган. Туман ҳудудида 50 га яқин саноат корхоналари жойлашган. Улардан йириклари: Тошкент тикувчилик ва «Орзу» чарм-атторлик ишлаб чиқариш бирлашмасини, лак-бўёқ заводи, нон комбинати, тамаки фабрикаси, полиграфия комбинати, «Малика» ишлаб чиқариш бирлашмаси ва бошқалар.

Шайхонтоҳур туманида саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш ҳажми 2000 йил 1999 йилга нисбатан 148,9 фоизга ўсган. Жами саноат маҳсулотининг 82 фоизи нодавлат секторига тўғри келади.

Бу ерда лойиҳалаш институти, ФА Х.Сулаймонов номидаги қўлёзмалар институти, Сейсмология, Полимерлар кимёси ва физикаси, Микробиология, Архитектура ва қурилиш институти, 41 та умумтаълим мактаблари, 7 ўрта махсус ва хунар-техника билим юртлири, 2 академик лицей, 6 касалхона, 20 га яқин амбулатория поликлиника муассасалари ҳамда 60 га яқин мактабгача тарбия муассасалари жойлашган. Шунингдек, туман ҳудудида Ҳамза, Аброр Ҳидоятлов номидаги театрлар, сатира театри, рус ёш томошабинлар театри, цирк, 20 дан ортиқ кутубхона, «Пахтакор» стадиони, Санъат саройи, Навоий номидаги Адабиёт музейи ва бошқа маданий муассасалар бор. Аҳолига савдо хизмати кўрсатишда «Чорсу» бозорининг аҳамияти катта.

2. Миробод тумани–1929 йили ташкил топган бўлиб, у Тошкентнинг жануб томонида жойлашган. Аҳолиси 123 минг киши (2001 й.). Ушбу туман Тошкент шаҳрининг 5,7 фоиз майдони ва яна шунча миқдорда аҳолисини ўзида мужассам этади.

2000 йили Тошкент шаҳри бўйича жами саноат маҳсулотининг 12,4 фоизи Миробод туманига тўғри келади (22-жадвал). Ишлаб чиқариш салоҳиятига кўра туман ўртача мавқега эга. Саноат маҳсулоти ҳажми 2000 йили 1999 йилга нисбатан 136,5 фоизга ўсган. Саноат маҳсулотининг 62,1 фоизи нодавлат секторига тўғри келади. Туман ҳудудидан темир йўл магистрали ўтган.

Миробод туманида 60 га яқин саноат корхоналари бор. Йирик саноат корхоналаридан «Ўрта Осиё электр аппаратлари», «қизил тонг», «Фотон», «Учкун» ишлаб чиқариш бирлашмалари, тепловоз ремонтни, кимё-фармацевтика, «Ташхимсельмаш», иккинчи темир-бетон буюмлари (ЖБИ-2) заводлари қурилган.

Ижтимоий соҳа муассасаларидан 24 та умумтаълим мактаблари, 50 дан ортиқ мактабгача тарбия муассасалари, 10 касалхона, 15 амбулатория-поликлиникалар мавжуд.

Миробод туманида Темир йўл транспорти инженерлари институти, Кимё-технология, Фармацевтика, Автомобил йўллари институтлари, 3 ўрта махсус билим юрти, академик лицей ва шунингдек, Алишер Навоий номидаги опера ва балет театри, санъат музейи, 10 кутубхона, маданият ва истироҳат боғлари, кўплаб маиший хизмат кўрсатиш муассасалари бор (мазкур туман ҳудудида Тошкент шаҳри ҳокимияти жойлашган).

3. Мирзо Улуғбек тумани–Тошкент шаҳрининг шимоли-шарқий томонида жойлашган бўлиб, 1929 йили ташкил топган. Аҳолиси 248,1 минг киши (2001 йил). Мазкур туман майдони ва аҳоли сонига кўра мос равишда 11,3 ва 11,6 фоизни ташкил этади.

Тошкент шаҳри саноат мажмуида туманнинг улушига кўра М.Улуғбек тумани 10,2 фоизга (2000 й.) тенг. Саноат маҳсулотининг 97,2 фоизи нодавлат секторига тўғри келади. Туманда жами 65 та саноат корхонаси бор. Йирик саноат корхоналари жумласига пахта териш машиналари ишлаб чиқарувчи Ўрта Осиёдаги ягона Тошкент трактор заводи, «Ўрта Осиё кабел», «ТошЭкс» ишлаб чиқариш бирлашмалари, лак-бўёқ, граммпластинка, экскаватор, нон ва консерва заводлари киради. Тошкент трактор заводи база-сида АҚШ билан ҳамкорликда «Кейс» қишлоқ хўжалиги тракторларини ишлаб чиқариш йўлга қўйилди.

Туманда 42 умумтаълим мактаблари, 5 ўрта махсус ўқув юртлари, 1 академик лицей, 10 касалхона, «Она ва бола» саломатлик маркази, 11 поликлиника мавжуд. Олий ўқув юртларидан Маданият, Ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш инженерлари институти, Жисмоний тарбия институти, М.Ашрафий номидаги консерватория, Умумқўшин командирлари олий билим юрти, Ички ишлар вазирлиги Олий мактаби, 30 га яқин кутубхоналар, маданият ва истироҳат боғлари жойлашган.

4. Яккасарой тумани-1936 йили ташкил топган. Аҳолиси 110,5 минг киши (2001 й.). Тошкент шаҳри майдонининг 4,8 фоизи, аҳолисининг эса 5,1 фоизини ташкил қилади. Яккасарой тумани Тошкент шаҳри саноат маҳсулотининг 8,8 фоизини ишлаб чиқаради. Бунда нодавлат секторининг ҳиссаси 93,5 фоизга тенг. Туманда 47 саноат корхоналари жойлашган. Тошкент тўқимачилик комбинати, «Эльбор» ишлаб чиқариш бирлашмаси, тўқимачилик машинасозлиги заводи, «Промстройиндустрия» бирлашмаси, «Полимер» заводи, нон заводи, пойафзал фарикаси каби йирик саноат корхоналари бор.

Туманда Тошкент давлат педагогика университети, тўқимачилик ва енгил саноат институти, санъат институти, 26 илмий-тадқиқот, лойиҳалаш, институтлари, 4 ўрта махсус ўқув юрти, 2 академик лицей, ўрта мактаблар, 15 мактабгача тарбия муассасалари, 7 поликлиника, халқ амалий санъати музейи, рассомлар уюшмаси кўргазма зали, кўплаб маиший, савдо хизмати муассасалари ишлаб турибди.

5. Юнусобод тумани-1936 йили ташкил топган. Тошкент шаҳрида аҳоли сонига кўра энг катта туман бўлиб, 2001 йил маълумотига кўра бу ерда 288 минг киши яшайди. Майдони ва аҳолиси мос равишда Тошкент шаҳрининг 14,3 ва 13,4 фоизига тенг.

Юнусобод тумани Тошкент шаҳри саноат маҳсулотининг 6,4 фоизини беради. 2000 йилда саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш ҳажми 1999 йилга нисбатан 115 фоизга ўсган. Саноат маҳсулотининг 51,8 фоизи нодавлат секторига тўғри келади. Туманда жами 47 саноат корхонаси бўлиб. улардан энг йириклари жумласига «Ўзбексельмаш», «Юлдуз» тикувчилик бирлашмаси, асбобсозлик, вагон ремонт заводалари, «Ўртоқ» қандолат фабрикаси, «ЎзБАТ» қўшма корхонаси, Ўрта Осиё ремонт-энергетика ишлаб чиқариш бирлашмаси, «Технолог» илмий ишлаб чиқариш бирлашмаси, инструментал, абразив заводлари киради.

Туман ҳудудида Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги ФА, вакцина ва зардоблар илмий-тадқиқот институти, олий ўқув юртларидан Тошкент юридик институти, Тошкент тиббиёт педиатрия институти ва алоқа электротехника институтлари жойлашган. Ўрта махсус ўқув юрти, 4 академик лицей, 47 ўрта мактаб, 20 га яқин касалхона ва поликлиника, 3 санаторий бор.

Юнусобод туманининг ўзига хос хусусиятларидан бири унинг ҳудудида Республика бошқаруви ташкилотлари жойлашганлиги билан ҳам белгиланади. Мустақиллик майдони, Марказий хиёбон, Амир Темур музейи, Халқ хўжалиги ютуқлари кўргазмаси, ботаника боғи, Олой бозори айнан шу ерда жойлашган.

6. Чилонзор тумани-1963 йили Тошкентнинг жануби-ғарбий қисмида ташкил этилган. Аҳолиси 216,1 минг киши (2001й.) майдони бўйича Тошкент шаҳрининг 9,4 фоизи ва аҳолисининг 10,1 фоизини ўзида мужассам этади.

2000 йили Тошкент шаҳри бўйича ишлаб чиқарилган саноат маҳсулотининг 5,6 фоизини Чилонзор тумани берган. 2000 йилда маҳсулот ҳажми 1999 йилга нисбатан 112,3 фоизга ортган. Туманда жами 51 саноат корхонаси мавжуд. Шулардан энг йириклари: «Алгоритм», электр-рўзгор буюмлари заводи, «Совпластитал», Ўзбекистон-Италия қўшма корхонаси, мебел заводи, 2-пойабзал ишлаб чиқариш бирлашмаси ва бошқалар.

Туман ҳудудида Тошкент Давлат иқтисодиёт университети, Давлат ва жамият қурилиши академияси, Жаҳон тиллари институти, 15 дан ортик илмий-тадқиқот ва лойиҳалаш институтлари, 8 ўрта махсус ўқув юрти, 3 академик лицей, 37 ўрта мактаб, 16 касалхоналар жойлашган. Олий Мажлис биноси, Муқимий театри, Халқлар Дўстлиги саройи, Ўзбекистон Миллий боғи, «Тошкент» автовокзали, Тошкент отчопари ҳам Чилонзор тумани ҳудудида жойлашган.

7. Сирғали тумани-1967 йили ташкил топган. У Тошкентнинг жануб томонида алоҳида жойлашув хусусиятига эга; шимолда Яккасарой ва Миробод туманлари билан туташ. Аҳолиси 153,9 минг кишидан иборат (2001 й.). Майдони бўйича Тошкент шаҳрининг 15,8 фоизи, аҳолисининг эса 7,2 фоизини ташкил қилади.

Тошкент саноат мажмуида саноат маҳсулоти ҳажмига кўра Сирғали туманининг улуши 7,0 фоизга тенг. 2000 йили саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш ҳажми 1999 йилга нисбатан 110,6 фоизга ўсган. Саноат маҳсулоти ҳажмида нодавлат секторининг улуши 75,3 фоизга тенг (22-жадвал).

Туманда жами 34 саноат корхонаси мавжуд. Асосий саноат корхоналари жумласига мебел ва «Электромаш» ишлаб чиқариш бирлашмалари, сунъий ва табиий чарм заводлари, темир-бетон конструкциялари, авиаремонт, махсус мебел заводлари киради.

Сирғали тумани Тошкент шаҳрида Бектемир туманидан кейин олий ўқув юрти жойлашмаган иккинчи туман ҳисобланади. Туманда 2 ўрта махсус ўқув юрти, 28 ўрта мактаб, 2 касалхона бор.

8. Собир Раҳимов тумани-Тошкент шаҳрининг шимоли-ғарбида 1970 йили ташкил этилган. Аҳолиси –279,6 минг кишига тенг (2001 й.).

Ушбу туманда Тошкент саноат мажмуасининг 4,7 фоиз маҳсулоти яратилади. Саноат маҳсулоти ҳажми 2000 йили 1999 йилга нисбатан 133,7 фоизга ўсган. Туманда жами 55 саноат корхонаси бор: «Миконд», «Агрегат», «Подшипник», «Компрессор», тажриба-механика, экскаватор ремонт, чинни заводлари, «Тошкентмармар», «Тошкент» мебел ишлаб чиқариш бирлашмалари, бош кийимлар фабрикаси энг йирик корхоналар ҳисобланади.

Туман ҳудудида 15 илмий-тадқиқот ва лойиҳалаш институтлари, Мустақил давлатлар ҳам-дўстлигидаги йирик олий ўқув юртларидан бири бўлган Ўзбекистон Миллий университети, Тошкент Давлат техника университети, 2-Тошкент тиббиёт институти, 6 ўрта махсус ўқув юртлари жойлашган.

Ҳозирги кунда туманда 42 та ўрта мактаб, 2 та академик лицей, 20 дан ортиқ даволаш-профилактика муассасалари ишлаб турибди. Маданий муассасалардан Ёш томошабинлар театри, Республика табиат музейи жойлашган.

9. Акмал Икромов тумани-Тошкент шаҳрининг шарқида, 1977 йили ташкил этилган. Аҳолиси 225 минг киши (2001 й.). Майдони бўйича 7,3 фоизга, аҳоли сонига кўра 10,5 фоизга тенг.

А.Икромов тумани саноат маҳсулоти ҳажмига кўра Тошкент саноат мажмуидаги энг кучсиз туманлардан ҳисобланади. Жумладан, 2000 йили барча саноат маҳсулоти ҳажмида унинг улуши атиги 2,0 фоизни ташкил этган, холос. 2000 йили саноат маҳсулоти ҳажми 1999 йилга нисбатан 118,7 фоизга ўсган.

Туманда жами 26 та саноат корхонаси бор. Шулардан йирик саноат корхоналарига– «Средазгазавтоматика», «Сигнал» илмий ишлаб чиқариш бирлашмаси, «Прогресс», «Чевар» ишлаб чиқариш бирлашмалари, «Тошинтерм» Ўзбекистон-Хитой қўшма корхонаси, миллий мусиқа асбоблари фабрикаси, ҳисоблаш техникаси ремонт, тажриба-механика заводи, Тошкент механизация воситалари ва жиҳозлари ҳамда станоксозлик тажриба-экспериментал механика заводи, йигирув-тўқув фабрикаси киради.

Бу ерда олий ўқув юртларидан Рус тили ва адабиёти институти, Юридик техникуми, 37 та ўрта мактаб, 2 академик лицей, 6 даволаш-профилактика муассасалари мавжуд. Фарход бозори шу туманда жойлашган.

10. Хамза тумани-Тошкентнинг жануби-ғарбида жойлашган. Аҳолиси 209,2 минг киши (2001 й), майдони ва аҳоли сонига кўра мос равишда Тошкент шаҳрининг 10,6 ва 9,8 фоизини ташкил этади.

Хамза тумани саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш ҳажми бўйича Тошкент шаҳрининг энг кудратли тумани ҳисобланади. Чунончи, 2000 йили саноат маҳсулоти ҳажми 22,5 фоизни ташкил қилди. Маҳсулот ишлаб чиқаришда оғир саноат корхоналарининг улуши катта. Саноат маҳсулотининг 96,1 фоизи нодавлат секторида ишлаб чиқарилади.

Туманда 54 саноат корхоналари мавжуд. Йирик саноат корхоналари: Чкалов номидаги Тошкент авиация ишлаб чиқариш бирлашмаси, «Ташсельмаш» (Тошкент қишлоқ хўжалиги машинасозлиги заводи), «Подъемник» заводи, Пластмасса заводи, асфальт-бетон заводи, вино, ёғ-мой комбинатлари, дон маҳсулотлари ишлаб чиқариш бирлашмалари корхоналари, қоғоз фабрикаси, уйсозлик комбинатлари ва ҳ.к. Шунингдек, туман ҳудудида тепловоз ва вагон деполари, «Тошкент юк ортиш-тушириш станцияси», ФА Президиуми, илмий-тадқиқот институтлари, 1-Тошкент тиббиёт институти, ўрта махсус ўқув юртлари, 35 ўрта мактаб, академик лицей, 20 га яқин даволаш-профилактика муассасалари ҳам жойлашган.

10. Бектемир тумани-Тошкент шаҳридаги энг кенжа туманлардан бири-1990 йили ташкил этилган. Унинг ҳудуди Тошкентнинг жануби-шарқида жойлашган бўлиб, бу ердан Чирчиқ дарёси оқиб ўтади. Аҳоли сони (29 минг киши- 2001 й.) бўйича 1,3 фоизни ташкил этади, холос. Шунга қарамай, Тошкент шаҳри саноат маҳсулоти ҳажмида Бектемир туманининг улуши 11,2 фоизга тенг.

Туманда жами 26 саноат корхонаси бор. Шулардан йирик корхоналар жумласига «Иргидромаш», Тошкент мотор заводи, темир-бетон буюмлари экспериментал ремонт-техника, экспериментал механика заводларини киритиш мумкин.

Ижтимоий инфраструктура шаҳобчаларидан 5 ўрта мактаб, 15 мактабгача тарбия муассасалари, поликлиника, савдо ва майший хизмат шаҳобчалари мавжуд.

Юқоридагилардан кўринадики, Тошкент шаҳри туманлари турлича иқтисодий ва ижтимоий шарт-шароитларга, ривожланиш даражаларига эга. Шундан келиб чиққан ҳолда унинг келажак ижтимоий-иқтисодий ривожланишида туманларнинг хўжалик ихтисослашувини такомиллаштириш ҳам катта аҳамиятга эга. Бунда энг аввало саноатнинг тармоқ ва ҳудудий тузилишини такомиллаштириш, кўп меҳнат талаб қилувчи ҳамда атроф-муҳитга салбий таъсири кам бўлган чиқиндисиз технологияларни

кенг жорий қилиш, хизмат кўрсатиш муассасалари тизимини такомиллаштириш ва хизматлар даражасини ўстириш муҳим аҳамиятга эга.

Савол ва топшириқлар

1. *Тошкент иқтисодий районининг шаклланишига таъсир этувчи омилларни аниқланг.*
2. *Иқтисодийнинг қайси тармоқлари Тошкент минтақаси хўжалик ихтисослашувининг ўзagini ташиқил қилади?*
3. *Тошкент шаҳри хўжалигини тармоқлар таркибининг ўзига хос хусусиятларини асослаб беринг.*
4. *Ангрен-Олмалик саноат райони минтақавий иқтисодийда қандай ўринга эга?*

III БОБ. МИРЗАЧЎЛ МИНТАҚАСИ

Ўзбекистоннинг Мирзачўл минтақаси ўз таркибига Жиззах ва Сирдарё вилоятларини олади. Унинг майдони 25,6 минг км² бўлиб, Республика ҳудудининг 5,7 фоизини ташкил қилади. Майдонининг катталиги жиҳатидан Жанубий минтақадан кейин тўртинчи ўринда туради.

Янги ерларни ўзлаштириш, минтақани ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш мақсадида вужудга келган иқтисодий район Республика марказида жойлашган бўлиб, ғарбий қисми Самарқанд, Навоий вилоятлари, жануби қўшни Тожикистон Республикаси, шарқ томондан Тошкент вилояти, шимолда қозғистон Республикаси билан қўшнилиги иқтисодий жиҳатдан ҳар томонлама қулайдир. Мирзачўл иқтисодий минтақасининг ривожланган иқтисодий районлар оралиғида жойлашуви мамлакат ҳудудий меҳнат тақсимоотида турли ҳамкорлик алоқаларини ўрнатишга имкон беради.

Минтақада район текислик, тоғ ёнбағри ва тоғли ерларнинг қўшилиб кетганлиги, табиий шароитнинг хилма-хиллиги турли хил хўжалик тармоқларини ривожлантиришга шароит яратган. Жумладан, Жиззах вилоятининг Бахмал, /аллаорол районлари Туркистон, Молгузар, Губдин, қўйтош ва қароқчи тоғлари ботиғида жойлашган бўлса, Сирдарё вилоятининг аксарият ҳудуди текислик минтақасига тўғри келади. Районнинг иқтисодий географик ўрни турли иқтисодий алоқалар қилиш учун ҳам қулай. Республиканинг тараққий этган вилоят ва шаҳарларини, қолаверса, қўшни республикалар билан боғловчи темир йўл, автомобил, қувур йўллариининг ўтганлиги ҳамда шу йўллар орқали хом ашё, турли хил маҳсулотлар айирбошлашдаги хизматини кўрсатиб ўтиш лозим.

Мамлакат меҳнат тақсимоотида район кўп иссиқ ва узоқ вегетация даврини талаб этувчи экинларни (пахта, пилла, ғалла, полиз) етиштиришга ҳамда боғдорчилик, чорвачилик, узумчилик, саноатда электроэнергетика, қурилиш материаллари, енгил, озик-овқат тармоқларига ихтисослашган. Охириги йилларда бу ерда тоғ-кон, кимё, тўқимачилик саноатлари ҳам ривожланиб бормоқда.

23-жадвал

Мирзачўл минтақасининг баъзи бир макроиқтисодий кўрсаткичлари (2000 й., фоиз ҳисобида)

Кўрсаткичлар	Мирзачўл райони ЎзР га нисбатан	Шу жумладан	
		Жиззах вилояти	Сирдарё вилояти
Майдони	5,6	$\frac{4,5}{80,1}$	$\frac{1,1}{19,9}$
Аҳолиси	6,8	$\frac{4,1}{60,4}$	$\frac{2,7}{39,6}$
Ялпи ички маҳсулот	5,0	$\frac{2,9}{58,4}$	$\frac{2,1}{41,6}$
Саноат маҳсулоти	2,3	$\frac{1,1}{47,8}$	$\frac{1,2}{52,2}$

қишлоқ хўжалиги маҳсулоти	8,9	$\frac{5,3}{59,3}$	$\frac{3,6}{40,7}$
Умумий экин майдони	17,3	$\frac{10,7}{61,9}$	$\frac{6,6}{38,1}$
Инвестицияланиши	4,3	$\frac{2,3}{52,6}$	$\frac{2,0}{47,4}$
Ташқи савдо айланмаси	2,0	$\frac{0,7}{35,2}$	$\frac{1,3}{64,8}$

Изоҳ: қаср сурати Ўзбекистонда, махражи-минтақада тутган ўрни.

Иқтисодий районни ташкил этувчи, худудий тузилишига кўра бир-бирига деярли ўхшамайдиган Сирдарё ва Жиззах вилоятлари табиий шароити ва фойдали қазилмаларига кўра қисман ўзаро фарқ қилади. Дарҳақиқат, Сирдарё вилоятида деярли бирорта фойдали қазилма конлари учрамасада, Жиззах вилояти бундан мустасно.

Жадвалда Мирзачўл иқтисодий районининг ички тузилиши ва унинг мамлакат хўжалигида тутган ўрни тўғрисида айрим маълумотлар келтирилган.

ЖИЗЗАХ ВИЛОЯТИ

Жиззах вилояти худудининг катталигига кўра иқтисодий районда салмоқли ўрин эгаллаган ҳолда маъмурий тузилиши бўйича 12 та райондан, 8 та шаҳар ва 8 та шаҳарчадан иборат. Майдони 20,4 минг км² бўлиб, аҳолиси, 1.01.2001 йил маълумотига кўра, 991 минг киши ёки Мирзачўл минтақаси аҳолисининг 60,7 фоизига тенг.

Ушбу минтақа мамлакат ичидаги меҳнат тақсимоотида йирик аграр-саноат ишлаб чиқариш мажмуига эгадир. Тоғ ва тоғ олди худудларда лалмикор деҳқончилик, узумчилик, боғдорчилик, сут ва сут-ўшт чорвачилиги кенг ривожланганлиги билан аҳамиятли.

Географик ўрни ва табиий бойликлари. Жиззах вилояти Республикамининг марказий минтақасида жойлашган бўлиб, худудининг узунлиги шарқдан ғарбга қадар 150 км, жанубдан шимолга 175 км ни ташкил этади.

Минтақанинг тараққий этган Тошкент ва Самарқанд вилоятлари ўртасида ўрнашганлиги унинг иқтисодий-ижтимоий ривожланишига ҳар томонлама кўмак бериб келмоқда. Айни вақтда жануби-шарқда Тожикистон, шимолдан қозоғистон Республикаси билан қўшничилиги унинг геосиёсий мавқеини ҳам белгилаб беради.

Худуднинг шимолий, шимолий-ғарб ва қисман шарқий томонлари пасттексисликлардан иборат. Шимол томондаги пасттексисликлар орасида Айдарқўл ва Арнасой кўллари жойлашган.

Жиззах вилоятининг ер усти тузилиши хилма-хил, тоғ, тоғ ёнбағри ва тексисликларнинг ўзаро муносабатлари билан тавсифланади. Тоғ ва тоғ олди ерлари минтақанинг анча катта қисмини эгаллаган ҳолда энг баланд жойи 3401 метрдир. Чунончи, Молгузарнинг баландлиги 2620 метр, қўйтошниқи 1905 метр ва ҳоказо.

Вилоят кўшни Сирдарёдан фарқ қилиб турли фойдали қазилмаларга бойлиги билан ажралиб туради. Бахмал, Зомин, /аллаорол, Жиззах, Фориш, Зарбдор районларида минерал-хом ашё захиралари: олтин, кумуш, вольфрам, қўрғошин, рух, мармар, молибден, мармар, волостанит, оҳак, гранит, корунд мавжуд. қўйтошнинг вольфрам, Маржонбулоқнинг олтин, Учқулочнинг қўрғошин-рух конлари иқтисодий жиҳатдан аҳамиятлидир. Аммо аниқланган қазилма конлардан фойдаланиш, ишлаб чиқаришга кенг жалб этиш ҳозирча суи даражада. Бинобарин, ушбу бойликларни ўзлаштириш юқори технологияга асосланган турли шакли корхоналарни куришни зарур қилиб қўяди.

Туркистон, Нурота, Молгузар ва қўйтош, Писталитоғ, Губдин тоғ тизмалари ўзига хос иқлим ҳамда табиат манзарасини вужудга келтиради. 1976 йилда вилоятнинг Зомин районида 48 минг гектарли Халқ парки ташкил қилинди. Бу парк Туркистон тизмасининг шимолий ёнбағрида жойлашган бўлиб, унинг ёнида Зомин қўриқхонаси ҳам вужудга келтирилган. қўриқхона ва Халқ парки 78 минг гектар майдонни эгаллайди.

Табиий иқлим шароити кескин мўътадил, ёзи иссиқ ва қуруқ; фақатгина Бахмал, Зомин ва Фориш районларининг ёзи нисбатан салқинроқ. Лалмикор деҳқончилик суғорма деҳқончилик билан биргаликда олиб бориладиган сут ва сут-ўшт етиштиришга мослашган, сув танқислиги сезилиб турадиган худудлари айнан шу районларга тўғри келади.

Аҳолиси ва меҳнат ресурслари. Жиззах вилоятининг аҳолиси 2001 йил январ маълумотида кўра, 991 минг киши унинг аксарият қисми қишлоқ жойларда яшайди.

Зичлик 1 км² га 48,5 киши (2001 йил). Аҳолисининг сони бўйига Республикада Хоразм вилоятидан кейин 10-ўринда туради.

Вилоятда мамлакатнинг бошқа ҳудудларига хос аҳоли ўсишининг юқори даражада сақланиб қолаётганлигини кузатиш мумкин. қолаверса, 70-йиллардаги ишлаб чиқариш кучларининг ҳудудий қайта тақсимланиши нафақат Жиззах вилояти аҳоли сонининг ўзгаришида, балки унинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида ҳам катта аҳамият касб этган. Ўша пайтда аҳолининг шаклланишида табиий кўпайиш билан бир қаторда аҳолининг механик ҳаракати ҳам асосий манбалардан бири бўлган.

24-жадвал

Жиззах вилояти туманларининг демографик салоҳияти

№	Маъмурий бирликлар	Аҳолиси, минг киши (1.01.2001)	Аҳоли зичлиги (1км ² киши)	Ҳар 1000 кишига нисбатан		
				туғилиш	ўлим	табиий кўпайиш
1	Арнасой	38,4	81,8	20,7	3,0	17,7
2	Бахмал	102,1	54,7	34,5	5,5	29,0
3	/аллаорол	119,8	61,4	26,2	5,3	20,9
4	Жиззах	142,3	136,8	27,3	4,9	22,4
5	Дўстлик	49,5	111,5	22,6	3,5	19,1
6	Зомин	120	46,2	26,6	5,4	21,2
7	Зарбдор	46,4	47,6	24,6	4,3	20,3
8	Зафаробод	40,7	133,8	22,7	4,1	18,6
9	Мирзачўл	49,1	116,9	19,0	3,4	15,6
10	Пахтакор	56,2	147,5	21,4	3,8	17,6
11	Фориш	72,5	7,3	24,6	4,8	19,8
12	Янгиобод	21,5	9,1	24,1	4,7	19,4
13	Жиззах шаҳри	132,5		19,0	4,3	14,7
	Жами	991,0	48,5	24,1	4,4	19,7

Жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, кўрик чўл ўрнида вужудга келган Дўстлик, Мирзачўл, Пахтакор ва Зарбдор районлари аҳолисининг сони нисбатан кам. Тоғ ва тоғ олдида жойлашган, қадимдан аҳоли яшаб келаётган Бахмал, /аллаорол ва Жиззах районлари демографик салоҳиятининг юқорилиги билан тавсифланади. Мазкур районларнинг аҳолиси 1989-2000 йилларда 1,4-1,7 мартагача ошган.

Жиззах вилояти аҳолисининг ҳудудий жойлашувидаги ҳолат Республика ўртача кўрсаткичидан пастрок. Аҳоли ҳудуд бўйича нотекис тақсимланган. Жумладан, Нурота тизма тоғларининг шимолий ён бағрида жойлашган Фориш районида 1 км² жойга 7,3 кишидан тўғри келса, Пахтакор районида аҳолининг зичлиги энг юқоридир (147,5).

Минтақада аҳоли асосан табиий кўпайиш ҳисобига ошиб борапти. Унинг энг юқори кўрсаткичи 1985-1986 йилларда кузатилади. Худди шу йиллари туғилиш ҳар минг кишига 43,6 тадан тўғри келган ва бу жараён 1990 йилларгача сақланиб қолган.

Геодемографик жараёнлардаги ҳудудий фарқларни қуйидагича ажратиш мумкин:

1. Табиий ўсиш суръати энг юқори бўлган туманлар-Бахмал, Зомин, Жиззах;
2. Ўртача кўрсаткичга эга туманлар-Зарбдор, Фориш, Янгиобод, Дўстлик;
3. Табиий ўсиш суръати нисбатан паст бўлган туманлар: Арнасой, Зафаробод, Пахтакор, Мирзачўл ва Жиззах шаҳри.

Табиий ўсиш суръати баланд бўлган районлардаги аҳолининг миллий таркибида ўзбеклар кўпчиликини ташкил этади (90-96 фоиз).

Демографик вазиятнинг яна бир омили бўлган аҳоли ўлими даражаси туғилиш сингари ўзига хос хусусиятларга эга. Чунончи, 1982-1983 йилларда ўлим 7,5 промиллега тенг бўлган бўлса, 2000 йилда эса унинг даражаси 4,4 промиллега тушганлигини қайд этиш мумкин. Вилоятнинг тоғ ва тоғ олди, адир минтақаларида жойлашган Бахмал, /аллаорол, Зомин районларида аҳоли ўлими минтақа умумий кўрсаткичдан бироз юқори (24-жадвал). Сабаби, ушбу ҳудудлардаги аҳолини тоза ичимлик суви билан таъмин-

лаш паст даражада. Натижада турли юқумли касалликларнинг пайдо бўлиши, туғилишнинг кўплиги, ёш болалар ва 1 ёшгача бўлган болалар ўртасида ўлимнинг нисбатан кўплиги умумий ўлим даражасининг юқори бўлишига олиб келади.

Аҳоли таркибида маҳаллий миллатлар кўп сонли бўлиб, унинг 85 фоизга яқинини ўзбеклар ташкил этади. 1979-1989-йилги аҳоли рўйхати маълумотларига биноан Ўзбекистонда яшовчи ўзбекларнинг 3,6-4,0 фоизи Жиззах вилоятига тўғри келган.

Иккинчи туб аҳоли-қозоқлар асосан Фориш, Арнасой, Мирзачўл, Зафаробод районларида яшашади. Минтақада, бундан ташқари, қирғизлар (Дўстлик, Бахмал, Арнасой), тожик, рус, татар каби бошқа миллат вакиллари ҳам истиқомат қилишади.

Жиззах вилояти жами аҳолисининг 47,2 фоизи (2001 йил) меҳнат ресурсларидан иборат ва улар йилига 24,2 минг кишига кўпайиб бормоқда. Иқтисодий фаол аҳоли 295 минг, шундан 64,3 фоизи иқтисодиётда банд. Расман рўйхатга олинган ишсизлар сони 1,2 мингни ташкил қилади. Охириги йилларда, барча минтақаларда бўлгани сингари, аҳолини иш билан таъминлаш муаммоси бу ерда ҳам мавжуд.

Жиззах Республикада урбанизация даражаси паст бўлган вилоят ҳисобланади. Аммо, бу ерда меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш имкониятлари борлигини кўриш мумкин. Бунинг учун мавжуд қазилма конлари асосида саноатни ривожлантириш, вилоят ичида меҳнат ресурсларини қайта тақсимлаш талаб этилади.

Хўжалиги. Жиззах вилоятининг хўжалиги мамлакатимиз аксарият ҳудудлари каби аграр-индустриал тараққиёт йўлидан бораётганлигини таъкидлаш зарур. Мирзачўл ҳудудий-ишлаб чиқариш мажмуида вилоят хўжалик ихтисоси пахтачилик билан боғлиқ тармоқларнинг жадал ривожланаётганлиги билан асосий ўринни эгаллайди. Бундан ташқари, бу ернинг табиий иқлим шароити ғаллачилик, лалмикор ғаллачилик, боғдорчилик, пиллачилик, мева-сабзавот етиштириш, чорвачилик каби кишлоқ хўжалиги тармоқларини ривожлантириш учун қулай.

Саноатда рангли металл рудаларини қазиб олиш, озиқ-овқат ва энгил саноат тармоқлари алоҳида аҳамиятга эга. Ушбу тармоқларни ривожлантириш ҳудудда мулкчиликнинг турли шакллариға молик корхоналарни вужудга келтириш, бозор инфраструктурасини шакллантириш асосида олиб борилмоқда.

Саноати. Жиззах вилояти ялпи ички маҳсулотининг 19,9 фоизи саноат ҳиссасига тўғри келади. Саноатда аккумуляторлар, мебел, пластмасса буюмлар, ипак газлама, трикотаж кийим-кечаклар, темир-бетон буюмлар, турли хил қурилиш материаллари, пахта мойи, ун, кийим-кечак, озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқаришга ихтисослашган 40 га яқин корхона фаолият кўрсатмоқда.

Ёқилғи-энергетика мажмуи, Сирдарё вилоятидан фарқ қилган ҳолда, умуман ривожланмаган, керакли маҳсулот ва хом ашё асосан бошқа минтақалардан келтирилади.

Тоғ-кон саноатида рангли металллар, шу жумладан қўйтошдан 1937 йилдан бери вольфрам-молибден рудаларни, Маржонбулоқ конларидан олтин (1980 йил) ва қўйтошда волостанит, мармар, гранит, оҳак, Фориш районидаги кўрғошин, рух қазиб олинадиган Учқулоч, Баноз конлари мавжуд.

Кимё ва машинасозлик соҳасида ирригация ва мелиорация мақсадларида ишлатиладиган полиэтилен қувурлар (Жиззах пластмасса қувурлар заводи) ҳамда полиэтилен плёнкалар ишлаб чиқариш йўлга қўйилган. Полиэтилен плёнкалар ишлаб чиқариш жами саноат маҳсулотининг 1,1 фоизини ташкил қилади.

Машинасозлик (2,8 фоиз) саноатнинг нисбатан янгироқ тармоғи ҳисобланиб, у асосан кишлоқ хўжалик машиналари, қурилиш ва йўл техникасини таъмирлашга хизмат қилади. Жиззах, Гагарин, Пахтакорда жойлашган бундай корхоналар Тошкент кишлоқ хўжалиги ва тўқимачилик машинасозлиги заводларининг филиаллари ҳисобланади.

қурилиш материаллари саноати бирмунча яхши ривожланган бўлиб, у вилоят халқ хўжалигининг қурилиш материаллариға бўлган талабини қондиради. Мазкур тармоққа тегишли корхоналар Жиззах, Даштобод, /аллаорол шаҳарларида жойлашган. Деярли аксарият районларда ғишт ишлаб чиқарилади; 1930 йилдан бери Жиззахда оҳак заводи ишламоқда. Шунингдек, ирригация ва уй-жой қурилишида кенг фойдаланиладиган юқори сифатли силикат ишлаб чиқариш ҳам мавжуд.

Саноат тармоқларида энгил саноат ҳам тез ривожланган бўлиб, унинг асосини маҳаллий хом ашё ва кишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш ташкил этади. Жами саноат маҳсулотлари ичида энгил саноат ҳиссаси 45,6 фоизга тенг. Шундан пахта тозалаш саноати етакчи мавқени эгаллаган ҳолда Пахтакор, Дўстлик, Мирзачўл пахта заводларини ўз ичига олади. Пахта толаси ишлаб чиқариш 63,5 минг тоннага тенг (2000 йил) бўлиб, толаси ажратиб олинган техник чигит ёғ-мой комбинатларида қайта ишлашга жўнатилади. Бир йилда вилоят бўйича 2,7 минг тоннага яқин ўсимлик ёғи ишлаб чиқарилади. Ҳамкорликда ташкил этилган «Кумуш тола» (Ўзбекистон-Тожикистон), «Базальт» (Ўзбекистон-Украина), «Жибри» (Ўзбекистон-Англия) корхоналари Жиззах шаҳрида барпо этилган.

Озиқ-овқат саноати аҳолининг эҳтиёжини қондиришга хизмат қилади. Саноатнинг бу тармоғи фақат ички имкониятлар асосида фаолият юргизиб келмоқда. Жумладан, Бахмал, /аллаорол, Пахтакор районларида сут, Жиззах, Арнасой, Дўстлик ва Жиззах шаҳрида мева ҳамда сабзавотларни қайта

ишлайдиган ва ширинли ичимликларни тайёрловчи корхоналар ишлаб турибди. Вилоят саноат корхоналарида ишлаб чиқариладиган маҳсулот турларининг 20 га яқини озиқ-овқат маҳсулотларидир. Ун-нон саноати корхоналари Республика аҳамиятига эга. Бундай корхоналар Жиззах ва /аллаоролда жойлашган.

Вилоятнинг барча районларида маҳаллий хом ашёдан саноат маҳсулоти ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш, аҳолини иш билан таъминлаш асосий вазифалардан биридир.

Ҳозирга келиб жами 10 га яқин чет эл фирмалари билан ҳамкорликда қўшма корхоналар ташкил этилган. Бундай ҳамкорлик алоқалари минтақа ижтимоий-иқтисодий ҳолатини юксалтиришга хизмат қилади.

қишлоқ хўжалиги. Жиззах вилояти ер юзасининг тузилиши ва қишлоқ хўжалигига ихтисослашувини эътиборга олиб, уни бир-биридан кескин фарқ қилувчи районларга ажратиш мумкин.

Биринчи районга чорвачилик, боғдорчилик, узумчилик ва деҳқончиликка ихтисослашган Бахмал, /аллаорол, Зомин ва Фориш туманлари киради. Ушбу район майдони вилоят умумий ҳудудининг 79,5 фоизни эгаллайди.

Иккинчи районга вилоятнинг 20,4 фоиз майдонини эгаллаган Пахтакор, Жиззах, Зарбдор, Зафаробод каби қолган барча текислик қисмида жойлашган, асосан пахтачилик, пиллачилик, полиз экинлари етиштириш ва чорвачиликка ихтисослашган туманлар киради.

Жиззах вилояти Республика умумий ер майдонининг 4,6 фоизини эгаллаган ҳолда жами қишлоқ хўжалик ерларининг улуши 4,7 фоизга тенгдир. У бу жиҳатдан Самарқанд вилоятидан (4,8 фоиз) кейинги олтинчи ўринда туради. Суғориладиган ерлар майдони 248 минг гектар, ҳайдаладиган ерлар 452, яйлов ва ўтлоқлар 13 минг гектарга яқин, қолган қисмини кўп йиллик экинлар ҳамда бўз ерлар ташкил этади.

Вилоят Республикада етиштирилган пахтанинг 4,8 фоизи га яқинини, доннинг 7,4 фоизини, картошкани 1,9 фоизни етказиб беради. Кейинги йилларда пахта экин майдонлари қисқариб дон етиштириш кенгаймоқда. Жами экин майдонларининг 26,1 фоизига пахта экилди.

қишлоқ хўжалигида тоғ, тоғ олди ва адир зоналарида лалмикор деҳқончилик (буғдой, нўхат, полиз экинлари, боғдорчилик) ва обикор деҳқончилик қилинади. қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришда Бахмал (14,8 фоиз), /аллаорол (10,4 фоиз), Жиззах (11,3 фоиз), Зомин (10,7 фоиз), Пахтакор (8,3 фоиз) туманлари етакчи ҳисобланади. Барча районларнинг 9 тасида пахта етиштирилади. Вилоят бўйича 105,3 минг гектарга пахта экилиб, ундан 155,5 минг тоннага яқин ҳосил олинди (2000 й.).

Вилоятнинг Жиззах, Зомин, /аллаорол, Бахмал туманларида пиллачилик ривожланган. қишлоқ хўжалигининг шу соҳадаги қатта имкониятларни ҳисобга олиб, Ўзбекистон-Тожикистон «Кумуш тола» ипак толаси тайёрлайдиган қўшма корхона ташкил этилган.

Полиз экинлари 4,8 минг гектар ерга экилиб 47,3 минг тонна (2000 й.) ҳосил олинди. Бундан ташқари, сабзавотчиликда картошка (12,4 минг т.) мева ва сабзавотлар (10,6 минг т.) етиштириш ҳам йўлга қўйилган.

қишлоқ хўжалиги тармоқларидан чорвачилик, яъни қўйчилик ва паррандачилик мавжуд Бахмал, Зомин, Фориш ва /аллаорол туманларидаги чорвачилик тармоғи сут-гўшт ва гўшт етиштиришга ихтисослашган бўлса, Жиззах, /аллаорол ҳамда Зафаробод туманлари саноатлашган паррандачиликка, парранда гўшти ва тухум етиштиришга мўлжалланган.

Тоғ ва тоғ олди минтақасига қирувчи туманларда гўшт йўналишидаги чорвачилик ривожланмоқда. Буларга қўйчилик, Бахмал, /аллаорол туманларидаги чўққачилик наслчилик фермаларини, йилқичиликда Жиззах туманидаги от спорти мактабларига хизмат қиладиган «Равот» наслчилик хўжалигини мисол қилиб келтириш мумкин.

Ҳозирги вақтда вилоятда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш, бозор инфраструктурасини барпо этиш, аҳолининг ишсиз қолган қатламини иш билан таъминлаш, озиқ-овқат, қурилиш, енгил саноат тармоқларида кичик ва ўрта тадбиркорликни ривожлантириш муҳим аҳамият касб этади.

Транспорти. Жиззах вилоятида транспортнинг баъзи турлари, яъни темир йўл, автомобил, ҳаво транспорти мавжуд. Аммо асосий транспорт тури автомобил бўлиб, у барча районларни бир-бири билан боғлайди. Вилоятда жами автомобил йўллари 36,8 минг км ни ташкил этади. 1427 км йўл давлат, 248 км вилоят, 1330 км йўл хўжалик ва корхоналар тасарруфида. Автомобил йўлларининг қаттиқ қоплама зичлиги 1 кв. км га 0,180 км. Республиканинг бошқа вилоятлари билан алоқа қилишда Катта Ўзбек трактининг аҳамияти қатта.

Вилоят ҳудудидан Тошкент-Самарқанд шаҳарларини боғлайдиган темир йўллар (217 км) ўтган. Ушбу транспорт тури мазкур вилоятнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида хизмат қилади.

Бундан ташқари, мамлакат аҳамиятига эга бўлган газ қувурлари, электр узатиш шахобчалари (Сирдарё ИЭСдан) нинг ўтганлиги ҳудуд иқтисодиётини ривожлантиришда алоҳида аҳамият касб этади.

Ҳаво транспортида Жиззах шаҳридан Республиканинг бошқа вилоят марказларига алоқа йўли ўрнатилган. Умумий майдони 18 км² бўлган Учтепа аэропорти мавжуд.

Шаҳар йўловчи ташиш транспортида аҳолига йўловчиларни белгиланган маршрутларда ташийдиган жамоат транспорти-автобус, троллейбус, енгил автомобил транспорти ҳисобланади.

Автомобил транспорти Жиззах шаҳрини вилоятнинг туман марказлари билан боғлашда ҳамда шаҳар ичида алоҳида ўрин тутати. 1997 йилда Жиззах шаҳрида узунлиги 14 км бўлган троллейбус йўли ишга туширилган.

Вилоятнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида, инфраструктура алоқаларини яхшилашда транспортнинг барча турларини имконият даражасида йўлга қўйиш мақсадга мувофиқдир.

Ташқи иқтисодий алоқалари. Жиззах вилоятининг иқтисодий фаолиятини кенг мажмуада ривожлантириш учун ҳар томонлама қулай, табиий имкониятлар мавжуд. Шу боисдан ҳам Буюк Британия, Германия, Туркия, Хитой, Россия, Украина, Тожикистон каби давлатлар билан алоқалар ўрнатилган.

Ташқи савдо айланмаси 45,0 минг АҚШ долларини ташкил этади. Шундан экспорт ҳажми 81,3 фоизга тенг бўлса, қолгани импорт маҳсулотларига тўғри келади. Мустақилликка эришгандан буён вилоятда 30 дан ортиқ қўшма корхоналарга асос солинди. Ташқарига чиқариладиган маҳсулот турларига пахта толаси, кунжара, ўсимлик ёғи, қурилиш материаллари киради.

Ташқи савдо айланмасида «Жибри» (Ўзбекистон–Буюк Британия), «Кумуш тола» (Ўзбекистон–Тожикистон), «Базалт» (Ўзбекистон–Украина) каби қўшма корхоналарнинг ўрнини алоҳида таъкидлаш лозим.

Иқтисодиётнинг ҳудудий таркиби. Жиззах вилоятида хўжалик тармоқлари нотекис жойлашган. Вилоят маркази- Жиззах шаҳрида жами саноат корхоналарининг 25 фоизга яқини тўпланган.

Асосий қўшма корхоналар мужассамлашган, транспорт инфраструктура тармоқлари яхши ривожланган марказ ҳам Жиззах шаҳридир. Даштобод, /аллаорол, Дўстлик туманларида тоғ саноат тугунига кирувчи тармоқлар, яъни Маржонбулоқ олтин, қўйтош вольфрам қазиб олиш саноати ривожланган, Пахтакор, Дўстлик, Мирзачўл туманларида қурилиш материаллари комбинати, пахта заводлари, ун комбинатлари мавжуд.

қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришда Бахмал, Мирзачўл, Дўстлик туманлари ажралиб турса, Жиззах, /аллаорол, Зафаробод туманларида ушбу тармоқ маҳсулотларини қайта ишлаб берувчи корхоналар жойлашган. Умуман олганда, Жиззах вилояти хўжалигининг ҳудудий таркибида икки асосий район ажралиб туради. Уларнинг биринчисига тоғ ва тоғ олди минтақаларида жойлашган боғдорчилик, чорвачилик, лалмикор деҳқончилик ва тоғ-кон саноатига ихтисослашган ҳудудлар киради. Иккинчисининг вужудга келиши ва ривожланиши эса асосан ерларни ўзлаштириш, пахта етиштириш ва қайта ишлаш саноатини ривожлантириш билан боғлиқ.

СИРДАРЁ ВИЛОЯТИ

Мазкур вилоят 1963 йилда ташкил топган. Унинг ҳудудида 9 та туман, 5 та шаҳар ва 6 та шаҳарчалар мавжуд.

Сирдарё вилоятининг умумий майдони 5,1 км² бўлиб, Мирзачўл иқтисодий райони ҳудудининг 19,9 фоизини ташкил этади. Аҳолиси, 2001 йил маълумотларига биноан, 649,6 минг киши ёки Республика жама аҳолисининг 2,6 фоизига тенг.

Маъмурий маркази Гулистон шаҳри. Вилоят Республикада ишлаб чиқариладиган саноат маҳсулотининг 1,2 фоизини, қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотининг 3,7 фоизини беради.

Хўжалиги, транспорт ва инфраструктура тармоқларининг ривожланишида қўшни Тошкент вилоятининг аҳамияти юқори.

Иқтисодий географик ўрни ва табиий бойликлари. Сирдарё вилояти Мирзачўл иқтисодий районининг шимоли-шарқий ҳудудини эгаллаган ҳолда қулай иқтисодий географик мавқега эга. Бундай қулайликни Тошкент вилояти, Зарафшон ва Фарғона водийларига қўшнилиги, магистрал транспорт йўлларининг ўтганлигида кўриш мумкин. Шунингдек, шимолдан Жанубий қозоғистон, жанубдан Тожикистон Республикаси билан чегарадошлиги унинг алоҳида геосиёсий аҳамиятга эгалигини ҳам билдиради.

Сирдарё вилояти ер усти тузилиши унча мураккаб бўлмаган ҳолда фойдали қазилмаларга ҳам бой эмас. Фақатгина қурилиш материалларида ишлатиладиган ғишт ишлаб чиқариш учун хом ашёни ҳисобга олганда деярли бошқа бойликлари йўқ.

Ҳудудининг аксарият қисми текисликлардан иборат бўлиб, Жиззах вилоятдан фарқ қилган ҳолда у суғорма деҳқончилик қилишга яхши шароит яратади. Аммо умумий ер фонди нафақат иқтисодий районда, балки Республикада ҳам нисбатан кичик ҳисобланади.

Вилоятда вегетация даври узун бўлиб, у 210-228 кунга этади. Иқлимнинг иссиқлиги, вегетациянинг узоклиги иссиқсевар экинлар етиштириш учун қулай. Асосий сув ресурсларига Сирдарё киради ва у ҳудуд ерларини суғоришга хизмат қилади. Республикадаги газ билан ишлайдиган энг йирик, қуввати 3000 мВт бўлган Сирдарё ИЭС вилоятнинг Ширин шаҳрида қурилган.

Сирдарё вилоятидаги ўзига хос табиий-иқтисодий географик омилларнинг мавжудлиги хўжаликнинг суғорма деҳқончилик ва шу асосда баъзи тармоқларнинг ривожланишига олиб келган.

Аҳолиси ва меҳнат ресурслари. Вилоят Мирзачўл иқтисодий райони аҳолисининг 39,6 фоизини ўзида мужассамлаштирган. Аҳолининг сонига кўра минтақалар ичида Навоий вилоятидан кейин охириги ўринда туради. Зичлиги ҳар 1 км² га 127,3 киши. Мазкур кўрсаткич туманлар доирасида куйидагича тақсимланган.

Сирдарё аҳолисининг зичлиги Жиззах вилоятиникига қараганда 2,6 марта юқори. Буни майдонининг кичиклиги ва унинг барча қисмини яхши ўзлаштирилганлиги билан изоҳлаш мумкин. Ховос, Меҳнатобод ва Мирзаобод туманларида аҳолининг сони ҳар бирида 50 минг кишига ҳам етмайди. қолган олти туманининг аҳолиси вилоят умумий аҳолисининг 60,9 фоизига тенг. Гулистон, Янгиер ва Ширин каби шаҳарларнинг аҳолиси эса 22,2 фоизни ташкил қилади. Вилоят маркази-Гулистон шаҳрининг аҳолиси 55 минг кишидир.

25-жадвал

Сирдарё вилояти меҳнат ресурсларининг ҳудудий тақсимланиши (2001 йил 1 январь маълумотлари)

Туманлар ва шаҳарлар номи	Фоиҳ ҳисобида			
	Доимий аҳоли сони	Меҳнатга лаёқатли аҳоли сони	Халқ хўжалиги тармоқларида банд бўлганлар	Расман қайд қилинган ишсизлар
Вилоят бўйича	100,0	100,0	100,0	100,0
Шу жумладан:				
Гулистон шаҳри	11,5	13,6	12,7	17,1
Янгиер шаҳри	8,4	7,5	5,9	8,6
Ширин шаҳри	2,5	2,2	2,5	-
Туманлар:				
Оқолтин	7,9	8,5	9,6	3,8
Боёвут	12,4	13,2	13,7	8,8
Гулистон	7,8	7,6	7,7	12,4
Мирзаобод	6,5	4,8	4,8	6,1
Меҳнатобод	3,6	3,8	4,2	2,1
Сирдарё	15,8	15,9	15,8	21,8
Сайхунобод	9,2	9,3	9,7	2,9
Ш.Рашидов	7,7	8,0	8,0	6,8
Ховос	6,7	5,6	5,4	9,6

Мамлакат минтақалари ичида Сирдарё вилоятининг аҳолиси кам сонли бўлсада, бу ерда табиий кўпайиш ўзига хос хусусиятга эга. Жумладан, 2000 йил якунларига кўра, аҳолининг табиий кўпайиш кўрсаткичи ҳар минг кишига 16,6, туғилиш коэффиценти эса 22,1 ва ўлим 5,5 промиллега тенг бўлган. Мазкур жараёнларнинг ҳудудий фарқлари деярли сезилмайди. Масалан, туғилиш Ш.Рашидов (25,2⁰/₁₀₀), Сайхунобод (25,4⁰/₁₀₀), Мирзаобод (24,3⁰/₁₀₀), Боёвут (24,6⁰/₁₀₀) ва Гулистон (23,3⁰/₁₀₀) туманларида вилоят ўртача кўрсаткичадан юқори бўлса, бошқа туманларда у аксинча, пастрок.

Ўлим даражаси шаҳар жойларда нисбатан баланд бўлиб, у 6-8 промиллени ташкил этади. Мазкур кўрсаткич, Сирдарё туманини (7,0⁰/₁₀₀) ҳисобга олмаганда, қолган барчасида вилоятнинг ўртача даражасидан паст.

Аҳолининг механик ҳаракати бу вилоятга маълум йилларда ўзининг ижобий таъсирини кўрсатган бўлсада, ҳозирда унинг аҳамияти анча камайган.

Миллий таркибида асосан ўзбеклар, бундан ташқари козоклар, тожиклар, руслар, корейс ва бошқа миллат вакиллари бор.

Вилоят аҳолисининг 32,2 фоизи шаҳар жойларда яшайди. Мавжуд 5 та шаҳаридан нисбатан йириклари Гулистон, Янгиер ва Ширин шаҳарлари ҳисобланади. Умуман олганда эса бу ерда том маъносидаги йирик шаҳар йўқ.

Мирзачўлни ўзлаштиришда Сирдарёга кўшни вилоятлар ўзининг ишчи кучи ва малакали кадрлари билан катта ёрдам кўрсатишган. Ҳозирда вилоят ўз меҳнат ресурслари билан яхши таъминланган. Меҳнатга лаёқатли аҳолининг сони, 2001 йил 1 январь маълумотларига кўра, 306,6 минг киши ёки жами

вилоят аҳолисининг 47,2 фоизига тенг. Халқ хўжалиги тармоқларида барча меҳнатга лаёқатли аҳолининг 246 минги, яъни 80,2 фоизи банд.

Статистика маълумотларига биноан, расман ишсиз деб тан олинган шахслар сони 991 кишини ташкил этади (2001 йил). Аммо «яширин» ишсизларни ҳам ҳисобга олинадиган бўлса, юқоридаги кўрсаткич анча кам.

Меҳнат ресурсларидан фойдаланишдаги муаммоларни инобатга олиб, қишлоқ жойларда 2000 йилда 4.6 минг қўшимча иш ўринлари яратилган. Меҳнат ресурслари сонининг йилдан-йилга ошиб бориши натижасида вилоятда янги иш ўринларини кўпайтириш асосий муаммолардан бири бўлиб қолмоқда.

Хўжалигининг умумий таърифи. Сирдарё вилояти мамлакат ҳудудий меҳнат тақсимоотида асосан пахта етиштиришга ихтисослашган. Шу билан бирга вилоятда турли хил маҳсулот ишлаб чиқарадиган саноат корхоналари ҳам мавжуд.

қишлоқ хўжалигида пахтачилик мажмуасига кирувчи тармоқларнинг ривожланганлигини алоҳида таъкидлаш жоиз. Бундан ташқари, полиз экинлари етиштириш, ғалла ва чорвачилик маҳсулотлари билан минтақалар ичида алоҳида ажралиб туради.

2000 йилда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари 100,2 фоизга ўсган. Ялпи ички маҳсулот ҳажмида қишлоқ хўжалигининг туган ўрни 75,6 фоизни ташкил этади. Саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми 2000 йилда 131,3 фоизга, халқ истеъмоли моллари 107,8, чакана савдо айланмаси 105,2 фоиз ва пуллик хизмат кўрсатиш 108,3 фоизга ошган.

Вилоятда электроэнергетика, енгил, озиқ-овқат саноат тармоқлари ривожланмоқда. Бу эса қишлоқ хўжалиги билан бир вақтда саноат ҳам тараққий этишига имкон туғдиради.

Саноати. Сирдарё вилоятида асосий саноат корхоналарининг сони 43 тага етган бўлиб, улар ҳудудда бутунлай янгидан барпо этилгандир. Саноат ишлаб чиқариш сўнгги 40-50 йил давомида шаклланган. 50-йилларда Мирзачўлни мажмуали ўзлаштириш мақсадида унинг қурилиш базаси яратилди ва пахта тозалаш саноати, озиқ-овқат ҳамда электр энергетика ривожланиб борди.

Вилоят саноатининг ҳозирги кундаги аҳволи бирмунча паст бўлиб, у бу жиҳатдан фақатгина Жиззах вилоятидан олдинда туради, холос. 1999-2000 йилларда саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш ҳажми 112,2 фоизга ошган.

Саноат ривожланишида ёқилғи ресурслари бошқа иқтисодий районлардан, аниқроғи Шўртан газ конидан келтирилади. Республикамиздаги энг йирик Сирдарё ИЭСининг қурилиши муносабати билан бу ерда Ширин шахри барпо бўлди. ИЭСнинг қурилиши қишлоқ хўжалиги билан бир вақтда саноатнинг ривожланишига ҳам ижобий таъсир этди. Асосий саноат маҳсулот ҳажмида электр энергетика тармоғининг улуши 66.6 фоизга тенгдир.

Иккинчи ўринда енгил саноат туради, унинг умумий саноат тармоқларидаги ҳиссаси 11,8 фоизни ташкил этади, озиқ-овқат саноати 7,4 фоиз билан учинчи ўринни эгаллайди. Сирдарё вилояти саноати айнан мана шу тармоқларга ихтисослашган.

26-жадвал

Сирдарё вилояти шаҳар ва туманларининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш кўрсаткичлари(2000 йил)

№	Шаҳар ва туманлар	Аҳоли сони, минг киши	Саноат маҳсулоти, фоизда	қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулоти,%	Халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқариш, %
1.	Гулистон шаҳри	73,7	28,9	2,8	37,4
2.	Янгиер шаҳри	55,2	4,4	0,6	6,9
3.	Ширин шаҳри	15,0	1,7	0,4	0,5
4.	Туманлар:Оқолтин	51,3	4,9	15,9	0,6
5.	Боёвут	80,5	10,9	17,2	1,5
6.	Гулистон	50,9	0,3	8,1	0,5
7.	Мирзаобод	42,2	0,1	5,3	0,2
8.	Меҳнатобод	23,4	0,1	4,2	0,1
9.	Сирдарё	103,0	21,4	14,5	32,5
10.	Сайхунобод	60,0	20,1	13,6	19,2
11.	Ш.Рашидов	50,4	6,9	9,6	0,2
12.	Ховос	44,1	0,3	7,8	0,4

13.	Вилоят бўйича	649,6	100	100	100
-----	---------------	-------	-----	-----	-----

Жадвал ЎзР Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлиги маълумотлари асосида тузилган.

Саноат тармоқларининг ҳудудий таркибини таҳлил қилганда вилоят маркази Гулистон шаҳрини алоҳида кўрсатиб ўтиш жоиз. Бу шаҳар зиммасига Сирдарё вилояти саноат маҳсулотининг 23,2 фоизи (2000 йил) тўғри келади. Гулистонда енгил ва озик-овқат саноати тармоқлари яхши ривожланган.

қишлоқ туманларидан Сирдарё, Сайхунобод, Ш.Рашидов ва Оқолтин туманларининг ҳиссаси анча юқори. Жумладан, вилоят саноат маҳсулотининг 17,2 фоизини Сирдарё ва, 16,2 фоизини Сайхунобод туманлари беради. Айни вақтда Меҳнатобод, Гулистон, Мирзаобод туманларида саноат ривожланиши паст даражада.

Енгил саноат асосан вилоят пахта хом ашёсига таянган ҳолда ривожланиб келмоқда. Дехқонобод, Боёвут, Мирзаобод, Фарғона ва Гулистон пахта тозалаш заводлари шулар жумласига киради. Мазкур заводлар вилоятдаги етиштирилган пахтани тўла қайта ишлаш қувватига эгадир.

Озик-овқат саноатининг корхоналари деярли барча шаҳар ва туманларда мавжуд бўлиб, бунга Сирдарё, Гулистон сут заводлари, ёғ-пишлоқ заводи, ёғ-экстракция, қандолат фабрикаси ва бошқаларни киритиш мумкин.

Юқоридаги тармоқлардан ташқари машинасозлик ва метални қайта ишлаш тармоғи ҳам шаклланмоқда. Асосан Тошкент қишлоқ хўжалиги машинасозлиги заводининг Сирдарё филиали, Гулистон таъмирлаш-техника заводлари, рефрижератор-вагонларни таъмирлаш заводлари шулар жумласидандир. Мазкур тармоқнинг вилоят саноат маҳсулотларини ишлаб чиқаришдаги ҳажми 2,2 фоизга баробар.

қурилиш материаллари саноатига жами саноат маҳсулотининг 1,2 фоизи яқини тўғри келади. У асосан Янгиер шаҳри ва Сирдарё туманларида ривожланган.

Янгиер қурилиш материаллари ва конструкциялари комбинати таркибида темир-бетон маҳсулотлари, темир-бетон қувурлари заводлари ва цехлари мавжуд. Сирдарёда ҳам темир-бетон маҳсулотлари ишлаб чиқарилади, бу ерда уйсозлик комбинати барпо этилган.

Сирдарё вилоятида қазилма бойликлар, етарлича ишчи кучи бўлмаганлиги боис оғир саноат тармоқлари суст ривожланган, аммо келажакда тўқимачилик, машинасозлик, фармацевтика ва қурилиш саноатини ривожлантириш учун қулай имкониятлар бор.

қишлоқ хўжалиги. Сирдарё вилояти мамлакатимиз қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 3,6 фоизини, Мирзачўл иқтисодий районининг 40,8 фоизини беради. Янги ерларни ўзлаштириш орқали ривожланган бу тармоқда деҳқончилик етакчилик қилади.

Ҳозирги пайтда Сирдарё вилоятининг умумий экин майдонлари 260 минг гектар бўлиб, шундан 104,4 минг гектарга донли экинлар экилади. қолган қисмида пахта, полиз ва сабзавот етиштирилади. 2000 йилда вилоятдаги 104,4 минг гектарга экилган донли экинлардан 217,2 минг тонна ҳосил олинган (асосан буғдой), ҳосилдорлик ўртача 20,8 центнер.

Деҳқончиликнинг етакчи тармоғи—пахтачилик бўлсада, кейинги йилларда унинг экин майдонлари анчага қисқарди. Ҳозирги вақтда Сирдарё вилояти барча экин майдонларининг 53,1 фоизига пахта экилмоқда.

Полиз ва сабзавот маҳсулотларини етиштириш ҳам муҳим қишлоқ хўжалиги тармоқлари бўлиб, вилоят бу жиҳатдан минтақалар ичида етакчилардан ҳисобланади. Айнан ана шу маҳсулот турларининг ялпи ҳосили Республика умумий кўрсаткичида 3,7 фоизни, шундан полиз экинлари 54,1 фоиз, қолгани сабзавотларга тўғри келади. Полиз экинлари етиштириш бўйича (63,4 минг тонна) вилоятлар орасида мазкур вилоят биринчи ўринни эгаллайди.

Сирдарё вилоятида деҳқончилик маҳсулотларини етиштириш билан бир вақтда чорвачилик тармоқлари ҳам ривож топиб бормоқда. Мазкур тармоқнинг ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулоти ҳажмидаги улуши 45,7 фоизга тенг. Гўшт етиштириш тирик вазнда 25,1 минг тоннани ташкил этган ҳолда Республикада етиштирилган гўштининг 3,1 фоизни, сутнинг 3,3 фоизини беради. Бундан ташқари, пиллачилик ҳам яхши йўлга қўйилган.

қишлоқ хўжалигидан олинаётган маҳсулотларнинг ялпи ҳосилига кўра 2000 йилда Оқолтин (15,9 фоиз), Сайхунобод (13,6 фоиз), Боёвут (17,2 фоиз) ва Сирдарё (14,5 фоиз) туманлари бошқа туманларга нисбатан ажралиб туради.

2001 йил маълумотлари бўйича, ўтган давр оралиғида вилоят қишлоқ хўжалигида биронта ҳам ортикча ишчи кучи бўшамаган. Аксинча, айнан шу тармоқда 4,6 минг кишилик янги иш ўринлари ташкил этилган. Бу эса вилоятдаги меҳнат ресурслари муаммоларини ҳал этишга ижтимоий-иқтисодий ривожланишни юксалтиришга хизмат қилади.

Сирдарё вилояти мамлакат ҳудудий меҳнат тақсимотида қишлоқ хўжалигининг баъзи тармоқларини ривожлантириш учун етарлича шароит ва имкониятлари борлиги туфайли келажакда минтақалар иқтисодиётида алоҳида ўрин эгаллаш зарур.

Ташқи иқтисодий алоқалар ва транспорт. 2000 йил Сирдарё вилоятининг ташқи савдо айланмаси 83,1 млн. АҚШ доллари, шундан экспорт ҳажми 49,7 ва импорт 33,4 млн. долларга тенг бўлди. Унинг аксарияти МДХ мамлакатлари ва бошқа хорижий мамлакатлар билан олиб борилган савдо-сотикқа тўғри келди. Шунингдек, қўшма корхоналарнинг экспорт ҳажми 0,1, импорт ҳажми эса 1,8 млн. АҚШ долларини ташкил этган.

Сирдарё вилояти худудидан Тошкентни, мамлакатимиз жанубий ва марказий районларини Фарғона водийси билан боғлайдиган Тошкент-Сирдарё-Гулистон-Ховос-Фарғона водийси, Тошкент-Сирдарё-Жиззах-Самарқанд-қарши-Термиз темир йўллари ўтади. Бундан ташқари, вилоятда ички алоқаларини таъминлашга хизмат қилувчи транспорт тизими ҳам ривожланмоқда. Бу ўринда Сирдарё-Гагарин-Дўстлик-Пахтакор-Жиззах темир йўли ҳамда вилоятни Тошкент билан боғловчи темир йўлнинг электрлаштирилганлиги катта аҳамиятга эга.

Иқтисодиётнинг ҳудудий таркиби. Гулистон–вилоят саноат ишлаб чиқаришида етакчи мавқега эга ва маъмурий марказ ҳисобланади. Саноат маҳсулотининг 23,1 фоизи шу шаҳар зиммасига тўғри келади. 1896 йилда бу ерда, Тошкент-Красноводск темир йўлининг қурилиши бошланган пайтда, бугунги Гулистон ўрнида кичик Аччиққудук қишлоғи бор эди. 1905 йилда у Мирзачўл станцияси деб атала бошланди. Ҳозирги пайтда Гулистонда бир неча енгил ва озиқ- овқат саноат корхоналари мавжуд. Бундан ташқари, шаҳарда қурилиш материаллари комбинати, тикувчилик фабрикаси ишлаб турибди.

Янгиер шаҳри ривожланиш даражасига кўра иккинчи ўринда. Мазкур шаҳар 1956 йили ташкил этилган. Тошкент-Ховос темир йўли, Катта Ўзбекистон тракти бўйида, Жанубий Мирзачўл канали ёқасида жойлашган. Бу шаҳарда қурилиш материаллари, пахта тозалаш ва ун саноатининг келажакда янада ривожланиши учун барча шароитлар етарли. Ҳозирда жами вилоят саноат маҳсулоти ҳажмининг 3,6 фоизи Янгиер шаҳрига тўғри келади (2000 йил).

Туманлардан Сирдарё, Сайхунобод, Оқолтин саноат ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш бўйича нисбатан яхши ривожланган. Айни чоғда бу кўрсаткичлар Мирзаобод, Мехнатобод ва Гулистон туманларида суст даражада.

Сирдарё вилояти мамлакатимизда хорижий сармояларни жалб этиш ва шу асосда қўшма корхоналар қуриш борасида анча орқада. Аммо вилоят туманларини ижтимоий- иқтисодий ривожлантириш учун тегишли имкониятлар мавжуд.

Савол ва топшириқлар

- 1. Жиззах ва Сирдарё вилоятларини Мирзачўл иқтисодий район доирасида бирлаштиришга нималар асос бўла олади?*
- 2. Жиззах вилояти қайси саноат тармоқларига ихтисослашган?*
- 3. Жиззах вилояти иқтисодиёти Сирдарё вилояти хўжалик ихтисослашувидан нималар билан фарқ қилади?*
- 4. Сирдарё вилоятининг миллий ва минтақавий иқтисодиётда тутган ўрни нималарга боғлиқ?*
- 5. Иқтисодий район вилоятлари транспорти ва ташқи иқтисодий алоқаларини баҳоланг.*

IV БОБ. ФАРҒОНА МИНТАҚАСИ

Фарғона минтақаси таркибига Ўзбекистон Республикасининг Андижон, Наманган ва Фарғона вилоятлари киради. Майдони 18,4 минг км² ёки мамлакат худудининг 4,1 фоизини ташкил қилади. Аҳолиси, 1 январь 2002 йил маълумотларига кўра, 6965 минг киши, бу эса Ўзбекистон аҳолисининг 27,7 фоизига тенг.

Иқтисодий район Фарғона водийси (чўкмаси)нинг Ўзбекистон қисмида жойлашган маъмурий бирликларни ўз ичига олади. У Республикаимизнинг шарқий қисмида ўрнашган, шимол, шарқ ва жанубда қирғизистон Республикасининг Жалолобод, Ўш ва Боткон вилоятлари билан, жануб ва жануби-ғарбда Тожикистон Республикасининг Суғд (Ленинобод) вилояти билан чегарадош, бевосита Ўзбекистонда эса у Тошкент вилоятига туташ.

Район деярли тўрт томондан тоғлар билан ўралган: шимол, шимоли-ғарб ва шарқда Тянь-Шан (Тангри тоғ)га қарашли қурама, Чотқол ва Фарғона, жанубда Туркистон ва Олой тоғ тизмалари жойлашган. Иқтисодий район худудидан ўтувчи Сирдарё (у Наманган шаҳри яқинида Норин ва қорадарёнинг қўшилишидан ҳосил бўлган) водийни нисбатан каттароқ ва текисроқ шимол ва асосан тоғолди (адир) районлардан иборат жанубий қисмларга ажратади. Фарғона чўкмасини водий деб аталиши ҳам айнан ана шу Сирдарёга боғлиқ. Бироқ, водийнинг «Ўрта Осиё дурдонаси» бўлишига кўп жиҳатдан Сирдарё эмас, балки унинг кўп сонли ирмоқлари сабабчи бўлган. Ушбу ирмоқлар–сойларнинг қуйи қисмида қадимдан

воҳа ҳамда воҳачалар ва уларга мос ҳолда шаҳарлар вужудга келган, уларнинг кейинчалик суғориш иншоотлари билан бирлаштирилиши натижасида бутун Фарғона воҳаси ташкил топган. Шундай қилиб, мазкур район ҳудудини бир вақтнинг ўзида тоғлараро чўкма (котловина), водий ва воҳа сифатида қараш мумкин.

Водийнинг марказий қисмларида баландлик денгиз сатҳидан 200–300 метрдан ошмайди ва чекка томон эса ер усти кўтарилиб боради. Бу кўтарилиш шимолда кескинроқ, бинобарин, ҳудуднинг энг баланд қисмлари унинг шимол, шимоли-ғарбига тўғри келади (тахминан 2200 м).

Майдони анча кичик, лекин аҳоли сони кўп ва ниҳоятда зич жойлашган ушбу ҳудуднинг иқтисодий район шаклида ажратилиши, энг аввало, унинг географик ўрни ва демографик салоҳияти билан тавсифланади. Бу ерда район ҳосил қилувчи ишлаб чиқариш тармоқлари бўлиб эса асосан пахта ва пилла етиштириш, боғдорчилик, енгил ва озиқ-овқат саноатлари хизмат қилади. Шу нуқтаи назардан айтиш мумкинки, минтақа иқтисодиётини ривожланган агросаноат мажмуаси ташкил қилади. Унга қўшимча равишда кимё, нефт ва нефт кимёси ҳамда машинасозлик, айниқса автомобилсозлик ривожланиб бормоқда.

Фарғона иқтисодий райони мамлакат ялпи ички маҳсулотини 23,7, саноат ишлаб чиқаришини 1/5 ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотини 30 фоизга яқинини беради. Водийда қадимдан пахтачилик ва пиллачилик билан шуғулланиб келишган, бунга унинг географик ўрни, яъни Буюк Ипак йўлида жойлашганлиги ҳам ўз таъсирини кўрсатган. Ҳудуднинг айнан ана шундай транзитлик (ўтувчанлик) хусусияти ўтмишда бу ерда хўжалик ва маданиятнинг ривожланиш йўналишларини қисман белгилаб берган.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, Буюк Ипак йўлининг тикланиши, Трансконтинентал Европа–Осиё магистралининг очилиши водий иқтисодий географик ўрнини тубдан ўзгартирди, унинг берк ҳолатини йўқотади ва яна шарққа томон «очади». Шубҳасиз, мазкур омил минтақа ижтимоий- иқтисодий ривожланишини янада тезлаштиради.

Водий қазилма ресурсларга бой эмас ва, бинобарин, бу омил район ҳосил қилувчи бўла олмайди. Бу ерда ёқилги (нефт) ва рангдор металлларнинг кичик конлари бор, холос. Асосий минерал бойликлар водийнинг тоғ қисмида–туташ республикалар ҳудудиде жойлашган.

Сув ресурслари ҳам айнан ана шу ҳудудларда ташкил топади, бироқ улардан суғорма дехқончиликда фойдаланиш водийнинг ички, яъни Ўзбекистон қисмида вужудга келган. Бу ерда биз тоғ ва текислик табиий-хўжалик тизимларининг геожуфтлик ҳолатини, уларнинг ўзаро алоқадорликда ривожланиш заруриятини, ҳудудий иқтисодий интеграция жараёнларининг зарурлигини кўриб турибмиз. Шу боис, минтақада қўшни давлатлар билан иқтисодий алоқаларни йўлга қўйиш, ягона мамлакатлараро иқтисодий макон яратиш муҳим аҳамиятга эга.

27-жадвал

Фарғона иқтисодий районининг ички тузилиши ва Республикада тутган ўрни (2000й., фоиз)

№	Кўрсаткичлар	ФИР ЎзРда	Андижон вилоя- ти		Наманган вилояти		Фарғона вилояти	
			ЎзР	ФИР	ЎзР	ФИР	ЎзР	ФИР
1	Майдони	4,1	0,9	23,0	1,7	41,3	1,5	35,7
2	Аҳолиси	27,7	8,9	32,3	7,9	28,5	10,9	39,2
3	Ялпи ички маҳсулот	23,7	8,2	34,5	5,3	22,2	10,2	43,3
4	Саноат маҳсулотлари	24,5	8,1	33,2	3,7	15,0	12,7	51,8
5	қишлоқ хўжалиги маҳсулоти	29,1	10,5	35,9	8,0	27,6	10,6	36,5
6	Экин майдонлари	20,1	6,1	30,4	6,1	29,5	7,9	40,1
7	Инвестиция	16,8	4,9	29,3	5,5	32,7	6,4	38,0
8	Ташқи савдо обороти	12,0	6,0	44,9	1,6	13,7	4,4	41,4
	экспорт	11,9	3,9	32,5	2,3	19,8	5,7	47,7
	импорт	12,4	8,4	68,2	1,0	7,1	3,0	24,7

Иқтисодий районни шакллантирувчи асосий омил бу ерда яшовчи кўп сонли аҳоли ва меҳнат ресурслари ҳисобланади. Бинобарин, водий, воҳа тушунчалари аҳоли зич жойлашган, меҳнатни кўп талаб қилувчи хўжалик тармоқлари, аҳоли манзилгоҳларининг йўл ва сойлар, каналлар бўйларида занжирсимон ҳудудий ташкил этилганлик ва бошқа ўзига хос, бетақрор хусусиятлари билан уйғунлашиб кетади. Водийда аҳоли кўп, ер-сув манбалари эса чекланган. Айнан ана шундай номувофиқлик минтақанинг асо-

сий ижтимоий-иқтисодий муаммоларини келтириб чиқаради. Энг муҳими-бу ерда аҳоли бандлигини яхшилаш, минтақавий меҳнат бозорини шакллантириш, қўшимча иш ўринларини яратиш, иқтисодиётни юксалтириш негизда ижтимоий ривожланишни таъминлаш зарур.

Иқтисодий районга кирувчи вилоятлар майдони, демографик ва ишлаб чиқариш салоҳияти ўзаро бироз фарқ қилади. Худуди жиҳатдан нисбатан катта бўлган Наманган вилоятида қўшни ҳудудларга қараганда аҳоли зичлиги камроқ, иқтисодиёт кўрсаткичлари ҳам пастроқ. Ушбу вилоят иқтисодий районнинг 22,2 фоиз ялпи ички, 15,0 фоиз саноат ҳамда 27,6 фоиз қишлоқ хўжалиги маҳсулотини беради. Бу жиҳатдан Фарғона вилоятининг иқтисодий кудрати катта, у иқтисодий район ялпи ички маҳсулотининг 41,3 ва саноат ишлаб чиқаришининг ярмидан кўпроғини таъминлайди (27-жадвалга қаранг).

Кейинги, хусусан мустақиллик йилларида Андижон вилояти иқтисодиёти тез ривожланиб бормоқда. Бу ерда ишлаб чиқариш кўрсаткичлари аҳоли сонининг нисбий улушларидан зиёд. Вилоятда нафақат саноат (автомобилсозлик), балки қишлоқ хўжалиги, пахтачилик («Андижон усули») ҳам яхши тараққий этган. Иқтисодий районнинг шунга ўхшаш ички хусусиятлари вилоятлар хўжалигининг алоҳида таърифларида янада яққолроқ намоён бўлади.

АНДИЖОН ВИЛОЯТИ

Вилоят 6 март 1941 йилда ташкил топган. Унинг таркибига ҳозирги кунда 14 қишлоқ туманлари Андижон, Асака, Балиқчи, Булоқбоши, Бўз, Жалолқудук, Избоскан, Марҳамат, Олтинқўл, Пахтабод, Улуғнор, Хўжабод, Шаҳрихон ва кўрғонтепа туманлари киради. Унинг майдони 4,2 минг км² ва бу жиҳатдан Андижон вилояти Республикада энг кичик ҳисобланади.

Аҳолиси 2220 минг кишидан зиёдроқ. Аҳоли сони бўйича вилоят Самарқанд, Фарғона ва Тошкент вилоятларидан кейин тўртинчи ўринда туради. Андижон вилояти Ўзбекистон ҳудудининг 1 фоизини ҳам ташкил қилмайди, бироқ, бу ерда мамлакат аҳолисининг деярли 9 фоиз истиқомат қилади. Маъмурий маркази—Андижон шаҳри (339 минг киши); вилоятда ҳаммаси бўлиб 11 шаҳар ва 5 шаҳарча мавжуд.

Андижон вилояти минтақавий ва мамлакат меҳнат таксимотида пахта ва пилла етиштириш, ип-газлама ва автомобил саноатлари билан ажралиб туради. Шунингдек, бу ерда озик-овқат, электр энергетика саноати ҳам қисман ривожланган.

Географик ўрни ва табиий бойликлари. Вилоят худуди Фарғона иқтисодий райони ва Ўзбекистон Республикасининг чекка шарқда жойлашган. У қирғизистон Республикасининг Жалолобод ҳамда Ўш вилоятлари билан чегарадош. Республикамиз доирасида эса Андижон вилояти жануби- ғарбда Фарғона ва шимоли-ғарбда Наманган вилоятлари билан қўшни.

Ер усти тузилиши баландлик адир ва текисликлардан иборат, энг баланд нуқталари жануб ва чекка шарқда—Хўжабод ва кўрғонтепа туманларида жойлашган (1350-1550 м.). Андижон гуруҳ районларини вилоятнинг жануби-шарқда жойлашган ҳудудларидан 800-900 метр баландликдаги адир зонаси ажратиб туради. Айнан ана шу адирнинг жанубий қисмида Полвонтош, Андижон, Жанубий Оламушук каби унча катта бўлмаган нефт конлари мавжуд.

Вилоятнинг ғарбий ва шимолий-ғарбий, нисбатан янги ўзлаштирилаётган ҳудудларининг баландлиги 400-420 м. Бу икки орографик шакллар ўртасида қишлоқ хўжалиги ва аҳоли жойлашуви учун ниҳоятда қулай бўлган пасттекислик бор.

Иқлими континентал, йиллик ёғин-сочин миқдори водийнинг бошқа қисмларига қараганда кўпроқ (500 мм. атрофида). Асосий гидрографик элементлари қорадарё ва унинг ўнг ирмоқлари-Мойлисув ва Тентақсойдан иборат. Чекка жануби-шарқда қирғизистон ҳудудига туташ жойда Андижон сув омбори ва 100 минг кВт қувватга эга бўлган Андижон ГЭСи қурилган. Шунингдек, вилоят худудида Жанубий Андижон, Усмон Юсупов номидаги Катта Фарғона ҳамда Жанубий Фарғона каналлари мавжуд.

Шундай қилиб, Андижон вилоятида қазилма бойликлар оз, сув захиралари эса бирмунча кўп. Айнан ана шу агроиклимий имкониятлар бу ерда қадимдан суғорма дехқончилик ва шу асосда хўжаликнинг бошқа тармоқларини ривожлантиришга сабаб бўлган.

Аҳоли ва меҳнат ресурслари. Вилоят аҳолиси 1989-2002 йилларда 1,4 марта ўсган (у 1989 йилда 1721 минг киши бўлган). Аҳоли зичлиги Республикамизда ва, қолаверса МДХ давлатлари бўйича ҳам энг юқори—ҳар бир км² майдонга 540 кишига яқин. Зичлик айниқса Шаҳрихон (732) ва Асака (870 киши) туманларида катта. Айни вақтда бу кўрсаткич Бўз (240) ва, хусусан, Улуғнор (100 киши) туманларида «андижонча» эмас. Аҳолининг бундай жойланиш хусусиятлари ердан фойдаланиш, ижтимоий-иқтисодий ривожланишга ҳам ўз таъсирини ўтказди.

Аҳолининг табиий ўсиши, 2001 йил яқунлари бўйича, ҳар минг кишига 15 киши. Туғилиш коэффициенти 19,6 ва ўлим 4,9 промиллега тенг. Туғилиш кўрсаткичлари вилоят туманлари даражасида унча

катта фарқ қилмайди; ўлим эса шаҳар жойларда нисбатан юқори бўлиб, у Улуғнор туманида энг кичик (3,6-4,0 промилле атрофида).

Миграция ҳаракатлари аҳоли ўсишига катта таъсир этмайди. 1997 йилда миграция қолдиги шаҳар жойларда минус 970, 1998 йилда-960 кишига тенг бўлган ҳолда шу йилларда қишлоқ манзилгоҳларида у бироз кўпроқ (1690 ва 1555 киши).

Вилоят аҳолисининг 30,1 фоиз ёки 666 минг кишиси шаҳарларга тўғри келади. Катталиги жиҳатидан «иккинчи» шаҳар Шаҳрихон ҳисобланади (60 мингга яқин). Шунингдек, ўзбек автомобил-созлари шаҳри Асакада ҳам анча кўп аҳоли яшайди—52 минг киши; қорасув, Хонобод, Охунбобев, Пойтуғ, Пахтаобод, кўрғонтепада 20-25 минг кишидан аҳоли мавжуд. Вилоятнинг қолган шаҳар ва шаҳарчаларида аҳоли миқдори бундан кам.

Жами аҳолининг деярли ярми меҳнатга лаёқатли ёшлардан иборат; 840 мингга яқин кишилар иш билан банд, расмий «ишсизлар» 2350 киши атрофида. Барча банд бўлган аҳолининг 12,0 фоизи саноатга ва 43,5 фоизи қишлоқ хўжалигига тўғри келади. қурилишда 5,4 фоиз, савдо, умумий овқатланишда 8,5, таълим, маданият, санъат ва фанда 11,2 фоиз меҳнат ресурслари банд. Биргина 2000 йилда меҳнат биржалари 7,6 минг кишини иш билан таъминлаган; умумий бандлик даражаси 77,2 фоиз.

Хўжаликнинг умумий таърифи. Андижон вилоятида макроиктисодиётнинг барча тармоқлари ривожланиб бормоқда. Ялпи ички маҳсулот ўртача йилига 3-5 фоиз кўпаймоқда. Саноат ишлаб чиқаришининг ўсиш суръатлари бўйича эса ушбу вилоят Республикада энг олдинда: мустақиллик йилларида мазкур тармоқ маҳсулоти яқин 5 мартага ортган.

Таъкидлаш жоизки, бу ерда қишлоқ хўжалиги ҳам илдам ривожланиб бормоқда. Вилоят бу борада 1991 йил даражасидан 1996 йилдаёқ ўзиб кетиб, ҳозирда барқарор ўсиш кўрсаткичига эга. Ҳатто Республикамиз учун об-ҳаво шартлари ноқулай келган 2000 йилда ҳам қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш 108,8 фоизга ўсган.

Мустақиллик йилларида Андижон вилояти мамлакатимизга биринчи ўзбек автомобиллини, пахтачиликда янги «Андижон усулини» берди. Бу ерда хўжаликнинг бошқа тармоқлари ҳам яхши кўрсаткичларга эга. Масалан, 2000 йилда капитал қурилиш (маблағ) 127 фоизга, пуллик хизмат ҳажми 140,5, шу жумладан, маиший хизмат кўрсатиш 120,7 ва чакана савдо обороти 108,8 фоизга ошган.

Ҳозирги кунда вилоятда 40 га яқин қўшма корхоналар фаолият кўрсатмоқда. Улар жумласига, Асакадаги «УзДЭУавто» корхонасидан ташқари, Ўзбекистон-Америка «Антри» (трикотаж маҳсулотлари), Хонобод шаҳридаги «Хон-Бугдо» Ўзбек-Хитой (макарон маҳсулотлари), «Эталон-Плюс» Ўзбек-қирғизистон, Андижондаги олмос асбобларини ишлаб чиқарувчи Ўзбекистон-Италия, Шаҳрихондаги кабел, Куйганёр шаҳарчасидаги маъданли сувлар ишлаб чиқарувчи қўшма корхоналар мавжуд. Шунингдек, Хонободда «УзКоджи» (енгил автомобиллар учун электр асбоблари), Андижонда трикотаж ва тикув маҳсулотлари берувчи «РамзДзинДу», Ўзбек-Хитой ва «Полипропилен» қўшма корхоналари ҳам қурилган. Барча қК вилоят саноат маҳсулотининг 63,4 фоизини ва экспортнинг асосий қисмини ташкил қилади. 2001 йилда Шаҳрихондаги «Антекс» корхонаси ҳам четга маҳсулот чиқара бошлади.

Кўриниб турибдики, вилоятда бозор ислохотлари кенг кўламда олиб борилмоқда. Саноат маҳсулотининг 95,6 фоизи, қишлоқ хўжалигида эса деярли барча маҳсулот давлат тасарруфида бўлмаган корхона ва хўжаликларда яратилади.

Саноати. Андижон вилоятида 150 асосий саноат корхонаси бор. Улар Республиканинг 1/10 га яқин, иқтисодий районнинг 1/3 саноат маҳсулотини ишлаб чиқаришади. Жумладан, вилоят Ўзбекистоннинг 100 фоиз енгил автомобилларини, 10,5 фоиз енгил саноат маҳсулотини беради. Бу ерда электротехника машинасозлиги, ип-газлама ишлаб чиқариш ҳам мамлакат аҳамиятига эга.

Мазкур вилоят Ўзбекистон Республикасининг 100 фоиз электр двигателларини, 10 фоизга яқин пайпоқ маҳсулотлари ва ип газламасини, деярли 1/3 трикотаж, 17 фоиз пойафзал, 15 фоиз тикув маҳсулотлари, 10 фоиздан ортиқроқ ўсимлик ёғини ишлаб чиқаради (2000 й.).

Вилоят саноати мажмуасида маҳсулот қиймати бўйича машинасозлик ва метални қайта ишлаш (53,3 фоиз), енгил саноат (17,8 фоиз) ҳамда ун-круп, омукта ем ишлаб чиқариш етакчилик қилади. Бу ҳақда 28-жадвал аниқ маълумотларни беради.

28-жадвал

**Андижон ва Наманган вилоятлари
саноатининг тармоқлар таркиби
(2000 й., маҳсулот ҳажми бўйича, жамига нисбатан фоизда)**

№	Саноат тармоқлари	Андижон вилояти	Наманган вилояти
1	Электр энергетикаси	1,3	0,0

2.	Кимё ва нефт кимёси	2,7	1,3
3.	Машинасозлик ва метални қайта ишлаш	53,3	3,9
4	қурилиш материаллари саноати	2,0	8,0
5	Енгил саноат	17,8	45,8
6	Озиқ-овқат саноати	6,4	25,0
7	Ун-крупа, омухта ем ишлаб чиқариш	13,1	12,3
8	Бошқа саноат тармоқлари	3,4	3,7

Жадвал ЎЗР Макроиктисодиёт ва статистика вазирлиги маълумотлари асосида тузилган.

Вилоятда сўнгги йилларда 500-700 млн. кВт/с электр энергия, 110-120 минг т. нефт, 17-24 минг т. тозаланган ўсимлик ёғи, 85-100 минг т. пахта толаси ишлаб чиқарилади. 1999 йилда Асака заводи конвейеридан ҳаммаси бўлиб 58,3 минг енгил автомашина, шу жумладан 28,3 минг «Нексия», 16,4 минг «Тико» ва 13,6 минг дона «Дамас» чиқарилган.

Асакадаги завод қурилиши 1994 йилда бошланиб, ундан 1996 йилда биринчи ўзбек енгил машинаси чиқарилган. Умумий лойиҳа қуввати бир йилда 200 минг дона машиналар ишлаб чиқаришга тенг. Республика мустақиллигининг 10 йиллиги арафасида енгил машиналарнинг янги маркалари (русумлари) «Матиз» ҳам завод конвейеридан чиқарилади. Вилоятда ип-газлама, трикотаж буюмлари, электр двигателлари, эмал идишлар, электр кабеллари, гидроцилиндр ҳамда ирригация машиналари ҳам ишлаб чиқарилади. Асосий саноат марказлари Андижон, Асака, Шахрихон, Марҳамат, Хонобод ва бошқалар. Туман марказларида пахта тозалаш заводлари бор, Хўжабодда эса йирик ер ости газ омбори қурилган.

қишлоқ хўжалиги. Вилоят 10,5% Республика ва 35,3% иқтисодий район қишлоқ хўжалик маҳсулотини беради. Макроиктисодиётнинг бу соҳасида деҳқончилик анча устунлик қилади ва у жами қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 2/3 қисмини таъминлайди. Андижон вилояти зиммасига Ўзбекистонда етиштирилган ғалланинг 14 фоизи, картошканинг 9 фоизи тўғри келади.

2000 йилда вилоятда барча экин майдонлари 231 минг гектарни ташкил этган. Шундан 86 минг гектарга ғалла экилган ва 580 минг тонна ҳосил олинган (асосан бугдой). Пахта майдонлари 106 минг гектарга тенг бўлиб, 337 минг тоннадан ортиқ пахта олинган, ҳосилдорлик 31,8 ц/га. Эътиборга олиш жоизки, ушбу кўрсаткичларга вилоят мамлакатимизда қишлоқ хўжалиги ривожланиши оғир кечган йилда эришган.

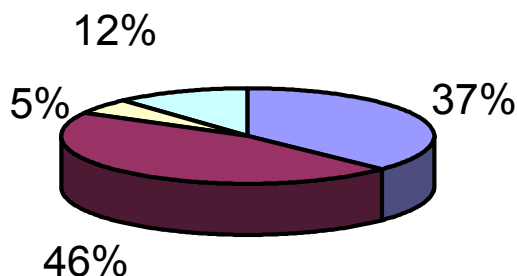
Ушбу вилоят Республика қишлоқ хўжалиги ривожланишига бетакрор, ўзига хос янгиликлар киритди. 1995 йилда Хитой мутахассислари билан ҳамкорликда кўрғонтепа туманининг «Савай» хўжалигида илк бор плёнка остига чигит қадалди. Тахминан 20 гектар ерга экилган эртапишар пахта навидан 40,2 центнердан ҳосил олинди. 1996 йилда бундай экин майдонлари 9300 гектарни ташкил этди. 2000-2001 йилларда ҳам ана шу янги усул туфайли Андижон вилояти Ўзбекистонда биринчи бўлиб пахта планини ортиғи билан бажарди.

қишлоқ хўжалигида фойдаланадиган ер майдонининг анчагина қисми боғдорчилик (19 минг га), узумчилик (37 минг га) ва сабзавотчилик (12 минг га) билан банд. Айни вақтда картошка етиштириш ва ем-хашак майдонлари камроқ.

Андижон вилояти йилига 2600-2700 тонна пилла етиштиради. Йирик шохли моллар сони 440 минг бошдан зиёд, қўй ва эчкилар 500 минг атрофида. Табиийки, бундай аҳоли зич жойлашган, деҳқончилик интенсив ривожланган ҳудудда чорвачилик учун имкониятлар катта бўлмайди.

2000 йилда вилоят қишлоқ хўжалигида 15 мингга яқин ортиқча иш кучи бўшаган, 20,9 минг кишилик янги иш ўринлари ташкил этилган.

7- чизма. Андижон вилояти экин майдони, 2000 йил

■ \алла ■ пахта ■ сабзаотлар ■ бош=а экинлар

Иқтисодийёт билан бир қаторда ижтимоий соҳалар ҳам ривожланиб бормоқда. Вилоят аҳолисининг марказлаштирилган тоза ичимлик суви билан таъминланиш даражаси 87,7 фоиз. Бироқ, табиий газ билан таъминланиш унча юқори эмас-64,6 фоиз.

Транспорт ва ташқи иқтисодий алоқалар. 2000 йилда жами ташилган юклар 35,1 млн тоннага тенг, шундан 32,8 минг тоннаси автомобил транспортига тўғри келади.

Ташқи савдо обороти 373 млн. АҚШ доллари (бу ўтган 1999 йилга нисбатан камроқ), шундан экспорт 126 ва импорт 246 млн. доллар. Экспорт бўйича вилоят Навоий вилояти, Тошкент шаҳри ва Тошкент вилоятидан кейин 4-ўринда, импорт ҳажми жиҳатидан эса Тошкент шаҳридан кейин 2-ўринда туради.

Ташқи савдо оборотининг тахминан 2/3 қисми узоқ хориж мамлакатларига тўғри келади; импортнинг-90 фоиздан зиёдрогини асосан машина ва асбоб-ускуналар ташкил этади. Кўпгина вилоятлардан фарқ қилган ҳолда бу ерда пахта толасининг экспортдаги улуши камроқ-33 фоиз. Андижон вилоятининг ташқи савдо алоқаларида Жанубий Корея мамлакати муҳим ўринга эга.

Иқтисодийётнинг ҳудудий таркиби. Вилоят саноат ишлаб чиқаришининг 1/4 қисмини унинг маъмурий маркази Андижон шаҳри беради. Шунингдек, бу борада Асака шаҳрининг ўрни ҳам катта (40 фоиз атрофида). кишлоқ туманлари орасида саноат қўرғонтепа ва Шаҳрихонда нисбатан яхши ривожланган. Айни чоғда у Булоқбоши, Бўз ва Улуғнор туманларининг саноат салоҳияти пастроқ.

кишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштиришда Шаҳрихон, Избоскан ва қўрғонтепа туманлари ажралиб туради. Энг кичик кўрсаткич яна ўша Улуғнор ва Бўз туманларига тўғри келади.

Умуман, Андижон вилоятини микроиқтисодий районларга ажратадиган бўлсак, у ҳолда бу ерда уч районни кўрсатиш мумкин: Марказий (Андижон ва Асака шаҳарлари, Андижон, Асака, Шаҳрихон, Пахтаобод, Избоскан туманлари); Жануби-шарқий (Марҳамат, Жалолқудук, қўрғонтепа, Хўжаобод, Булоқбоши туманлари) ва /арбий район (Балиқчи, Бўз ва Улуғнор).

Шубҳасиз, улар орасида марказий районнинг иқтисодий қудрати катта. Бу борада айниқса Андижон-Асака-Шаҳрихон «учбурчаги» муҳим мавқега эга. Андижон агломерацияси ва саноат тугуни вилоят геоиқтисодий маконининг ўзагини ташкил этади. Шу билан бирга, адир орқасидаги Жануби-шарқий район ҳам анча ривожланган, аммо учинчи, яъни кейинги йилларда ўзлаштирилган /арбий районнинг иқтисодий ва демографик салоҳияти ҳозирча юқори эмас.

НАМАНГАН ВИЛОЯТИ

Вилоят Ўзбекистон Республикаси таркибида 6 март 1941 йилда ташкил топган. У ҳозирги вақтда 11 туман, 8 шаҳар ва 11 шаҳарчадан иборат.

Наманган вилоятига қирувчи туманлар-Косонсой, Мингбулоқ, Наманган, Норин, Поп, Тўрақўрғон, Уйчи, Учқўрғон, Чортоқ, Чуст ва Янгиқўрғон бўлиб, уларнинг барчасининг майдони 7,4 минг км², ёки Республика ҳудудининг 1,7 фоизини ташкил қилади. Аҳолиси, 2001 йил маълумотига мувофиқ, 1957 минг киши (ЎзР га нисбатан 7,9 фоиз). Маъмурий маркази Наманган шаҳри.

Жойлашган ўрни ва табиий бойликлари. Наманган вилояти асосан Сирдарёнинг ўнг қирғоғи, Фарғона водийсининг шимолий қисмини эгаллайди. У Ўзбекистон Республикаси ҳудудининг шарқий қисмида, қирғизистон Республикаси Жалолобод вилоятининг жанубида жойлашган; ғарбда Тошкент вилояти, жанубда Фарғона, жануби-шарқда Андижон вилоятлари билан чегарадош.

Вилоят ҳудудининг ярмидан кўпроғи тоғ ва тоғ олди районларидан ташкил топган. Бу ерда адир минтақаси қўшни вилоятларга қараганда кенг тарқалган ва у боғдорчилик, узумчилик ҳамда чорвачилик учун қулай. Шу нуқтаи назардан Наманган вилоятининг ер фонди ҳам каттароқ. Бироқ, унинг энг чекка шимоли-ғарбий қисми баланд тоғликлардан иборат (баландлиги 4000 метгача етади).

Ер бойлигидан ташқари вилоят ҳудудида айрим қазилма бойликлар ҳам мавжуд. Улар Чодок, Чоркесар, Уйғурсой полиметалл ва қимматбаҳо металллар ҳамда Мингбулоқ нефт конларидир. Аммо рудали конларда қазилма бойликларнинг захираси кўп эмас ва, бинобарин, улар минтақа иқтисодиётига кучли таъсир этмайди.

Ёғин-сочин микдори ғарбдан шарққа томон ортиб боради (100-400 мм). Асосий гидрографик элементи Сирдарё бўлиб, у шу номда айнан вилоят ҳудида, Норин ва қорадарёнинг қўшилиши натижасида шаклланади. Бироқ, Сирдарёнинг ерларни суғоришдаги аҳамияти катта эмас, чунки у анча пастликда оқиб ўтади. Бу жиҳатдан унинг ирмоқлари-сойларнинг аҳамияти юқорирок: Резаксой, /овасой, Косонсой, Чортоқсой, Намангансой ва ҳ.к. Ушбу сойларнинг юқори қисмида кичик-кичик сув омборлари қурилган (Чортоқ, Қўқсарой, Олмоссой, /овасой ва бошқалар).

Норин дарёси қирғизистон ҳудуди, баланд тоғликлардан водийга чиққандан сўнг кенг ёйилиб кетади. Худди ана шу ердан водийнинг аксарият каналлари бошланади. Жумладан, Катта Наманган, Шимолий Фарғона, Катта Фарғона каналлари ҳам Учқўрғон шаҳри ва Шамолдисой шаҳарчаси яқинидан бошланиб ғарбга томон оқади. Катта Наманган канали кейинги йилларда қурилган бўлиб, у адир зонасининг пастроқ қисмларини суғоришга мўлжалланган. Умуман олганда эса Наманган вилояти, айниқса унинг ғарбий қисми қўшни вилоятларга қараганда сув билан яхши таъминланмаган.

Аҳоли ва меҳнат ресурслари. Наманган вилояти аҳолиси 1989-2001 йилларда 133 фоизга ёки ўртача ҳар йили 2,50 фоизга кўпайиб борган. Бу жиҳатдан у Республикамизда аҳолиси нисбатан тез ўсиб бораётган Сурхондарё, қашқадарё, Хоразм вилоятлари каторига киради (Ўзбекистонда ўртача кўпайиш 1,95 фоизга тенг).

Аммо бу вилоятда ҳам демографик ўсиш бироз пасайиб бормоқда. Масалан, 2000 йилда Наманган вилоятининг аҳолиси 25 минг кишига ёки 1999 йилга нисбатан 1,70 фоизга кўпайган.

Наманган вилоятида аҳолининг зичлиги ўртача 1км² га 263 кишини ташкил қилади. Бу рақам қўшни Фарғона ва айниқса Андижон вилоятига қараганда бироз пастроқ бўлсада, у республика кўрсаткичидан 5 марта кўпдир.

Вилоят ҳудудида аҳоли зичлиги ҳар хил. Масалан, у Наманган шаҳрига бевосита яқин, суғорма деҳқончилик яхши ривожланган туманларда (Уйчи, Тўрақўрғон, Наманган) 520-620 кишига етади. Ваҳоланки, майдони бўйича энг катта Поп туманида (унинг ҳудуди вилоятга нисбатан 39,1 фоизни ташкил этади) зичлик атиги 52 киши, холос. Бу эса бутун Фарғона иқтисодий районида энг кичик кўрсаткичдир. Шунингдек, янги ўзлаштирилган Мингбулоқ туманида ҳам аҳоли жойлашуви унча зич эмас-115 киши ва бу жиҳатдан у қўшни Андижон вилоятининг Улуғнор, Бўз туманларига ўхшаб кетади.

Демак, вилоят туманларининг демографик сифими бир-биридан анча фарқ қилади. Бундай ҳолат асосан сув ресурсларининг ҳудудий шаклланишига боғлиқ бўлиб, у ўз навбатида ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг минтақавий хусусиятларига ҳам таъсир кўрсатади.

Вилоят аҳолисининг нисбатан юқори суръатларда ўсишига унинг табиий ҳаракати сабабчидир. Чунончи, 2001 йилда туғилиш 20,7 промилле, ўлим 4,7 ва табиий кўпайиш 16,0 промиллега тенг бўлган (1999 йилда бу кўрсаткичлар юқоридагиларга мос равишда 23,1, 4,9 ва 18,2 промиллени ташкил этган). Айни вақтда табиий ҳаракат даражаси туманлар доирасида катта фарқ қилмайди.

Миграция жараёнининг аҳоли ўсишига таъсири айтарлиқ эмас; шаҳар жойларида унинг натижаси вилоят учун ўртача минус 1500, 1900 кишига баробар, қишлоқларда эса келганлар билан кетганлар сони деярли тенглашиб бормоқда.

Гарчи саноат ривожланиши Наманган вилоятида унча юқори бўлмасада, бу ерда урбанизация кўрсаткичи Андижон ва Фарғона вилоятларига қараганда каттароқ бўлиб, у Республика даражасига тенг (37,5 фоиз). Вилоят маркази-Наманган, аҳолиси кейинги 20 йилда жуда тез суръатлар билан кўпайди. Масалан, 1979 йилда бу ерда 226,6 минг ва 1989 йилда 304,2 минг киши яшаган бўлса, 2001 йилда шаҳарнинг аҳолиси 390 мингдан ошиб кетди. Ана шу йиллар давомида Наманган, Андижон ва, ҳатто Самарқанддан ўзиб кетиб, Ўзбекистоннинг аҳоли сони бўйича иккинчи шаҳрига айланди. Таққослаш учун ана шу йилларда Андижон аҳолиси 229,7; 290,5 ва 336,7 минг, Самарқандники-338,6; 364,0 ва 361,1 минг кишини ташкил қилган.

Аммо Наманган вилоятида унинг маъмурий маркази яккаю-ягона катта шаҳар; иккинчи шаҳар-Чустда 61 минг ёки Намангандан 6,5 марта кам аҳоли яшайди. Булардан ташқари, Чортоқ (46 минг) ва

Косонсой (41 минг) ҳам анча кўзга ташланади; Поп, Тўрақўрғон, Ҳаққулобод ва Учқўрғоннинг ҳар бирида 20-30 мингдан аҳоли бор; энг кичик шаҳарча Чоркесар ва Навбахор (Поп тумани) бўлиб, уларга 1,4 минг кишидан аҳоли тўғри келади. Шаҳар манзилгоҳларининг бундай турланиши вилоят иқтисодиётининг ҳудудий таркиби ва ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришнинг хусусиятларига мос келади.

Вилоятда меҳнатга лаёқатли ёшдагилар 950 мингга яқин, шундан 64,9 фоизи мулкчиликнинг турли шаклларида банд; 2000 йилда меҳнат биржаларида 2920 киши ишсиз мақомида рўйхатга олинган. Бу ерда ҳам, иқтисодий районнинг бошқа вилоятлари каби, аҳолини иш ўринлари билан таъминлаш муҳим муаммо ҳисобланади. Бир йилда ташкил этилган янги иш ўринлари 1,4 марта ортган ва 34,9 мингга ташкил этган.

Иқтисодиётнинг умумий таърифи. Ялпи ички маҳсулот 2000 йилда 108,2, саноат ишлаб чиқариши 123,7 ва қишлоқ хўжалиги маҳсулоти 111,7 фоизга, капитал маблағ 103,0 фоизга ўсган. Бу кўрсаткичлар мамлакат миқёсида анча юқоридир. Худди шу йилда чакана савдо обороти 110,0 фоизга, пуллик хизмат ҳажми 139,9 ва маиший хизмат 132,5 фоизга кўпайган. Умуман мустақиллик йилларида саноат ишлаб чиқариши бу ерда қарийб 1,5 марта ўсди, қишлоқ хўжалиги, маҳсулот киймати бўйича солиштирма нархда, 1998 йилда 1991 йил даражасидан ўтиб кетди.

Наманган вилоятида саноат ишлаб чиқаришининг 96 фоизи, қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг эса деярли 100 фоизи нодавлат секторига тўғри келади.

Вилоятда 80 га яқин қўшма корхоналар мавжуд бўлиб, улардан 60 таси 2000 йилда фаолият кўрсатган (кўпчилиги кичик корхоналар). қўшма корхоналар 1/5 дан кўпроқ жами саноат маҳсулотини беради, уларнинг экспортдаги улуши 23,7 фоизни ташкил этади. қўшма корхоналардан энг муҳимлари «Косонсой-Текмен», «Аснамтекстил», «Поп-Фен», «Силк-Роад», «Сиб-Нам» ва бошқалар. Шунингдек, Косонсойда «Касмир-Дери», Тўрақўрғонда «Шомо ЛТД» кабилар мавжуд. Туркия билан ҳамкорликда бунёд этилган «Косонсой-Текмен» қўшма корхонаси жундан тайёр маҳсулот ишлаб чиқаради. Яқин келажакда ушбу корхона янада кенгайтирилади ва жуда кўп миқдорда янги иш ўринларига эга бўлади.

Бевосита хорижий мамлакатлар инвестициялари ёрдамида 30 га яқин корхоналар қурилган, бироқ уларнинг ярмидан сал кўпроғи ишламоқда, холос. Барча корхоналарда 1250 киши хизмат қилади. Жами саноат корхоналари вилоятда 135 та бўлиб, уларда 37 минг киши банд.

Саноати. Наманган вилояти асосан энгил ва озиқ-овқат саноатига ихтисослашган; уларнинг ихтисослашув коэффициенти 2,9 ва 1,75 ёки Республика миқёсида олганда, мазкур тармоқлар бу ерда саноатнинг ўртача ҳолатидан шунча марта юқорироқ ривожланган.

Вилоят Ўзбекистонда ишлаб чиқариладиган юмшоқ қоплама (кровел) материалларнинг 100 фоизини, ипак газламанинг 20 фоизга яқинини, пойафзалнинг 11 ва узум виносининг 10 фоиздан кўпроғини беради.

28-жадвал маълумотларига қўра, 1999 йилда энгил саноат вилоят жами саноат маҳсулотини 45,8 фоизни, озиқ-овқат саноати 25,0 фоизини берган. Булардан ташқари, қурилиш материаллари саноати ҳам биринчи ажралиб туради.

2000 йилда эса озиқ-овқат саноатининг олдинги мавқеи сақланиб қолган ҳолда энгил саноат улуши янада ошган ва 57,6 фоизга етган. Бу мазкур саноат тармоғининг бошқаларга қараганда илдамроқ ривожланиши асосида юз берган.

Вилоятда шу йили 23 минг тонна нефт, 25 млн. погон метр ип газлама ва 1,4 млн. ипак газлама, 1,6 млн. м² жун газлама, 15 минг тонна ўсимлик ёғи, 70,6 минг тонна пахта толаси ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқарилган. Шунингдек, бу ерда қоғоз ва гугурт саноати ҳам шаклланмоқда.

Саноатнинг асосий маркази Наманган шаҳри бўлиб, у вилоят саноат маҳсулотининг 40 фоизини ишлаб чиқаради. Бу, албатта мужассамлашувнинг жуда юқори кўрсаткичидир. Айни вақтда саноат ишлаб чиқаришини ҳудудий ташкил қилишнинг бундай ҳолати унинг бир томонламалигини ва бошқа ҳудудларда ушбу макроиқтисодиёт тармоғини суэт ривожланганлигидан гувоҳлик беради.

Сўнгги йилларда Косонсой туманининг саноати анча жадал ривожланиб бормоқда. У Поп тумани билан биргаликда вилоят саноат ишлаб чиқариш ҳажмининг 1/4 қисмини таъминлайди. Кейинги ўринда Учқўрғон, ўртача мавқеларни Тўрақўрғон, Уйчи, Чуст ва Чортоқ туманлари эгаллайди, Норин ва Мингбулоқ туманларининг эса бу борада аҳамияти сезиларли даражада паст. Учқўрғонда пахта тозалаш, ёғ заводи ҳамда тўқимачилик корхонаси мавжуд, Тўрақўрғонда қуруқ мева тайёрловчи ҳамда экскаватор таъмирловчи корхона, Косонсойда турли энгил саноат корхоналари ишлаб турибди.

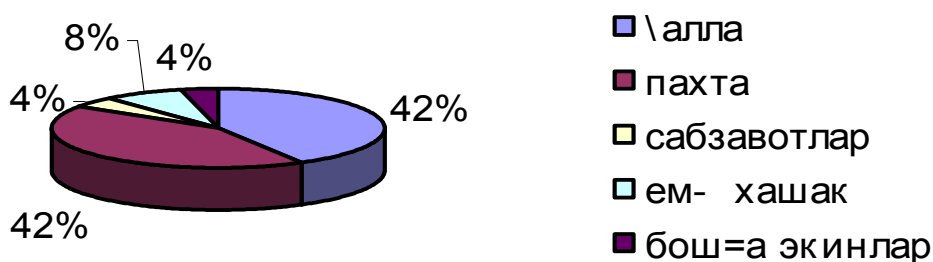
Агроиқтисодиёт. Деҳқончилик ялпи қишлоқ хўжалик маҳсулотини 58,7 фоизни ташкил қилади (2000 й.). Вилоятнинг экин майдони қуйидаги чизмада келтирилган.

Жами экин майдони 230 минг гектарга яқин. Унинг асосий қисми ғалла (буғдой) ва пахта билан банд (8-чизма). 1998 йилга қараганда ғалла ва пахта майдонлари бироз қисқарган, ем-хашак ҳамда сабзавот экиладиган ерлар эса бунинг ҳисобидан кўпайган.

2000 йилда 320 минг тонна ғалла (300 минг тонна атрофида буғдой), 240 минг тоннадан ортиқ пахта, 57,4 минг тонна узум ва бошқа маҳсулотлар етиштирилган. Вилоятмамлакатнинг 10 фоизга яқин картошкасини беради. Пиллачилик ҳам яхши ривожланган (2500 тонна пилла).

Шу йилда йирик шохли моллар 350 минг бошқа яқин, жумладан сигирлар 140 минг, қўй ва эчки-

8-чизма. Наманган вилояти экин майдонининг таркибий тузилиши, 2000 йил

лар 480 минг бош бўлган.

Пахта вилоятнинг жанубий қисмида, боғдорчилик ва узумчилик тоғолди районларда, қўй ва эчки боқиш кўпроқ ғарбда—Поп ва Чуст туманларида жойлашган. Умуман қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг ҳажми бўйича Чуст тумани олдинги ўринда (18,0 фоиз), ундан кейинги ўринларни Тўрақўрғон (11,2 фоиз), Учқўрғон (10,5 фоиз), Мингбулок (10,0 фоиз) ва Косонсой (8,9 фоиз) туманлари эгаллайди. Поп туманининг мавқеи ҳам яхшироқ, Чортоқ тумани ўртача ҳолатда, Наманган, Норин ва Уйчи эса анча орқада.

Транспорт ва ташқи иқтисодий алоқалар. Вилоятда транспортнинг барча турлари мавжуд. Бир йилда ташилган юк 36 млн. тоннадан ортиқроқ. Бироқ, бу ерда темир йўл транспортининг ҳам аҳамияти катта; автомобил транспортига жами ташилган юкнинг ярмидан камроғи тўғри келади, ваҳоланки кўпгина бошқа вилоятларда бу кўрсаткич анча юқори.

Ташқи савдо обороти 100 млн. АҚШ долларидан кўпроқ; экспорт бунинг тахминан 3/5 қисмини ташкил этади. Ташқарига чиқариладиган маҳсулотларнинг ярмидан ортиқроғи пахта толасига, импортнинг эса 60 фоизга яқини машина, асбоб-ускуналар ва озиқ-овқатга тўғри келади.

Таъкидлаш жоизки, экспортда қўшма корхоналарнинг ҳам ўрни сезиларли. Бу хусусда энг аввало «Косонсой-Текмен», «Поп-Фен», «Силк-Род» ҳамда Туркиянинг «Астол» фирмаси билан биргиликда қурилган «АсНам—Текстил» корхоналарининг роли катта.

Ташқи иқтисодий алоқалар яқин ва узоқ хориж мамлакатлари билан олиб борилади.

Иқтисодиётнинг ҳудудий таркиби. Бу жиҳатдан вилоятни икки асосий қисмга ажратса бўлади: Наманган гуруҳ районлари ва Чуст—Поп райони. Албатта, биринчи районнинг иқтисодий юки каттароқ. Бошқа томондан, вилоят иқтисодиётини текислик ва тоғ-тоғолди районларга ажратиш мумкин. У ҳолда иккинчи табиий-иқтисодий минтақага Косонсой ва Янгиқўрғон туманлари ҳамда Чуст ва Поп туманларининг шимолий қисмлари киради. Ушбу ҳудудда нисбатан тезроқ Косонсой шаҳри ривожланиб бормоқда, иқтисодий салоҳияти эса биринчи, яъни текислик районида катта (Наманган саноат тугуни ҳам айнан шу минтақада жойлашган).

Асосий муаммолари. Наманган вилояти иқтисодиётини такомиллаштиришда унинг саноати, айниқса оғир саноат тармоқларига устувор аҳамият бермоқ зарур. Бу борада электр энергетика, машина-созликни ривожлантириш талаб этилади. Шунингдек, адир зоналарини ўзлаштириш, ғарбий районларни сув билан яхши таъминлаш, меҳнат ресурсларидан тўлароқ фойдаланиш ҳам муҳим масалалардан ҳисобланади.

Вилоят иқтисодиётининг ҳудудий таркибини такомиллаштиришда эса Наманган шаҳри ривожланишини бироз чегаралаб, бошқа районларга катта ургу бермоқ мақсадга мувофиқдир. Бу жиҳатдан энг аввало Чуст шаҳри иқтисодий қудратини мустаҳкамлаш, Косонсой, Учқўрғон каби шаҳарларни ўсиш нуқтаси сифатида кўриш мумкин. Бундан ташқари, қишлоқ жойлар ижтимоий-иқтисодий ривожланиши,

Жомашўй, Ҳаққулбод, Янгиқўрғон, Уйчига ўхшаш туман марказларининг мавқеини юксалтириш ҳам маҳаллий иқтисодиётни ривожлантириш ва бошқаришда муҳим аҳамият касб этади.

ФАРҒОНА ВИЛОЯТИ

Фарғона вилояти Ўзбекистонда энг олдин ташкил этилган вилоятлардан бири ҳисобланади. У 1938 йил 15 январда тузилган. Унинг таркибига 15 қишлоқ туманлари-Боғдод, Бешариқ, Бувайда, Данғара, Ёзёвон, Олтиариқ, Охунбобоев, Риштон, Сўх, Тошлок, Учқўприк, Фарғона, Фурқат, кува ва Ўзбекистон киради. Майдони 6,76 минг км². Аҳолиси 3 млн. кишига яқин (11,0 фоиз). Демографик сифими бўйича у Самарқанд вилояти билан биргаликда 2-3-ўринларни бўлишиб оладилар. Вилоятнинг маъмурий маркази-Фарғона шаҳри (185 минг киши).

Вилоят мамлакатимизда «оқи оғир», ишлаб чиқариш салоҳияти юксак бўлган минтакалардан. У Республиканинг 12,7 саноат ва 10,6 фоиз қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини беради. Худудий меҳнат тақсимотида энгил, озик-овқат, нефт ва нефтни қайта ишлаш, кимё саноати ҳамда пахта, пилла ва мева етиштириш билан ажралиб туради.

Минтақа иқтисодиёти юксак шаклланган кўп тармоқли худудий ишлаб чиқариш мажмуасини ташкил этади ва у бу жиҳатдан Ўзбекистонда Тошкент вилоятига ўхшаб кетади. Бинобарин, мамлакат миллий иқтисодиётининг раванқ топишида Фарғона вилоятининг салмоқли ўрни бор.

Географик жойланиши ва табиий бойликлари. Вилоят Фарғона водийсининг ғарбий ва жанубий қисмида жойлашган. У ғарбда ва жануби-ғарбда Тожикистон Республикасининг Суғд вилояти, жанубда қирғизистон Республикасининг Ўш ва Боткен вилоятлари билан чегарадош, Республикамизда эса, шимолда Наманган ва шарқда Андижон вилоятлари билан қўшничилик қилади. Вилоятнинг шимол-ғарбдаги чегараси Сирдарё оқими бўйлаб ўтади.

Фарғона вилоятининг ўзига хос хусусиятларидан бири шуки, унинг худуди географик жиҳатдан яхлит эмас; Фарғона туманининг бир қисми (Шоҳимардон) ва Сўх тумани тамомила қирғизистон худудининг ичида. Бундай геосиёсий ҳолат айниқса ҳозирги даврда, маълум қийинчиликларга олиб келади.

Ер усти тузилиши унча мураккаб эмас, у жанубдан шимолга томон пасайиб боради. Шимолда мутлоқ баландлик денгиз сатҳидан 360-380 м, жанубда энг баланд нуқталар 2800 м га етади (Туркистон тизмасининг шимолий қисми, Сўх тумани худудиди). Рельеф шаклининг бундай тузилиши вилоят жанубий қисмини тоғлардан оқиб чиқадиган сойлар суви билан суғориш учун табиий қулайлик яратади.

Фарғона вилояти ҳам, қўшни худудлар сингари, қазилма ресурсларга бой эмас. Бу ерда бироз нефт ва қурилиш саноати учун хом ашё мавжуд, холос. Нефт захираларини қазиб олиш бундан 100 йил аввал чет мамлакатлар сармоясини ёрдамида (Бельгия ва бошқалар) қазиб олина бошлаган. Республикадаги энг қадимий нефт қони ҳам шу вилоятда (Чимён). Шўрсувда илгари олтингугурт ва озокерит қазиб олинарди, ҳозирда эса унинг захиралари саноат аҳамиятига эга эмас.

Иқлими қуруқ, континентал; йиллик ёғин-сочин миқдори Наманган вилоятидан сал кўпроқ, Андижондан эса бироз камроқ (300-400 мм атрофида). Вилоятнинг жанубий қисмида Марказий Фарғона чўллари-қорақалпоқ ва Ёзёвон чўллари мавжуд бўлиб, уларнинг давоми қўшни Наманган ва Андижон вилоятларига ўтиб кетади. Ушбу чўллари ўзлаштириш фақат сунъий суғориш ёрдамида бўлиши мумкин. Чегарадаги Сирдарёни ҳисобламаганда бу ерда катта сув манбалари йўқ.

Фарғона вилояти ҳам Наманган вилоятига ўхшаш сойлар ўлкасидир. Бирок, бу ерда сойлар қадимдан классик типдаги воҳаларни вужудга келтирган-ки, бундай маданий ландшафтлар Республикамизда жуда кам учрайди. Чунончи, Сўх ва Исфара сойлари тоғ ораликларидан тақисликка чиқиш қисмида панжасимон таралиб кетади, жуда кўп канал ва ариқларни сув билан таъминлайди. Бинобарин, Фарғона вилоятида ариқлар жуда кўп. Масалан, Сўх сойи Риштон, Самарқанд, Нурсуқ ариқларига, қўқонсой, Янгинайман, Томоша, Авғонбоғ, Шоҳимардон каналларига тақсимланиб кетади, Исфара дарёсининг қуйи қисмидан эса Олтиариқ, Янгиқишлоқ ариқлари, Бешкапа, Исфара, Жанубий Исфара, Жўга каналлари бошланади.

Демографик жараёнларнинг сусайиб бориши энг аввало туғилиш даражасининг пасайишига боғлиқ. Ҳозирги даврда вилоят туманларида умумий туғилиш коэффиценти 17,8 промилледан (Фурқат тумани) 24,7 промиллегача (Сўх тумани) фарқ қилади, ўртача кўрсаткич 20,0 промилле. Ўлим коэффиценти 4-5,5 промилле; табиий кўпайиш 14,5-15,0 кишига баробар. Бу эса мамлакатимизда унча катта рақам эмас, албатта. Айниқса, Фарғона шаҳри аҳолисининг табиий ҳаракат кўрсаткичлари паст: туғилиш-15,1, ўлим-7,9, табиий кўпайиш-атиғи 7,2 промилле.

Аҳоли ўсиш суръатининг пасайишига ташқи миграция ҳам таъсир қилган. Фақат 1997-1998 йиллардагина шаҳар жойларда (хусусан Фарғона шаҳрида) салбий миграция қолдиғи 4,7 минг кишини ташкил этган. қишлоқларда эса бу кўрсаткич 4,1 минг кишига баробар бўлган. Аҳолининг ташқи миграцияси айниқса 1993-1995 йилларда янада кучлироқ бўлган.

Фарғона вилоятида катта шаҳарлар ва йирик қишлоқлар кўп. Бу ерда учта катта шаҳарлар мавжуд: Фарғона (185 минг), қўқон (198 минг) ва Марғилон (156 минг). Бир ҳудудда бундай катталикдаги уч шаҳарнинг борлиги Ўзбекистонда фақат Фарғона ва Тошкент вилоятлари учун хосдир, холос. Бинобарин, вилоятнинг урбанистик таркиби анча ривожланган, аммо умумий урбанизация даражаси паст-28,9 фоиз.

Ҳаммаси бўлиб, вилоятда 9 шаҳар ва 20 шаҳарча бор. Аммо бу ерда бирорта ўрта шаҳар йўқ: қува, Яйпан, Бешариқ, қувасой каби шаҳарларнинг аҳолиси 20-40 минг кишидан иборат. Айни вақтда Фарғона вилоятида, хусусан қўқон воҳасида типик, қадимий қишлоқлар кўп (Ултарма, Телов, Нурсук, Найман, Яккатут, Раққон ва ҳ.к.). Ушбу аҳоли манзилгоҳларининг номи маҳаллий халқда «қишлоқ» тушунчаси билан уйғунлашиб кетган.

Умуман олганда, Фарғона вилояти гарчи бу ерда бирданига 3 та йирик шаҳар жойлашган бўлса-да, у анъанавий ҳолда ариқлар ва ариқлар бўйидаги бир-бирига уланиб кетган қишлоқлар, одамлари тўғри, ҳозиржавоб, суҳандон, шоирнамо, меҳмондўст, санъатсевар, ҳуллас, чинакам ўзбекона хуш кайфиятли кишилар ўлкасидир. Фарғона шаҳар ва қишлоқларини доимо миллий қўшиқчилик янграйдиган чойхона, боғлар ва сўлим табиат масканларисиз тасаввур қилиш қийин.

Вилоятда меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли 1330 минг, банд аҳоли 1025 минг киши. 2000 йилда меҳнат биржасига иш сўраб 77,3 минг киши мурожаат қилган, шундан расмий ишсизлар мақомида 2,1 минг киши рўйхатга олинган.

2000 йил маълумотлари бўйича, жами банд аҳолининг 13,7 фоизи саноатга, 41,9 фоизи қишлоқ хўжалигига тўғри келган, таълим, маданият ва фанда—11 фоиз. қўшни вилоятларда бўлганидек, бу ерда ҳам қишлоқ жойларда ортиқча ишчи кучи кўп. Бу эса аграр соҳанинг иқтисодий самарадорлигига салбий таъсир кўрсатади. Шу боис, вилоятда ишчи кучини иш ўринлари билан таъминлаш ниҳоятда долзарб муаммо бўлиб, унинг ечими катта ижтимоий-иқтисодий аҳамиятга эга.

Вилоят шаҳар ва қишлоқларида ўзбек миллий ҳунармандчилиги, қосибчилик, қўшиқчилик, аски-ябозлик ва бошқалар қадимдан ривожланиб келган. Айниқса, қўқон ва Марғилон шаҳарлари Республикамызга жуда кўп санъат (қўшиқчи, актёр, рассом), адабиёт ва фан арбобларини етиштириб берган.

Вилоят иқтисодиётининг умумий таърифи. Фарғона вилоятида ишлаб чиқаришнинг барча тармоқлари мавжуд ва уни анча шаклланган кўп йўналишли ҳудудий-иқтисодий мажмуа сифатида таърифлаш мумкин. қолаверса, бу ерда Ўзбекистонда «биринчи» бўлиб қурилган талайгина ишлаб чиқариш корхоналари бор: Фарғона тўқимачилик, иссиқлик электр станцияси, Чимён нефт казиб олиш, Олтиариқ нефтни қайта ишлаш, қўқон пайпоқ ишлаб чиқариш, қўқон суперфосфат, Марғилон ипакчилик каби саноат корхоналари шулар жумласига киради. қишлоқ хўжалиги, энг аввало, пахта, пилла, мева етиштиришда катта тажрибага эга. Бу борада қува анорлари, Олтиариқнинг бодринг, турп, шолғом ва бошқа маҳсулотлари мамлакатимиз бозорларида машҳурдир.

Мустақиллик йилларида хўжаликнинг турли соҳаларини ривожланишига катта эътибор берилмоқда. Саноат ишлаб чиқариши 1998 йилда 1991 йил даражасидан ўтиб кетди, биргина 2000 йилда унинг ўсиш кўрсаткичи 109,3 фоизга тенг бўлди. Ниҳоят қишлоқ хўжалигида ҳам юқори кўрсаткичларга эришилди (2000 йилда ўсиш 114 фоиз), ялпи ички маҳсулотнинг ўсиши эса 106,7 фоизни ташкил этди.

Айни вақтда бозор ислохотлари ҳам юқори натижаларга эга. Вилоятда 70 га яқин қўшма корхона, шу жумладан 1 та тўлиқ хорижий мамлакат корхонаси мавжуд (Тошлоқ туманидаги «ДЭУ Текстайл Компани»). Улар минтақа экспорт салоҳиятини юксалтиришга ўзларининг салмоқли улушларини қўшмоқдалар.

Вилоят иқтисодиётининг тармоқлар таркибидаги хусусиятларга мос ҳолда бу ерда нодавлат тасарруфида маҳсулот етиштириш бироз пастроқ. қишлоқ хўжалигида мазкур кўрсаткич деярли 100 фоизни ташкил қилади, саноатда у тахминан 40 фоиздан сал кўпроқ.

2000 йилда чакана савдо обороти 103,2, пуллик хизмат ҳажми 115,2 ва маиший хизмат ҳажми 125,3 фоизга ўсган. Шу билан бирга қишлоқ жойлар инфраструктураси ҳам яхшиланиб бормоқда ва бу ерда янги иш ўринлари ташкил этилмоқда (60,6 минг ўрин).

Саноати. Фарғона вилояти саноат ишлаб чиқариш ҳажми бўйича Республикада Тошкент шаҳри ва Тошкент вилоятидан кейин 3-ўринда туради. Унинг зиммасига 12 фоиздан ортиқроқ мамлакат саноат маҳсулоти тўғри келади. Жумладан, вилоят Ўзбекистонда ишлаб чиқарилган минерал ўғитларнинг 15 фоизини, асбест-цемент маҳсулотининг 1/3 қисмини, ойна-шишанинг деярли 100 фоизини, мебелнинг 11, ипак-газламанинг 37 фоизини, ип-газламанинг 16, пайпоқ маҳсулотининг 42 ва пойафзалнинг 40 фоизга яқинини беради (2000 й.).

Вилоят саноатининг тармоқ тузилиши анча мураккаб. Фарғонада енгил, озиқ-овқат, кимё ва нефт кимёси, қурилиш материаллари саноати ва бошқалар яхши ривожланган. Чунончи, жами саноат маҳсулотининг 40 фоиздан ортиқроғи ёқилғи, 16,3 фоизи енгил ва 11,7 фоизи озиқ-овқат саноатига тўғри келади.

2000 йилнинг якунларига кўра, ёкилғи саноатининг махсулот киймати 50,4 фоиз, кимё ва нефт кимёсиники 5,8 фоиз, қурилиш материаллари атиги 5 фоиз, енгил саноат 19,6 фоиз, озиқ-овқат 9,9 фоиз ва ун-крупa, омукта ем саноати 5,7 фоизга баробар бўлган. Кўриниб турибдики, вилоятда саноатнинг деярли барча тармоқлари ривожланган. Фақат машинасозлик ва метални қайта ишлаш, металлургия тармоқларининг улуши пастроқ, холос.

Фарғона вилояти Ўзбекистон Республикаси саноати махсулотининг 12,7 фоизини таъминлайди. Бу ерда мамлакат саноатидаги ишлаб чиқариш фондларининг киймати бўйича 5,5 фоизи ва саноатда банд бўлган ишчи ходимларининг 11,4 фоизи мужассамланган. Хусусан, ёкилғи, кимё ва нефт кимёси, шиша-чинни саноат тармоқларининг ҳудудий мужассамлашув даражаси юқори: 39,7, 13,3 ва 65,8 фоиз. Буларнинг ҳар бирини индекси умумий ўртача кўрсаткичдан (1,00) катта: 3,13; 1,05 ва 5,18. Демак, бу саноат тармоқлари вилоятнинг ихтисослашган йўналишлари ҳисобланади. Шунингдек, нефтни қайта ишлаш, минерал ўғит ишлаб чиқариш, тўқимачилик, озиқ-овқат саноатларининг ривожланганлик даражаси ҳам юқори.

Вилоятда қуйидаги кК мавжуд: Данғара туманида «Бештов» Ўзбек-Россия, Риштонда сопол идишлари ишлаб чиқарувчи Ўзбек-БАЭ, кўконда Ўзбек-Россия «қўқонмебел», Ўзбек-Исроил «Хўқанд», Марғилондаги Ўзбек-Грузия «Дил-Бад Компани» ва бошқалар. Булардан ташқари, Фарғонада «Узсаламон», «Луфер» (тери махсулотлари), Бағдодда «Файз-Явар» (мебел), Ёзёвонда «Мехнат» (полиэтилен плёнкалари), кувада «Аҳрор» (сут махсулотлари), Бешариқда «Фартекс», қувасойда қурилиш материаллари ишлаб чиқарувчи корхоналар ҳам фаолият кўрсатмоқдалар. Яқинда Япония билан биргаликда Фарғона нефтни қайта ишлаш заводи таъмирланиб, бу ерда тоза дизел ёнилғиси ҳам ишлаб чиқариладиган бўлди. Бунинг учун кетган харажат тахминан 200-250 млн. АҚШ долларига тенг бўлди.

Ҳаммаси бўлиб 40 га яқин ишлаб турган кК мавжуд, шундан саноатда 23 та. Уларнинг барчаси 2000 йилда 32,4 млн. АҚШ доллари ҳажмида махсулот экспорт қилган ва бу вилоят экспортининг 20 фоизга яқинини ташкил қилади. қўшма корхоналарда 4100 киши ишлайди.

Саноат мажмуасида Фарғонадаги йирик иссиқлик маркази ва қувасойдаги ИЭС, кимё ва нефт кимёси, нефтни қайта ишлаш заводлари (Фарғона ва Олтиариқ), азот ва суперфосфат ишлаб чиқарувчи корхоналар (Фарғона ва қўқон), фуран бирикмалари корхонаси (Фарғона) кабилар катта аҳамиятга эга. қурилиш саноати қувасойда, тўқимачилик машинасозлиги қўқонда, газ аппарати заводи Фарғонада, дон махсулотлари комбинати кувада жойлашган.

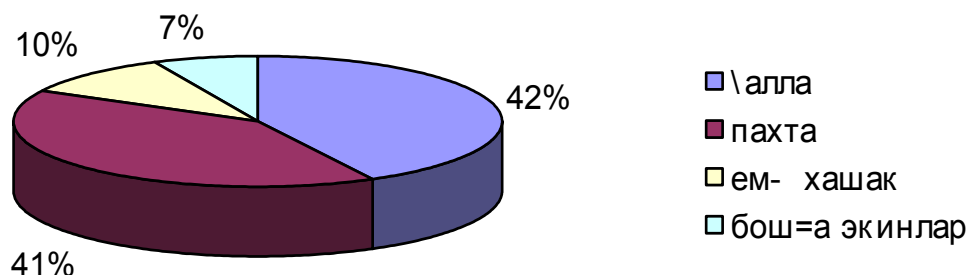
Марғилонда ипак тўқимачилиги, Фарғона ва Бешариқда ип-газлама, қўқонда пайпоқ ишлаб чиқариш, Фарғонада тери ва пойафзал саноати, мебел-кува, Риштон, қўқон ва Бағдодда ривожланмоқда. Ёғ-мой ишлаб чиқаришнинг марказлари Фарғона ва қўқон, спирт-қўқон, консерва-Фарғона, кандолат саноати кувада шаклланган. қувасойда «Кварц» корхонаси шиша ва чинни идишлар, «ЎзДЭУ авто» корхонаси учун ойна ишлаб чиқармоқда. Риштонда қадимдан кулолчилик ривожланган, Тошлоқ туманидаги чет эл инвестициясига тегишли енгил саноат корхонаси эса ўз махсулотини, яъни пахта толасини батамом экспорт қилади. Булардан ташқари, хорижий мамлакатлар сармояси иштирокида қайта жиҳозланган Фарғона нефтни қайта ишлаш заводи ҳам катта мавқега эга. У вилоят экспорт кудратини муштаҳкамлашда ўзининг ҳиссасини кўшиб бормоқда (10 фоиз атрофида).

Фарғона вилоятида йилига 130-140 минг тонна нефт, 1,1 млн. тонна бензин, 1,5 млн. тонна мотор (дизел) ёнилғиси, 140 минг тоннага яқин минерал ўғитлар, 750 минг тонна атрофида цемент, тахминан 100 минг тонна пахта толаси, 53 млн. м² ип ва 2 млн. м² ипак газлама, 10 млн. жуфт пайпоқ, 26,5 минг тонна тозаланган ўсимлик ёғи, 40 млн. шартли банкадан ортиқ турли консервалар ишлаб чиқарилади. Булардан ташқари, газ плиталари, мебел, хўжалик совуни ва бошқа махсулотларни чиқариш ҳам йўлга қўйилган.

қишлоқ хўжалиги. Бу соҳада пахтачилик, пиллачилик, боғдорчилик ва сабзавот етиштириш Республика аҳамиятига эга. Жами экин майдонлари 300 минг гектар атрофида. Шундан ғалла экинлари 125 минг, пахта 120 минг, ем-хашак 30 минг гектарни ташкил этади (9-чизмага қаранг). Вилоят мамлакатда етиштириладиган ғалланинг 13 фоизи ва картошканинг 11 фоизидан кўпроғини беради.

Гарчи 2000 йил қишлоқ хўжалиги учун унча қулай келмаган бўлсада, бу ерда шу йили 450 минг тонна дон (шундан 420 минг тонна бугдой), 363 минг тонна пахта, 83 минг тонна картошка, 269 минг тонна сабзавот, 90 минг тоннага яқин мева, 30 минг тонна узум, 2,7 минг тонна пилла етиштирилган.

9-чизма. Фарғона вилоятининг, экин майдони (2000 й.)

Ҳосилдорлик гектарига: буғдой 35,8, пахта 29,9, картошка-143,5, сабзавот-174,5 центнерни ташкил қилган.

Вилоятда йирик шохли моллар сони 461 минг бош (бу жихатдан у Самарқанд ва қашқадарё вилоятларидан кейин 3-ўринда туради), қўй ва эчкилар-400 минг.

Умуман чорвачилик қишлоқ хўжалик маҳсулотининг 41,9 фоизини таъминлайди.

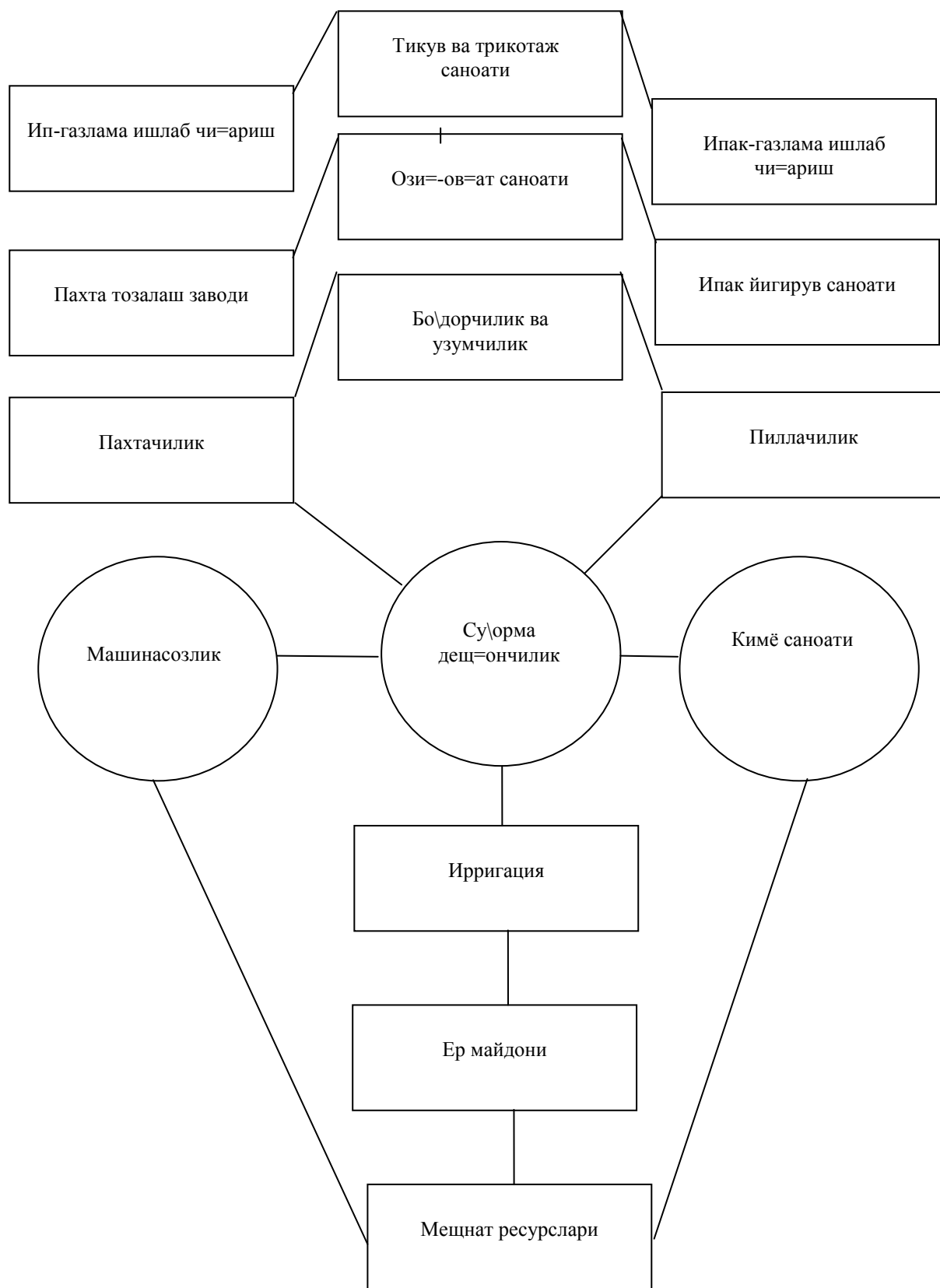
Транспорт ва ташқи иқтисодий алоқалар. Вилоят ҳудудини халқаро темир ва автомобил йўллари кесиб ўтади. қўқон йирик транспорт тугуни ҳисобланади. Бу ердан Фарғона-Андижон-Ўш, Наманган ҳамда Исфара йўналишларига ҳар хил йўллари кетади. Бир йилда ташилган юк миқдори 59,4 млн.т., шу жумладан автомобил транспортида 50,9 млн.т. Йиллик ташқи савдо ҳажми 275 млн. АҚШ доллари, экспорт-186 ва импорт-89 млн.доллар. Экспортда пахта толасининг улуши бошқа (23 фоиз), кимё маҳсулотлари (24 фоиз) ташкил қилади. Ташқи иқтисодий алоқаларда Ҳамдўстлик мамлакатларнинг ҳиссаси кўпроқ (экспортнинг 61,3 ва импортнинг 42,5 фоизи, 2000й.).

Жами экспортнинг 3/5 қисмидан ортиқроғини Фарғона шаҳрининг ўзи таъминлайди (асосан нефтни қайта ишлаш ва «Азот» корхоналари); Тошлоқ туманининг ҳиссаси 16,3 фоиз. Шунингдек, бу соҳада қува, қўқон ва Марғилон шаҳарлари ҳам қатнашади.

Иқтисодиётнинг ҳудудий таркиби. Вилоят иқтисодиётида Фарғона-Марғилон саноат тугуни етакчилик қилади. Бу ерда электр энергетика, тўқимачилик, кимё ва нефт кимёси, озиқ-овқат саноати кенг ривожланган.

Умуман вилоят ҳудудида 2 иқтисодий район шаклланган: Фарғона-Марғилон ва қўқон районлари. қўқонда асосан озиқ-овқат, енгил ва кимё саноатлари мавжуд.

Фарғона иқтисодий райони агросаноат ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуасининг тузилиши.

Фарғона-Марғилон районига Олтиариқ, кува, Ёзёвон, Фарғона туманлари, қувасой шаҳри, кўкон гуруҳ районларига Ўзбекистон, Бешариқ, Боғдод, Данғара, Тошлоқ, Учкўприк, Фуркат, Риштон, Сўх, Бувайда туманлари киради.

Туманлар ичида Тошлоқ, кува саноати яхшироқ ривожланган (вилоятга нисбатан 5,9 ва 3,5 фоздан). Риштон, Олтиариқ ва Боғдод туманларида ҳам қишлоқ саноати бирмунча шаклланган. Айни вақтда у Сўх, Фуркат, Охунбобоев, Данғара ва Бувайда каби туманларда суи даражада.

қишлоқ хўжалиги маҳсулоти бўйича олдинги ўринларда Фарғона, кува, Учкўприк, Олтиариқ ва Бешариқ туманлари туради, ўртача мавкега Боғдод, Бувайда, Данғара, Охунбобоев ва Риштон туманлари эга. қолган туманларнинг ишлаб чиқариш салоҳияти пастроқ (энг кичик кўрсаткич Сўх, Ёзёвон ва Фуркат туманларида).

Вилоятнинг Марказий Фарғона ёки қорақалпоқ чўлида ўрнашган ҳудудлари ҳамда тоғ оралиғида жойлашган Сўх тумани нисбатан суи ривожланган. Бинобарин, келажакда ушбу ҳудудлар ижтимоий-иқтисодий ривожланишини жадаллаштириш, қишлоқ меҳнат ресурсларини иш билан таъминлаш, Фарғона-Марғилон агломерацияси экологик вазиятини яхшилаш минтақанинг долзарб муаммоларидир.

* * *

Шундай қилиб, Фарғона иқтисодий районига қирувчи вилоятлар ишлаб чиқариш салоҳияти ва ривожланиш йўналишлари ўзаро бирмунча фарқ қилади. Чунончи, саноат қудрати бўйича Фарғона вилояти Андижон ва Наманган вилоятларини биргаликда ҳисоблаганда ҳам улардан катта. Аммо, Андижонда ривожланиш суръати юқори, қолган вилоятларда эса бу кўрсаткич пастроқ.

Агар Республика даражасини 1,00 деб олсак, Фарғона вилоятида жон бошига саноат маҳсулотларини ишлаб чиқариш индекси 1,15, Андижонда 0,91 ва Наманганда 0,47 га тенг. Демак, Наманган вилояти бу жиҳатдан мамлакат кўрсаткичидан 2 мартадан кўпроқ орқада. қишлоқ хўжалиги индекси эса фақат Фарғонада ўртачадан камроқ, қолганларда ва, айниқса Андижон вилоятида у юқори.

Вилоятларда саноат ишлаб чиқаришининг қорхона даражасидаги мужассамлашуви ҳам ҳар хил. Масалан, Наманган вилоятининг ҳар бир саноат қорхонасига 276 киши тўғри келса, Андижонда у 365 кишига тенг. Фарғона вилоятида ҳам бу кўрсаткич юқори.

Минтақа иқтисодиётининг асосини кенг маънодаги агросаноат мажмуи ташкил қилади (10-чизмага қаранг). Шу билан бирга бу ерда электр энергетика базаси яхши ривожланмаган. Бинобарин, районда электр қувватини кўп талаб қилувчи тармоқлар учун шароит унча қулай эмас. Айни вақтда иқтисодиётнинг ривожланишида маҳаллий саноат ҳамда катта анъаналарга бой бўлган ҳунармандчилик ва қосибчиликнинг ўрнини ҳам таъкидлаш жоиз (Чуст ва Шаҳрихон пичоқлари, Чуст ва кўкон дўпписи, Марғилон хонатласи, Андижон маҳсилари, Риштон сопол идишлари ва х.к). Келажакда бу ерда рекреация ресурсларидан ҳам кенг фойдаланиш, халқаро туризмни ривожлантириш зарур. Чортоқ, Чимён, Шохимардон, Сўх, сўлим табиатли сойлар водийсилари, қадимий Поп, Ахсикент, Косонсой археологик объектлари, кўкон, кува қабилар, суғориш иншоотлари бу борада катта аҳамиятга эга.

Келажакда иқтисодий район ривожланишида қуйидаги муаммоларни ҳал қилиш зарур:

- қишлоқ хўжалигида иқтисодиёт самардорлигини ошириш;
- қишлоқ жойлар ижтимоий инфраструктураси ва қишлоқ саноатини ривожлантириш;
- аҳоли бандлигини яхшилаш, меҳнат ресурсларидан тўла ва самарали фойдаланиш;
- минтақа ишлаб чиқариш мажмуасини янада такомиллаштириш;
- «ЎзДЭУ авто» қорхонаси негизда минтақада машинасозлик мажмуасини шакллантириш, шу мақсадда айрим қорхоналарни қайта иқтисослаштириш, автомобил учун бутловчи қисмларни асосан шу ерда тайёрлаш;
- ишлаб чиқариш қучларини ҳудудий ташкил этилишини тартибга солиш;
- янги ўсиш нуқта ва марказларини шакллантириш;
- Марказий Фарғона ҳудудининг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини тезлаштириш;
- Саноат марказлари ва шаҳарлар экологиясини яхшилаш ва ҳ.к.

Шунингдек, вилоятлар ўртасидаги иқтисодий алоқаларни янада қучайтириш, туташ ҳудудлар билан мамлакатлараро интеграция жараёнларини ривожлантириш ҳам мақсадга мувофиқдир. Келажакда бу ерда ўзига хос халқаро иқтисодий иттифоқ ёки макон яратиш мумкин.

Савол ва топшириқлар

1. **Фарғона иқтисодий районининг географик ўрни ва унинг минтақа ривожланишига таъсири қандай?**
2. **Водий сув ресурслари ва гидрографик шаҳобчаларининг иқтисодий аҳамиятини тушунтириб беринг.**
3. **Андижон вилояти иқтисодиётининг ҳудудий ва тармоқлар таркибининг хусусиятлари нимада?**

4. *Асака автомобил заводининг минтақа ижтимоий- иқтисодий ривожланишига таъсири қандай?*
5. *Наманган вилояти табиий ресурслари, иқтисодиётининг ихтисослашуви ва жойланиши қандай хусусиятларга эга?*
6. *Фарғона вилояти иқтисодиётининг ҳудудий таркиби ва йўналиши нималарда ўз аксини топади?*
7. *Иқтисодий районнинг истиқболда ривожланишида қандай муаммолар мавжуд?*

V БОБ. ЗАРАФШОН МИНТАҚАСИ

Иқтисодий район Зарафшон дарёсининг ўрта ва қуйи қисмини, қадимда унинг таъсирида вужудга келган хўжаликнинг ҳудудий тизимини ўз ичига олади. У ҳозирги кунда Бухоро, Навоий ва Самарқанд вилоятларидан ташкил топган. Тахминан, худди шундай кўламда мазкур район 60-70-йилларда ҳам ажратилган эди.

Районнинг умумий майдони 168,1 минг км² бўлиб, у мамлакат ҳудудининг 37,4 фоизни ташкил қилади. Бу жиҳатдан Зарафшон иқтисодий райони Ўзбекистонда фақат қуйи Амударё районида бироз кичикроқ, холос. Аҳолиси 5,0 млн. ёки Республика умумий аҳолисининг деярли 1/5 қисмига баробар.

Маълумки, сўнгги йилларда мутахассислар томонидан бу ерда Бухоро-Навоий (қизилқум) ва Самарқанд иқтисодий районлари ажратилиб келинар эди. Худди шу таркибда бу минтақа ҳозир ҳам ўрта умумтаълим мактабларида ўқитилиб келинмоқда. Баъзи бир илмий адабиётларда эса Самарқанд вилояти ҳатто қўшни қашқадарё билан биргаликда кўрилувчи.

Ўши, Зарафшон минтақасини айнан шу таркибда ажратилишига нималар асос бўлиб хизмат қилади? Бу ҳусусда қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

- *Тарихий суғориш манбаи, яъни Зарафшон дарёсининг умумийлиги;*
- *қазилма бойликларининг, айниқса рангдор металлургияга тегишли конларнинг мавжудлиги;*
- *мамлакатимизнинг икки қадимий шаҳарларининг (Самарқанд ва Бухоро) жойлашганлиги;*
- *географик ўрнининг умумийлиги, районнинг Ўзбекистон ҳудудининг марказида жойлашганлиги ва ҳ.к.*

Тўғри, ҳозирги кунда Бухоро воҳаси кўпроқ Амударё сувлари билан суғорилади. Бироқ, бу ҳудуднинг, аниқроғи Мовароуннахрнинг тарихида Зарафшон дарёсининг аҳамияти катта бўлган; Бухоро унинг қуйи, Самарқанд эса дарёнинг юқори қисмида жойлашган, улар ўлканинг бой ўтмишида навбат-навбат етакчилик қилиб, пойтахт ролини бажариб келишган.

Навоий вилояти бошқаларга қараганда кечроқ ташкил этилган бўлиб, у қўшни-Бухоро ҳамда Самарқанд вилоятларини боғлаб туради. Айни вақтда таъкидлаш жоизки, ҳеч қандай иқтисодий районнинг чегараси катъий бўлмаганидек, бу ерда ҳам шу ҳол кузатилади. Масалан, Самарқанд қадимдан қашқадарёнинг Шаҳрисабз минтақаси ҳамда Жиззах вилоятининг ғарбий қисми (/аллаорол, Бахмал туманлари) билан боғлиқ, Бухоронинг нефтни қайта ишлаш корхонаси-қоровулбозор заводи қашқадарё ресурслари асосида қурилган. қолаверса, Самарқанд-Бухоро-қарши «учбурчаги» Ўзбекистон иқтисодий маконида яққол кўзга ташланиб туради.

Аммо, шуларга қарамадан, ушбу район айнан уч вилоят таркибида ажратилгани маъқулроқ. Сабаби-кеलाжакда қашқадарёнинг қўшни Сурхон водийси билан иқтисодий алоқалари кучайиб боради ва улар биргаликда ягона Жанубий иқтисодий районни ташкил қилишлари мумкин.

29-жадвал

**Зарафшон иқтисодий районининг таркибий тузилиши
(2000 й., фоиз ҳисобида)**

	Бухоро вилояти		Навоий вилояти		Самарқанд вилояти		Зарафшон иқтисодий райони ЎЗР нисбатан
	Иқт. район-да	Респуб-ликада	Иқт. район-да	Респуб-ликада	Иқт. район-да	Респуб-ликада	
Майдони	24,0	9,0	66,0	24,7	10,0	3,7	37,4
Аҳолиси	29,1	5,8	16,1	3,2	54,8	10,9	19,9
Ялпи ички маҳсулот	35,4	6,4	22,8	4,0	41,8	7,7	18,1
Саноат маҳсуло-ти	28,9	6,4	45,5	10,0	25,6	5,6	22,0
қишлоқ хўжалиги маҳсуло-ти	33,7	7,7	17,1	4,0	49,2	11,3	23,0
Инвестиция	25,1	4,1	39,6	6,4	35,3	5,7	16,2
қўшма корхона-лар	22,4	1,3	14,7	0,8	62,9	3,5	5,6
Ташқи савдо Обороти	24,1	4,5	48,5	7,1	27,4	4,0	15,6
Экспорт	33,1	5,9	42,1	7,0	24,8	4,1	17,0
Импорт	23,2	3,4	50,1	7,2	26,7	3,9	14,5

Жадвал ЎзР макроиқтисодиёт ва сатистика вазирлиги маълумотлари асосида тузилган.

Зарафшон иқтисодий райони мамлакатимизда кўзга кўринарли мавқега эга. Ушбу район Ўзбекистон ялпи ички маҳсулотининг 18-20, саноат ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг 22-23 фоизини беради. Мамлакат ички меҳнат тақсимотида район ҳосил қилувчи тармоқлар сифатида пахтачилик, қорақўлчилик, рангдор металлургия, халқаро туризм ва бошқалар хизмат қилади. Шунингдек, бу ҳудудда пилла етиштириш, узумчилик, кимё ва нефт кимёси, озиқ-овқат, тўқимачилик саноатлари ҳам ривожланиб бормоқда. Районни ғарбдан шарққа томон кесиб ўтувчи халқаро темир ва автомобил йўллари, суғориш иншоотлари унинг иқтисодиётини шаклланишида катта аҳамиятга эга.

Жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, район таркибига кирувчи вилоятларнинг ишлаб чиқариш ва экспорт ҳамда демографик салоҳиятлари ҳар хил. Улар хўжалик тузилмаси, мамлакат миллий ва минтақа иқтисодиётида тутган ўринлари билан ҳам ўзаро фарқ қилишади. Бинобарин, вилоятларнинг ўзига хос хусусиятлари уларнинг алоҳида таърифларида яққолроқ намоён бўлади.

БУХОРО ВИЛОЯТИ

Вилоят 1938 йил 15 январда ташкил топган. Унинг таркибига ҳозирги кунда 11 қишлоқ туманлари—Бухоро, Вобкент, Жондор, Когон, Олот, Пешку, Ромитан, Шофиркон, қоровулбозор, қорақўл ва /иждувон туманлари киради. Майдони 40,3 минг км² ёки иқтисодий район ҳудудининг 24,0, республика майдонининг 9,0 фоизига тенг. Аҳолиси, 2001 йилнинг маълумотларига қараганда, 1438 минг киши. Маъмурий маркази—Бухоро шаҳри.

Бухоро вилояти минтақа ва миллий иқтисодиётда асосан қорақўлчилик, нефтни қайта ишлаш, тўқимачилик саноат тармоқлари билан ажралиб туради. Шу билан бирга бу ерда озиқ-овқат саноати, пахта етиштириш, халқаро туризм ҳам ривожланиб бормоқда.

Географик ўрни ва табиий ресурслари. Бухоро вилояти Ўзбекистон Республикасининг ғарбий қисмида жойлашган, унинг қўшни Туркменистон давлати билан чегараси қисман Амударё бўйлаб ўтади. Вилоят шимолда, қисқа масофада Хоразм вилояти ва қорақалпоғистон Республикаси билан, шимол ва шимоли-шарқда кенг миқёсда Навоий ва жанубда Самарқанд вилоятлари билан чегарадош.

Ер усти тузилишининг тахминан ярмидан кўпроғи текислик-қизилкум чўллари билан иборат. Баландлик ва тоғликлар асосан вилоятнинг шимоли-шарқи ва шарқида жойлашган. Энг баланд нуқтаси денгиз сатҳидан 800 метрга яқин бўлиб, у қўлжук тоғининг вилоят ҳудудидаги қисмига тўғри келади.

Вилоятнинг ер майдони катта, бироқ сув ресурсларининг етишмаслиги сабабли ушбу омилнинг минтақа иқтисодиётини ривожланишидаги роли бироз чекланган.

Яқин ўтмишда бу ерда собиқ Иттифокда донғи кетган Газли табиий газ қони мавжуд эди. Ҳозирги вақтда ҳам Бухоро вилоятида мазкур ёқилғи турининг захиралари бор (Жарқоқ, Учқир, Денгизқўл ва бошқа қонлар). Газли, Ўртабулоқ ва Жарқоқ қонларидан қисман нефт қазиб олинади.

Ёқилғи ресурсларидан ташқари вилоят ҳудудида қурилиш материаллари ҳам ашёси мўл. Жумладан, Когон ва қоровулбозор атрофида оҳақтош ва гипс, Тасқозғонда графит, Жонкелдида минерал бўёқ қонлари мавжуд. Шунингдек, жанубда ғишт ва кулолчилик учун тегишли хом ашё, /иждувон туманининг чекка шимоли-шарқида рангдор металл қони (Зафаробод) жойлашган. Умуман, вилоятда аниқланган қазилма бойликлар кўпроқ ёқилғи ва қурилиш саноатини ривожлантиришда аҳамиятлидир.

Иқлими континентал ва чўл минтақасига хос. Январ ойининг ўртача ҳарорати -2 даража, июл ойида иссиқлик баъзан 40 даражадан ҳам ошиб кетади. Ёғин-сочин миқдори жуда кам; Газлидан шимолроқда у 100 мм га ҳам етмайди, Бухоро воҳасида йилига тахминан 150-200 мм атрофида ёғин-сочин ёғади.

Кўришиб турибдики, Бухоро вилоятининг иқлими асосан яйлов чорвачилигига қулайроқ, суғорма деҳқончилик учун эса бу ерда шароит унча яхши эмас. Зарафшон дарёси вилоят ҳудудининг шарқий чеккасига етиб келади, холос, суғориш учун эса сув кўпроқ Амударёдан олинади. Айнан шу мақсадда Аму-қорақўл, Аму-Бухоро, Ёмонжар каналлари қурилган. қўшни Навоий вилоятида жойлашган қуюмозор сув омборларидан шу номли канал бошланади ва у Бухоро, Когон, Жондор туманларининг бир қисмини суғоради. Булардан ташқари Зарафшон, Хайробод, Шофиркон каби каналлар, Шўркул сум омборлари ҳам мавжуд.

Вилоятда жуда кўп коллекторлар (зовурлар) ҳамда оқова қўллар (қора қўллар) жойлашган. Уларга мисол қилиб Шимолий, Оғитма, Парсонқўл зовурлари, Денгизқўл, Солённое, Оёқоғитма, Шўрхок, қорақир қўлларини келтириш мумкин.

1993 йилда қурилган Дамхўжа-Бухоро сув қувири вилоят марказини ичимлик суви билан таъминлашда катта аҳамиятга эга бўлди. Бироқ, шунга қарамадан, бу ерда сув муаммоси кескин. Юзага келган ҳолат нафақат қишлоқ хўжалигига, балки аҳолининг саломатлигига ҳам катта таъсир кўрсатади.

Демографик вазият. Аҳоли сони 1438 минг киши, у 1989 йилга нисбатан (1136 минг) деярли 1,3 мартага ёки 300 минг кишига кўпайган. Туғилиш бу ерда ҳар минг аҳолига 20 киши, ўлим кўрсаткичи 4,6

кишига тўғри келади. Демак, табиий кўпайиш 15,0-15,5 промилле, ёки 1,5 фоизга баробар.

Туғилиш коэффициенти фақат Бухоро шаҳрида пастроқ (13,1 промилле), қишлоқ туманлари доирасида эса у катта фарқ қилмайди (20-24 промилле). Аҳоли миграцияси шаҳар ва қишлоқ жойларида манфий натижага эга. Масалан, 1997 йилда миграция қолдиғи шаҳарларда минус 2,0 минг, 1998 йилда эса 1,9 минг кишига тенг бўлган, қишлоқларда мазкур кўрсаткич 800-900 кишини (минус) ташкил қилади.

Аҳоли вилоят ҳудудида ниҳоятда нотекис жойлашган. Ўртача зичлик 1 км² майдонга 36 кишига тенг ҳолда у бевосита Бухоро-қорақўл воҳасида анча юқори кўрсаткичга эга. Вилоятнинг катта чўл қисмида эса аҳоли зичлиги жуда паст. Туманлар доирасида ушбу кўрсаткич Пешкуда ўн кишига етмаса, у Вобкентда 350 кишини ташкил қилади.

Вилоятда 11 шаҳар ва 2 шаҳарча мавжуд бўлиб, уларда жами аҳолининг 30,8 фоизи яшайди. Бухоро (Бухорои Шариф) аҳоли сонига кўра Республикамизда Тошкент, Наманган, Самарқанд ва Андижондан сўнг бешинчи ўринда туради; бу ерда 240 минг кишидан зиёдрок аҳоли истиқомат қилади.

Бухоро вилоятининг иккинчи шаҳри Когон (53 минг киши); ундан кейинги поғонани эса кўҳна /иждувон эгаллайди. қолган шаҳарларда аҳоли сони 20 минг кишидан камроқ. Вилоят шаҳарчалар сони бўйича Ўзбекистонда энг охириги ўринда-бу ерда атиги Зафаробод ва Жондор шаҳарчалари мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бирида 6-8 минг кишидан аҳоли яшайди, холос.

Меҳнат ресурслари 752 минг киши, шундан 600 минг кишига яқини хўжаликнинг турли шаклларида банд. Бошқа ҳудудларга ўхшаш бу ерда ҳам ишчи кучидан самарали фойдаланиш муаммоси мавжуд. Биргина 2000 йилда қишлоқ хўжалигидан 7,5 минг ортиқча ишчи кучи бўшаган. Худди шу йили вилоятда 19 мингдан кўпроқ иш ўринлари яратилган бўлиб, уларнинг асосий қисми қишлоқ жойларига тўғри келади. Агар ҳар бир иш ўрнига тахминан 115 минг сўмдан харажат қилинган бўлса, жами иш ўринларини яратиш учун 1 йилда 220 млн. сўм атрофида пул сарфланган жорий нархда.

Хўжалигининг умумий таърифи. Вилоят иқтисодиёти аграр-индустриал йўналишга эга. Мустақиллик йилларида Бухоро вилояти ижтимоий-иқтисодий ривожланиш кўрсаткичлари бўйича мамлакатда энг олдинги ўринларда. Масалан, ана шу йилларда бу ерда саноат маҳсулоти 3 мартадан зиёдрок кўпайди (солиштирма нархда). Агар Бухоро вилояти саноатининг ривожланиш индекси 1991 йилда 0,50, яъни ўртача Республика кўрсаткичидан 2 марта паст бўлган бўлса, ҳозирги кунда у 1,25 ни ташкил қилади; мазкур макроиқтисодиёт тармоғининг ривожланиши бўйича вилоят Ўзбекистонда 9-ўриндан 6-ўринга чиқиб олди.

Жумладан, 2001 йил натижалари ҳам Бухоро вилояти учун ижобий: ялпи ички маҳсулот 2000 йилга нисбатан 103,3 фоизга, саноат 108,7, халқ истеъмол моллари 108,2, қишлоқ хўжалиги маҳсулоти 101,9, қурилиш 105,5, чакана савдо обороти 114,2, капитал маблағ сарфлаш 102,0 фоизга ўсган. Булар, албатта, анча юқори кўрсаткичлар ҳисобланади.

Мамлакатимизнинг нефт мустақиллигини таъминлашда Бухоро (қоровулбозор) нефтни қайта ишлаш заводининг аҳамияти катта бўлди. Ушбу корхона асосан Франция билан ҳамкорликда қурилиб, бунинг учун тахминан 500 млн. АҚШ доллари сарфланди. Ҳозирги вақтда вилоятда, бундан ташқари, 50 га яқин кўшма корхоналар барпо этилган. Улар жумласига АҚШ билан қурилган «қорақўлтөкс», «Ромсиб»-Ромитанда Россия билан қурилган қК, қайта жиҳозланаётган «Бухоротөкс», ишга туширилган «Бухоро-Коском» уяли телефон алоқаси, «Уруғчилик компанияси», Ромитандаги «Трансфрукт», Вобкентдаги «Мидетөкс», «Мрамор», «Бухоройўлгранит» кабилар киради. кўшма корхоналарни қуришда 20 дан ортиқ хорижий давлатлар, шу жумладан, АҚШ, Буюк Британия, Франция, Туркия, Россия, Украина, Жанубий Корея қатнашган. Яқин йилларда бу ерда яна 30 дан ортиқ қК қурилиб ишга туширилади, бунинг натижасида вилоятнинг экспорт салоҳияти янада ошади, минглаб янги иш ўринлари яратилади.

Саноати. Бухоро вилояти Ўзбекистон Республикаси саноат маҳсулотининг 6,4 фоизини беради. Мазкур тармоқда иқтисодий фаол аҳолининг 9 фоизи банд. Вилоят, 2000 йил якунлари бўйича, мамлакатнинг 9,0 фоиз узул виносини, 10,3 фоиз пойафзали, 12,6 фоиз ўсимлик ёғини ва 30,0 фоиз ип газлама-сини беради.

Жами саноат корхоналари 65 та, саноат ходимларининг сони 33 минг киши. Вилоятда хусусан ёқилғи ва енгил саноат яхши ривожланган; бу ерда мамлакат ёқилғи саноати маҳсулотининг 18,7 ва енгил саноатнинг 12,5 фоизи яратилади. Демак, ушбу саноат тармоқларининг мужассамлашув кўрсаткичлари, юқоридагиларга мос ҳолда деярли 3,0 ва 2,0 ни ташкил қилади. Саноат маҳсулотининг 62 фоизи давлат тасарруфида бўлмаган корхоналарга тўғри келади.

Ҳозирги вақтда вилоят саноат маҳсулотининг 1/3 дан кўпроғи ёқилғи, 44,3 фоизини енгил саноат ташкил қилади. Айни чоғда бу ерда электр энергетика ва машинасозлик каби оғир саноат тармоқлари яхши ривожланмаган (30-жадвалга қаранг).

Бухоро вилояти саноати асосан ёнилғи (бензин, керосин, дизел ёнилғиси), мебел, оҳак, гипс, пахта толаси, ип газлама ва бошқаларни ишлаб чиқаради. Жумладан, 2000 йилда бу ерда 28,2 минг тонна ўсимлик ёғи (Республикада 246 минг тонна), 124 минг тонна пахта толаси, 107 млн. м² ип газлама, 0,8 млрд. м³ табиий газ ишлаб чиқарилган.

Ип газлама корхоналари асосан Бухоро ва қоракўлда, ўсимлик ёғи Когонда, ёнилғи турлари қоровулбозорда, пахта толаси Вобкент, Шофиркон, /иждувон, қоракўл, Олотда, консерва заводи Вобкентда, қурилиш материаллари корхоналари қўшилади. Когонда, қоракўл териси заводи Бухорода жойлашган. Шунингдек, Бухоро, /иждувон каби шаҳарларда маҳаллий саноат ва миллий ҳунармандчилик яхши ривожланган (зардўзлик, мисгарлик, заргарлик ва ҳ.к.).

30-жадвал

**Бухоро вилояти саноатининг тармоқлар таркиби
(маҳсулот қиймати бўйича, жамига нисбатан фозда)**

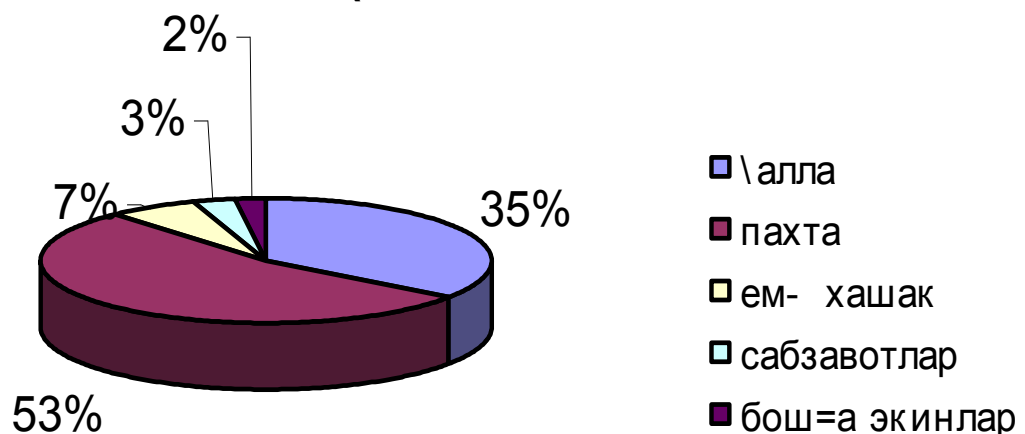
Саноат тармоқлари	1999 йил	2000 йил
Ёқилғи саноати	37,3	34,3
Машинасозлик ва метални қайта ишлаш	2,2	0,8
қурилиш материаллари саноати	0,4	1,0
Енгил саноат	42,0	44,3
Озиқ-овқат саноати	6,7	3,8
Ун-крупа, омухта ем саноати	5,7	4,9
қолган саноат тармоқлари	5,7	8,9

Саноат ишлаб чиқаришининг ҳудудий таркиби бир хил эмас; бу борада Бухоро ва Когон шаҳарларидан ташқари қоровулбозор тумани кескин ажралиб туради. Масалан, 2000 йил якунлари бўйича, Бухоро шаҳри вилоят саноат маҳсулотининг 34,8 фозини, қоровулбозор тумани 34,5 ва Когон шаҳри 5,3 фозини етиштириб беради. Ана шу ҳудудий бирликлар зиммасига Бухоро вилояти саноатининг 3/5 қисмига яқини тўғри келади. қолган ҳудудлар ичида саноат ишлаб чиқариши /иждувон, қоракўл туманларида бирмунча ривожланган, Олот, Бухоро туманларининг саноат салоҳияти эса анча паст.

Агроиқтисодиёт. Вилоят қишлоқ хўжалиги кўп тармоқли хусусиятга эга. Жами маҳсулотнинг 55,4 фози деҳқончиликка, қолган қисми эса чорвачиликка тўғри келади. Бироқ, агроиқлимий шароитлардан, хусусан сув билан таъминланганлик даражасидан келиб чиққан ҳолда бу ерда ер майдонининг иқтисодий салоҳияти юқори эмас; интенсив сугорма деҳқончилиги асосан ҳудуди кичик бўлган жанубда, Бухоро-қоракўл воҳасида ривожланган, ҳолос. Вилоятнинг қолган катта чўл қисмини эса экстенсив қишлоқ хўжалиги—чорвачилик эгаллайди.

Жами экин майдони 240 минг гектарга яқин. Шундан 81 минг гектари ғалла экинлари билан, 129 минг гектари пахта, 16 минг га ем-хашак, 7 минг гектари сабзавот етиштириш билан банд (11-чизма). Бир йилда бу ерда ўртача 330-350 минг тонна ғалла, 350-400 минг тоннадан зиёд пахта, 150 минг тонна турли хил сабзавот етиштирилади; ғалланинг ҳосилдорлиги гектарига 40,3 центнерни, пахтаники 27,3

**11-чизма. Бухоро вилояти экин майдони
(2000 й.)**

центнерни ташкил қилади.

Албатта, бошқа вилоятларга қараганда, бу ерда боғдорчилик ва узумчилик нисбатан суист ривожланган. Аини вақтда Бухоро вилояти қоракўлчилик бўйича Республикада етакчи ўринда туради. Бир йилда вилоятда 180-190 минг дона қоракўл териси тайёрланади. Шунингдек, пиллачилик ҳам ривожланиб бормоқда (2000 йилда 2200 тонна, Ўзбекистон бўйича жами 18,9 минг тонна).

Йирик шохли моллар сони 430 минг бош атрофида, майда шохли моллар-қўй ва эчкилар эса 810 минг бош (бу борада Бухоро қашқадарё, Навоий ва Самарқанд вилоятидан кейин 5-ўринда туради). Чорвачилик вилоятнинг шимолий ва ғарбий қисмида кенг тарқалган.

қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш бўйича Бухоро, Вобкент, Жондор ва /иждувон туманлари ажралиб туради. Ушбу ҳудудлар зиммасига жами қишлоқ хўжалик маҳсулотининг 30,4 фоизи тўғри келади. Бироқ, Когон ва хусусан, қоровулбозор туманларининг агроиктисодий салоҳияти жуда паст.

Транспорт ва ташқи иқтисодий алоқалар. Вилоятда транспорт тизимининг кўпгина турлари мавжуд. Аммо, улар билан ҳудуднинг асосан жанубий қисми яхшироқ таъминланган, холос. Бир йилда жами транспорт турлари бўйича 280 млн. тонна юк ташилади, унинг 96 фоизи автомобил транспортига тўғри келади (2000 й).

Вилоят ҳудудида Чоржўй-Навоий ҳамда Бухоро-қарши темир йўллари, шу билан бирга халқаро ва мамлакат аҳамиятига эга бўлган автомобил (шу жумладан, Катта Ўзбек трактининг Бухоро-Газли-Хоразм вилояти қисми) ва қувур транспорти мавжуд; қоракўлда жуда катта электр подстанцияси қурилган.

Йиллик ташқи савдо обороти 220-250 млн. АҚШ доллариға тенг. 2000 йилда экспорт ҳажми 180, импорт 98,5 млн. долларни ташкил этган. Экспортнинг 60-62 фоизини пахта толаси, импортнинг кўпчилик қисми эса машина ва асбоб-ускуналарға тўғри келади. Экспортда узок хориж мамлакатларининг улуши Ҳамдўстлик давлатларига қараганда 2 мартача кўп.

Бухоро вилоятининг иқтисодий ривожланишида халқаро туризмнинг аҳамияти ҳам ошиб бормоқда. 2000 йилда бу ерда 85,4 минг сайёҳларға хизмат кўрсатилган, шундан 35 минг киши хорижий сайёҳлар. «Ўзбектуризм» Миллий компаниясининг Бухоро бўлимидан тушган даромад бир йилда 730 млн. сўмни ташкил қилади.

Вилоят иқтисодиётининг ҳудудий таркиби ва муаммолари. Бухоро вилоятида, авваламбор икки асосий табиий-хўжалик минтақаларни ажратиш мумкин. Бу ҳам бўлса воҳа ва чўл қисмларидир. Воҳа иқтисодий маконининг ўзагини Олот-/иждувон ҳамда қисман Бухоро-қоровулбозор йўналишлари шакллантиради, унинг маркази эса Бухоро-Когон саноат тугуни (шаҳар агломерациясига) мос келади. Ана шу бош иқтисодий ҳудуддан четроқда кичик Газли ва Зафаробод «ресурс» (тоғ-кон саноати) шаҳарчалари жойлашган.

Бухоро вилояти иқтисодиётини ривожлантиришда энг аввало унинг электр энергетика ва қурилиш базасини мустаҳкамлаш, оғир саноат тармоқларини шакллантириш катта аҳамиятға эга. Шу билан бирга қишлоқ хўжалиги самарадорлигини ошириш, қишлоқ жойлар инфраструктурасини яхшилаш, айниса аҳолини тоза ичимлик суви билан таъминлаш (бу ҳолат хусусан Жондор, Когон ва қоракўл туманларида кўнгилдагидек эмас), мавжуд туристик-рекреация ресурсларидан тўлароқ фойдаланишға ҳам эътибор бериш лозим. Ҳудудий жиҳатдан эса туман марказлари, хусусан /иждувон, Шофиркон, Вобкент каби шаҳарларнинг иқтисодий қудратини мустаҳкамлаш мақсадға мувофиқ ҳисобланади.

НАВОИЙ ВИЛОЯТИ

Вилоят Ўзбекистон Республикасидаги шу мақомдаги янги маъмурий бирликлардан бўлиб, у 1982 йил 20 апрелда ташкил этилган. Унинг таркибига 8 қишлоқ туманлари, яъни Конимех, Навбахор, Навоий, Нурота, Томди, Учқудук, Хатирчи ва қизилтепа киради. Майдони 111 минг км² ёки Ўзбекистон Республикаси ҳудудининг 24,7 фоизи, Зарафшон иқтисодий районининг 2/3 қисмиға тенг. Аҳолиси 791 минг киши (ЎзРға нисбатан 3,2 фоиз, иқтисодий районда эса 16,1 фоиз). Демографик салоҳияти жиҳатидан у Сирдарё вилоятидан олдинда туради, холос (2001 й.).

Навоий вилоятининг мамлакатимиз миллий иқтисодиётидаги ўрни анча катта. У республика ялпи ички маҳсулотининг 4,0, саноат маҳсулотининг 10,0 ва қишлоқ хўжалигининг 4,0 фоизини беради. Шунингдек, вилоятға Ўзбекистон инвестиция ҳажмининг 6,4 фоизи тўғри келади. Зарафшон иқтисодий райони доирасида қарайдиган бўлсак, у ҳолда вилоят районининг 1/5 қисмидан ортироқ ялпи ички маҳсулотини, 45,5 фоиз саноат ҳамда 17,1 фоиз қишлоқ хўжалик маҳсулотларини таъминлайди; унинг зиммасига инвестиция ҳажмининг деярли 2/5 қисми тушади. Вилоятда иқтисодий районининг 15 фоиз кўшма корхоналари жойлашган, у минтақаниннг тахминан 1/2 қисм ташқи савдо оборотини беради.

Вилоятнинг географик ўрни ва ресурс салоҳияти. Навоий вилояти мамлакатимизнинг марказий ва шимолий қисмида жойлашган. У катта масофада қозоғистон Республикаси билан чегарадош. Шу-

нингдек, вилоят худуди ғарбда Бухоро, жануб ва жануби-шарқда Самарқанд ва қисман Жиззах вилоятлари билан, шимолда ва шимоли-ғарбда қорақалпоғистон Республикаси билан туташган.

Навоий вилояти ўзининг орографик хусусиятлари бўйича Республиканинг бошқа минтақаларидан кескин фарқ қилади. Унинг худудидида кичик-кичик қолдиқ тоғлиқлар мавжуд. Пасттекиклиқлар чекка шимол ва шимоли-ғарбда (қизилқум чўллари), ботиқлар-Мингбулоқ, Молали, қоратов-вилоятнинг ички қисмида жойлашган. Баландлиқлар денгиз сатҳидан 250-300 м. юқорида, тоғлиқларнинг энг тепа нуқталари эса 2000 метрга яқин (Оқтов тизмасида).

Нурота, Оқтов, қоратов тизмалари жануб ва жануби-шарқда Туркистон ва Зарафшон тизмаларига қўшилиб кетади. Мазкур тоғлар турли хил қазилма заҳираларга бой. Бу жиҳатдан айниқса кичик қолдиқ тоғларнинг аҳамияти катта (Буконтов, Томдитов, қозоқтов, қулжуктов, Овминзотов). Вилоят худуди энг аввало ўзининг олтин заҳиралари билан ажралиб туради. Бу ерда олтин, уран, фосфорит, асбест, дала шпати, мрамар ва бошқа конлар мавжуд. Айнан ана шу минерал хом ашё ресурслари вилоят иқтисодиётини шакллантириш, унинг ишлаб чиқариш ва экспорт салоҳиятини ривожлантиришда муҳим рол ўйнайди.

Бирок, иқлими ниҳоятда қуруқ ва континентал, ёгин-сочин миқдори жуда кам. Бу эса вилоятда қишлоқ хўжалигини, хусусан, унинг деҳқончилик тармоғини ривожлантиришга қулай шароит яратмайди. Шу боис, Навоий вилояти асосан яйлов чорвачилиги, қорақўлчиликка ихтисослашган.

Вилоятда гидрографик шаҳобчалар ривожланмаган; Навоий шаҳри яқинида Зарафшон дарёсининг суви жуда озайиб қолади. Жанубий районларда суғорма деҳқончиликни ривожлантириш мақсадида қуюмозор, Шўркўл, Тўдакўл сув омборлари қурилган. Шунингдек, бу ерда Аму-Бухоро, Ўртақўл, Конимех каналлари ҳам мавжуд. Нисбатан катта майдонни эгаллаган Ҳайдарқўлнинг эса (унинг бошланиш қисми қўшни Жиззах вилоятида) қишлоқ хўжалигида аҳамияти йўқ.

Навоий вилояти худудининг узок масофада шимолдан жанубга чўзилганлиги, унинг ўзлаштирилган худудлари ҳамда маъмурий-марказини чекка жанубда жойлашганлиги минтақа ижтимоий-иқтисодий ривожланишини ташкил қилиш ва бошқаришда бироз қийинчиликлар туғдиради. Айниқса, вилоятда ички транспорт инфраструктураси ва аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларини ривожлантириш анча қийинроқ.

Аҳолиси ва меҳнат ресурслари. Навоий вилоятининг демографик салоҳияти унча катта эмас. Худуд сув заҳираларига танқислиги туфайли аҳоли зичлигининг энг паст кўрсаткичларига эга (1 км² га 7,1 киши-Ўзбекистонда охириги ўринда).

Ўртача ҳар бир қишлоқ туманига 13,9 минг км² дан ер тўғри келади (Республикада бу кўрсаткич 2,7 минг км² ни ташкил қилади). Биргина Учқудуқ туманининг майдони 46,6 минг км² ёки мамлакат худудининг деярли 1/10 қисмига тенг. У бу жиҳатдан Ўзбекистонда қўнғирот туманидан кейин иккинчи ўринда туради. Шу билан бирга Томди туманининг майдони ҳам ниҳоятда катта-42,5 минг км². қолган туманлар эса анча кичик (энг кичиги Навоий тумани-0,95 минг км²).

қишлоқ туманларининг катта эканлиги худуднинг қишлоқ хўжалиги ва аҳоли жойлашуви учун қулай шароитга эга эмаслигидан дарак беради. Дарҳақиқат, аҳоли зичлиги бу ерда анча паст. Жумладан, у Учқудуқ туманида 1 кишига ҳам етмайди, Томдида бундан ҳам кам. Фақат Хатирчи ва Навоий туманларида аҳоли зичроқ жойлашган (104 ва 74 киши). Туманларнинг аҳоли сони 27 мингдан (Томди) 143 минг кишигача (Хатирчи) фарқ қилади.

Вилоят аҳолиси 1989-2000 йилларда 130 минг кишига кўпайган, ўсиш суръати 120,0 фоиз, ўртача йиллик кўпайиш 1,70%. Бу борада у Сирдарё вилоятидан устунроқ, холос.

Навоий вилоятида туғилиш коэффициенти охириги 1999-2001 йилларда 19-20 промиллега, ўлим 5,0-5,3 га, табиий кўпайиш 14-15 промиллега тенг. Туғилишнинг энг юқори кўрсаткичлари Хатирчи ва Нурота туманларига тўғри келади. Айни вақтда ташқи миграциянинг аҳоли сонини ўсишига таъсири айрим йилларда салбий. Масалан, 1998 йилда шаҳар жойларда миграция қолдиғи минус 1,3 минг кишини ташкил қилган.

Вилоятда 6 шаҳар ва 7 шаҳарча мавжуд бўлиб, уларнинг барчасида жами аҳолининг 40,4 фоизи яшайди. Кўриниб турибдики, умумий урбанизация кўрсаткичи бу ерда анча юқори. Мазкур ҳолат, бир томондан, худудда чиндан ҳам саноатнинг нисбатан яхши ривожланганлиги билан изоҳланса, иккинчи томондан, интенсив қишлоқ хўжалиги учун имконият чекланганлиги билан боғлиқ.

Навоий шаҳрининг аҳолиси 141 минг киши, у мамлакатимиздаги 17 катта шаҳарлар қаторига қиради. Таъкидлаш жоизки, Навоий бундай даражага бошқа тенгқур шаҳарларга қараганда жуда тез, қиска муддатда эришди. Зарафшонда 54 минг, Учқудуқ ва Нуротада 26 минг кишидан аҳоли яшайди. қолган шаҳар ва шаҳарчаларда эса аҳоли сони 20 мингдан кам.

Меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли 400 минг кишидан ортиқроқ, иш билан банд бўлганлар 320 минг киши атрофида (2001 й.). Бошқа вилоятларга қараганда, бу ерда ишсизлар улуши каттароқ. Жами банд аҳолининг 19,4 фоизи саноатга, 23,0 фоизи қишлоқ хўжалигига, 11,1 фоизи-қурилишга, 12,5 фоизи-

таълим, маданият, санъат ва фанга тўғри келади. Сўнгги вақтларда йилига 10 мингдан кўпроқ янги иш ўринлари яратилмоқда. Бироқ, ишсизлар муаммоси тўлалигича ҳал этилмаган.

Иқтисодийёт. Вилоят хўжалиги кўпроқ бирламчи секторнинг тоғ-кон саноати ва яйлов чорвачилигига ихтисослашган. Республика меҳнат тақсимотида рангдор металлургия, кимё, қурилиш материаллари, электр энергетика ва қоракўлчилик маҳсулотларини етиштириш билан ажралиб туради.

Бошқа вилоятларда бўлганидек, бу ерда ҳам бозор ислохотлари амалга оширилмоқда. кишлоқ хўжалигининг деярли барча маҳсулоти, саноат маҳсулотининг 71 фоизи нодавлат корхоналарида яратилади. Ушбу кўрсаткичнинг нисбатан пастлиги вилоят саноатининг ихтисослашув хусусиятларига боғлиқ.

Навоий вилоятида 20 дан ортиқ қўшма корхоналар мавжуд. Улардан энг катталари «қизилкум-цемент», «қизилкум-Рус-Нур», «Электрхимзавод», «Зарафшон-Ньюмонт» ва бошқалар. Ушбу корхоналарнинг кўпчилиги вилоятнинг ташқи савдо оборотида фаол қатнашади.

2000 йилда ҳам вилоятда ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг юқори кўрсаткичларига эришилди. Жумладан, ялпи ички маҳсулот 1999 йилга нисбатан солиштирма нархда 104,4 фоизга, саноат 102,7, кишлоқ хўжалиги 104,5, халқ истеъмол молларини ишлаб чиқариш 116,6, савдо обороти 103,8, аҳолига пуллик хизмат кўрсатиш 118,5 фоизга ўсди.

Саноати. Вилоят саноатининг энг муҳим хусусияти шундаки, бу ерда ўндирувчи (тоғ-кон) саноати кўпроқ ривожланган. Масалан, агар Республикада ушбу тармоққа ўртача 14,4 фоиз саноат маҳсулоти тўғри келса, Навоий вилоятида бу кўрсаткич 48,7 фоизга тенг. Мазкур вилоят Ўзбекистонда ишлаб чиқариладиган 30 фоиздан ортиқроқ минерал ўғитлар ва цементини беради (2000 й).

Мустақиллик йилларида вилоят саноат маҳсулоти солиштирма нархда 1,4 мартага ўсди. Бу даврда хусусан рангдор металлургия тезроқ ривож топди ва, айни пайтда саноат тармоқ тузилишининг такомиллашувига катта эътибор берилди. Бироқ, шунга қарамадан, Навоий вилоятида асосан базавий соҳалар-электр энергетика, қурилиш материаллари ва тоғ-кон саноати етакчилик қилади. Шу билан бирга, мамлакатимизнинг кўпчилиги вилоятларига хос анъанавий тармоқлар-енгил ва озик-овқат саноати бу ерда нисбатан суст ривожланган.

Келтирилган жадвал маълумотларига кўра, 1991-2000 йилларда электр энергетика, рангдор металлургиянинг нисбий кўрсаткичлари бироз кўпайган, енгил саноат, кимё ва нефт кимёсиники камайган. Айни вақтда, қурилиш материаллари саноатининг ўрни янада мустаҳкамланган.

31-жадвал

**Навоий вилояти саноатининг тармоқлар таркиби
(саноат маҳсулоти бўйича, фоиз)**

Тармоқлар	1991 йил	2000 йил
Жами саноат маҳсулотлари	100,0	100,0
Шу жумладан, электр энергетика	4,8	12,2
Рангдор металлургия	10,5	13,2
Кимё ва нефт кимёси	69,4	59,6
Машинасозлик ва метални қайта ишлаш	0,8	0,7
қурилиш материаллари саноати	3,1	6,0
Енгил саноат	7,2	3,7
Озик-овқат саноати	1,5	1,6
Ун-крупa, омухта ем саноати	2,5	2,4
Бошқа тармоқлар	0,2	0,6

Ҳозирги пайтда бу ерда электр энергетика, кимё ва нефт кимёси ҳамда рангдор металлургия ихтисослашган тармоқлар ҳисобланади. Навоий вилояти мамлакатимизнинг 37,2 фоиз ундирувчи саноат маҳсулотини, 12,3 фоиз электр энергетика, 73,7 фоиз рангдор металлургия, 26,4 фоиз кимё ва нефт кимёси ва 11,3 фоиз қурилиш материаллари саноати маҳсулотини етиштириб беради. Барча саноат корхоналарида банд бўлган ходимлар 23 минг киши бўлиб, бу Ўзбекистон Республикасига нисбатан 8,0 фоизни ташкил этади. Вилоятда Ўзбекистон жами саноат ишлаб чиқариш асосий фондларнинг 13,1 фоизи муассамланган.

Вилоятда бир йилда 5,9-6,0 млрд. кВт/с. электр энергия, 300 минг тоннадан зиёд минерал ўғитлар (Республикада 832 минг тонна), 200 минг тоннадан кўпроқ олтингугурт кислотаси, 730 минг тонна азот кислотаси, 1,3 млн.тонна цемент, 35 минг тонна пахта толаси ва бошқа саноат маҳсулотлари ишлаб чиқарилади. Шу билан бирга, бу ерда мрамор плиталари, кир ювувчи машиналарни ишлаб чиқариш, зар-

гарлик саноати (ювелир) ҳам йўлга қўйилмоқда. Айни вақтда вилоятда ип ва ипак газлама, ўсимлик ёғи ёки консерва саноатлари унча ривожланмаган.

Таъкидлаш жоизки, Навоий вилояти мамлакатимиз учун энг муҳим ва ноёб «стратегик» аҳамиятга эга бўлган саноат тармоқларига ихтисослашган. Бу ерда олтиннинг асосий қисми олинади, миллий иқтисодиёт учун энг зарур бўлган фосфорит комбинати ҳам ишга туширилди (2001 й).

Вилоят саноатининг ҳудудий таркибига келсак, бу борада энг аввало Навоий ва Зарафшон шаҳарлари ажралиб туради. Жумладан, Навоий шаҳрига жами вилоят саноат маҳсулотининг 51,0 фоизи ва Зарафшонга 40,0 фоизи тўғри келади. қолган ҳудудлар ичида саноат бироз қизилтепа ва Хатирчи туманларида ривожланган, Томди ва Учқудук кишлоқ жойларида эса бу тармоқнинг мужассамлвшуви анча паст.

Навоий шаҳри вилоят ташкил этилишидан олдин Ўзбекистондаги мавжуд типик индустриал шаҳарлардан бири эди (Чирчиқ, Ангрен, Олмалик, Бекободга ўхшаш). Ҳозирги кунда бу ерда йирик ис-циклик электр станцияси, азот ўғити ва бошқа кимёвий маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи, цемент заводлари, тоғ-кон металлургия комбинати жойлашган. Ундирувчи саноат, шунингдек, Учқудук, /озғон, Лангар, Мурунгов каби «ресурс» шаҳар ва шаҳарчаларда ҳам ривожланиб бормоқда. қизилтепада ғишт, Конимех, Янгирабодда пахта тозалаш заводлари бор.

қишлоқ хўжалиги. Юқорида таъкидлаганимиздек, Навоий вилоятида қишлоқ хўжалиги, ай-никаса, суғорма деҳқончилик султ ривожланган. Жами агросоҳа маҳсулотининг 63,8 фоизи чорвачиликка тўғри келади.

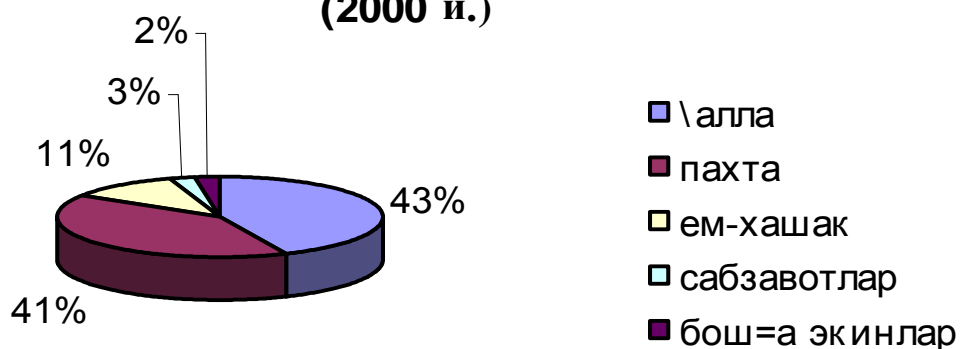
Вилоят ҳудудининг қўламига қараганда унинг иқтисодий фаол қисми, яъни экин майдонлари жуда кам. Бу ерда барча экин майдонлари атиги 100 минг гектардан сал кўпроқни ташкил қилади, холос. Унинг тахминан 40 фоизи ғалла, шунга яқинроқ қисми пахта (41 минг гектар) билан банд. Ем-хашак етиштириш экин майдонларининг 10 фоиздан зиёдроғини, сабзавот 25 фоизни эгаллайди (12-чизма).

Бир йилда ўртача 125 минг тонна ғалла (кўпроқ буғдой), 110-150 минг тонна пахта олинади. Боғдорчилик ва узумчилик асосан Хатирчи ва Нурота туманларида яхшироқ ривожланган.

Йирик шохли моллар сони 175 минг бош атрофида, майда шохлилар, яъни қўй ва эчкилар 1 млн. бошдан кўпроқ (бу борада вилоят Ўзбекистонда 2-ўринда). Бир йилда олинган қоракўл териси 240 минг дона, пилла 640 тоннага тенг.

қишлоқ хўжалиги, маҳсулотларини етиштиришда Хатирчи, қизилтепа ва Навбаҳор туманлари олдинда. Кейинги ўринда Навоий тумани туради, Томди ва Учқудук туманларида эса мазкур тармоқ султ ривожланган.

12-чизма. Навоий вилоятининг экин майдони (2000 й.)

Транспорт ва ташқи савдо. Вилоятда транспорт тизими унча яхши ривожланмаган. Унинг жанубидан халқаро темир ва автомобил йўллар ўтади, ана шу йўлларга перпендикуляр шаклда Навоий-Учқудук темир йўли қурилган. Ҳозирги вақтда ушбу йўлнинг давоми, яъни Учқудук-Нукус йўналиши қурилиб битирилган. У ишга тушгач Хоразм вилояти ва қорақалпоғистон Республикаси мамлакатимизнинг бошқа ҳудудлари билан бевосита темир йўл орқали, яъни Туркменистонга чиқмасдан боғланди. Натижада Навоий шаҳрининг (Кармана билан бирга) транспорт тугуни вазифаси янада кучайди, Зарафшон, Учқудук, Конимех шаҳарлари ривожланишига ҳам қулай имкониятлар яратилди.

2000 йилда ташқи савдо обороти 440 млн. АҚШ долларидан зиёд бўлган (республикада 1-ўринда), шундан экспорт 230, импорт 210 млн. доллар атрофида. Ташқи савдо оборотининг ярми, импортнинг асосий қисми Навоий шаҳрига тўғри келади, Зарафшон тахминан 40 фоиз савдо оборотини,

экспортнинг ярмидан кўпроғини таъминлайди. қолган ҳудудларнинг ичида қизилтепа туманининг экспорт салоҳияти бирмунча ривожланган.

Экспортнинг ½ қисмидан ортиғи хорижий мамлакатлар билан қурилган корхоналарга зиммасига тушади, импортда эса уларнинг улуши 20 фоизга яқин. Экспортда кимё саноати маҳсулотлари, пахта толаси, импортда асосий ўринни машина ва асбоб-ускуналар эгаллайди.

Асосий муаммолар. Навоий вилояти иқтисодиётининг истиқболи саноатнинг тармоқлар таркибини такомиллаштириш, хусусан енгил ва озиқ-овқат саноатини ривожлантириш, аграр соҳани муштаҳкамлаш, транспорт тизимини яхшилаш билан боғлиқ. Шунингдек, қишлоқ инфраструктураси ва саноатини ривожлантириш, меҳнат ресурсларидан тўлароқ фойдаланиш, Навоий шаҳри атрофи экологиясини соғломлаштириш, аҳолини тоза ичимлик суви билан таъминлаш ҳам (бу муаммо айниқса Навоий ва Томди туманларида кескин) муҳим аҳамиятга эга.

Навоий вилояти катта ҳудудий ва ҳозирча тўла ўрганилмаган минерал хом ашё захираларига эга. Уларни аниқлаш ва ҳўжалик оборотига киритиш айни вақтда ишлаб чиқаришнинг ҳудудий таркибини яхшилашга ҳам имконият беради. Мавжуд Навоий ва Зарафшон-Учқудуқ ички иқтисодий районлар ривож топади, вилоят ҳудудининг иқтисодий самарадорлиги янада ошади.

САМАРҚАНД ВИЛОЯТИ

Самарқанд вилояти 1938 йил 15 январда ташкил топган. У маъмурий жиҳатдан 14 қишлоқ туманларидан (Булунғур, Жомбой, Иштихон, Каттақўрғон, Нарпай, Нуробод, Оқдарё, Пайариқ, Пастдарғом, Пахтачи, Самарқанд, Тойлоқ, Ургут ва қўшработ) иборат. Майдони 16,8 минг км² бўлиб, бу Зарафшон иқтисодий районининг 1/10 қисми, Республикамининг 3,7 фоизига тенг. Маъмурий маркази–Самарқанд шаҳри.

Вилоятнинг ҳудуди унча катта эмас. Унинг Зарафшон иқтисодий районига киритилиши энг аввало ҳавза омили билан боғлиқ; Зарафшон дарёси қадимдан Самарқанд ва Бухоро–икки тарихий шаҳарларни, ҳозирги Бухоро, Навоий ва Самарқанд вилоятларини бирлаштирган. Бугунги Самарқанд вилояти қўшни вилоятларнинг туташ районлари билан ҳам азалдан боғлиқ (Жиззах вилоятининг /аллаорол ва Бахмал, Навоий вилоятининг Нурота ва Хатирчи, қашқадарёнинг Китоб ва Шаҳрисабз туманлари).

Самарқанд вилояти мамлакатимиз миллий иқтисодиётида муҳим мавқега эга. Бу ерда машина-созлик, озиқ-овқат саноатлари, пахта, узум, тамаки етиштириш, халқаро туризм ихтисослашган тармоқлар ҳисобланади.

Жойлашган ўрни ва табиий бойликлари. Самарқанд вилояти қулай географик ўринда, Республикамининг марказий қисмида жойлашган. У ғарб ва шимоли-ғарбда Навоий, шимоли-шарқда Жиззах, жанубда қашқадарё вилоятлари билан, жануби-шарқда қисқа масофада Тожикистон Республикасининг Суғд (Панжакент райони) вилояти билан чегарадош.

Ер усти тузилиши асосан баландлик, тоғолди ва тоғликлардан ташкил топган. Нисбатан пастхам жойлар Каттақўрғон шаҳридан ғарброқда ҳамда чекка жануби-ғарбда бор (Карнаб чўли). Вилоятнинг энг баланд нуқтаси-қарчағай тоғи (2136 м.) Нурота тизмасида. Шунингдек, вилоят ҳудудида Октов, қароқчитов, /абдунтов ҳамда қашқадарё билан чегарадош жойда Зарафшон тизмасининг ғарбий қисми мавжуд.

Самарқанд вилоятида олтин, вольфрам, молибден, қалай, симоб, қурилиш материаллари хом ашёси, жумладан, оҳақтош топилган. Аммо уларнинг минтақа иқтисодиётига таъсири ҳозирча унча катта эмас.

Иқлими континентал, намгарчилик қўшни Навоий вилоятига қараганда бироз кўпроқ (300-400 мм). Бироқ, гидрографик тўр бу ерда ҳам яхши ривожланмаган. Асосий дарё, минтақа ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг тарихий-географик «ўқи» Зарафшон бўлиб, у Самарқанддан сал ўтгандан сўнг иккига, яъни Оқдарё ва қорадарёга бўлинади, вилоят чегарасида эса (Хатирчи туманида) улар яна қўшилади. Икки дарё оралиғи Миёнқал деб аталади.

Зарафшоннинг доимий, айтарлича сув захираларига эга бўлган ирмоқлари деярли йўқ. Самарқанддан юқориқоқда, Тожикистон Республикасининг Панжакент туманига қўшни жойда, Зарафшоннинг тоғ оралиқларидан водийга чиқиш қисмидан каналлар бошланади. Улардан энг муҳими қадимги Дарғом ҳисобланади, айнан ана шу каналдан Эски Анҳор канали сув олади ва у қашқадарё вилоятининг Чирокчи туманини ҳам суғоради. Каттақўрғон, Оқдарё, Тусунсой сув омборлари, Нарпай, Булунғур каналлари, Бешариқ ариғи ҳам деҳқончилик ривож топган ҳудудларни сув билан таъминлайди. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, вилоят иқтисодиётини шаклланишида минерал ресурсларга кўра агроиклимий шароитларнинг роли катта. Бундан ташқари, бу ерда туризм ва рекреация ресурслари мавжуд бўлиб, уларнинг аҳамияти ҳам сезиларли даражада юқори.

Демографик вазият. Вилоят аҳолиси 2710 минг киши ва у бу жиҳатдан Ўзбекистонда биринчи ўринда туради. Ўтган асрнинг сўнгги ўн йиллигида аҳоли сонининг ўртача йиллик кўпайиши 2,15 фоизга

тенг бўлди. Аммо, бутун мамлакатда бўлганидек, бу ерда ҳам демографик ривожланиш суръати пасайиб бормоқда. Масалан, 2000 йилда аҳоли сони 40 минг кишига кўпайди, бу эса 1,50 фоизни ташкил қилади.

Вилоятда умумий туғилиш коэффициентлари ҳар минг аҳолига 22,6, ўлим 5,0 ва табиий кўпайиш 17,6 га тенг (2001 й.). Туғилиш Иштихон, қўшрабод туманларида юқорирок, Самарқанд шаҳри ва унинг агломерацияларига қиравчи шаҳарчаларда эса у жуда паст. Самарқанд шаҳрининг ўзида туғилиш 14,6, ўлим 7,6 промиллега баробар.

Аҳоли сонининг ўсишида миграциянинг роли катта эмас. Жумладан, 1997-2000 йилларда шаҳар ва қишлоқ жойларнинг ҳар бири ўртача бир йилда 3,0-3,7 минг кишидан «ютқазган», яъни миграция қолдиғи салбий бўлган.

Аҳоли зичлиги ўртача 1 км² майдонга 161 киши; энг катта кўрсаткич Самарқанд қишлоқ тумани (512), Тойлоқ (461), Нарпай (342) ва Пастдарғомда (340). Айни вақтда тоғолди ва чўл минтақаларининг аҳолиси ниҳоятда сийрак. Масалан, қўшробод ва Нуробод туманлари вилоят ҳудудининг 40 фоизини қоплаган ҳолда унинг атиги 6,8 фоиз аҳолисини мужассамлаштиради, холос (зичлик 20-40 киши). Мутлоқ миқдорда энг кўп аҳоли сони Самарқанд ва Ургут туманларида жойлашган.

Жами аҳолидан атиги 27 фоизи шаҳар жойларида яшайди. Шундан 360 мингдан кўпроғи Самарқандга тўғри келади. Гарчи Самарқанддан аҳоли миқдори бўйича Наманган ўтиб кетган бўлсада, у ўз мавқеига кўра, шубҳасиз, Ўзбекистоннинг «иккинчи» шаҳри ҳисобланади.

Каттақўрғон шаҳрида 66, Ургутда 50 минг аҳоли бор. қолган шаҳарларда (ҳаммаси бўлиб вилоятда 11 шаҳар ва 12 шаҳарча мавжуд) аҳоли сони кўп эмас. Худудий жиҳатдан аксарият шаҳар ва шаҳарчалар Самарқанд агломерацияси ва Каттақўрғон гуруҳига қиради.

Вилоятда меҳнатга лаёқатли аҳоли 1280 мингдан кўпроқ, шундан 72 фоизи турли соҳаларда банд. Меҳнат бозорида расман ишсиз мақомида 2000 йилда 4140 киши қайд этилган. Худди шу йилда 37,3 минг киши қишлоқ хўжалигидан ортиқча ишчи кучи сифатида бўшаган ва 52,3 минг кишилиқ янги иш ўринлари яратилган. Иқтисодиётда банд бўлганларнинг 10,3 фоизи саноатга, 41,6 фоизи қишлоқ хўжалигига, 12,7 фоизи таълим, маданият ва фанга тўғри келади.

Иқтисодиётнинг умумий таърифи. Самарқанд вилояти ялпи ички маҳсулот ҳажми бўйича Тошкент шаҳри, Фарғона, Тошкент ва Андижон вилоятларидан кейинги бешинчи ўринни эгаллайди. У Республиканинг 5,6 фоиз саноат ва 11,3 фоиз қишлоқ хўжалиги маҳсулоти, 8,6 фоиз товар обороти, 7,9 фоиз пуллик хизмат кўрсатиш ҳажмини беради. Ялпи ички маҳсулот 2000 йилда 4 фоизга кўпайган.

Вилоятда 120 дан ортиқ қўшма корхоналар рўйхатга олинган, улардан 90 таси фаолият кўрсатмоқда. Биргина 2000 йилда 8 та қК ишга тушган; барча корхоналарда 8 минг киши ишлайди. Бундай корхоналар саноат, савдо, туризм каби соҳаларда мавжуд бўлиб, улар экспортнинг 1/5 қисмини таъминлайди.

Саноати. Самарқанд вилояти саноати кўп тармоқли хусусиятга эга. Бу ерда айниқса озиқ-овқат, машинасозлик, энгил, кимё, фарфор саноати яхшироқ ривожланган. Мустақиллик йилларида Туркия билан қурилган автомобилсозлик заводи вилоят иқтисодиётини юксалтиришда катта аҳамиятга эга бўлди. Шунингдек, қК лар тамаки, фарфор идишлар, энгил саноат маҳсулотларини ишлаб чиқаришда ҳам фаол иштирок этмоқда; ҳаммаси бўлиб 130 та асосий саноат корхоналари бор, уларда 50 минг ишчи ходим хизмат қилади.

2000 йил маълумотларига кўра, озиқ-овқат саноати жами саноат маҳсулотининг 31,8 фоизини берган. Иккинчи ўринда энгил саноат-22,6 фоиз, учинчида ун-круп ва омухта ем ишлаб чиқариш-18,9 фоиз, тўртинчи ўринда машинасозлик ва металл қайта ишлаш-8,4 фоиз. Шунингдек, кимё ҳамда қурилиш материаллари саноат тармоқларининг мавқеи ҳам анча сезиларли. Вилоятда шиша-чинни идишлар ишлаб чиқариш, энгил (у мамлакатимизнинг 41,8 фоиз ипак газламасини беради), озиқ-овқат саноат тармоқларининг худудий мужассамлашув даражаси ёки ихтисослашув индекси юқори.

Самарқанд вилоятининг саноати йилдан-йилга ривожланиб бормоқда. Мустақиллик йилларида унинг ҳажми (солиштирма нархда) 1,5 мартага яқин кўпайган. Бу ерда мамлакатимизнинг бошқа вилоятларида йўқ ёки жуда кам учрайдиган саноат тармоқлари мавжуд. Улар жумласига лифт, кино аппаратуралари, чой қадоклаш, совутгич машиналар, автомобил, тамаки ферментация каби заводлар қиради. Айни вақтда вилоятнинг электр энергетика ҳамда қурилиш базаси сустрок, ип газлама ишлаб чиқариш ҳам энди ривожланмоқда.

Бир йилда тахминан 2,2-2,5 млн. м² ипак газлама, 14-15 минг тонна ўсимлик ёғи, 12-13 минг тонна тамаки маҳсулотлари, 60-75 минг тонна пахта толаси ишлаб чиқарилади. 2000 йилда 600 га яқин замонавий юк машиналар ва автобуслар янги «СамкочАвто» қўшма корхонасининг конвейерларидан чиқди. Яқин келажда бу рақам янада кўпаяди.

Асосий саноат корхоналари Самарқанднинг ўзида жойлашган. Бу ерда лифт, автомобил, совутгич, шиша-чинни идишлар, консерва, вино заводлари, ипак газлама, тамаки, чой қадоклаш фабрикалари каби корхоналар мавжуд. Каттақўрғонда машинасозлик, ёғ, пахта тозалаш (Республикада энг тўнгич) заводлари, Жомбойда йирик дон маҳсулотлари комбинати ва «Самтекс», Булунғурда вино заводи

бор. Самарқанднинг «йўлдош» шаҳарчаларида Хишров ГЭС, суперфосфат заводи жойлашган. қишлоқ туманлари марказларининг кўпчилигида пахта тозалаш заводи, Ингичкада тоғ-кон корхонаси ишлаб турибди.

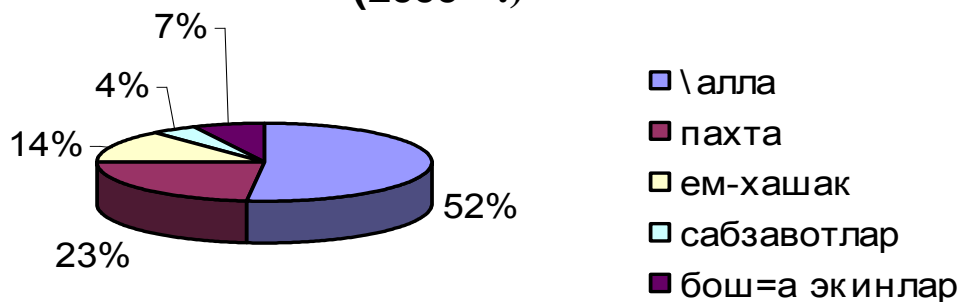
Саноатнинг ҳудудий ташкил қилиш тизимида энг аввало Самарқанд ва Каттақўрғон туманлари ажралиб туради. Умуман олганда, Самарқанд вилоят саноат маҳсулотини ярмидан кўпини беради, Каттақўрғоннинг бу соҳадаги кўрсаткичи 6,4 фоизга баробар. қишлоқ туманлари орасида Жомбой, Нарпайнинг саноат салоҳияти каттароқ. қолган туманлар, айниқса Нуробод ва қўшрободда ҳозирча саноат ишлаб чиқариши яхши ривожланмаган.

қишлоқ хўжалиги. Самарқанд вилояти Республикамининг агроиқтисодиётида муҳим ўринга эга. У мамлакатнинг 1/10 қисмидан кўпроқ қишлоқ хўжалиги маҳсулотини беради. Иқтисодий районда, қолган вилоятлардан фарқ қилиб, қишлоқ хўжалиги кўп тармоқли. Масалан, Самарқанд вилоятида пахтачилик ва ғаллачиликдан ташқари боғдорчилик, узумчилик, тамаки етиштириш анча яхши ривожланган. Узумчилик бўйича у Тошкент вилояти билан биргаликда Ўзбекистонда етакчи ҳисобланади.

Деҳқончилик билан бир қаторда чорвачилик ҳам ривожланиб бормоқда. Айниқса, қўйчилик, қорақўл қўйларини боқиш (асосан Карнабчўлда) катта аҳамиятга эга.

Жами экин майдонлари 403 минг га (2000 йил). Шундан 208 минг гектари ғалла (Ўзбекистонда 2-ўринда), 94 минг гектари пахта, 9,6 тамаки, 17,7 сабзавот ва 55,1 минг гектари ем-хашак етиштириш билан банд. Бир йилда (об-ҳаво шароитига қараб) тахминан 380-400 минг тонна дон, шундан 350-360 тонна буғдой, 170-200 минг тонна пахта, 23-25 минг тонна тамаки ва 410-432 минг тонна турли сабзавот маҳсулотлари олинади. Самарқанд теварагида, хусусан Тойлоқ ва Самарқанд қишлоқ туманларида шаҳар атрофи қишлоқ хўжалиги яхши ривожланган.

13-чизма. Самарқанд вилояти экин майдонининг таркибий тузилиши (2000 й.)

Вилоят бўйича йирик шохли моллар сони 800 минг бошга яқин (Республикада 1-ўринда туради), қўй ва эчкилар 900 минг бош (4-ўринда) атрофида. Бир йилда етиштирилган қорақўл тери 60 минг дондан зиёд, пилла 1650-1700 тоннани ташкил этади.

Интенсив қишлоқ хўжалиги асосан вилоятнинг марказий ҳудудларида яхши ривожланган. Умуман қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг қиймати бўйича Ургут (11,3 фоиз), Иштихон (9,7 фоиз), Самарқанд (49,7 фоиз), Каттақўрғон (8,5 фоиз), Пахтачи (7,7 фоиз) туманлари олдинда туради. Шунингдек, Булунғур, Тойлоқ, Пастдарғом туманларининг мавқелари ҳам яхшироқ. Айни вақтда Жомбой, қўшробод, Нуробод туманларининг ишлаб чиқариш салоҳияти анча паст.

Самарқанд вилоятида рекреация ва айниқса туризм ривожланиб бормоқда; туризм тизимини ривожлантириш бўйича махсус давлат дастури ҳам ишлаб чиқилган ва у амалга оширилмоқда. 2500 йилдан ортиқ тарихга эга бўлган қадимий Самарқанд-илму-фан, маданият, санъат маркази-ўзининг бетакрор архитектура ёдгорликлари билан (Регистон ансамбли, Гўри Амир, Шоҳи Зинда, Бибиҳоним мақбараси, Улуғбек абсерваторияси, Афросиёб археологик объектлари ва бошқалар) дунёга машҳур.

Самарқанд-Амир Темур яратган Буюк империянинг дорулсалтанати, пойтахти. Унинг яқин атрофи ҳам туризм объектлари ҳисобланади. Бу борада айниқса Челақ туманидаги Ҳазрати Имом ал Бухорий мақбараси, Даҳбедадаги Маҳдуми Аъзам масжиди, Ургут чинорлари, Самарқанд яқинидаги қадимий боғлар катта аҳамиятга эга.

Транспорт ва ташқи иқтисодий алоқалар. Вилоятда темир ва автомобил транспорти яхши ривожланган, Самарқандда халқаро тоифадаги аэропорт мавжуд. Бир йилда барча транспорт турлари бўйича 47-50 млн. (Ўзбекистонда тахминан жами 795-850 млн.) тонна ҳажмда турли халқ хўжалик юклари ташилади. Бунда автомобил транспортининг улуши устун туради.

Ташқи иқтисодий алоқалар ҳажми 250 млн. АҚШ долларига яқин (Республика бўйича 6212 млн. доллар). Шундан экспорт 135,5, импорт 113,2 млн. доллар. Ташқи иқтисодий алоқаларнинг 74,5 фоиз, экспортнинг 61,8 ва импортнинг 89,7 фоизи Самарқандга тўғри келади (2000 й.).

Вилоят иқтисодиётининг ички хусусиятлари. Самарқанд вилояти хўжалигининг ҳудудий таркиби энг аввало унинг марказий қисми, бевосита Зарафшон дарёсига туташ жойлар иқтисодий ривожланиши билан белгиланади. Айни чоғда майдони бўйича энг катта бўлган қўшработ ва Нуробод туманларининг иқтисодий ўзлаштирилганлиги, салоҳияти анча паст.

Умуман вилоятда 2 асосий иқтисодий районни ажратиш мумкин: Самарқанд гуруҳ районларига, Самарқанд шаҳридан ташқари, Булунғур, Жомбой, Ургут, Тойлоқ, Пастдарғом, Оқдарё, Поيارик туманлари киради. Албатта, бу районнинг иқтисодий қудрати каттарок.

Каттақўрғон гуруҳ райони Каттақўрғон, Иштихон, Нарпай, Пахтачи туманларини бирлаштиради. қўшработ ва Нуробод қишлоқ туманлари асосий иқтисодий ареаллардан анча ичкарида бўлиб, улар алоҳида мавқега эга.

Асосий муаммолар. Самарқанд вилояти иқтисодиётининг келажакда ривожланиши кўп жиҳатдан мавжуд минерал хом ашё ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш, саноатнинг замонавий йўналишларини ҳамда халқаро туризмни юқори даражада шакллантириш билан боғлиқ. Шу билан бирга қишлоқ хўжалигида асосий иқтисодий кўрсаткичларни яхшилаш, қишлоқ аҳоли манзилгоҳларини тоза ичимлик суви ва табиий газ билан таъминланганлик даражасини янада кўтариш катта аҳамиятга эга.

Савол ва топшириқлар

- 1. Бухоро, Навоий ва Самарқанд вилоятларини бир иқтисодий район доирасида бирлаштиришга нималар асос бўла олади?*
- 2. Бухоро вилояти иқтисодиётининг етакчи тармоқлари қайсилар ва уларнинг ривожланиши омилларини таърифлаб беринг.*
- 3. Навоий вилоятининг миллий ва минтақавий иқтисодиётда тутган ўрни нималарга боғлиқ?*
- 4. Яйлов чорвачилиги ва тоғ-кон саноати ривожланган ҳудудлар қайсилар?*
- 5. Самарқанд вилояти иқтисодиёти қўшни вилоятлар хўжалик ихтисослашувидан нималар билан фарқ қилади?*
- 6. Иқтисодий районнинг асосий сугориш иншоотларини таърифлаб беринг.*
- 7. Минтақа транспорти ва ташқи иқтисодий алоқалар тўғрисида нималарни биласиз?*
- 8. Халқаро туризмни Зарафшон иқтисодий районида ривожланиши учун қандай имкониятлар мавжуд?*

VI БОБ. ҚУЙИ АМУДАРЁ МИНТАҚАСИ

Ўзбекистоннинг қуйи Амударё минтақаси ўз таркибига қорақалпоғистон Республикаси ҳамда Хоразм вилоятини олади. Ушбу таркибда унинг майдони 172,6 минг км² ёки мамлакат ҳудудининг 38,4 фоизини ташкил этади. У бу жиҳатдан Ўзбекистон Республикасининг энг катта иқтисодий райони ҳисобланади.

Район аҳолиси, 2002 йил маълумотига кўра, 2910 минг киши бўлиб, бу мамлакат аҳолисининг 11,6 фоизига тенг. Аҳоли жойлашувининг ўртача зичлиги 1 км² майдонга 17 киши, умумий урбанизация даражаси 36,9 фоиз.

Асосий район ҳосил қилувчи омил бўлиб унинг иқтисодий географик ўрни хизмат қилади. Район, ўз номига мос ҳолда, Амударёнинг қуйи оқимида, Орол денгизининг жанубий қисми ва Ўзбекистон Республикасининг шимоли-ғарбий чеккасида, яқин ва «узоқ» хориж мамлакатларга чиқиш жойида ўрнашган. қуйи Амударё районининг бундай иқтисодий-географик ва геосиёсий мавқеи унинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши, ички инвестиция маконини яратиш ҳамда мамлакат иқтисодиётини жаҳон хўжалиги тизимида интеграция (алоқа) қилишига имкон беради.

Иккинчи район ҳосил қилувчи омил унинг гидрографик бирлигидир. Ушбу ҳудуднинг тарихи, ҳозирги ҳолати ва истикболи кўп жиҳатдан Амударёга боғлиқ. қадимда бу ўлкада суғорма деҳқончилик маданиятининг ривожланганлиги ва у билан боғлиқ фан, савдо каби соҳаларнинг юқори даражада тараққий этганлиги сир эмас. Минтақа иқтисодиётининг ҳозирги ҳолати ҳам айнан ана шу район «муртқаси» -Амударёга асосланади. Зеро, қишлоқ хўжалигининг интенсив ривожланиши, қайта ишлаш саноати энг аввало мазкур гидрографик омил негизида вужудга келган. Айни вақтда қуйи Амударё иқтисодий районнинг келажаги, тақдири ҳам асосан сув, хусусан Орол денгизи муаммоси билан боғлиқ. Чунки бу район денгизнинг чекинаётган, антропоген чўллашув жараёни авж олаётган қисмида жойлашган.

**қўйи Амударё районининг баъзи бир
макроиқтисодий кўрсаткичлари
(2000 йил, физ хисобида)**

Кўрсаткичлар	қўйи Амударё райони	Шу жумладан:	
		қорақалпоғистон Республикаси	Хоразм вилояти
Майдони	38,4	<u>37,1</u> 96,5	<u>1,3</u> 3,5
Аҳолиси	11,5	<u>6,1</u> 53,2	<u>5,4</u> 46,8
Ялпи ички маҳсулот	7,3	<u>2,8</u> 37,4	<u>4,5</u> 62,6
Саноат маҳсулоти	4,5	<u>1,7</u> 38,5	<u>2,8</u> 61,5
қишлоқ хўжалиги маҳсулоти	8,8	<u>2,6</u> 29,6	<u>6,2</u> 70,4
Умумий экин майдони	14,8	<u>8,9</u> 60,1	<u>5,9</u> 39,9
Инвестиция ҳажми	8,8	<u>5,2</u> 59,9	<u>3,6</u> 40,1
Ташқи савдо обороти	3,3	<u>1,8</u> 53,8	<u>1,5</u> 46,2

Изоҳ: қаср суратида Ўзбекистон Республикасига, махражида қўйи Амударё иқтисодий районига нисбатан.

Мамлакат меҳнат тақсимотида район пахта, шоли, жун, ўсимлик ёғи, гилам каби маҳсулотларни етиштиришда муҳим ўринга эга. Бинобарин, бу ерда ихтисослашган, яъни район ҳосил қилувчи хўжалик тармоғи сифатида пахтачилик, дончилик, чорвачилик ҳамда озиқ-овқат, енгил саноатнинг айрим тармоқлари хизмат қилади. Сўнгги йилларда минтақада тоғ-кон кимёси, қурилиш материаллари ва тўқимачилик саноати ривожланиб бормоқда. Шу билан бирга районда халқаро туризмни ривожлантириш имконияти ҳам мавжуд.

қўйи Амударё иқтисодий райони ички жиҳатдан Ўзбекистоннинг икки, турли катталиқдаги маъмурий ҳудудий бирликларидан иборат. Масалан, қорақалпоғистон Республикаси ўзининг майдони бўйича қўшни Хоразмдан 26,2 марта катта. Айни вақтда уларнинг аҳоли сони миқдоридан бундай туфовут йўқ.

Ушбу ҳудудлар ўзларининг табиий шароити ва қазилма бойликлари билан ҳам тубдан фарқ қилади. Агар Хоразм вилоятида қазилма бойликлар деярли мавжуд бўлмаса, қорақалпоғистон бу борада анча ажралиб туради. Шундай қилиб, қорақалпоғистон Республикаси ҳамда Хоразм вилоятининг демографик, табиий географик ва ресурс салоҳиятининг бир хил эмаслиги уларда иқтисодийнинг ўзига хос йўналишларини шаклланишига олиб келади. Айни чоғда худди шу ноўхшашлик ушбу ҳудуднинг иқтисодий интеграциясини, ўзаро ҳамкорликда, ягона иқтисодий маконда ривожланишини тақозо этади.

32-жадвалда қўйи Амударё иқтисодий районининг ички тузилиши ва унинг мамлакат хўжалигида тутган ўрни тўғрисида айрим маълумотлар келтирилган.

Жадвалдан кўриниб турибдики, иқтисодий район Ўзбекистон Республикаси аҳолисининг 1/10 қисмидан кўпроғини ташкил қилган ҳолда унинг 7,3 фоиз ялпи ички маҳсулоти, 4,5 фоиз саноат ҳамда 8,8 фоиз қишлоқ хўжалиги маҳсулотини беради. Район таркибидан эса Хоразм вилоятининг иқтисодий кўрсаткичлари нисбатан юқорирак. Чунончи, унинг ҳиссасига минтақа саноат ва қишлоқ хўжалиги

ишлаб чиқариш ҳажмининг 60-70 фоизи тўғри келади, ваҳоланки вилоятнинг ҳудудий ва демографик салоҳияти қорақалпоғистонга кўра анча камроқ. Шу билан бирга қорақалпоғистонда умумий экин майдони, инвестиция ҳажми ва ташқи савдо обороти бирмунча кўпроқ. Иқтисодий районнинг шунга ўхшаш ички хусусиятларини уни ташкил этувчи маъмурий бирликларнинг таҳлилида кўриб чиқамиз.

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ

қорақалпоғистон Республикаси (қР) Ўзбекистон Республикаси таркибида суверен давлат сифатида 9 январь 1992 йилда эълон қилинган. Пойтахти-Нукус шаҳри.

Унинг таркибига 15 та қишлоқ туманлари, 12 та шаҳар ва 16 та шаҳарча киради. Майдони 166,6 минг км², аҳолиси, 1.01.2002 й. маълумотига кўра, 1541 минг киши.

қорақалпоғистон минтақа ва Ўзбекистон Республикаси ичидаги меҳнат тақсимотида асосан деҳқончилик, хусусан шоли етиштириш, жун-гўшт чорвачилиги ҳамда қисман озик- овқат ва енгил саноатнинг баъзи тармоқлари билан ажралиб туради.

Географик ўрни ва табиий бойликлари. қР Ўзбекистоннинг чекка шимоли-ғарбида, Орол денгизи бўйида жойлашган. Унинг ЎзР марказий районларидан анча олисда ўрнашганлиги минтақа иқтисодий ривожланиш йўналишига ўз таъсирини кўрсатади. Шу билан бирга қР нинг геосиёсий мавқеи, яъни қозоғистон Республикаси ва Туркменистон давлати билан қўшничилиги, Ўзбекистоннинг Европа мамлакатларига чиқиш жойида эканлиги унинг ривожланишига қулай имкониятлар яратиб беради.

қорақалпоғистон ер усти тузилиши мураккаб эмас: энг баланд нуқтаси Султонувайс тизмаси бўлиб, у денгиз сатҳидан 473 м. баландликда жойлашган. Сарикамиш ва Ассака чўкмалари эса анча паст—30 м. атрофида. қРнинг ғарбий қисми Устюрт платоси, қолган ҳудуди Турон пасттекислиги билан банд.

Минтақа турли хил қазилма бойликларга эга. Бу ўринда энг аввало Султонувайс (Султонуизтоғ) тизмасини кўрсатиш жоиз. Майдони унча катта бўлмаган мазкур ҳудудда рангли ва қора металллар, қурилиш саноати хом ашёси кўп. Улар жумласига мрамор, оҳақтош, гипс, мергел, фосфорит, олтин, темир рудаси, мис, қимматбаҳо тошлар, барит, талк, абразив материаллар ва бошқалар киради. Бироқ, бу бойликларнинг захираси ва техник иқтисодий жиҳатлари саноат ишлаб чиқиришини ташкил қилиш учун ҳали мукамал ўрганилмаган. Баъзилари эса, масалан, Тебинбулоқ темир рудаси қони аниқланган захиралар қамлиги ва унинг сифат кўрсаткичларининг юқори эмаслиги сабабли (рудадаги темирнинг улуши 20 фоизга ҳам етмайди) ҳозирча саноат аҳамиятига эга эмас.

қР тоғ-қон қимёси захираларига ҳам бой, Чимбой яқинидаги қўшқоноттов ва қўнғирот атрофидаги Борса- Келмас ҳамда қораумбет қабил қонларда сульфат-магнезий, тош ва ош тузларининг жуда катта захиралари мавжуд.

қорақалпоғистоннинг Устюрт қисмини табиий газ ва айниқса нефт қонларига бой эканлиги башорат қилинмоқда. Ҳозирги кунда Окшолоқ, Шоҳпахти, қувониш қонларидан табиий газ қазиб олинади. Келажакда эса ушбу ёқилғи турларининг йирик қонларини топилиши кўзда тутилмоқда. Шу мақсадда бу ҳудудга республика геологик қидирув ишларига мўлжалланган инвестиция ҳажмининг асосий қисми ажратилган.

Иқлими ўта континентал; йиллик ёғин-сочин миқдори 90-200 мм атрофида. Албатта, минтақада бу жиҳатдан қурғоқчилик кескин сезилиб туради-мумкин бўлган парлашиш амалдагисидан 9-10 марта зиёд. Бинобарин, қорақалпоғистон Республикасида суғорма деҳқончиликни ривожлантириш имкониятлари анча чекланган.

Шундай қилиб, қорақалпоғистон Республикасининг табиий шароити, минерал хом ашё ҳамда агроиклимий ресурслари асосан тоғ-қон қимёси, қурилиш ва ёқилғи саноати, чорвачилик ва полизчилик учун қулайроқ. Айни вақтда бу ерда сув захираларининг етишмаслигидан электр станцияларни қуриш, дарё транспорти, интенсив суғорма деҳқончилик ва балиқчиликни ривожлантиришга тўсқинлик қилади.

Аҳолиси ва меҳнат ресурслари. Аҳоли сони 1989-2002 йилларда 1211 минг кишидан 1541 мингга етган, ёки шу даврда 127,3 фоизга ўсган (Ўзбекистон Республикаси бўйича бу кўрсаткич ўртача 127,0 фоизга тенг); жами аҳоли сонининг 48,2 фоизи шаҳар жойларда яшайди. қолган қисми 1200 га яқин овул ва қишлоқларга тўғри келади.

қорақалпоғистон Республикасида аҳоли зичлиги 1 км² га атиги 9 кишидан иборат. Табиийки, бу «ўртача» кўрсаткич Нукус шаҳри атрофида ҳамда интенсив деҳқончилик ривожланган ҳудудларда анча юқори (33-жадвалга қаранг).

Кейинги йилларда аҳоли жойлашувида жанубга нисбатан «силжиш» кузатилмоқда. Бу асосан Орол бўйи минтақасидаги ноҳуш экологик вазият туфайли вужудга келмоқда. Масалан, Мўйноқ туманида 1989 йилда 27,4 минг аҳоли яшаган бўлса, 2001 йилда у атиги 1,7 мингга қўпайган, холос. Ваҳоланки, Беруний, Тўртқўл, Амударё қабил туманларда демографик ўсиш анча юқори бўлган.

33-жадвал

қорақалпоғистон Республикаси
қишлоқ туманларининг аҳолиси (2000 й)

№	Туманлар	Майдони, минг кв.км	Аҳолиси, минг киши	Зичлик, 1кв.км киши	Ҳар минг кишига		
					туғилиш	ўлим	табиий кўпайиш
1	Амударё	1,02	139,1	136,4	26,7	5,2	21,5
2	Беруний	3,94	141,3	35,9	25,5	5,3	20,2
3	Бўзатов	1,98	19,7	9,9	22,8	5,0	17,8
4	Кегейли	0,92	58,2	63,3	23,4	5,9	17,5
5	Мўйноқ	37,94	28,7	0,8	23,3	6,9	16,4
6	Нукус ^{х)}	0,97	42,7	44,0	24,8	6,1	18,7
7	Тахтақўпир	21,12	44,0	2,1	20,6	6,0	14,6
8	Тўрткўл	7,47	152,1	20,4	24,1	5,2	18,9
9	Хўжайли	2,33	195,3	83,8	25,6	6,2	19,4
10	Чимбой	1,43	89,8	6,3	24,7	6,5	18,2
11	Шуманай	0,64	41,3	64,5	25,3	6,1	19,2
12	Элликқала	5,42	111,3	20,5	27,4	5,9	21,5
13	қанлиқўл	0,73	38,6	52,9	25,7	6,0	19,7
14	қораўзак	5,89	43,3	7,4	20,9	5,6	15,3
15	кўнғирот	74,49	108,5	1,5	24,6	5,8	18,8
16	қорақалпоғистон Республикаси	166,59	1503,0	9,0	24,1	5,6	18,5

^{х)} Нукус шаҳар ҳокимиятисиз.

Келтирилган жадвалдан маълум бўлишича, қорақалпоғистон Республикаси аҳоли жойлашуви (зичлиги) турли туманларда ҳар хил. Масалан, энг юқори кўрсаткич Амударё туманида кузатилса (136 киши), унинг энг паст даражаси кўнғирот туманига тўғри келади. Ушбу туман нафақат қорақалпоғистонда, балки Ўзбекистон мамлакатида ҳам энг катта маъмурий бирлик ҳисобланади; кўнғирот тумани қорақалпоғистон майдонининг 46 фоиз, Республика ҳудудининг 16,6 фоизини ташкил қилган ҳолда бу ерда ҳар 1 минг кв. км. га атиги 1,5 киши тўғри келади, ҳоло.

Жадвалда аҳолининг табиий ҳаракати тўғрисида ҳам маълумотлар акс эттирилган. Чунончи қР бўйича туғилиш 24,1 ва ўлим 5,6 промиллега тенг. Ушбу демографик жараёнларда ҳудудий фарқлар унча катта эмас: энг юқори туғилиш коэффициенти Амударё туманида, ўлимнинг энг паст даражаси эса Бўзатовда қайд қилинган (2000 йил якунлари бўйича). Аммо болалар ўлими кўрсаткичларида сезиларли тафовутлар кузатилади. Масалан, 1 ёшгача бўлган болалар ўлими қР бўйича ҳар минг туғилганларга нисбатан 24,9 ни ташкил қилган ҳолда, у Чимбой шаҳрида 49,3, қораўзак шаҳарчасида 48,5, Тахтақўпир шаҳарчасида 51,4 ва Шуманай шаҳарчасида 45,4 кишига тенг.

Экологик вазиятнинг ноқулайлиги сабабли аҳолининг миграция ҳаракатлари ҳам бу ерда салбий натижаларга эга. Жумладан, биргина 1998 йилда қР нинг шаҳар жойларида миграция қолдиғи, яъни келганлар билан кетганлар нисбати минус 3 минг, қишлоқ жойларда эса-1750 кишига баробар бўлган. 1997 йилда бу рақамлар, юқоридагиларга мос ҳолда-3168 ва 1729 кишини ташкил қилган.

Жами аҳолидан 738 минг киши 15 шаҳар ва 16 шаҳарчаларда ва 789 минг киши қишлоқ жойларда яшайди. Энг катта шаҳар-қР пойтахти Нукус бўлиб, унда 211 минг аҳоли истиқомат қилади. Хўжайли, Беруний ва Тахиятош ўрта шаҳарлар қаторига киради; Чимбой, Тўрткўл, Манғит ва кўнғирот шаҳарларининг ҳар бирига 30-50 минг аҳоли тўғри келади. қолган шаҳарларда аҳоли сони бундан кам.

Нисбатан катта қишлоқлар асосан қадимдан суғорилган ҳудудларда жойлашган. 2000 йил маълумотларига кўра, қР да меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳолининг сони 753 минг киши, иш билан банд бўлганлар эса 489 минг киши; расман ишсиз сифатида 8500 га яқин киши қайд қилинган. Жами банд бўлган аҳолининг 34,7 фоизи қишлоқ хўжалигига, 9,1 фоизи саноатга, 8,7 фоизи қурилишга, 15,5 фоизи таълим, маданият ва санъат, фан ва фан хизматида тўғри келади. Бир йилда (2000 й.) қишлоқ хўжалигидан тахминан 700 киши бўшаган, 14,5 минг кишилиқ янги иш ўринлари яратилган. Шу йили меҳнат биржаларига иш сўраб 34,7 минг киши мурожаат қилган, шундан 58 фоизи иш билан таъминланган.

Хўжалиги. Минтақа иқтисодийёти аграр-индустриал йўналиши билан тавсифланади. Бошқа ҳудудларда бўлганидек, бу ерда ҳам бозор ислохотлари амалга оширилмоқда. Жумладан, жами саноат маҳсулотининг 92-94 фоизи, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг 98-99 фоизи нодавлат секторига тўғри келади.

Шунингдек, бозор инфраструктурасини шакллантириш, қулай инвестиция маконини яратиш, геоэкологик ҳолатни соғломлаштиришга катта аҳамият берилмоқда.

Саноати. ҚР саноати, ялпи ички маҳсулотнинг 1/3 қисмидан кўпроғини беради. Бу ернинг саноат мажмуида енгил, қурилиш маҳсулотлари ва озиқ-овқат саноати нисбатан яхши ривожланган. Масалан, енгил саноат ҚР ялпи маҳсулотини 22,4, электр энергетика 16,9, озиқ-овқат 8,2 фоизини таъминлайди. Булардан ташқари, ун-круп, омухта, ем саноати ҳам ривожланиб бормоқда.

ҚР Ўзбекистон Республикасининг 4,2 фоиз электр энергиясини, шунча қурилиш саноати, 4,6 озиқ-овқат, 3,6 фоиз енгил саноат, 5,2 фоиз пахта тозалаш саноат маҳсулотини беради. Кейинги 10 йилда бу ерда ёқилғи, тўқимачилик, шиша ва фарфор идишлари саноати бошқаларга кўра тезроқ ривожланиб борган. Чунончи, мустақиллик йилларида қорақалпоғистонда Нукус ун заводи (1992 й.), Катекс (1993 й.), Элтекс (1994 й.), Хўжайли шиша заводи (1995 й.), ўндан ортик қўшма корхоналар қурилди. Ҳозирги кунда бу ерда 92 асосий саноат корхоналари мавжуд бўлиб, уларда 20 минг кишига яқин ишчи банд. Аммо саноат ривожланиш даражаси юқори эмас: саноат ишлаб чиқаришнинг индекси 0,34 (ЎЗР-1,00). Ҳар минг аҳолига саноатда банд бўлганлар 13,3 киши.

2000 йил якунларига кўра, қорақалпоғистонда 3353 млн. кВт/с электр энергияси, 1,7 млрд. м³ табиий газ, 54 минг тонна пахта толаси, 8,6 млн. кв.м ип газлама, 10,8 минг тонна тозаланган ўсимлик ёғи ишлаб чиқарилган.

ҚР электр энергетикаси Тахиятош ИЭСига асосланган. Албатта, бу унча катта бўлмаган иссиқлик электр станцияси қуйи Амударё минтақа иктисодиётини жадал ривожлантириш учун етарли эмас. Шунингдек, қазиб олинаётган нефт ва газ конденсати, табиий газ миқдори ҳам келажакда кўпайиши керак.

Сўнгги йилларда кимё саноати ривожланишига катта эътибор қаратилмоқда. Масалан, қўнғирот шахрида маҳаллий туз хом ашёси асосида Ўзбекистонда ягона сода заводи хорижий мамлакатлар инвестициясини жалб қилинган ҳолда барпо этилмоқда.

Машинасозлик ва ўрмон саноати яхши ривожланмаган. Машинасозлик кўпроқ қишлоқ хўжалиги ва йўл қурилиши машиналари ҳамда кемаларини таъмирлашга ихтисослашган. Айни вақтда қурилиш саноати (оҳак, мрамор, ғишт ишлаб чиқариш) бирмунча юксалмоқда.

Енгил саноати таркибида тўқимачилик ва пахта тозалаш корхоналарининг ўрни катта. Нукус ва Элликқабла тумани маркази Бўстон шахрида Туркиянинг «Язек» фирмаси билан ҳамкорликда Катекс ва Элтекс корхоналари барпо этилган. Нукусда жун маҳсулотлари (кийгиз) ишлаб чиқарувчи комбинат мавжуд, пахта етиштирувчи Беруний, Тўрткўл, Амударё, Элликқабла, Хўжайли ва бошқа туман марказларида пахта тозалаш заводлари ишлаб турибди.

Озиқ-овқат саноатида асосан ўсимлик ёғи (Хўжайли, Нукус, қўнғирот, Чимбой, Беруний), консерва (Мўйноқ, Нукус) ишлаб чиқариши товар аҳамиятига эга. Дон маҳсулотлари ва емнинг кўпчилик қисмини «қораўзак-дон» акционерлик жамияти беради. Ун саноати корхоналари Беруний, Чимбой, Тўрткўлда жойлашган.

Ҳаммаси бўлиб қорақалпоғистонда ўндан ортик фаолият кўрсатаётган қўшма корхоналар бор. Аммо уларнинг экспорт салоҳияти анча паст. Кейинги йилларда «Техномарт» ўзбек-араб қК (фотохизмат), «Осиё-вест» Ўзбекистон-Германия қК (маданли сув ва алкоғолсиз ичимликлар), «Персей» Ўзбек-Россия-Литва қК (қишлоқ хўжалиги хом ашёсини қайта ишлаш ва реализация қилиш), «Шарқ-текс» қорақалпоқ-Италия (пахта ва унинг чиқиндиларини қайта ишлаш), «Чимбой-Дери» Ўзбек-Турк (қўй ва эчкилар терисини қайта ишлаш, пойафзал ишлаб чиқариш) қўшма корхоналари қурилган. Шунингдек, декоратив тошлар (мрамор), музқаймоқ ишлаб чиқарувчи «Айс-Жайхун» қорақалпоқ-Люксембург, ўсимлик ёғи берувчи «Турон» Ўзбек-Россия қўшма корхоналари ҳам мавжуд. «Карт» қК да пайпоқ ишлаб чиқарилади.

Саноатнинг ҳудудий таркиби ўзига хос: тахминан ¼ қисм саноат маҳсулоти Нукус шахрига, деярли 20 фоизи Тахиятош шахрига тўғри келади. Булардан ташқари, Хўжайли, қўнғирот, Элликқабла, Чимбой, Беруний ва Амударё туманларида ҳам саноат ишлаб чиқариши бирмунча ривожланган. Айни пайтда қораўзак, Тахтакўпир, Мўйноқ ва Бўзатов туманларида бу соҳа деярли йўқ даражада.

қишлоқ хўжалиги. ҚР Ўзбекистоннинг 5,4 фоиз пахта хом ашёсини, 3,6 фоиз пилла, 10,7 фоиз полиз экинларини, 4,9 фоиз гўшт, 3,6 фоиз сут, 8,9 фоиз қора кўл териси, 40,7 фоиз шолисини етказиб беради (2000 й.).

қорақалпоғистон қишлоқ хўжалигида чорвачилик нисбатан устун туради. Унинг ҳиссасига жами аграр соҳа маҳсулотларининг 57,2 фоизи тўғри келади, қолган 42,8 фоизини эса деҳқончилик беради. Чорвачиликда энг унумдор соҳа қўйчилик-қорақўл қўйларини боқиш ва жун, тери маҳсулотларини етиштириш ҳисобланади. 2000 йилда об-ҳаво шароитининг ноқулайлиги ва айниқса сув ресурсларининг камайганлиги сабабли қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш 1999 йилга нисбатан бирмунча камайди. Умуман олганда эса, 90-йилларда қРнинг мамлакат аграр соҳасида тутган мавқеи шולי, пахта, гўшт, сув, тухум, жун етиштириш бўйича пасайган, сабзавот, полиз, узум, қорақўл, пилла етиштиришда эса бироз кўтарилган.

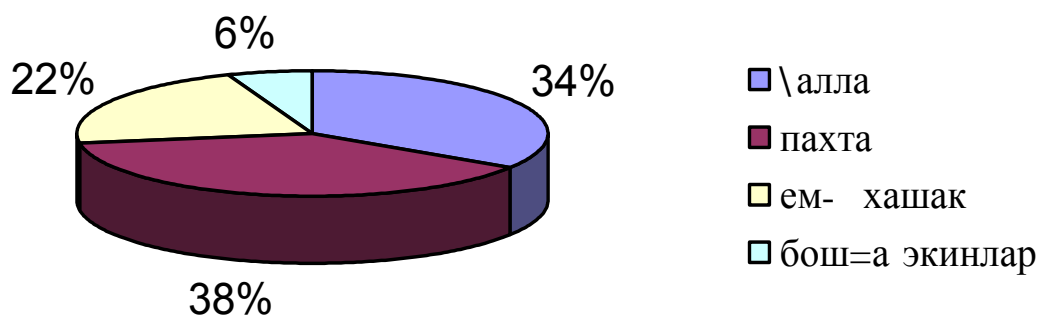
Экин майдони сўнги йилларда, барча хўжалик турларида 340-390 минг гектарни ташкил қилади (республикада 3775 минг га). Шундан тахминан 1/3 қисми дон (асосан шоли), 35 фоизга яқини пахта, 20 фоиздан кўпроғи ем-хашак, 7-9 фоизи полиз экинлари билан банд (14-чизмага қаранг). Бир йилда 150-170 минг тонна атрофида шоли, 130-190 тонна пахта хом ашёси олинади ҳосилдорлик шолчилиқда 20 ц/га етади, пахтада бу кўрсаткич анча паст. Пахта ва шоли кўпроқ сув билан яхши таъминланган ҳудудларда, бевосита Амударёга яқин жойларда экилади.

ҚР да яйлов чорвачилиғи ривожланган, ем-хашакдан асосан беда етиштирилади. Умуман беда етиштириш бу ерда катта аҳамиятга эга. Йирик шохли моллар сони 397 минг бош атрофида, қўй ва эчкилар 443 минг бош, отлар 17 мингга яқин, товуқлар эса 650 мингдан зиёд (2001 йил).

қишлоқ хўжалиғи соҳаси бўйича Эллиққалъа, Беруний, Тўртқўл ва Амударё туманлари ажралиб туради. Уларнинг ҳар бири қорақалпоғистон аграр соҳа маҳсулотининг 10 фоизидан кўпроғини беради. Айни вақтда Мўйноқ ва Бўзатов туманларида макроиктисодиётнинг бу тармоғи жуда суст ривожланган.

ҚРда ижтимоий соҳалар ҳам ривожланиб бормоқда. Ушбу муаммо Орол бўйи минтақасидаги экологик аҳволни яхшилаш минтақавий дастури доирасида ҳал этилиб борилмоқда. 2000 йил яқунларига биноан, аҳоли жон бошига 15,7 минг сўмлик халқ истеъмол моллари, 34 минг сўмлик чакана савдо обороти, 5150 сўм атрофида пуллик хизмат бажарилган. Ҳар 10 минг аҳолининг соғлиқни сақлаш тизими билан таъминланганлик даражаси беморлар қойкалари бўйича 4,8, амбулатор-поликлиника муассасалари бўйича 154 бирликни ташкил этади.

14-чизма. + ора=алло\истон Республикаси экин майдонининг таркиби (2000 йил)

қишлоқ инфраструктураси ҳам яхшиланиб бормоқда. Масалан, марказлаштирилган ҳолда тоза ичимлик суви билан таъминланиш даражаси ўртача 62,3 фоизга, табиий газ билан-87,3 фоизга тенг. Шу билан бирга мазкур соҳаларнинг аҳоли Амударё, Беруний ва Шуманай туманларида (сув бўйича) ҳамда Бўзатов ва Беруний туманларида (табиий газ) қониқарли даражада эмас.

Транспорт ва ташқи иқтисодий алоқалар. 2000 йилда барча транспорт воситалари билан 52,9 млн. тонна халқ хўжалиғи юклари жўнатилган (юк обороти 1346 млн. тонна/ км), шундан автомобил транспорти 49,4 млн. тонна (443,4 млн. тонна/км), темир йўл, юқоридагиларга мос равишда 3,5 млн. тонна ва 902 млн. тонна/км. 1999 йилда эса 62,0 млн. тонна юк ташилган, юк обороти ўртача 1290 млн. тонна/км бўлган.

қорақалпоғистон ҳудудидан Ўзбекистонни Россия билан боғловчи Тахиятош-Бейнау темир йўли ўтади. Шу билан бирга кейинги йилларда Нукус-Чимбой темир йўли ҳам қурилиб ишга туширилган ва қўнғирот-Нукус-Чимбой йўналиши бўйича йўловчилар ташилмоқда. Айни вақтда Учқудуқ-Мискин-Нукус темир йўли қурилди, Нукус-Бейнау автомобил йўли ҳам қуриб битирилмоқда. Улар тўла ишга тушгач қорақалпоғистон Республикаси мамлакатимизнинг бошқа ҳудудлари билан бевосита боғланиш имкониятига эга бўлади.

Ташқи савдо обороти 110 млн. АҚШ долларига тенг, шу жумладан, экспорт 52,6 ва импорт 56,5 млн. доллар. Экспортнинг 80-85 фоизи пахта толасига тўғри келади, импортда эса машина ва асбоб-ускуналар, озиқ-овқат маҳсулоти асосий ўринни эгаллайди. Таъкидлаш жоизки, йилдан-йилга пахта

толасининг экспортдаги улуши камайиб бормоқда. Масалан, у 1998 йилда жами экспорт қийматининг 92,6 фоизини, 1999 йилда 86,5 фоизини ташкил қилган бўлса, 2000 йилга келиб бу кўрсаткич 82,3 фоизга тенг бўлди. Иқтисодий алоқалар Ҳамдўстлик мамлакатлари ва қисман «узок» хориж давлатлари билан олиб борилади (Швейцария, Буюк Британия, Бельгия, Россия, қозоғистон билан).

Ички тафовутлари. қорақалпоғистон худуди тўртта асосий иқтисодий районларга бўлинади: ғарбий, шарқий, марказий ва жанубий. Бундан ташқари, Мўйноқ ва Бўзатов туманлари доирасида шимол-ғарбий район ҳам ажратилиши мумкин.

Белгиланган худудий таркиблар орасида ғарбий, шимолий ва шарқий районларнинг иқтисодий ва демографик салоҳияти анча паст, марказий ва жанубий минтақалар эса бирмунча ривожланган.

1. **Арбий район** таркибига қўнғирот, Шуманай ва қонликўл туманлари киради; район қорақалпоғистон худудининг 45,5 ва аҳолисининг 12,5 фоизини ташкил қилади. Арбий район ҳиссасига қорақалпоғистоннинг 16 фоиз саноат ва деярли шунча қишлоқ хўжалиги маҳсулоти тўғри келади. Ушбу районнинг «норасмий» маркази қўнғирот шаҳри (35,2 минг киши). Бу ерда асосан яйлов чорвачилиги бирмунча ривожланган. Шу билан бирга ёқилғи ва кимё саноати ҳам юксалиб бормоқда.

2. **Шимолий район** Мўйноқ ва Бўзатов туманларидан ташкил топган бўлиб, унга қРнинг 23,4 фоиз майдони ва аҳолисининг атиги 3,2 фоизи тўғри келади. Район иқтисодий жиҳатдан жуда суест ривожланган. У қорақалпоғистон саноат маҳсулотининг атиги 1,2 фоиз, қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 2,5 фоизини беради. Энг йирик шаҳри Мўйноқ (13,6 минг киши).

3. **Марказий район** Нукус шаҳри ҳокимияти, Нукус ва Хўжайли туманларини бирлаштиради. Худуди қРнинг 2,0 фоиз, аҳолиси 32,5 фоиз, саноат маҳсулоти 55, қишлоқ хўжалиги маҳсулоти 13,15 фоизга тенг. Бу қР да энг ривожланган. Маркази–Нукус шаҳри. Минтақа асосини Нукус–Хўжайли саноат тугуни ва шу номдаги шаҳар агломерацияси ташкил қилади. Мазкур районда озик- овқат, тўқимачилик, электр-энергетика саноати, шолчилик яхши ривожланган.

4. **Шарқий район** қораўзак, Чимбой, Кегейли ва Тахтақўпир туманларидан иборат. Унинг қР да тутган ўрни: майдони 17,6 фоиз, аҳолиси 15,6 фоиз, саноати 10-12 фоиз, қишлоқ хўжалиги бўйича 20-22 фоиз. Асосий шаҳри Чимбойда 33,1 минг аҳоли яшайди. Районда яйлов чорвачилиги, шולי етиштириш катта аҳамиятга эга.

5. **Жанубий район** таркибига Амударё, Беруний, Тўртқўл ва Элликқалъа туманлари киради. Район қР худудининг 7,1 фоизини, аҳолисининг эса 36,2 фоизини ташкил қилади. Бу ерда агроиндустриал мажмуаси, шу жумладан пахта ва шולי етиштириш, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш саноати ривожланган. Район қорақалпоғистонда саноат маҳсулотининг тахминан 20-22 фоиз ҳамда қишлоқ хўжалигининг 45-48 фоизини таъминлайди. Асосий шаҳарлари Беруний (53 минг) ва Тўртқўл (49 минг киши).

қР ички иқтисодий районларининг муаммолари ва истикбол йўналишлари ҳам ҳар хил. Масалан, Марказий район ўзининг мавқеини сақлаган ҳолда яқин келажакда Жанубнинг ривожланиши янада жадалашади. Бунга Учқудуқ-Султоновайс-Мискин-Нукус темир йўлининг очилиши ҳам сабаб бўлади. Кейинги навбат Арбий районга келса керак, бу Устюрт қазилма бойликларидан фойдаланиш билан боғлиқ.

Шарқий район истикболи узокроқ келажакда Тахтақўпирдан шарққа-қозоғистоннинг туташ худудига темир йўл қурилиши, Чимбой туз конларини ишга туширилиши билан бошланса ажаб эмас. Шимол эса анча вақт муаммоли район бўлиб қолади ва унинг ривожланиши қўп жиҳатдан Орол тақдиридан келиб чиқади. Худудларнинг бундай тарққиёт хусусиятлари қР нинг минтақавий сиёсатида ўз аксини топади.

ХОРАЗМ ВИЛОЯТИ

Вилоят 1938 йилда Ўзбекистон таркибида ташкил топган. Ҳозирги кунда у 10 қишлоқ туманларидан иборат: Боғот, Гурлан, Урганч, Хива, Хонқа, Шовот, Янгиарик, Янгибозор, қўшқўпир ва Ҳазорасп.

Хоразм вилоятининг майдони 6,05 минг км² ва бу жиҳатдан у республикада Андижон ва Сирдарё вилоятларидан каттароқ, холос. Вилоят аҳолиси, 1.01.2002 йил маълумотларига кўра, 1370 минг киши. Маъмурий маркази-Урганч шаҳри.

Хоразм вилояти худуди жиҳатидан унча катта бўлмасда, унинг иқтисодий салоҳияти анча юқори. Жумладан, бу ерда яратилган ялпи ички маҳсулот ва саноат маҳсулотининг ҳажми қР га қараганда 1,6 марта зиёд, қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг қиймати эса 2,4 марта ортиқ.

Географик ўрни ва табиий бойликлари. Вилоят Амударёнинг қуйи қисмида, Ўзбекистон Республикасининг шимоли-ғарбида жойлашган, қР ва қисман жанубда Бухоро вилояти билан, ғарбда ва жануби-ғарбда Туркменистон давлати билан чегарадош.

Вилоят худудининг асосий қисми Амударёнинг сўл соҳилида жойлашган. Амударё бой тарих ва маданиятга эга бўлган Хоразм тақдирида катта рол ўйнаган; Нил дарёси қадимги Миср учун қанчалик аҳамиятли бўлган бўлса, Амударё (Окс) ҳам Хоразм ўлкаси учун шунчалик муҳим бўлган. Бинобарин, бу

дарё Хоразм вилояти ва қўшни ҳудудлар ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий тарихий географик омили ҳисобланади.

Хоразм ҳудудини Чоржўй-Тошховуз-Бейнау темир йўли кесиб ўтади. Бу унинг ривожланишига, Туркменистон, қозоғистон, РФ ва бошқа давлатлар билан алоқа қилишида анча қулайликлар туғдиради. Бирок, вилоятнинг Орол денгизига яқинлиги, ушбу минтақада вужудга келган экологик вазият унинг ривожланишига салбий таъсир кўрсатади.

Вилоят ер усти тузилиши мураккаб эмас, унинг ҳудуди Турон пасттекислигига киради. Ер сатҳининг нисбатан баландлиги дарёдан узоклашган сари жанубга томон бироз кўтарилиб боради. Бундай геоморфологик ҳолат ва у билан боғлиқ ер ости сувларининг жойланиши аҳоли манзилгоҳлари ва хўжалик тармоқларини ҳудудий ташкил қилишга ўз таъсирини кўрсатади.

Хоразм ҳудудининг тузилиши айни вақтда унинг қазилма ресурсларига бой эмаслигидан ҳам дарак беради. Дарҳақиқат, бу ерда кўзга кўринарли қазилма бойликлар топилмаган (эҳтимол, унинг жанубий ва ўнг қирғоқ қисмида келажақда ёқилғи ресурслари, жумладан табиий газ конлари аниқланиши мумкин). Вилоятда минерал хом ашё ва ёқилғи ресурсларининг ўта танқислиги оғир саноат тармоқларини ривожлантиришга тўсқинлик қилади.

Иқлими континентал, намгарчилик кам. Шу сабабли қадимдан бу ҳудудда деҳқончиликнинг ривожланиши асосан сув, суғориш иншоотлари билан боғлиқ бўлган. Хатто ҳозирги кунда ҳам иқлимнинг қуруқ келиши, Амударёда сувнинг камайиши бу ерда нафақат суғорма деҳқончиликдан ташқари электр энергиясини ишлаб чиқаришга, дарё транспорти фаолиятига ҳам салбий таъсир кўрсатади.

Шундай қилиб, Хоразм вилоятининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши кўп жиҳатдан агроиклимий ресурсларга, сув захиралари, Орол бўйи экологик муаммоларини ҳал қилишга ҳамда қўшни ҳудудлар билан иқтисодий интеграция қилишга боғлиқ.

Аҳолиси ва меҳнат ресурслари. Хоразм вилоятининг энг катта бойлиги унинг халқидир. Вилоят аҳолиси 1989-2002 йилларда 135,5 фоизга ёки ҳар йили 1,55 фоиздан кўпайиб борган. Аммо бу рақам мамлакат ўртача кўрсаткичлардан пастроқ (1,95 фоиз).

Аҳоли жойлашувида, қўшни қорақалпоғистонга ўхшаш, катта ҳудудий туфовуллар йўқ. Ўртача зичлик 1 км² га 228 кишини ташкил этган ҳолда у 180 кишидан (Янгибозор тумани), 350 кишигача (Хива тумани) фарқ қилади. Шунингдек, Урганч, Ҳазорасп туманларида ҳам аҳоли анча зич жойлашган.

Вилоятда урбанизация даражаси паст-24 фоизга яқин аҳоли мавжуд 3 шаҳар (Урганч, Хива ва Питнак) ҳамда 7 шаҳарчада (Гурлан, қошқўпир, Чалиш, Ҳазорасп, Хонка, Шовот, Янгибозор) яшайди. Урбанизация кўрсаткичи Республикамизда фақат Сурхондарё вилоятдан юқорироқ, холос, шаҳарлар сони бўйича эса у энг охириги ўринда. Вилоятнинг маъмурий маркази Урганчда 140 минг, «иккинчи» шаҳар Хивада 50 минг киши истиқомат қилади.

Аҳоли сонининг ўсишида унинг табиий ҳаракатини роли катта. Туғилиш ҳар минг киши ҳисобига 2001 йилда вилоят бўйича 22,5, ўлим 4,9 кишига, табиий ўсиш эса 17,6 промиллега тенг бўлган. Туғилиш коэффиценти Ҳазорасп, Гурлан ва Боғот туманларида юқорироқ (26-27 промилле), ўлим кўрсаткичлари эса Урганч шаҳрида бироз катта (6,5-7,0 промилле). Болалар ўлими вилоят бўйича ҳар 1000 туғилган чақалоққа 24,7 га тенг бўлиб, у Урганч шаҳри ва Гурлан шаҳарчасида бирмунча юқорироқ.

Вилоятда аҳоли миграцияси Республика бошқа ҳудудларига қараганда анча суст ривожланган. Масалан, 1997 йилда вилоят шаҳар жойларига атиги 1980 киши келган ва бу ердан 360 киши кетган (миграция қолдиғи минус 1621); 1998 йилда бу кўрсаткичлар юқоридагиларга мос ҳолда 1890; 3680 ва минус 1790 кишини ташкил қилган.

Алоҳида таъкидлаш жоизки, Ўзбекистонда фақат Хоразм вилояти қишлоқ жойларида аҳолининг миграция алоқалари ижобий, холос. Чунончи 1997 йилда вилоят қишлоқларига ҳаммаси бўлиб 2968 киши келган (1998 йилда 3997), кетганлар 3301 (3372) ва миграция қолдиғи 786 (625) кишига тенг бўлган.

Хоразм вилояти демографиясининг яна бир хусусияти шундаки, унинг аҳолиси асосан бир миллатли ҳисобланади. Масалан, 1989 йилдаги аҳоли рўйхати маълумотларига қараганда, вилоят аҳолисининг 94,6 фоизини ўзбеклар ташкил этган. Албатта, юқорида келтирилган аҳолининг ўсиши, жойланиши, табиий ва миграция ҳаракати, миллий таркиби, вилоят ижтимоий-иқтисодий ривожланишида эътиборга олинishi керак.

Жами аҳолидан 650 минг киши меҳнатга лаёқатли ёшдагилар ҳисобланади; иш билан банд бўлганлар сони 450-460 минг киши, расман ишсиз сифатида меҳнат биржасида қайд этилганлар 2500-2540 киши атрофида.

2000 йил маълумотларига биноан, жами банд аҳолининг 8,8 фоизи саноатга, 40,6 фоизи қишлоқ хўжалигига ва 8,4 фоизи қурилишга тўғри келади. Шунингдек, таълим, маданият, фан соҳаларида ҳам меҳнат ресурсларининг каттагина қисми ишлайди (13,5 фоиз). Республика ўртача кўрсаткичларига қиёсласак, бу ерда қишлоқ хўжалигида аҳоли бандлигининг юқорироқ ва саноатда эса пастлигининг гувоҳи бўламиз (ЎЗР да бу кўрсаткичлар 36,2 ва 12,6 фоизга баробар).

2000 йилда Хоразм вилояти қишлоқ хўжалигида 7,2 минг киши ортиқча ишчи кучи сифатида бўшаган ва шу йили қишлоқ жойларида 14,1 минг янги иш ўринлари яратилган. Бу асосан саноат ва ижтимоий соҳалар, кичик тадбиркорлик ҳисобидан амалга оширилган.

Иқтисодиёти. Хоразм вилояти иқтисодиёти аграр-индустриал йўналишга эга. Вилоят Ўзбекистон ялпи ички маҳсулотининг 4,5 фоизини, саноат маҳсулотини 2,7 ва қишлоқ хўжалигини 6,3 фоизни беради (2000 й.). Республика ҳудудий меҳнат тақсимотида Хоразм вилояти енгил ва озиқ-овқат саноати-га, қишлоқ хўжалигида эса пахта ва шоли етиштириб беришга ихтисослашган.

Вилоятда бозор ислохотлари кенг қўламда амалга оширилмоқда. Саноатнинг 90,5 фоиз ва қишлоқ хўжалигининг деярли юз фоиз маҳсулоти нодавлат секторида яратилади. Айни вақтда қишлоқ жойлари ижтимоий инфраструктураси ривожланиб бормоқда.

Хўжаликнинг турли тармоқларида 20 дан ортиқ қўшни корхоналар қурилган. Барча қўшма корхоналарда 2000 йилда 1240 млн. сўмлик маҳсулот ишлаб чиқилган, уларнинг вилоят экспортидаги улуши 13,5 фоизни ташкил этади. Ҳаммаси бўлиб қўшма корхоналарда 1000 кишига яқин ишчи хизмат қилади.

Саноати. Хоразм вилояти Республика қурилиш саноати маҳсулотининг 3,5, енгил саноатнинг 6,2, шу жумладан пахта толасининг 7,2, озиқ-овқат саноати маҳсулотининг 6,8 фоизини беради.

Мустақиллик йилларида бу ерда саноат ишлаб чиқарилиши деярли 3 баробарга ўсди. Бу борада у Андижон ва Бухоро вилоятлари билан бир қаторда Ўзбекистон Республикаси миллий иқтисодиётида ажралиб туради. 2000 йилда бу ерда саноат маҳсулотларининг ҳажми 4,5 фоизга ўсди.

Саноат тизимида 10 га яқин қўшма корхоналар қуриб битирилди. Улар жумласига пойафзал ишлаб чиқарувчи «Доритал ЛТД», консерва ишлаб чиқарувчи «Мева», шунингдек «Кока-Кола», «Ўзхимвент», «АлоқаДЭУ» ва бошқалар қиради.

Шу билан бирга, хорижий давлатлар фирмалари иштирокида бошқа саноат корхоналари ҳам ривожланиб бормоқда. Масалан, Хитой технологияси ёрдамида Урганчда «Хоразм ипаги» тўқимачилик корхонаси, Буюк Британия асбоб-ускуналари билан жиҳозланган Боғотдаги тиббий пахта (момик) ишлаб чиқарувчи фабрика, Россиянинг Комишин фабрикаси билан ҳамкорликда Хонқада ип калава ва ип газлама ишлаб чиқарувчи корхона, Туркиянинг «Язек» фирмаси билан «Гурлантекстил», худди шундай корхона Урганчда ҳам қурилган. Булардан ташқари, Хива гилам комбинатига Германиядан асбоб-ускуналар келтирилган, Боғотда шиша заводи, Ҳазораспда Республикамизда биринчи қанд заводи «Хоразмшакар» ишга туширилди. Буларнинг барчаси ўзига хос «Хоразм тезлигини» таъминлайди.

Хоразм вилояти саноатининг тармоқлар таркибида енгил саноат устунлик қилади (2000 йилда у жами саноат маҳсулотининг 32,8 фоизини берган). Шунингдек, бу ерда ун- крупа, омухта ем (23,8 фоиз), ҳамда озиқ-овқат саноати яхши ривожланган—22,6 фоиз. Кейинги ўринларни машинасозлик ва метални қайта ишлаш, қурилиш саноати маҳсулотларини ишлаб чиқариш эгаллайди.

34-жадвал

**Хоразм вилояти саноатининг тармоқлар таркиби
(2000 й., фоиз).**

1	Машинасозлик ва метални қайта ишлаш	7,8
2	қурилиш маҳсулотлари саноати	5,8
3	Енгил саноат	32,8
4	Озиқ-овқат саноати	22,6
5	Ун-крупа ва омухта ем саноати	23,8
6	Бошқа тармоқлар	7,2
	Жами саноат	100,0

Жадвал ЎзР Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлиги маълумотлари асосида тузилган.

2000 йил якунларига кўра, вилоятда 74 асосий саноат корхоналари мавжуд бўлиб, уларнинг барчасида 34 минг киши хизмат қилади. Ана шу йили 110 млн. кВт/с электрэнергияси, 73,2 минг тонна пахта толаси, 900 минг м² гилам ва гилам маҳсулотлари, 17,9 млн. тонна тозаланган ўсимлик ёғи, 110 минг тонна ун, 1250 млн.м.кв. ип газлама ишлаб чиқарилган.

Кўриниб турибдики, Хоразм вилоятида асосан енгил ва озиқ-овқат саноати етакчилик қилади. Айни вақтда оғир саноат, хусусан металлургия, кимё ва нефт кимёси, электр энергетика ривожланмаган. Бу ерда унча катта қувватга эга бўлмаган Туямўйин ГЭСи бор, холос. Унинг фаолияти ҳам Амударё сув режимида боғлиқ.

Енгил саноат, жумладан тўқимачилик саноати Урганч, Гурлан ва Хонқада, гилам ишлаб

чиқариш Хивада ташкил этилган (Хоразм Республикада ишлаб чиқариладиган гилам маҳсулотларининг деярли 60 фоизини беради). Вилоят барча туманларининг марказларида пахта тозалаш заводлари мавжуд. Улар жами саноат маҳсулотининг 1/5 қисмини таъминлайди.

Озиқ-овқат саноати Хонқада (ун, дон маҳсулотлари ва омукта ем), ўсимлик ёғи («Урганчёғ» акционерлик жамияти) ва консерва ишлаб чиқариш Урганчда, шакар заводи Ҳазораспда жойлашган. Машинасозлик корхоналари асосан экскаватор ва бошқа қишлоқ хўжалик машиналарини таъмирлаш (Урганчда), консерва саноати учун шиша идишлар ишлаб чиқариш Боғотда мавжуд.

қишлоқ хўжалиги. Хоразм вилояти 1999 йилда Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 8,7 фоизини, шу жумладан деҳқончиликнинг 9,2 фоиз ва чорвачилик маҳсулотининг 8,0 фоизини беради. 2000 йилда об-ҳаво шароитларининг, хусусан, деҳқончилик учун ноқулай келганлиги сабабли унинг улуши чорвачиликдан камроқ бўлди. Чорвачилик маҳсулоти 2000 йилда 1,5 марта ўсди, ваҳоланки деҳқончиликда бу йилда камайиш юз берди. 1999 йилда эса қишлоқ хўжалик маҳсулотлари қиймат ҳисобида 108,9 фоизга ўсган эди.

Вилоят 1999 йилда мамлакатимизнинг 34,8 фоиз шолисини, 8 фоиз пахта, 8,4 фоиз полиз, 10,9 фоиз мева ва деярли шунча сут ҳамда гўштини, 10,5 фоиз пилласини, 6,2 фоиз сабзавотини етиштирган.

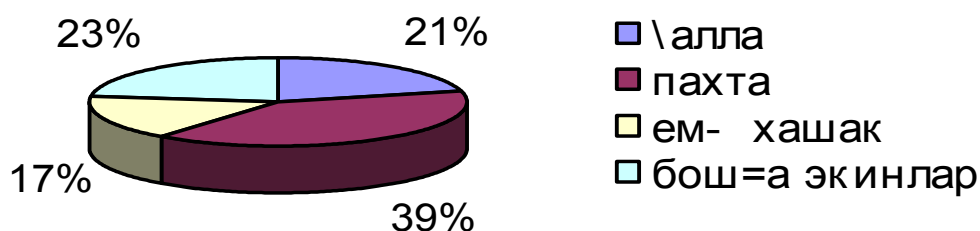
2000 йил маълумотлари бўйича, Хоразм вилояти барча экин майдонлари 225 минг гектар атрофида бўлган. Шунинг 1/5 қисмидан зиёдроғи ғалла, асосан шоли билан банд (15-чизмага қаранг). Бир йилда тахминан 200 минг тонна дон етиштирилади, ўртача ҳосилдорлик 28,4 ц/га. Шу йили об-ҳаво шароитининг ноқулай келганлиги туфайли шоли, пахта, қанд лавлагиси ва бошқа деҳқончилик маҳсулотларини етиштириш ҳам бироз камайган: шоли 40 минг тонна атрофида (1999 й. -70 минг тонна), пахта 200 минг тоннага яқин (1999 й. -290 минг т.) олинган. Бироқ, шунга қарамадан, Хоразм деҳқончилиги иқтисодий жиҳатдан анча юқори кўрсаткичларга ҳос.

Чорвачиликда XXI асрнинг дастлабки йили ҳам бирмунча унумдор бўлган. Пилла етиштириш 1474 тоннани ташкил этган. Йирик шохли моллар сони 447 минг бош, шундан қорамоллар 188 минг, қўй ва эчкилар 218 минг бошга яқин.

Хоразм вилоятида ижтимоий соҳалар ҳам ривожланиб бормоқда. Биргина 2000 йилда халқ истеъмол молларини ишлаб чиқариш 108,8 фоизга ортди. Аҳоли жон бошига бу ерда 29 минг халқ истеъмоли моллари, 48 минг сўмлик чакана товар обороти, 8,7 минг сўмлик пуллик хизмат ҳажми бажарилган

Ҳар 10 минг кишига 50,5 бемор қаравотлари ва 145 киши амбулатория-поликлиника муассасаларида хизмат қилади. Аҳолини табиий газ билан таъминланиш даражаси ҳам яхши-91,4 фоиз. Бироқ, тоза ичимлик суви билан таъминлаш борасида ҳам ҳал этилмаган муаммолар мавжуд. Бу хусусда ўртача кўрсаткич 64 фоизни ташкил қилган ҳолда у қўшқўпир, Хонқа ва Шовот туманларида 35-45 фоизга тенг,

15-чизма. Хоразм вилояти экин майдонининг таркибий тузилиши (2000 йил)

холос.

Транспорт ва ташқи иқтисодий алоқалар. 2000 йилда жаъми ташилган юклар ҳажми 33,2 млн. тоннани ташкил қилган, унинг деярли 98 фоизи автомобил транспортига тўғри келади. Юк обороти 924 млн. т/км., шу жумладан автомобил транспортида 478 млн. т/км. Шу билан бир қаторда йўловчи транспортига ҳам катта эътибор берилмоқда. Жумладан, Урганч-Хива йўналиши бўйича шахарлараро троллейбус қатнови жорий этилган.

Ташки савдо обороти 2000 йилда 93,8 млн. АҚШ долларини ташкил қилган. Шундан экспорт 69,0 ва импорт 24,8 млн. доллар. 1999 йилда бу кўрсаткичлар, юқоридагиларга мос ҳолда, 130,0; 93,0 ва 37,0 млн. АҚШ долларига тенг бўлган.

Экспортнинг асосий қисми (81,5 фоизи) пахта толасига тўғри келади, импортда эса озиқ-овқат маҳсулотларини келтириш устунлик қилади. Баъзан, қўшма корхонларни куриш йилларида машина ва асбоб-ускуналарни импорт қилиш олдинги ўринда бўлади.

Хоразм вилоятининг ташки иқтисодий алоқалари яқин ва «узоқ» хориж мамлакатлари билан амалга оширилади. Шунингдек, вилоят иқтисодиётида халқаро туризмнинг ҳам аҳамияти ошиб бормоқда. Биргина 2000 йилда 24,6 минг сайёҳларга хизмат кўрсатилган (унинг асосий қисми «узоқ» хориж мамлакатларидан). Жами «Ўзбектуризм» миллий компаниясида кўрсатилган туризм хизмати ҳам катта даромад келтиради.

Ички тафавутлари. Хоразм вилояти ҳудудининг унча катта эмаслиги, аҳоли ва хўжалик тармоқларининг нисбатан текис жойлашганлиги сабабли унинг ички фарқлари жуда сезиларли даражада эмас (35-жадвалга қаранг). Бу борада фақат Амударёнинг ўнг қирғоғида жойлашган вилоятнинг кичик бир қисми иқтисодий жиҳатдан яхши ривожланмаган, холос.

Жадвал маълумотларида кўрсатилишича, Урганч вилоят саноат маҳсулотининг деярли 1/4 қисмини беради. Бу унинг аҳоли нисбий кўрсаткичидан 2,5 марта ортиқ. Шу билан бирга саноат ишлаб чиқаришида Хонқа, Ҳазорасп ва Хива туманларининг аҳамияти ҳам катта. Айни вақтда Янгиариқ ва Янгибозор қишлоқ туманларида саноат сусти ривожланган.

қишлоқ хўжалигида Гурлан ва Хонқа туманлари ажралиб туради. Уларнинг иккисига вилоят қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 25 фоизи тўғри келади. Жадвалда туманларнинг савдо обороти ва аҳолига пуллик хизмат кўрсатиш бўйича ҳам маълумотлар келтирилган.

35-жадвал

**Хоразм вилояти ижтимоий-иқтисодий салоҳиятининг
туманлар бўйича тақсимланиши
(2000 й., жамига нисбатан фоиз ҳисобида)**

№	Туман ва шаҳарлар	Аҳоли	Саноат	қишлоқ хўжалиги	Савдо обороти	Пуллик хизмат
1	Урганч ш.	10,5	24,7	-	36,0	26,8
2	Питнак ш.	3,0	5,7	6,1	2,0	2,7
3	Хива ш. ва туманлари	12,2	9,1	7,4	13,5	10,3
4	Богот т.	8,3	7,8	9,9	4,7	6,1
5	Гурлан т.	8,0	4,8	13,7	5,0	7,3
6	Урганч т.	9,8	4,3	8,9	4,8	9,0
7	Хонқа т.	9,6	17,9	11,3	9,6	9,9
8	Ҳазорасп т.	10,3	11,7	7,9	8,3	6,7
9	Шовот т.	8,9	6,3	9,5	6,3	7,2
10	қўшқўпир т.	8,9	3,5	9,2	3,7	6,5
11	Янгиариқ т.	5,9	2,2	7,6	3,2	3,8
12	Янгибозор т.	4,6	2,0	8,5	2,9	3,7

Жадвал ЎЗР макроиқтисодиёт ва статистика вазирлиги маълумотлари асосида тузилган.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистон Республикаси минтақавий сиёсати доирасида Хоразм вилоятининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш дастури ишлаб чиқилган. Ушбу дастурга мувофиқ келажакда вилоят ишлаб чиқариш ва экспорт салоҳиятини янада ошириш, ижтимоий-иқтисодий ва экологик вазиятни яхшилаш, меҳнат ресурсларидан тўлароқ фойдаланиш, халқаро туризм ва саноатнинг оғир тармоқларига ҳам устувор аҳамият бериш назарда тутилган.

* * *

қуйи Амударё иқтисодий райони Ўзбекистон Республикасининг минтақавий сиёсатидаги ўзига хос ўрни келажакда ҳам сақланиб қолади. Зеро у «муаммоли минтақалар» дан ҳисобланади ва бу ердаги мавжуд муаммоларни ҳал қилиш учун албаттга марказнинг ҳар жиҳатдан, шу жумладан молиявий қўллаб-қувватланиши талаб этилади. Шу нуқтаи назардан ҳозирги ажратилаётган инвестиция ҳажми етарли эмас (у 2000 йилда қорақалпоғистон Республикасида Ўзбекистонга нисбатан 5,1 ва Хоразм вилоятида 3,4 фоизни ташкил этади). Бинобарин, минтақа иқтисодиётини барқарор ривожлантириш мақсадида

бу ерга белгиланган капитал маблағлар, хорижий давлатлар инвестициясининг ҳажми янада ошиб бориши керак.

Келажақда Хоразм вилояти ва қорақалпоғистон Республикаси орасида иқтисодий интеграция жараёнларини ривожлантириш ва шу асосда ягона иқтисодий маконни шакллантириш зарур. Бунинг учун ҳар икки томонда ҳам имтиёзлар ва ҳамкорликда ривожланиш эҳтиёжлари мавжуд. Чунончи, қорақалпоғистоннинг қазилма ресурслари ва ер бойликлари, Хоразмнинг эса меҳнат ресурслари ва туризм имкониятлари бир-бирларининг иқтисодий ривожланишини тўлдириши мумкин.

Уларнинг ҳар иккиси учун умумий муаммо Оролбўйи минтақасидаги экологик вазиятни соғломлаштириш, ҳудуднинг бошқа районлар билан транспорт алоқаларини яхшилаш, инфраструктура тизимини ривожлантириш ва қулай инвестиция маконини яратиш зарур. Бундан ташқари, иқтисодий районда ёқилғи-энергетика ва қурилиш базасини мустаҳкамлаш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Айни вақтда, бу ерда, минтақанинг иқтисодий-географик ўрнидан келиб чиққан ҳолда, ишлаб чиқаришни комплекс ривожлантириш, туташ ҳудудлар-Туркменистон ва қозоғистон ҳамда бошқа хорижий мамлакатлар билан иқтисодий алоқаларни кучайтириш ҳам мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Савол ва топшириқлар

1. Нима сабабдан қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилояти бир иқтисодий район таркибига киритилади?

2. Ҳар иккала ҳудуднинг табиий шароити ва бойликлари, демографик вазиятига иқтисодий жиҳатдан баҳо беринг.

3. қорақалпоғистон Республикаси мамлакатимизда қандай соҳаларга ихтисослашган ва унинг истиқболдаги ривожланиш омиллари қайсилар?

4. қорақалпоғистон иқтисодийнинг ҳудудий таркиби қандай?

5. Нима учун Хоразм вилоятида оғир саноат яхши ривожланмаган?

6. қуйи Амударё иқтисодий районининг асосий муаммолари ва истиқболда ривожланишининг устувор йўналишларини таърифлаб беринг.

VII БОБ. ЖАНУБИЙ МИНТАҚА

Иқтисодий район (минтақа) таркибига Сурхондарё ва қашқадарё вилоятлари киради. Унинг умумий майдони 48,7 минг км² бўлиб, бу Ўзбекистон Республикаси ҳудудининг 10,9 фоизини ташкил қилади.

Жанубий минтақада 4058 минг ёки мамлакатнинг 16,2 фоиз аҳолиси яшайди. Юқоридаги ҳудуд ва демографик салоҳиятнинг нисбий кўрсаткичларидан келиб чиқиб айтиш мумкинки, бу ерда аҳоли зичлиги республиканинг ўртача даражасидан 1,8 баробар катта.

Иқтисодий район ҳозирги таркибда 60-70-йилларда ҳам ажратилган эди. Ҳатто қисқа муддат давомида бу икки қўшни ҳудуд маъмурий жиҳатдан бита-Сурхондарё вилояти номи билан ҳам юритилган. Кейинги йилларга келиб, хусусан қарши даштини ўзлаштириш, бу ерда ҳудудий агросаноат ва ёқилғи-энергетика мажмуасини шакллантириш муносабати билан қашқадарё баъзан алоҳида, баъзан эса Самарқанд-қарши иқтисодий райони деб аталган.

Дарҳақиқат, собиқ Иттифок даврида Сурхондарё вилояти иқтисодий географик жиҳатдан Ўзбекистоннинг қолган қисмидан бироз ажралиб турувчи ҳудуд эди. Унинг Республиканинг бошқа вилоятлари билан иқтисодий алоқалари (темир йўл орқали) қисман Туркменистон ҳудуди орқали амалга оширилиб келинмоқда. Республикаимиз мустақилликка эришгач мамлакатнинг ягона транспорт тизимини шакллантиришга ҳам катта эътибор берилмоқда. Ана шу мақсадда ҳозирги кунда /узур-Бойсун-қумқўрғон темир йўли қуриляпти. Бу йўл нафақат Сурхондарёнинг иқтисодий алоқаларини яхшилайдди, балки, шу билан бирга у мазкур вилоятни қўшни қашқадарё вилояти билан иқтисодий географик жиҳатдан яқинлаштиради; Ҳисор тизмаси ва унинг давоми бўлмиш унча баланд ҳисобланмайдиган Бойсун ва бошқа тоғлар авваллари бу икки ҳудудни табиий географик нуқтаи назардан ажратиб турган бўлса, энди уларни иқтисодий географик ҳолатини яхлитлайди. Натижада, Сурхондарё вилоятини алоҳида иқтисодий район сифатида ажратишга асос қолмайди ва уни қашқадарё билан биргаликда анча салмоқли ҳудудий, иқтисодий ва демографик салоҳиятга эга бўлган макон-Жанубий иқтисодий район даражасида қараш имконини беради.

Ҳозирги кунда мазкур район Республикаимизда нефт-газ, енгил саноат, асосан, пахта тозалаш саноати, пахта, пилла етиштириш, боғдорчилик каби иқтисодий тармоқлари билан ажралиб туради. У мамлакатнинг 11,5 фоиз ялпи ички маҳсулоти, шу жумладан, 10,6 фоиз саноат ва 15,7 фоиз қишлоқ

хўжалиги маҳсулотларини етказиб беради. Ана шу ракамлардан келиб чиққан ҳолда ушбу район иқтисодиётини кўпроқ аграр-индустриал йўналишли деб таърифлаш мумкин.

Аммо, таъкидлаш жоизки, Жанубий район катта табиий бойликка (агроиклимий ресурслар, ер майдони, ёқилғи- энергетика, тоғ-кон кимёси, рангдор металллар ва б.) эга бўлсада, унинг иқтисодиёти ҳозирча юқори даражада ривожланмаган. Эҳтимол, бунга қисман унинг иқтисодий ва сиёсий географик ўрни сабаб бўлиши мумкин. Унинг устига, 36-жадвалда келтирилган кўпгина макроиқтисодий кўрсаткичлар районнинг аҳоли салоҳиятидан анча паст. Айниқса, бу ерда халқ истеъмол молларини ишлаб чиқариш, савдо ва ташки иқтисодий алоқаларни йўлга қўйиш, икки вилоят орасидаги иқтисодий интеграция жараёнини ривожлантириш муҳим минтақавий муаммолар сирасига киради. Агар районнинг аҳолини табиий кўпайиши бўйича бошқа вилоятлардан сезиларли даражада ажралиб туришини эътиборга олсак, бу ҳолда унинг ижтимоий ривожланиш вазиятини янада яхшилаш ўз-ўзидан аён бўлиб қолади.

36-жадвал

Жанубий иқтисодий районнинг ҳудудий таркиби ва баъзи бир иқтисодий кўрсаткичлари (2000 йил, фоиз ҳисобида)

	Сурхондарё вилояти		қашқадарё вилояти		Жанубий район Ўзбекистон Республикасида
	Иқтисодий районда	Респуб- ликада	Иқтисодий районда	Респуб- ликада	
Майдони	41,3	4,5	58,7	6,4	10,9
Аҳолиси	44,5	7,1	55,5	10,9	18,0
Ялпи ички маҳсулоти	44,2	5,1	55,8	6,4	11,5
Саноат маҳсулоти	21,8	2,3	78,2	8,3	10,6
Халқ истеъмол моллари	36,1	3,1	63,9	5,5	8,6
кишлоқ хўжалиги	53,9	8,5	46,1	7,2	15,7
Инвестиция	16,6	3,4	83,4	16,9	20,3
Савдо обороти	41,6	4,2	58,4	5,9	10,1
Ташки иқтисодий алоқалар обороти	23,1	1,7	76,9	5,6	7,3
Экспорт	44,0	2,8	56,0	3,6	6,4
Импорт	5,3	0,4	84,7	7,9	8,3

Жадвал ЎЗР Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлиги маълумотлари асосида тузилган.

Жадвалдан кўриниб турибдики, қашқадарё вилояти ҳудуди, аҳолиси ва барча иқтисодий кўрсаткичлари бўйича Сурхон воҳасидан каттароқ.

Хусусан, унинг саноат, ташки иқтисодий алоқалар қўлами, инвестиция каби кўрсаткичлари анча юқори. Айни вақтда Сурхондарё вилояти ўзининг агроиқтисодиёти билан қашқадарёдан устунроқ туради (жадвалга қаранг).

СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИ

Сурхондарё вилояти Ўзбекистоннинг энг жанубида жойлашган вилоят бўлиб, у шарқда Тожикистон Республикаси, ғарб ва шимоли-ғарбда Туркменистон давлати ва қашқадарё вилояти билан, жанубда эса Амударё орқали Афғонистон билан чегарадош¹.

¹ Ушбу матнни ёзишда А.Рызиевнинг «Сурхондарё вилояти» (Термиз, 1996 й.) китобидаги баъзи бир маълумотлардан фойдаланилган.

Вилоят 1941 йил 6 мартда ташкил топган. Унинг майдони 20,8 минг км². Сурхондарё вилояти маъмурий жиҳатидан ўн тўртта туманга бўлинади. Улар қуйидагилардир: Ангор, Бандихон, Бойсун, Денов, Жарқўрғон, Музробот, Олтинсой, Сариосиё, Термиз, Узун, Шеробод, Шўрчи, қизирик ва кумқўрғон.

Вилоят маркази Термиз шаҳри бўлиб, унда 120 мингдан кўпроқ аҳоли истиқомат қилади. Термиздан пойтахтимиз Тошкент шаҳригача бўлган масофа 708 км га тенг. Вилоят аҳолиси 1800 минг кишини ташкил этади. У Республика худудининг 4,6 %ини ташкил этгани ҳолда аҳолиси 7,2 фоизга тенг. Вилоятга бўйсунувчи шаҳарлар сони 2 та, (булар Термиз ва Денов). Туманга бўйсунувчи шаҳарлар эса 6 та.

Аҳоли зичлиги 1 км² га 85,1 киши. Вилоят худудининг катталиги бўйича мамлакатда бешинчи ўринда (қорақалпоғистон Республикаси, Навоий, Бухоро ва қашқадарё вилоятларидан кейин) туради.

Табиий шароити ва бойликлари. Сурхондарё вилояти Ўзбекистоннинг энг жанубида, Сурхон-Шеробод водийсида жойлашган.

Минтақанинг худуди унча катта бўлмаса ҳам унинг табиий шароити республикамиз бошқа минтақаларидан ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Унинг худуди шимолдан жанубга Амударё сохиллари томон пасайиб боради. Иқлими қуруқ субтропик бўлиб, нафақат Ўзбекистонда, балки МДХнинг энг иссиқ худудларидан биридир. Шу сабабли, бу минтақа Ўзбекистоннинг асосий ингичка толали пахта базаси ҳамда субтропик экинлар райони ҳисобланади.

Сурхондарё минтақаси шимол ва ғарб томондан тоғлар билан ўралганлиги учун шимолдан келадиган совуқ ҳаво ва ғарбдан келадиган илиқ ҳаво массалари минтақага кириб кела олмайди. Шу сабабли ёғин миқдори кам. Йилига 130-180 мм атрофида ёғин тушади. Энг кўп ёғин тоғ этакларига тушади-600 мм атрофида. Ёғин камлигидан сунъий суғоришга эҳтиёж катта бўлиб, Сурхондарё, Шерободдарё, Амударё сувларидан унумли фойдаланишга мажбур бўлади. Минтақанинг тупроқ, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси текисликдан тоғларга томон ўзгариб боради.

Текисликларда суғориб деҳқончилик қилинса, тоғ ёнбағирларида лалмикор деҳқончилик ривожланган.

Вилоятда минерал ресурслар хилма хил, айниқса, ёқилғи турларидан нефт, газ, тошқўмир, кимёвий хом ашёлардан минерал тузлар, олтингугурт ҳамда шифобахш минерал сувлар топилган. Асосий нефт ва газ конлари Ҳавотоғ, Учқизил, Кўкайди ва Лалмикордир. Тошқўмир Бойсун ва Шарғунда, йирик туз кони Хўжаконда жойлашган. Шу билан бирга қурилиш материаллари захираси ҳам каттадир.

Сурхондарё минерал ресурсларга бойлиги сабабли тоғ- кон, рангли металлургия, энергетика, кимё, қурилиш материаллари саноати ривожланиш имкониятига эга.

Аҳолиси ва меҳнат ресурслари. 1.01.2002 йил маълумоти бўйича, вилоятда 1,8 млн. аҳоли истиқомат қилади. Унинг аҳолиси асосан табиий ўсиш ҳисобига ортиб бормокда. Бу ерда табиий ўсиш Республика (20%) ўртача кўрсаткичидан юқори бўлиб, 30% атрофида. Сурхондарёда 1959 йилда 500 мингга яқин аҳоли яшаган бўлса, сўнгги аҳоли рўйхати бўйича (1989 й.) 1 миллиондан ошиб кетган.

Аҳолисининг миллий таркибида ўзбеклар кўпчилиқни ташкил этади. Жами аҳолининг 82% ўзбеклар, 1,5% атрофида руслар, 1,7% тожиклар, туркманлар ва бошқа миллат вакиллари ташкил этади.

Аҳолининг жинсий таркиби деярли бир-бирига тенг: эркаклар 49,9 фоизни, аёллар эса 50,1 фоиз. Жадвал таҳлили шуни кўрсатиб турибдики, аҳолининг табиий ўсиши Бандихон, Олтинсой, қизирик, Жарқўрғон туманларида юқори кўрсаткичга эга. Шу билан бирга Ангор, Сариосиё, Термиз туманларида табиий ўсиш нисбатан пастроқ.

Вилоят аҳолиси туманлар бўйича ҳам нотекис тақсимланган. Худуди энг катта бўлган Сариосиё туманида вилоят аҳолисининг 3,7 фоизи, Шеробод туманида 3,5, Бойсун туманида эса 4,6 фоиз аҳоли истиқомат қилгани ҳолда, худуди кичик бўлган Денов туманида вилоят аҳолисининг 15,2 фоизи истиқомат қилади. Бу туманда аҳоли зичлиги 1 км² га 359 кишини ташкил этади. Аҳоли зичлиги энг кам туманлар Бойсун (22 киши) ва Сариосиё (16,9) туманлари ҳисобланади.

37-жадвал

Сурхондарё вилояти туманларининг демографик салоҳияти (2000 й.).

Туманлар	Майдони, минг. кв. км	Аҳолиси, минг киши	Ҳар минг кишига нисбатан			Аҳоли зичлиги, км.кв./киши
			туғилиш	ўлим	табиий ўсиш	
Термиз шаҳри	...	114,6	18,6	5,5	13,1	-
Ангор	0,39	89,5	23,3	4,8	18,5	229,4
Бандихон	0,20	34,0	37,9	4,4	33,5	170,1

Бойсун	3,72	81,8	26,6	4,5	22,1	21,9
Денов	0,75	269,1	24,6	4,5	20,1	358,8
Жарқўрғон	1,14	145,6	27,9	4,4	23,5	127,7
кизирик	0,35	76,6	27,4	3,9	23,5	218,8
қумқўрғон	2,21	146,1	27,1	4,4	22,7	66,1
Музработ	0,74	95,6	24,6	4,4	20,2	129,1
Олтинсой	0,56	112,1	29,0	4,3	24,7	200,1
Сариосиё	3,93	66,4	23,3	4,3	19,0	16,9
Термиз	0,86	31,4	24,0	4,3	20,7	36,5
Узун	1,63	55,6	26,4	5,1	21,3	34,1
Шеробод	2,73	62,9	24,3	4,0	20,3	23,0
Шўрчи	0,85	64,7	27,1	4,7	22,4	76,1
Сурхондарё вилояти	20,8	1771,2	25,7	4,6	21,1	85,1

Аҳолининг зичлиги ҳудудлар бўйича нотекис: тоғ олди ва тоғли минтақаларда у 1 км² га 5 киши атрофида бўлса, дарё водийларида 100-200 кишигача тўғри келади.

Меҳнат ресурслари билан етарли даражада таъминланган. Сурхондарё вилояти жами аҳолисининг 782 мингги меҳнат ресурсларидан иборат. Шундан 567 мингги иктисодий фаол аҳоли ҳисобланади. Расман рўйхатга олинган ишсизлар сони эса 800 киши.

Сўнгги йилларда аҳолини иш билан таъминлаш муаммоси сезила бошлади. Мавжуд қазилма конлари асосида саноатни ривожлантириш, меҳнат ресурсларини қайта тақсимлаш имкониятлари бор. Бунинг учун вилоятда саноат корхоналарини янада кўпайтириш керак.

Сурхондарё вилояти барча вилоятлар ичида шаҳар аҳолиси энг кам фоизни ташкил этадиган минтақа ҳисобланади. Унинг аҳолисини бор-йўғи 20 фоизга яқини шаҳарларда яшайди. Бу кўрсаткич вилоятда саноат ҳали етарли даражада ривожланмаганлигини кўрсатиб туради.

Хўжалиги. Вилоят иктисодиётида қишлоқ хўжалиги етакчи ўринда туради. У мамлакатимиз жанубида жойлашганлиги сабабли вегетация даври анча узок бўлиб, бу даврда ҳарорат йиғиндиси 5500⁰-5900⁰ га етади. Бу ингичка толали пахта, шакарқамиш каби иссиқсевар ўсимликлар етиштиришга қулай шароит яратади. Шунингдек, Сурхон водийсида анжир, анор, pista, узум, хурмо каби ўсимликлар кўплаб экилади. Тоғ ёнбағирларида лалмикор дехқончилик (буғдой), суғориладиган ерларда эса шоли ҳам етиштирилади. Вилоят Республика пахтасининг 10 фоизи, шу жумладан ингичка толали пахтанинг 75 фоизини беради.

Сурхондарёнинг чўл ва тоғ яйловларида чорвачилик яхши ривожланган; вилоятга Ўзбекистоннинг 9 фоиз йирик шохли қорамоллари ҳамда 10 фоиз атрофида қўйлари тўғри келади. Бу ерда қорақўл ва хисори қўйлари кўплаб боқилади.

Саноати. Сурхондарё вилояти ялпи ички маҳсулотининг 18,6 фоизини саноат беради. Саноатнинг асосини ёқилғи- энергетика, қурилиш материаллари, енгил ва озик-овқат, фармацевтика тармоқлари ташкил этади.

Машинасозлик саноати минтақада жуда суст ривожланган бўлиб, асосан Термиз трактор-мотор ремоти, Денов қишлоқ хўжалик машинасозлиги ва бошқалардан иборат.

Ёқилғи энергетика саноатининг ривожланиши 1950 йилларда вилоятда нефт, газ ва кўмир конларининг ишга тушиши натижасида шаклланди. Бу ерда нефт қазиб олиш ҳажми аста-секин кўпаймоқда. Масалан, вилоятда 1995 йилда 130 минг тонна атрофида нефт қазиб олинган бўлса, бу кўрсаткич 2000 йилга келиб 143 минг тоннани ташкил этди.

Кўмир қазиб чиқариш ҳам йилдан-йилга ортиб бормоқда: 1994 йилда 150-200 минг тонна атрофида кўмир қазиб олинган бўлса, 2000 йилга келиб бу 220-240 минг тоннага этди.

Вилоятда электр энергетика тўлиқ ривожланмаган бўлиб, йилига 5 млн. кВт соат атрофида электр қуввати олинади. Маҳаллий эҳтиёж учун керакли бўлган электр қуввати Ўрта Осиё ягона электр тизимидан олинади.

Сурхондарёда қурилиш материаллари саноатини ривожлантириш учун имкониятлар етарли. Бу ерда табиий тошлар, оҳақтош, қум, шағал, гипс ва бошқалар кўплаб топилган. Шу сабабли вилоят барча туманларида сифатли ғишт ишлаб чиқариш йўлга қўйилган. Бундан ташқари қумқўрғон, Олтинсой туманларида оҳақтош ишлаб чиқариш, Термиз, Сурхон, Денов, қумқўрғон туманларида темир бетон тайёрлаш каби саноат корхоналари ишлаб турибди.

Вилоятда кимё саноатини ривожлантириш учун хом ашёлар етарлидир. Айниқса, йирик калий тузи кони муҳим хом ашё ҳисобланади. Бу кон Кўхитанг тоғлари ёнбағрида жойлашган.

**Сурхондарё вилояти туманларида
саноатнинг ривожланиши (2000 й., фоизда)**

Туманлар	Худудий таркиб	1999 йилга нисбатан ўсиш,
Жами:	100,0	105,9
шу жумладан,		
Термиз шаҳри	9,3	116,8
Ангор т.	3,9	100,1
Бандихон т.	0,1	137
Бойсун т.	1,1	136,5
Денов т.	15,1	105,5
Жарқўрғон т.	16,4	109,5
Музработ т.	6,4	104,1
Олтинсой т.	2,0	110
Сариосиё т.	6,9	107,1
Термиз т.	1,0	114
Узун т.	3,3	100
Шеробод т.	7,4	104,4
Шўрчи т.	19,1	101,2
кизирик т.	4,6	100,9
қумқўрғон т.	3,2	105,4

Ҳозирда вилоятнинг энг ривожланган етакчи тармоғи пахта ҳамда бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлайдиган енгил ва озиқ-овқат саноатидир. Хусусан, Республикамиз мустақилликка эришгандан сўнг, вилоятда ип-газлама, трикотаж ва тикувчилик, пойабзал, гилам тўқиш ва бошқалар ривожлана бошлади.

Шу билан бирга озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳам ортиб бормоқда. Айниқса, ун ва ун маҳсулотлари, ёғ, сут ва сут маҳсулотлари, шарбатлар, мева ва узум консервалари ишлаб чиқариш тез ўсиб бормоқда.

Саноат маҳсулотлари ҳажмининг ортиб боришида ташкил этилган қўшма корхоналар ҳам катта аҳамиятга эгадир. Чунончи, Термиз шаҳридаги «Ажанта» ўзбек-хинд фармацевтика ишлаб чиқариш бирлашмаси маҳсулотлари мамлакатимиз аҳолисининг соғлигини тиклашда муҳим ўрин тутмоқда.

Вилоят туманлари саноат маҳсулотлари ҳажми бўйича бир-биридан кескин фарқ қилади (қуйидаги жадвалга қаранг).

Жадвал маълумотлари таҳлили шуни кўрсатадики, Жарқўрғон, Шўрчи, Денов, Шеробод, Сариосиё туманлари вилоятда саноат маҳсулотлари ҳажми бўйича етакчи ўринда туради. Аксинча, Бандихон, Термиз, Бойсун, Олтинсой туманларида саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш паст.

Бу ерда келгусида ёқилғи, кимё, рангли металлургия, қурилиш материаллари, енгил ва озиқ-овқат саноатини янада ривожлантириш имкониятлари мавжуд.

қишлоқ хўжалиги. Вилоятда қишлоқ хўжалиги ҳар томонлама ривожланган. Бу соҳада асосан суғориб дехқончилик қилиш устун туради. Сурхондарёда 272 минг га суғориш мумкин бўлган ерлар бўлиб, ҳозирги кунда бунинг 230 минг гектардан ортиғи суғорилмоқда. Вилоятда суғоришни яхшилаш учун Ҳазорбоғ, қумқўрғон, Занг, Катта Ҳисор, Шеробод, Аму-Занг машина каналлари, Учқизил, Дегрез, Жанубий Сурхон каби сув омборлари қурилган. Пахта етиштириш, айниқса ингичка толали пахта етиштириш яхши ривожланган. Вилоятнинг Ангор, Жарқўрғон, қумқўрғон, Термиз, Шеробод туманлари ингичка толали пахта етиштиришга ихтисослашган. Пахта билан алмашлаб беда, маккажўхори экилади.

Сурхондарёда ғаллачилик ҳам яхши йўлга қўйилган. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг ғалла майдонлари кенгайтирилиб буғдой, арпа, шоли, маккажўхори кўплаб экилмоқда. Донли экинлар суғориладиган ерлардан ташқари лалмикор ерларда ҳам етиштирилади. Аммо бу ерларда ҳосилдорлик нисбатан кам.

Шоли асосан вилоятнинг марказий ва жанубий ҳудудларида, яъни Амударё ва Сурхондарё воҳаларида кўплаб экилади. Вилоятда ҳар йили ўртача 222 минг тонна атрофида дон етиштирилади. Бу Республикада етиштириладиган ҳосилнинг 5 фоизини ташкил этади.

Сурхондарёда сабзавот ва полиз экинлари етиштириш учун қулай табиий ва иқлим шароитлари мавжуд. Бу ерда етиштириладиган сабзавот, полиз экинлари ва мевалар мамлакатимизнинг турли шаҳар ва қишлоқларига жўнатилади. Айниқса эртанги пиёз ва қарам кўплаб етиштирилиб, пойтахтимиз Тош-

кент шахрига ҳам олиб келинади.

Сўнги йилларда Сурхондарё полиз экинлари ва картошка етиштиришда катта ютуқларга эришмоқда. 2000 йилда 42,6 минг тонна картошка етиштирилди (бу Республиканинг 6,6 фоизини ташкил этади).

Мамлакатимизнинг жанубий вилоятларидан бири бўлган Сурхондарёда узум ва боғдорчилик ҳам яхши ривожланган. Узум ва майиз билан вилоят аҳолиси тўла таъминланган. Бу ерда иссиқ иқлимга мослашган анор (унинг 90 дан ортиқ тури бор), бодом, хурмо, ёнғоқ, pista, олма, лимон ва мандарин кабилар кўплаб етиштирилади. Айниқса Боботоғ этакларида pistaзорлар кўпчиликни ташкил этади. Узун, Денов, Термиз ва Сариосиё туманларида анор ва хурмо кўп экиладиган бўлса, Олтинсой тумани узум ва майиз етиштиришга ихтисослашган.

Деновда субтропик, цитрус мева ва ўсимликлар етиштириладиган марказ мавжуд; унда кўплаб миқдорда иссиқсевар дарахтлар ва буталар вилоят иқлимига мослаштирилмоқда. Жумладан, бу ерда хурмонинг янги навлари яратилган.

Вилоят иқтисодиётида чорвачилик ҳам ўзига хос аҳамиятга эга бўлиб, у пахта ва ғалладан кейинда туради. Бу ерда қорақўлчилик яхши ривожланган; давлатга кўплаб миқдорда сифатли қорақўл терилари етказиб берилди (32,1 минг дона). кумқўрғондаги «Оққапчиғай» давлат наслчилик заводи наслдор қорақўл қўйлар етиштиришга ихтисослашган. Бундан ташқари, вилоятнинг тоғли минтақасида зотдор ҳисори қўйлари боқилади, улар жайдари қўйларга нисбатан йириклиги, тез семириши ва бошқа хусусиятлари билан ажралиб туради; қўй ва эчкилар сони бўйича Сурхондарё Ўзбекистонда 3-ўринда туради.

Аҳолининг сут ва сут маҳсулотларига бўлган талабини кондириш мақсадида қорамолчилик ҳам яхши ривожлантирилган. Ҳозирда вилоятда 100 мингдан кўпроқ йирик шохли моллар боқилмоқда. Шунингдек, вилоятда паррандачилик, ипак қурти боқиш (пиллачилик), йилкичилик ва бошқалар ҳам мавжуд.

Транспорти. Транспорт вилоят ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши ва жойлашишига муҳим таъсир кўрсатади. Ташқи иқтисодий алоқаларда темир йўл транспорти катта аҳамиятга эгадир. Тошкент-Термиз темир йўли вилоят иқтисодий алоқасида алоҳида ўринда туради.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин 1995 йил 17 августда Вазирлар Маҳкамаси қарори билан қашқадарё ва Сурхондарё оралиғида /узур-Бойсун-кумқўрғон темир йўли қурилиши бошланган. Бу темир йўл Сурхондарёни мамлакатимиз марказигача бўлган масофасини 120-130 км га қисқартиради.

Вилоят ички алоқаларида автомобил транспорти етакчи ўринда туради. Термиз барча туман марказлари билан автомобил йўллари орқали боғланган. Шунингдек, Термиз-қарши, Термиз-Ҳайратон (Афғонистон), Термиз-Душанбе, Термиз-Тошкент, Денов-қарши, Денов-Шаҳрисабз, Денов-Урганч, Денов-Самарқанд каби автомобил йўллари ҳам катта аҳамиятга эга.

Вилоятда қисман сув транспорти ривожланган. қувур транспорти ҳам ривожланиб бормоқда. Айниқса ҳаво транспортининг вилоят ички ва ташқи алоқаларида аҳамияти ошиб бормоқда. Термиз аэропорти халқаро аэропорт мақомига эга, бу ердан кўплаб хорижий мамлакатларга ҳаво йўллари ўтказилган.

Ташқи иқтисодий алоқалари. Сурхондарё вилоятида ташқи иқтисодий фаолиятни ривожлантириш учун барча табиий ва иқтисодий омиллар етарлидир. Шу сабабли вилоятда Ҳиндистон, Югославия, Тожикистон ва бошқа мамлакатлар билан қўшма корхоналар ташкил этилган.

Ташқи садо айланмаси 2000 йилда 146,7 млн. АҚШ долларини ташкил этган. Шундан экспорт ҳажми 129,3 млн. АҚШ долларга (88,1%) тенг бўлса, колгани импорт маҳсулотларига тўғри келади. Экспорт қилинадиган маҳсулот турларига асосан пахта толаси, қорақўл териси, озиқ-овқат, фармацевтика ва бошқалар киради.

Иқтисодиётнинг ҳудудий таркиби. Сурхондарё вилоятида машинасозлик, рудалар қазиб олиш, енгил саноат тармоқларини ҳудудий нотекис ривожланганлигини кўришимиз мумкин.

Машинасозлик корхоналари асосан вилоят маркази Термиз ҳамда Денов шаҳарларида жойлашган. Жарқўрғон, Денов, Шарғун, Сариосиё ва бошқа туманларда асосан қурилиш материаллари, рангли металллар, пахта заводлари, енгил ва озиқ-овқат саноати тармоқлари яхши ривожланган.

қишлоқ хўжалик маҳсулоти етиштиришда кумқўрғон, Жарқўрғон, Денов, Олтинсой туманлари алоҳида ажралиб туради.

Умуман олганда Сурхондарё вилоятида икки ички иқтисодий район ёки округни ажратиш мумкин. Улар Термиз ва Денов гуруҳ районларидир. Албатта, вилоят иқтисодиётининг ҳудудий тизимида 2500 йиллик тарихга эга бўлган Термиз ва унга туташ районнинг аҳамияти катта.

ҚАШҚАДАРЁ ВИЛОЯТИ

Вилоят 1943 йил 20 январда ташкил қилинган. Унинг таркибига ҳозирги вақтда 14 қишлоқ туманлари (Баҳористон, Деҳқонобод, Касби, Китоб, Косон, Муборак, Нишон, Усмон Юсупов, Чироқчи,

Шахрисабз, Яккабоғ, қамаши, қарши ва /узор) киради. Майдони 28,6 минг км² бўлиб, у иктисодий район худудининг 58,7, Ўзбекистон Республикасининг 6,4 фоизига баробар.

Аҳолиси, 2002 йил маълумотларига кўра, 2254 минг киши. Вилоятда мамлакат аҳолисининг 9,0 фоизига яқини, иктисодий районнинг эса 55,5 фоизи яшайди. Маъмурий маркази қарши шаҳри (205 минг).

қашқадарё вилояти республика меҳнат тақсимотида энг аввало нефт ва табиий газ қазиб олиш, газ-кимё, енгил саноат тармоқлари ҳамда пахта, ғалла ва чорва маҳсулотлари етиштириш билан ажралиб туради. Унинг зиммасига Ўзбекистоннинг 6,4 фоиз ялпи ички маҳсулоти, 8,3 фоиз саноат ва 7,2 фоиз кишлоқ хўжалик маҳсулотлари тўғри келади. Тўғри, бу рақамлар унча юқори эмас, бироқ вилоят ўз иктисодий кудратини янада ошириш учун катта имкониятларга эга. Бундан унга ажратилаётган инвестиция ҳажми ҳам далолат беради.

Географик ўрни ва табиий бойликлари. қашқадарё вилояти мамлакатнинг жанубида жойлашган, у шимоли-ғарбда Бухоро, шимолда Самарқанд ва қисқароқ масофада Навоий вилоятлари, жануб ва жануби-шарқда Сурхондарё вилояти билан чегарадош. Геоисий мавкеи, шунингдек, ғарб ва жануби-ғарбда Туркменистон, шарқда Тожикистон Республикаси билан ҳам тавсифланади.

Ер усти тузилиши анча мураккаб-унинг тахминан ярмидан кўпроқ қисми текислик ва унча баланд бўлмаган тепаликлардан иборат (250-500 метр денгиз сатҳидан баланд). Катта майдонга эга бўлган қарши чўли ҳам айнан шу ерда жойлашган. Вилоят шимоли-шарқ, шарқ ва жануби-шарқда тоғликлар билан ўралган. Бу ерда Зарафшон ва Ҳисор тизмалари, Чакчар тоғлари кўтарилиб туради, уларнинг энг баланд нуқталари 3750-4100 метргача етади.

Вилоят рельефининг бундай турли-туманлиги ўзига хос табиий бойликларга эғалигини асослаб беради ва ички худудий меҳнат тақсимоти, иқлим шароитларининг шаклланишига сабаб бўлади. Жумладан, қашқадарёнинг куйи қисми катта кишлоқ хўжалигида фойдаланиш учун қулай бўлган ер майдонларига эга. Шу билан бирга бу ер республикамызда нефт ва табиий газ захираларининг кўплиги бўйича биринчи ўринда туради. Чунончи, кўрилаётган худудда Кўкдумалок, Муборак, Помук каби йирик нефт-газ, Шўртан, Зеварди, қўлтиқга ўхшаш табиий газ конлари мавжуд. Вилоятнинг Дехқонобод туманида эса турли хил туз конлари, қурилиш материаллари хом ашёсига бой. Айниқса, бу ерда катта захирага эга бўлган калий тузларининг борлиги мамлакатимизда калий ўғитларини ишлаб чиқариш саноатини ташкил қилиш учун муҳим аҳамиятга эга.

Шунингдек, вилоятнинг юқори-Шахрисабз минтақасида мармар ва бошқа конлар ҳам мавжуд; бу ерда Китоб геологик кўриқхонаси ҳам ташкил қилинган. Шундай қилиб, қашқадарёда хусусан ёқилги-энергетика, тоғ-кон ва газ кимёси, қурилиш материаллари саноатини кенг кўламда ривожлантиришга қулай имкониятлар мавжуд.

Иқлими континентал, ёгин-сочин миқдори, айниқса чўл минтақасида жуда оз. Бинобарин, бу ерда дехқончиликни ривожлантириш учун ирригация шаҳобчаларини қуриш талаб этилади. Тоғ олди ва тоғ минтақасида йиллик ёгин-сочин миқдори ҳатто 800-900 мм га ҳам етади. Бу эса дарёларнинг тўйинишига қулай шароит яратади.

Вилоят худуди қашқадарё ҳавзасида жойлашган. қашқадарёга Жондирдарё, Оксув, Танхиздарё, Оёқчидарё, қизилдарё ва бошқалар келиб қўшилади. Натижада вилоятнинг юқори (Шахрисабз) минтақасида гидрографик тизимнинг анча ривожланган шакли вужудга келади. Бироқ, қашқадарё куйи минтақага борган сари унинг суви камайиб боради ва бир вақтлар Зарафшон дарёсигача бориб етган бу дарё ҳозирда қарши-Косон атрофида тамоман тугаб қолади.

қашқадарёда суғорма дехқончиликни ривожлантириш мақсадида 70-йилларда қарши дашти ўзлаштирилиши кенг миқёсда олиб борилди. Ҳозирги кунда вилоят худудида қатор суғориш иншоотлари барпо этилган. Масалан, бу ерда Ҳисорак, қалқамин, Чимқўрғон, қамаши сув омборлари мавжуд, /узор туманини асосан Пачкамар сув омбори ва /узордарё суғоради.

Йирик қарши магистрал канали Амударёдан бошланади ва қисқа масофада қўшни Туркменистон худудидан ўтади, сўнгра у катта Толлимаржон сув омборига қуйилади, ундан кудратли насос станциялари ёрдамида 132 метр баландликка кўтариб берилади. Бундан ташқари, чўл минтақаси Миришқ (аввалги Ульянов) канали сувлари билан ҳам суғорилади, вилоятнинг шимолий қисмига, асосан Чирокчи туманига Зарафшон сувлари Эскианҳор канали орқали етиб келади.

Республикамызнинг шунга ўхшаш бошқа худудларида бўлганидек, бу ерда ҳам кўплаб зовурлар (коллекторлар) ва тўпланиб қолган шўр, оқова сувлардан ташкил топган туз қўллар бор. Улар кўпроқ қарши даштида учрайди. Демак, бир томондан канал ва сув омборлари ерларни суғоришда хизмат қилса, ободонлаштирса, иккинчи томондан, зовур ва сунъий қўлчалар худуд агроэкологиясининг ноқулайлигидан дарак беради.

Шундай қилиб, вилоят агроиқлимий шароитлари ҳамма жойда ҳам бир хил эмас. Чунончи, унинг юқори қисмида интензив дехқончиликни ривожлантириш боғдорчилик ва узумчиликни ташкил қилиш

учун имкониятлар мавжуд бўлса, куйи чўл минтақасида табиий шароит қадимдан ғалла ва чорвачилик учун қулайлик қилган. Кейинчалик бу ерда ҳам суғорма деҳқончилик ривожланиб борган.

Албатта, қарши даштани ўзлаштириш ва шу асосда пахтачилиқни ривожлантириш (бу ҳам бўлса, собиқ Иттифок даврида, Республикада пахта якка ҳокимлигини янада кучайтириш мақсадида амалга оширилган) мамлакатимиз миллий иқтисодиётида ўз ўрнига эга. Бироқ, бу ўзига хос табиий геотизимга инсоннинг шунчалик аралашуви керакмиди?

Бинобарин, ҳозирча ёқилғи-энергетика ва тоғ-кон кимё мажмуаларини тўғри ривожлантириш ва ҳудудий ташкил қилиш катта аҳамият касб этади.

Аҳоли ва меҳнат ресурслари. қашқадарё вилояти ўзининг аҳоли сони бўйича Ўзбекистонда Самарқанд, Фарғона, Тошкент ва Андижон вилоятларидан кейинги бешинчи ўринни эгаллайди. У айти вақтда, аҳоли сонининг ўсиши жиҳатидан Сурхондарё вилояти билан биргалиқда мамлакат демографик вазиятида етакчилик қилади. Жумладан, агар Ўзбекистон аҳолиси 1989-2000 йилларда 123,8 фоизга ўсган бўлса, Сурхондарёда бу кўрсаткич 139,2 ва қашқадарёда 136,0 фоизга тенг бўлди. Биргина 2000 йилда аҳоли кўпайиш суръати 2,1 фоизни ташкил қилди.

Вилоят табиий географик муҳитига мос ҳолда аҳоли унинг ҳудудида бир текис жойлашмаган. Ўртача зичлик 1 км² га 77,4 киши бўлиб, бу рақам Республика ўртача кўрсаткичидан деярли 1,5 марта юқори. Аҳоли хусусан юқори минтақада анча зич ўрнашган. Масалан, зичлик Яккабоғда 164, Шаҳрисабз туманида 158 ва Китобда 102 кишига тенг, ваҳоланки бу кўрсаткич Баҳористон туманида атиги 17, Муборакда 19, Деҳқонободда 25, У.Юсупов туманида 38 кишини ташкил этади, ҳолос.

Аҳоли сони бўйича вилоятда Чироқчи тумани олдинда туради (257 минг, 2001 йил); Шаҳрисабз туманида ҳам, Шаҳрисабз шаҳрини кўшиб ҳисоблаганда, аҳоли 200 мингдан зиёд. Айти вақтда Баҳористон ва Усмон Юсупов туманларининг демографик сиғимлари анча паст; уларнинг ҳар бирида 32 ва 48 минг кишидан аҳоли тўғри келади.

Майдонига кўра эса энг катта Деҳқонобод тумани-унинг ҳудуди 4,0 минг км² ёки вилоят майдонининг 1/7 қисми. Шунингдек, Муборак ва Чироқчи туманлари ҳам нисбатан катта, энг кичиги—Касби тумани (0,65 минг км²).

Умуман олганда, юқори минтақа (Шаҳрисабз, Яккабоғ ва Китоб туманлари) кўп жиҳатдан Республикаимизнинг аҳолиси зич воҳа ва водийларига ўхшаб кетади. Аммо, таъкидлаш жоизки, зичлик, куйи минтақанинг айрим туманларида (Касби, қарши) ҳам анча юқори, яъни 190-200 кишига тенг.

Вилоятда табиий ҳаракат кўрсаткичлари бошқа ҳудудларга қараганда (Сурхондарёдан ташқари) сезиларли даражада фарқ қилади. Чунончи, бу ерда туғилиш коэффиценти ҳар 1000 киши аҳолига 24,5 кишини ташкил этади (2001 йил). Энг юқори даража Чироқчи туманида бўлиб, у бу ерда яқин 30 кишига баробар (Ўзбекистонда олдинги ўринларда). Айти вақтда умумий туғилиш коэффиценти Шаҳрисабз ва Баҳористон туманларида пастроқ, қарши шаҳрида эса у 16,7 промилле.

қайд қилиш лозимки, қашқадарёда ҳам туғилиш камайиб бормоқда, бироқ бу жараён мамлакатнинг бошқа вилоятларига нисбатан аста-секинлик билан содир бўлмоқда. Сурхондарёда ҳам худди шунга ўхшаш демографик вазият. Демак, уларнинг бир иқтисодий районга бирлаштирилиши геодемографик омил бўйича ҳам асосланган.

Миграциянинг аҳоли сони ўсишига таъсири унча кучли бўлмасда, у салбий. Масалан, 1997 йилда шаҳар жойларда миграция қолдиғи минус 1440, 1998 йилда 1765 кишини ташкил этган. қишлоқ жойларда бу кўрсаткич, юқоридагиларга мос ҳолда, минус 2910 ва 2205 кишидан иборат бўлган.

Вилоятнинг умумий урбанизация даражаси 25,4%-бу Республика кўрсаткичидан анча паст (37,4%). Вилоятда ҳаммаси бўлиб 12 шаҳар ва 4 шаҳарча бор. Улардан қарши Ўзбекистоннинг 17 катта шаҳарлари қаторига киради. Шаҳрисабзда 87 минг, Косонда 54 минг аҳоли яшайди; қамаш ва Китоб шаҳарларида 30-34 мингдан аҳоли бор. қолган шаҳар ва шаҳарчаларда аҳоли сони бундан кам.

1 январь 2001 йил маълумотларига кўра, қашқадарёда меҳнатга лаёқатли аҳоли сони 1 миллион кишига яқин. Шундан 725 минг киши иқтисодий фаол ҳисобланадан, яъни иш ўринлари билан банд, умумий бандлик даражаси 72,5%, 2000 йил якунлари бўйича бир йилда қишлоқ хўжалигидан 19.1 минг киши бўшаган ва шу даврда 25,6 минг янги иш ўринлари яратилган. Бироқ, шунга қарамасдан, вилоятда, хусусан унинг аҳолиси зич туманларида меҳнат ресурсларидан тўлароқ фойдаланиш ва меҳнат бозори фаолиятини яхшилаш муҳим муаммодир.

Халқ хўжалиқ тармоқлари бўйича аҳоли бандлигининг тақсимланиши қуйидагича (2000 йил, фоиз ҳисобида); саноат -7,3; қишлоқ хўжалиғи-43,3; қурилиш-8,2; савдо, умумий овқатланиш ва моддий техника таъминоти-7,0; соғлиқни сақлаш, физкультура ва спорт 6,4; таълим, маданият, санъат ва фанда 11,6 фоиз. Республика кўрсаткичларига таққослаганда бу ерда саноатда банд бўлганлар улуши паст, қишлоқ хўжалиғида, аксинча—юқори.

Вилоят иқтисодиётининг умумий таърифи. қашқадарё вилоятининг иқтисодиёти ривожланиб бораётган аграр-индустриал йўналишга эга. Яқин келажакда унинг индустриал-аграр хусусиятини олишига тегишли имкониятлар мавжуд.

Бошқа ҳудудларда бўлганидек, бу ерда ҳам бозор ислохотларига катта эътибор берилмоқда. Аммо вилоят саноатини хусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқариш ўзига хос хусусиятга эга. Сабаби саноатнинг асосан ёқилғи-энергетикага ихтисослашганлиги сабабли нодавлат сектори бу соҳада 30 фоизга яқин, холос.

Вилоятда кичик ва ўрта корхоналар, микрофирмалар сони кўпайиб бормоқда. қўшма корхоналарнинг умумий сони 34, амалдагиси—25, саноатдагиси эса 14. 2000 йилда барча йўналишдаги қўшма корхоналар ишлаб чиқарилган маҳсулот 1,5 марта ўсган. қўшма корхоналарнинг кўпчилиги қарши, Муборак ва Шаҳрисабзда жойлашган. Шу йилда чакана савдо 109,8, аҳолига пуллик хизмат кўрсатиш 136,9 ва халқ истеъмол молларини ишлаб чиқариш 113,7 фоизга ўсган.

Айниқса кейинги йилларда капитал маблағ сарфлаш, инвестиция ҳажми кўпайиб бормоқда. Бу эса келажақда иқтисодиётни янада ривожлантириш учун мустаҳкам замин ясайди. Шу ўринда, энг аввало, хорижий мамлакатлар билан биргаликда бунёд этилаётган, сарфланадиган маблағ миқдори жуда катта бўлган Шўртан мажмуасини кўрсатиш лозимдир. Ушбу мажмуанинг ишга туширилиши билан вилоят ва минтақа иқтисодиётида муҳим бурилиш бўлади.

Саноати. қашқадарё вилояти Ўзбекистон Республика саноати маҳсулотининг 8,3 фоизини беради. Бу ерда хусусан ёқилғи-энергетика ва энгил саноат яхшироқ ривожланган. Масалан, вилоят мамлакатнинг 1/3 қисмидан ортиқроқ ёқилғи саноати ҳамда 12 фоиз пахта тозалаш саноати маҳсулотини таъминлайди.

Вилоят саноатининг ички тузилишида ҳам айнан ана шу тармоқлар етакчилик қилади: ёқилғи саноатининг улуши (маҳсулот қиймати бўйича) 56,4 фоиз, энгил саноат-18,1, озиқ-овқат 9,2, ун-круп, омухита ем саноати-7,1 фоиз. Айни вақтда саноатнинг бошқа тармоқлари, масалан, машинасозлик сустривожланган. Яқин келажақда кимё ва электр энергетика саноати мавқеининг анча кўтарилиши кутилмоқда. Ҳозирги даврда вилоятнинг электр энергетикаси Муборак марказлашган иссиқлик электр станциясига ҳамда қурилаётган, мамлакатда энг йирик Толлимаржон ИЭСига асосланади (2004 йилда ишга туширилиши мўлжалланган).

2000 йилда саноат маҳсулоти 3,4 фоизга кўпайди. Ана шу йилда вилоятда 93 та асосий саноат корхоналари мавжуд бўлиб, уларнинг барчасида банд бўлган ишчи ходимлар 27,4 минг кишини ташкил қилган. Бир йилда тахминан 0,5 млн. кВт/с электр энергияси, 3,8-4,3 млн.т. нефт, 3,5 млн. т. атрофида газ конденсати (суюлтирилган газ), 300 минг тоннага яқин олтингургурт, 5,2 млн. м² ип-газлама, 110 минг тонна пахта толаси, 20 минг тоннадан зиёдроқ ўсимлик ёғи, 75 млн. шартли банка консерва ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Нисбий кўрсаткичларда ҳисоблаганда қашқадарёга Ўзбекистонда қазиб олинадиган нефтнинг (газ конденсати билан бирга) 95 фоизи, табиий газнинг 92 ва олтингургуртнинг деярли 100 фоизи тўғри келади.

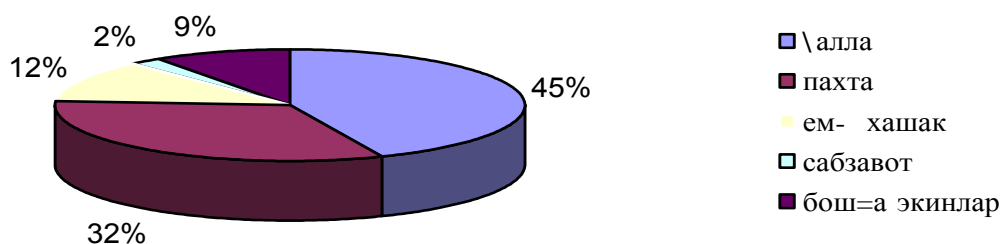
Саноатнинг ҳудудий ташкил этилишида қарши, Шаҳрисабз тугунлари катта аҳамиятга эга. Шу билан бирга Муборак (ИЭМ, газ-кимё мажмуаси), Косон (ёғ-экстракт, пахта тозалаш, ғишт заводи), Шўртан (газ-кимё), Толлимаржон (ИЭС), Кўкдумалоқ (нефт саноати), Чироқчи (консерва заводи) ва бошқа саноат пунктларининг аҳамияти ҳам ошииб бормоқда. қарши ва қамашда тўқимачилик корхоналари, Шаҳрисабзда консерва, ипакчилик, аксарият туман марказларида пахта тозалаш заводлари мавжуд.

Жами саноат маҳсулотининг 27 фоизи вилоят маркази-қарши шаҳрига тўғри келади. Муборак туманида саноат мужассамлашув кўрсаткичи бундан ҳам юқори—52 фоиз. Демак, ушбу туман вилоят саноат маҳсулотининг ярмидан кўпрогини беради. Шаҳрисабз, Косон туманлари ўртача мавқега эга, бироқ Дехқонобод ва Баҳористон туманларида саноат ниҳоятда сустривожланган. Ушбу муаммо жумладан, /узур, Китоб, Чироқчи Нишон ва қамаш туманларига ҳам тааллуқлидир.

қишлоқ хўжалиги. Вилоят иқтисодиётининг агросоҳаси асосан пахта, ғалла ва чорвачилик маҳсулотларини етиштиришга ихтисослашган. Умумий экин майдони 2000 йил маълумотларига кўра, 461 минг га бўлиб, у республика экин экиладиган ерларининг 12,2 фоизини ташкил қилади.

Жами экин майдонидан 202 минг гектари ғалла (бу жиҳатдан вилоят мамлакатда 1-ўринда туради), 150 минг гектари пахта, 4,1 минг гектари картошка, 10,6 минг гектари сабзавот, 55 минг гектари ем-ҳашак етиштиришга ажратилган. Бир йилда вилоятда, об-ҳаво шароитига қараб, 300-500 минг тонна

13-чизма. + аш=адарё вилояти экин майдонларининг таркиби (2000 й.,%)

ғалла (республикамизда 3,9-4,0 млн. тонна), 265-380 минг тонна пахта, 140-160 минг тонна турли сабзавот маҳсулотлари олинади. Шунингдек, бу ерда 38-40 тонна мева, 45 минг тонна атрофида узум ҳам етиштирилади. Булардан ташқари, вилоятда кунгабоқар, тамаки, зигир каби қишлоқ хўжалик экинлари ҳам мавжуд.

Бу ўринда таққослаш учун Ўзбекистон Республикасига оид рақамларни келтирамыз (2000 й).

Умумий экин майдони 3775 минг гектар, шундан ғалла 1612, пахта 1444, картошка 52, сабзавот 94, полиз экинлари 36, ем-хашак 128 минг гектар. 2000 йилда олинган ҳосил: ғалла 3116 минг тонна (шундан буғдой 3352), картошка 729, сабзавот 2637 ва пахта 3002 минг тонна (ЎЗР Макроиктисодиёт ва статистика вазирлиги маълумотлари).

қашқадарёда йирик шохли моллар сони 580 минг бош (Ўзбекистонда 2-ўринда), қўй ва эчкилар—1,9 миллион бош (1-ўрин). Бир йилда 110 минг донага яқин қорақўл териси, 1,8-1,9 минг тонна пилла етиштирилади. Пиллачилик суғорма деҳқончилик районларида, яйлов, жун- гўшт чорвачилиги асосан чўл минтақасида ривожланган.

Вилоят агросоҳасининг ҳудудий таркибида Чирокчи, Касби туманлари етакчи ўринларда-улар биргаликда етиштирилаётган қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг тахминан 1/5 қисмидан кўпрогини таъминлайди. Бу борада қамаши, Шаҳрисабз, Китоб, қарши ва Косон туманларида ҳам вазият яхшироқ. Айни чоғда Муборак, Баҳористон ва У.Юсупов туманларида қишлоқ хўжалиги бирмунча суғ ривожланган.

Транспорт ва ташқи савдо. Вилоятда транспорт тизимининг турли хиллари мавжуд. Аммо юк ташишда автомобил транспорти олдинги ўринда туради. Масалан, 2000 йилда жўнатилган умумий 43,0 млн. тонна юкдан 36,2 млн. тоннаси автомобил транспортига тўғри келади.

қашқадарё нефт ва газ конларидан мамлакатимизнинг турли районларига ҳамда қўшни давлатларга қувур транспорти тарқалган; Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи, кўпгина йирик иссиқлик электр станцияларига ҳам айнан шу ердан ёқилғи етказиб берилади. Шунингдек, ҳозирги вақтда қурилаётган /узур-Бойсун-қумқўрғон темир йўлининг аҳамияти ҳам катта.

Ўртача бир йиллик ташқи савдо ҳажми 350-420 млн. АҚШ долларини ташкил қилади. Шундан экспорт 120-160 млн., импорт 230-260 млн. долларга тенг. Импорт ҳажмининг экспортга нисбатан юқорилиги вилоятда қурилиш кўламининг кўплиги ҳамда қулай инвестиция маконининг мавжудлигидан далолат беради.

Экспортда биринчи ўринда пахта толаси туради. Импортнинг асосий қисми эса машина ва асбоб-ускуналар, қора ва рангли металлларга тўғри келади. Ташқи савдо оборотида узоқ хориж мамлакатлари билан алоқалар устунроқ.

Вилоят иқтисодиётининг ҳудудий таркиби ва асосий муаммолар. қашқадарё вилоятида энг аввало иккита шаклланаётган асосий ички иқтисодий район ажратилади. қуйи минтақа ёки қарши минтақаси пахта ва ғалла, чорвачиликка, нефт-газ, тоғ-кон ҳамда электроэнергетикага ихтисослашган. Унинг таркибига қарши шаҳри, қарши, Нишон, Муборак, Косон, /узур, У.Юсупов, Касби ва Баҳористон туманлари киради.

Юқори ёки Шаҳрисабз минтақасида кўпроқ агросаноат мажмуаси ривожланган. У Шаҳрисабз, Яккабоғ ва Китоб туманларини бирлаштиради. Бу икки шаклланган районлардан ташқари қашқадарё географи М.Янгибоев яна икки «оралиқ» Шимолий (Чирокчи тумани) ва Жанубий (Деҳқонобод ва қамаши туманлари) районларни ҳам ажратган. Албатта, бу янги районларда ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуасининг шаклланиши келажакда юз бериши мумкин.

Ишлаб чиқаришни тўғри жойлаштириш ва унинг ҳудудий ташкил этилишини такомиллаштиришдан бошқа муаммолар ҳам долзарбдир. Улар жумласига меҳнат ресурслари ва рекреация бойликларидан фойдаланиш, ёқилғи-энергетика ва қурилиш саноати базасини мустаҳкамлаш, транспорт ва ижтимоий инфраструктурани ривожлантириш муҳим ҳисобланади. қишлоқ саноати ва инфраструктурасини яхшилаш, аҳолини тоза ичимлик суви ва табиий газ билан таъминлаш ҳам минтақавий муаммолар сирасига киради.

Табиий газ заҳирасига энг бой бўлган вилоятда ана шу ёқилғи билан таъминланганлик даражасининг ниҳоятда пастлиги аянчли ҳолдир. Мазкур кўрсаткич вилоят бўйича ўртача 55,2 фоизга тенг, холос. Деҳқонобод, қамаши, Чирокчи, Яккабоғ туманларида эса у янада пастроқ (уларнинг баъзиларида мазкур кўрсаткич ҳатто 20 фоизга ҳам етмайди). Деҳқонобод туманида тоза ичимлик суви билан таъминланиш даражаси вилоят ўртача кўрсаткичидан икки баробар паст.

* * *

Шундай қилиб, Сурхондарё ва қашқадарё вилоятлари иқтисодиётида ўхшашлик ҳамда фарқлар мавжуд. Уларнинг ривожланишини ўзаро мувофиқлаштириш, вилоятлараро иқтисодий интеграция жараёнларини кучайтириш, ёқилғи- энергетика (Сурхондарёдаги кўмир конлари асосида ҳам), тоғ-кон кимёси, минтақа транспорт тизимини шакллантириш бу ерда ягона иқтисодий районнинг шаклланишига олиб келади. қолаверса, Ўзбекистон картасида бу икки вилоят ҳудуди мамлакатнинг жанубида алоҳида ажра-

либ туради, ҳатто уларнинг картаси ҳам кўпинча биргаликда, яхлит тузилади. Бинобарин, Сурхондарё ва қашқадарё вилоятларини Жанубий иқтисодий район доирасида кўриш ҳар томонлама асосларга эга.

Савол ва топшириқлар

- 1. Сурхондарё ва қашқадарё вилоятларини алоҳида иқтисодий район сифатида қарашига қандай далиллар бор?*
- 2. Иқтисодий районнинг мамлакат ҳўжалигида тутган ўрни қандай?*
- 3. Ушбу вилоятларнинг иқтисодий географик ва геосиёсий ўринларида қандай хусусиятлар мавжуд?*
- 4. Сурхондарё вилояти иқтисодиёти асосан қайси омилларга боғлиқ?*
- 5. қайси вилоят сув ресурсларига нисбатан бой?*
- 6. Сурхондарё вилояти иқтисодиётининг тармоқлар ва ҳудудий таркибини сусти ривожланганлигини тушунтириб беринг.*
- 7. қашқадарё вилояти иқтисодиёти ривожланишида энг муҳим омиллар қайсилар?*
- 8. қашқадарё вилояти таркибида қандай иқтисодий районларни ажратиши мумкин?*

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. -Т., «Ўзбекистон», 1999.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, бақарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т., «Ўзбекистон», 1997.
3. Акрамов З.М. Ўзбекистон Республикаси иқтисодий ва ижтимоий географияси. Ўқув дастури. -Т.,1992.
4. Аксенов И.Я. Единая транспортная система. -М., 1991.
5. Асанов Г.Р. Социал-иқтисодий география: термин ва тушунчалар изохли луғати.-Т.,1990.
6. Асанов Г.Р., Набихонов М., Сафаров И. Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий жуғрофияси, -Т., 1994.
7. Аҳмедов Э., Сайдаминова З. Ўзбекистон Республикаси (қисқача маълумотнома)-Т., 1996.
8. Бабуринов В.Л., Мазуров Ю.Л. Географические основы управления. -М., 2000.
9. Бекнозов Н., Йўлдошев Ю., Юсупов Ю. ва бошқалар. Бозор иқтисодиёти назарияси. -Т., 1993.
10. Бутов В.И., Игнатов В.Г., Кетова Н.П. Основы региональной экономики. Ростов-на Дону, 2000.
11. Вавилова Е.В. Экономическая география и регионалистика. -М., 2000.
12. Гладкий Ю.Н., Чистобаев А.И. Основы региональной политики. Санкт-Петербург, 1998.
13. Грамотеева М.И. Эффективность территориальной организации производства. -М., 1979.
14. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. -М. 2000.
15. Зиядуллаев С.К. Региональные проблемы экономики Узбекистана, -Т., 1986.
16. Игнатов В.Г., Бутов В.И. Регионоведение (методология, политика, экономика, право). Ростов- на Дону, 1998.
17. Ларина Н.И., Кисельников А.А. Региональная политика в странах рыночной экономики. Учебное пособие. -М., 1998.
18. Леш А. Географическое размещение хозяйства. -М., 1959.
19. Липец Ю.Г., Пуляркин В.А., Шлихтер С.Б. География мирового хозяйства. -М.,1999.
20. Калашникова Т.М. Экономико-географическое районирование. -М., 1999.
21. Каргажанов З.К., Баймирзаев К.М. Экономический механизм природопользования. Алматы., 2000.
22. Кистанов В.В. Территориальная организация производства. -М., 1981.
23. Колосовский Н.Н. Теория экономического районирования. -М., Мўсль, 1969.
24. Набиев Э., қаюмов А. Ўзбекистоннинг иқтисодий салоҳияти. -Т., 2000.
25. Некрасов Н.Н. Региональная экономика. -М., 1972.
26. Олимжонов О.О., Баҳромов А.У., Султонов У.С. ва бошқалар. Ўзбекистон ҳудудлари мустақиллик йилларида. -Т., 1996.
27. Пространственная структура мирового хозяйства. -М., 1999.
28. Ратанова М.П. Экономические основы общественного производства. Смоленск., 1999.
29. Региональная экономика. Под ред. Т.Г.Морозовой. -М., 1998.
30. Региональная экономика. Под ред. М.В.Степанова. -М., 2000.
31. Регионоведение. Под ред. проф. Т.Г.Морозовой, Учебное пособие. -М., 1998.
32. Родоман Б.Б. Территориальные ареалы и сети. -М., 1999.
33. Рўзиев. Сурхондарё вилояти. Термиз, 1996.
34. Спиридонова И.А. Мировая экономика. Учебное пособие. -М., 2001.
35. Садиқов А. Формирование и развитие региональных агропромышленных комплексов. -Т., 1989.
36. Солиев А.С., Махамдалиев Р.Й. Иқтисодий география асослари. -Т., 1996.
37. Солиев А.С., қаршибоева Л. Иқтисодий географиянинг назарий ва амалий масалалари. -Т., 1999.
38. Солиев А.С., Ўзбекистон Республикаси минтақавий сиёсати. Маърузалар матни.-Т., 2000.
39. Тўхлиев Н., Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти. -Т.,1998.
40. Тухлиев Н., Таксанов А. Национальная экономическая модель Узбекистана. -Т., 2000.
41. Тошкентбоев А., Насиров У. Жиззах вилояти. -Т., Ўзбекистон, 1996.
42. Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-худудий тузилиши. -Т., 1996.
43. Узбекистан за год независимости. Экономический обзор за 1991-1996 гг.. -Т., 1996.
44. Ульджабаев К.У. Экономическая реформа на железнодорожном транспорте. -Т., 1999.
45. Чжен В.А. Бозор шароитида минтақанинг тармоқ тараққиёти. -Т., 1997.
46. Ғуломов С., Убайдуллаева Р., Аҳмедов Э. Мустақил Ўзбекистон. -Т., 1999.
47. Ҳақимова М., Хўжаев Х., Маҳмудов Б. Халқаро иқтисодий муносабатлар. -Т., 1997.
48. Ҳақимова М., Макроиқтисодиёт. -Т., 1997.

МУНДАРИЖА

СЎЗ БОШИ.....	3
I қИСМ	
Минтақавий иқтисодиёт фанининг умумназарий масалалари.....	5
<i>I боб.</i> Минтақавий иқтисодиёт фанининг объекти ва предмети, методи ва вазибалари.....	5
<i>II боб.</i> Минтақавий сиёсат асослари.....	12
<i>III боб.</i> Ишлаб чиқаришнинг ижтимоий ташкил этиш шакллари.....	22
<i>IV боб.</i> Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришнинг асосий омиллари.....	33
<i>V боб.</i> Худудий меҳнат тақсимоти ва иқтисодий районлаштириш.....	47
<i>VI боб.</i> Ишлаб чиқариш кучларини худудий ташкил этиш шакллари.....	57
II қИСМ	
Ўзбекистон Республикаси миллий иқтисодиёти ва унинг ривожланиш асослари.....	69
<i>I боб.</i> Ўзбекистон Республикасининг табиий шароити ва табиий бойликлари.....	69
<i>II боб.</i> Ўзбекистон аҳолиси ва меҳнат ресурслари.....	78
<i>III боб.</i> Миллий иқтисодиётнинг шаклланиши ва ривожланиши (саноат ва кишлок хўжалиги).....	94
<i>IV боб.</i> Транспорт ва ташқи иқтисодий алоқалар.....	113
<i>V боб.</i> Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-худудий тузилиши.....	128
III қИСМ	
Минтақалар иқтисодиётининг таърифи.....	141
<i>I боб.</i> Ўзбекистон Республикаси хўжалигининг худудий таркиби ва иқтисодий районлаштириш.....	141
<i>II боб.</i> Тошкент минтақаси.....	150
<i>III боб.</i> Мирзачўл минтақаси.....	181
<i>IV боб.</i> Фарғона минтақаси.....	201
<i>V боб.</i> Зарафшон минтақаси.....	231
<i>VI боб.</i> қуйи Амударё минтақаси.....	257
<i>VII боб.</i> Жанубий минтақа.....	280
Фойдаланилган адабиётлар.....	302